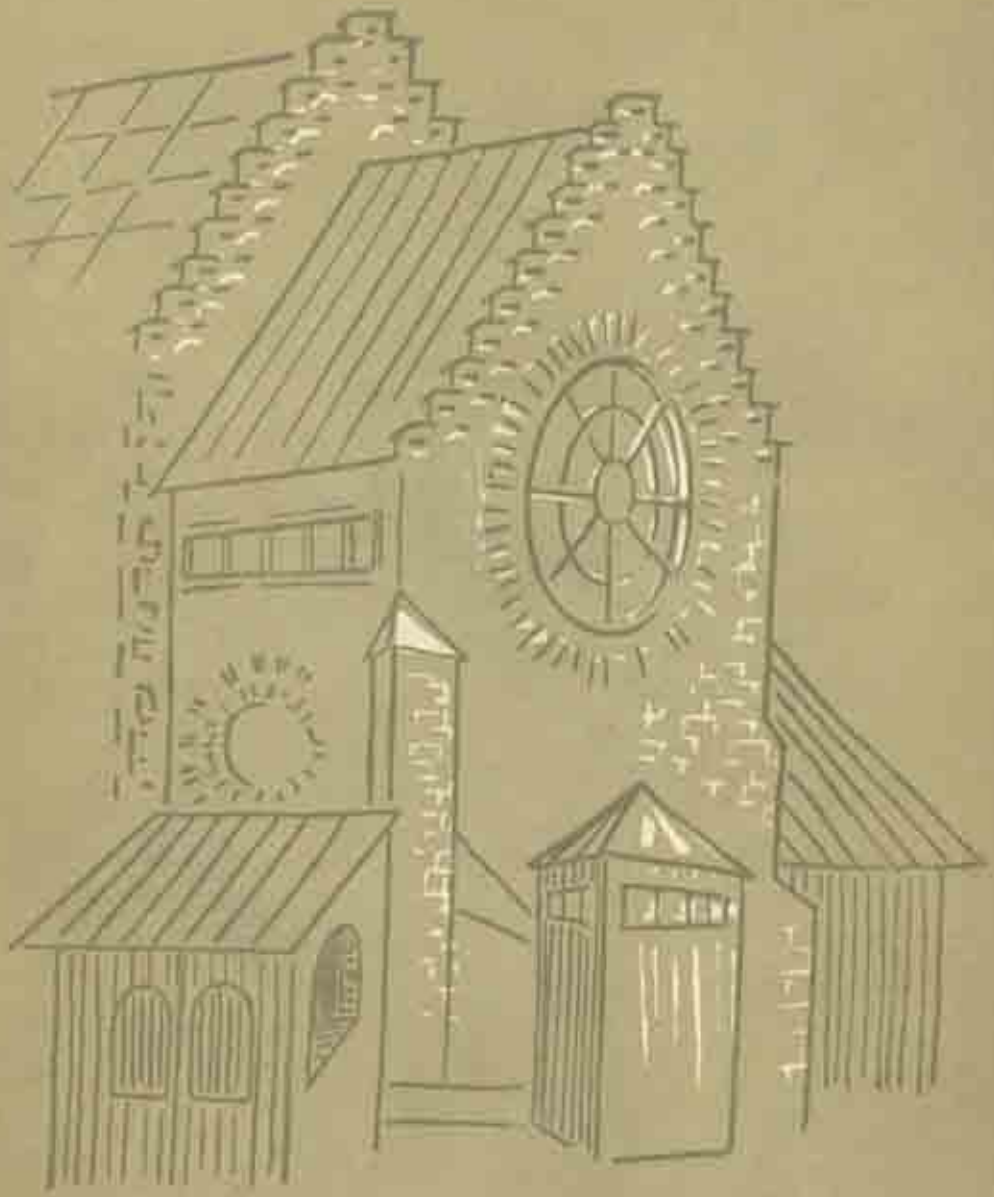

ערים ואמהות בישראל

הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים

ערים ואמהות בישראל

מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי
עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה

חלק רביעי

ערוך בידי

הרב י. ל. הכהן מימון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים תש"י

כל הזכויות שמורות
All Rights Reserved

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

נדפס במדינת ישראל
Printed in Israel 1950
דפוס "המערב", ירושלים

התוכן

אונגוואר — יהודה שפיגל . . . . . 5 — 54

ויניציאה — ד"ר מ. א. שולוואס . . . . . 55 — 88

טשרנוביץ — ד"ר א. זהבי-גולדהמר . . . . . 89 — 209

ניקולסבורג — הרב ד"ר י. ז. כהנא . . . . . 210 — 313

יהודה שפיגל

אונגוואר

העיר אונגוואר (בטשכית Užhorod) שוכנת על נהר אונג במזרחה של טשכוסלובאקיה על אחד מרוכסי הרי הקארפאטים הפנימיים המקבילים להרי הקארפאטים החיצוניים.

העיר נבנתה בין הרי הקארפאטים, המסמנים גבול טבעי בין גאליציה ובין רוסיה הקארפאטית (תת-קארפאטית) והגיעה במשך הזמן לחשיבות כלכלית ופוליטית.

אונגוואר היתה בתקופת השלטון האונגארי בירת מחוז אונג ובתקופת השלטון הטשכוסלובאקי בירתה של רוס הקארפאטית. עיר זו זכתה לפירסום בעולם היהודי הודות לרבניה הגדולים, שנשאו בה את כתר הרבנות. הם היו מגדולי הרבנים במדינת אונגאריה, מעמודי התווך של היהדות החרדית ודבָּריה הראשיים במדינה.

יש להניח, שהיהודים התחילו מתיישבים בעיר זו לאחר שנכבש חלק זה של אונגאריה בידי הטורקים. כנראה לא באו תחילה לאונגוואר אלא כמה בתי-אב, אולם במשך הזמן התישבו יותר ויותר יהודים בעיר זו, שהיתה שייכת למשפחת האצילים האונגארית דרוגט. יש יסוד להשערה שבקהילת אונגוואר המתהווה, שימש יהודי ספרדי מורה-הוראה, כי כנראה באו היהודים המתיישבים הראשונים עם חיילות הטורקים ואלה היו ספרדים.

כיון שהקהילה היתה קטנה בראשיתה וקהילות ישראל שמעבר לגבול היו גדולות ומפורסמות יותר, נסתייעו לסמן את מקומה של אונגוואר בעיר הסמוכה לה שבגאליציה. כך נמצא כתוב בשולי שולחן ערוך עם באר היטב (עיין ב„שם שלמה" דברי ר' יחזקאל באנעט): „ע"י הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה... מאונגוואר הסמוך לטורקא". והרי האחרונה עיר קטנה בגאליציה סמוך לגבול אונגאריה.

זכרונות ראשונים אלה מתחילים לערך בשנת תק"י (1750). לרגל חלוקת פולין (תקל"ב—1772) וגם בשל סיבות אחרות, עזבו יהודים רבים את גאליציה ושמו פעמיהם לאונגאריה. על-פי רוב נשארו יהודים אלה בקהילות היהודיות הראשונות שעל גבול הארץ שפגשו בדרכם. אונגוואר, ששכנה סמוך לגבול גאליציה, קלטה הרבה מן המהגרים היהודים האלה וקהילתה גדלה ונתחזקה על-ידי נדידה זו. משלח ידם של היהודים במקום מגורם החדש היה, כנראה, המסחר ובחלקם עסקו גם בעבודת אדמה.

הסוחרים היהודים באונגוואר הביאו העירה את רבם הראשון מפולין. וכך מסופר המעשה: סוחרי אונגוואר נסעו לרגל מסחרם ללבוב וראו שם את הרב ר' אריה לייביש בודיק-רייזמאן ואמרו לו: „מלוך עלינו". ויעל הרב מלבוב

לאונגוואר וישב שם לשפוט את העם ומקל נועם בידו לנהלם על מבועי יראת שמים ועל שדה התורה. הרב הביא עמו טליתות וחשמישי קדושה מעיר מולדתו. הנהיג סדרי העדה. מינה אחד מהם לראש הקהל ואת השני לגזבר וי"א „טובים". הוא ניהל את ספרי העדה, כי אף אחד לא ידע למשוך בשבט סופר. הוא היה רבה הראשון של אונגוואר. הוא הרימה למעלת עדה. כך נוסדה קהילת אונגוואר, שראשיתה היתה אמנם מצער ולאט-לאט גדלה לעיר ואם בישראל. יוצאי חלציו הגרים בעיר הקימו מצבה חדשה על קברו וכך רשום עליה: „הרב הצדיק מו"ה יהודה ליבש ז"ל הוא היה הרועה הנאמן הראשון בקהל עדתנו להורם דרך ה' וירונן קהלתנו בצדק ובמישור ובהיות המצבה הראשונה כלה העמדה זאת המצבה ע"י נכדיו יוצאי חלציו. לזכר עולם יהיה צדיק ויליץ טוב בעד כ"י. תנצב"ה".

אחריו שימש ברבנות באונגוואר הרב גדליה ריכזייט ז"ל. בפנקס הקהילה לא נמצאו רשומים מפעולותיו ואולם בפנקסה של חברת המשניות בא זכרו. אחריו כיהן ברבנות הרב יהודה פריעד ז"ל. הוא שימש קודם סופר העדה וכן חתם את שמו כמה שנים בפנקס הקהל. אחר-כך חתם שמו בחור אב"ד וכנראה ששימש גם ברבנות. בפנקס הקהל נמצאו כתב ידו וחתימת ידו עד שנת תקע"ב ולפי ההשערה נפטר בשנה ההיא. במלאות מאה שנה בערך לפטירתו, הקימו אנשי החברה קדישא בעיר מצבה חדשה על קברו ואת המצבה הישנה, שלא יכלו לקרוא אותה, הניחו על הקבר. וזה שחרתו על המצבה החדשה: „פ"נ החכם השלם אשר בתורה חפצו ותורתו אומנתו למד ולימד דעת את עם ה' במוסר השכל הרב המאוה"ג יהודה ב"מ יעקב זצ"ל אבד"ק אונגוואר. ע"פ אומדנא הלך למנוחות כמו מאה שנה. והציון הזה התחדש מח"ק דפה בשנת תרע"ב לפ"ק". כאמור קלטה העיר מהגרים יהודים רבים מפולין ומגאליציה, מרכזי התורה בימים ההם. קהילת אונגוואר קיבלה גם אחרי כן את רבניה מפולין. ואמנם ארץ פולין הרתה וילדה רבנים אלה וארץ אונגאריה גדלה שעשועיה. רבים מרבני אונגאריה שהגיעו לגדולה ולפירסום בימים ההם היו יוצאי פולין.

רבה הרביעי של אונגוואר היה ר' צבי הירש חריף העלליר, הידוע בשמו ר' הירשלה חריף. ר' צבי הירש העלליר נולד בשנת תקל"ו לאביו המפורסם הרב הגדול ר' אריה מזאמאשטש. על חבריו ורעיו נחשבו הגאונים: ר' שלמה קלוגר, מגיד משרים בבראד, שהיה חתן אחותו, ובן אחותו ר' מרדכי מארדיש ווינרעב — ששימש, כמסופר להלן, גם הוא ראב"ד באונגוואר והרב החריף ר' משה יצחק מראווא.

רבי צבי הירש חריף, אחד הגאונים המפורסמים שבדורו, שימש בראשונה בכתר הרבנות בריגל ומשם נתקבל לראש מתיבתא בישיבה הגדולה והמפורסמת בבראד. כאן באה עליו פתאום צרה גדולה והוכרח לעזוב את העיר. פרטים מדוייקים לסיבת עזיבה זו לא נודעו עד היום ואולם מתהלכות אגדות שונות

על מאורע זה. כך מספרים שבחצות הלילה באו אליו שנים מנכבדי העדה ומסרו לו, שסכנה גדולה מרחפת על ראשו ועליו להמלט על נפשו. הוא האמין לדבריהם ועזב לבדו את העיר ושם את פעמיו לגבול אונגאריה. על סיבת הסכנה מספרים: שני אנשים באו אליו פעם בסתר ואמרו לו: דין ודברים ביניהם בדבר ירושה שירשנו מאבינו — הרבה כסף וזהב. הרב האמין לדבריהם וחילק ביניהם את הירושה. הוא קיבל מהם חפץ־יקר דמי־פסק. בבוקר נתגלה ששניהם גנבו את החפצים מאת שר אחד. וכשנודע ליקירי בראד, שגם בבית הרב נמצא חפץ גנוב, פחדו שמא תצמח מזה צרה על כל ישראל והאיצו ברבם לברוח על נפשו. גירסא אחרת מספרת: בשל קנאה שקנאו בו גדולי בראד, העלילו עליו בבית המשפט ובאה פקודה לגרש אותו מן העיר. באונגאריה קיבלו אותו בזרועות פתוחות. יהודי אונגאריה ידעו להעריך ולהוקיר אישיות תורנית גדולה וחשובה כמותו. בעל „חתם סופר" דאג לשלומו. קהילת אונגוואר, שבה נתעכב הגאון לנוח לאחר שעבר את הגבול, לא נתנה לו לעזוב את עירם, בטענה, שהם הראשונים שזכו בו והירבו עליו מוהר ומתן כדי שישאר שם בכהונת הרב. בראות הרב את הפצרתם העזה, נאות לקבל בשנת תקע"ה את הרבנות בעיר. השמחה בקהילה היתה גדולה, כי זכו בגאון מפורסם ומפואר והקציבו לו מקופת הקהל „דמי שבוע" (צורת המשכורת שהיתה נהוגה אז) שעלו לסכום רב ועצום בימים ההם. באונגוואר ניהל הרב צבי העליר ישיבה גדולה, אליה נהרו בחורים מכל אפסי הארץ. מששמעו נפלאות על תורתו וחריפותו רצו כולם לשתות את דבריו ולשמוע את לקחו.

הקהילה לבשה צורה חדשה. הגאון השריש באנשי קהילתו אהבה לתורה ויראת ה'. הקהילה עלתה במעלותיה וזכתה שבזמן קצר יצאו לה מוניטין כעיר ואם בישראל.

בשנת תקע"ט נסתלק ר' וולף באסקאוויץ, רבה של בונהארד. בעל „חתם סופר" השפיע על ר' צבי חריף שיקבל את הרבנות שם. בני עירו התחננו לפניו, שאל יעזוב אותם לנפשם, אך ללא הועיל.

י"ג שנה שימש ברבנות בבונהארד. המתבוללים מיררו את חייו. הביאו את דיבתו רעה אל פקידי הממשלה. בלבו התאונן מר על שעזב את קהילת אונגוואר —, שכל חבריה היו יראי ה' ולא שיערו אפילו שאפשר לקום ולחלוק על אב בית דין, דברים שנעשו מנת חלקו בקהילתו החדשה בזמן זה באה אליו הבשורה שקהילת אונגוואר — לאחר מות רבם הגאון ר' מרדכי מארדיש ז"ל — החליטה לבקש אותו לשוב אליה. הגאון, שידע שבני אונגוואר אוהבים אותו אהבה עזה ומאחר שגם תלמידו החביב ר' שלמה גאנצפריד השפיע עליו, הבטיחם, שיקבל את הרבנות באונגוואר. אולם לא יעזוב את בונהארד בלא רועה נאמן וימתין עד שיימצא רב הגון למלא את מקומו, על כל פנים בהוראות איסור והיתר.

קהילת אונגוואר עשתה גדולות כדי לקבל שנית את רבם הגדול,

החשבונות של הוצאות אנשי אונגוואר כדי להשיב אליהם את רבם, עלו לסך 2500 גולדן, הון עצום ורב בימים ההם.

מלאי שמחה היו יהודי אונגוואר לרגל חזרת רבם הגאון אליהם, אולם לצערם ולדאבון לבם לא ארכה שמחתם זמן רב. מיד לאחר שובו לאונגוואר נתבקש להיות אב"ד בקהילת אויבן ישן והוא החליט לקבל את המשרה. אנשי אונגוואר סירבו להסכים שרבם יעזוב אותם. הם טענו: הן זה רק כשני חדשים שהוא יושב בתוכם והרי הוציאו עליו הוצאות מרובות; אולם אנשי אויבן ישן הודיעו, שהם מוכנים לשלם סך 2500 גולדן לקהילת אונגוואר ורבי צבי הירש חריף עזב שנית את אונגוואר ועבר לקהילתו החדשה. אמנם לא האריך ימים שם, כי נפטר בכ"ה בתשרי תקצ"ד, היא שנת בואו לשם.

בין פעולותיו, שחרגו ממסגרת קהילתו, יש להזכיר את התערבותו במחלוקת טשאבא. בשנת תקצ"ד כאשר פרצה המחלוקת הגדולה בקהילת טשאבא בין חברי הקהילה לבין הרב יונתן הלוי אלכסנדרזאהן, — הרים גם ר' צבי חריף את קולו נגד הרב אלכסנדרזאהן — הפורץ פרצות בחומת ישראל וצווה להדיחו ממשמרתו.

רבי צבי הירש חיבר כמה ספרים חשובים: א. תפוחי זהב: דרושים וחידושים על התורה ובסופו חידושי תורה מבנו רבי מנחם דוב, רבה של אלמאשד, אונגוואר תרכ"ה. ב. תפוחי זהב: שש דרשות ונלוה אליו דרוש מאחיו רבי שמואל זנוויל העלליר, רבה של פרעמישלא, פרעמישלא תרל"ד. ג. טיב גיטין: על מסכת גיטין, זאלקווא תרל"ד; פרעמישלא תרל"ו; קראקא תר"ם. ד. טיב גיטין: שאלות ותשובות, ב חלקים, קראקא תרמ"ט. ה. קונטרס ר' צבי חריף: שני חלקים, חידושים בסוגיות ובסופה שאלות ותשובות מגאונים אחרים. יאראסלאב-מונקאטש תרס"ו-תרס"ז.

בבית דינו שימשו הדיינים: הרב שמואל צבי הירש ראב"ד, מוזכר לשבח בשאלות ותשובות „חתם סופר" ובס' „לחם ושמלה". ר' שלמה, חתן הרב הראשון של אונגוואר (נכדו היה הגאון ר' שלמה גאנצפריד). הרב מרדכי דומ"ץ, נזכר לשבח בשאלות ותשובות „חתם סופר", חלק יורה דעה.

רבה החמישי של אונגוואר היה הרב מרדכי אביגדור מארדיש ווינרעב. במשך י"ג השנים שר' צבי העלליר-חריף נעדר מאונגוואר ושימש ברבנות בבונהארד, מילא הוא את מקומו בעיר. הרב מרדכי מארדיש נולד בראווא (גאליציה) לאביו רבי חיים. בשחרותו שימש ברבנות בקהילת גראזיביצי שבגאליציה. אך כבר בתק"פ (1820) היה באונגוואר. הוא היה מגדולי היחס. אביו זקנו היה רבי יצחק אשכנזי, בעל „טהרת הקודש", וכן רבי אברהם דוד, הרב מבוטשאטש, בעל „דעת קדושים". גיסיו היו: רבי שלמה קלוגר מבראד ור"צ חריף העלליר, זה שעבר לאויבן-ישן. הוא היה בן אחותו וגיסו של ר' צבי חריף, שהמליץ עליו בפני אנשי קהילתו שיקבלוהו בתור ממלא מקומו. הוא המשיך לילך בדרכי דודו הגדול. ניהל ישיבה גדולה בעיר,

אף על פי שפעל ועשה הרבה למען חיזוק הדת בעיר לא נרשמה בפנקסי הקהילה שום פעולה מיוחדת משלו ורק בפנקס החברה קדישא של העיירה סערעדנא, שהיתה אז כפופה לרבנותה של אונגוואר, נמצאו דברים אלה בכתב ידו: „יען כי באתי אל עיר מושב מהסרים למשמעתי וחפצם בחיים לעשות חסד עם המתים ויקרא דחיי לזאת הנני מסכים ומחזק בדקם, מבלי לפרוץ גדר שגדרו ראשונים, כי זה סוף כל אדם. ובזכות שיקבלו עליהם מצות גמילת חסדים בכל לב ונפש, ינצלו מכל צרה ומצוקה ויתקיים בלע המות לנצח וינצרו בחיים מרוב כל. פי המדבר יום ב' כ"ה למב"י תקפ"ד לפ"ק".

לאחר מותו של רצ"ה חריף נתקבל בשנת תקצ"ה הגאון המפורסם במדינת אונגאריה ר' מאיר אייזנשטאדטער (ולא אייזנשטאדט, כמו שרבים כותבים) כרב בקהילת אונגוואר. הוא היה חתנו של הגאון ר' דוד דייטש אבד"ק עיר חדש ונקרא לישב על כס הרבנות כמעט בכל הקהילות הגדולות במדינה. ר' מאיר א"ש שימש ברבנות ביאקא ובבאלאשא-יארמאט ומשם בא לכהן ברבנות באונגוואר. היה תלמיד חבר לר' משה סופר בעל החתם סופר, שהעיד עליו, שבמשך עשרים שנה לא ראה בקי כמותו. לאחר פטירת רבו היה הוא, על יד הגאון ר' משה שיק, בעל מהר"מ שיק, האישיות התורנית הבולטת ביותר במדינת אונגאריה. הוא גם נחשב לאחד ממנהיגיה החשובים של סיעת היראים (אורטודוקסים) במדינה זו.

באונגוואר ישב על כסא-הרבנות 17 שנה. במשך שנות כהונתו אלו הניח את היסוד האיתן לארגונה החדש של הקהילה — אשר הצטיינה בסידוריה המופתיים וקבע לה תקנות חדשות (עליהן נדבר בפרק מיוחד). באונגוואר המשיך לנהל את ישיבתו הגדולה המפורסמת. מכל קצוי המדינה נהרו אליו תלמידים ששתו בצמא את דבריו והעמיד תלמידים למאות ולאלפים. רבים מתלמידיו נתמנו אחר כך רבנים בקהילות חשובות במדינה. מזמן בואו לאונגוואר רבו עליו הטרדות. בחיי רבו ר' משה סופר לא רצה להשיב הלכה לשואלים ורק לאחר פטירתו נאות לקבל על עצמו תפקיד זה ומרבית תשובותיו הן מזמן ההוא.

לדרכי האדמו"רים החסידים התנגד ואולם במשך הזמן נענה לדרישות ההמונים החסידים שבסביבה ולא דחה עוד את האנשים שנהרו אליו מקרוב ומרחוק לקבל את ברכתו. בתום לבו ובענוות צדקו אמר, שאינו כדאי לכך. לאחר הפצרות מרובות נאות גם לקבל חלק מסויים מן ה„פדיונות" לכלכלת התלמידים העניים שבישיבתו ואת השאר ציווה לחלק בין עניי העיר.

מסורת בפי חסידי העיר, שרבי יהודה צבי אייכנשטיין מרוזלא וחברו רבי צבי הירש מרימנוב, הם הם שריככו את התנגדותו לחסידות.

ר' מאיר א"ש לקח חלק פעיל בחיים הפוליטיים של יהדות אונגאריה ועיצוב דמותה במדינה. היה ער לכל שאלה יהודית. רבים פנו אליו וביקשו

את חוות דעתו. הוא שאף בכל כוחו להרים את קרן התורה ולהאדירה. ואלה דבריו בתשובתו לר' שלמה ראזענטהאל (אמרי א"ש, יורה דעה, סי' פד): „התבוננו איך להרים את קרן התורה ואיך להציל את מעמד התורה". אם מחלוקת פרצה בקהילה פנו מיד לר' מאיר א"ש והוא לא נשא פני איש, אפילו פני פרנסים גדולים וגבירים תקיפים. אהב את האמת בכל לבבו וממנה לא נטה ימינה או שמאלה. האמת היתה נר לרגליו ולאורה הלך וכיוון את דרכיו. וכשפרצה המחלוקת הגדולה בעיר טשאבא בין הקהילה לבין הרב יונתן הלוי אלכסנדרזאהן — שעוררה סערה ביהדות אונגאריה — פנה אליו רבי שלמה רוזנטהאל, עסקן רב פעלים מן החשובים ביותר במדינה, וביקשו שיכתוב לרבו ר' משה סופר, שיסכים אף הוא לבירור חדש בבית דין אחר. ר' שלמה לא פנה ישר ל„חתם סופר", כי היה קצת פירוד ביניהם. והנה תשובתו של ר' מאיר א"ש: „...למה ימאן מויר הגאון נ"י ולמה יחפץ דכאו? וכי תפארת היא להוגי התורה ולרבנים כי ימצא בקרבתם כופר בעיקרי התורה ובעיקר לכל אמונה ודת? אחת אשאל מאת הדרת"ר נ"י אל יאמין מהר מקנאתו ע"ד אמת ומשפט וצדקה, ויחליט בלבבו לכל דברי הרב. ואם לא ישרו בעיניו חכמת מעשה הרבנים אשר כתבו על עדות שנתקבל בב"ד של ג' איך נאמין חיש מהר לכל דבריו אשר רק בדבר שפתיים הוא...". ור' מאיר א"ש לא נשא את פני ר' שלמה ראזנטהאל ופירסם איסור על הרב אלכסנדרזאהן. ואלה דבריו: „אין לסמוך עליו ומצווה לגדוע את האשירה ולהרים ממנו העטרה".

גם במחלוקת הגדולה בין הרב שפטיל רבה של סטשין הרים רבי מאיר א"ש את קולו, וזה בימים ההם כשהיה עוד רב ביארמאט.

נמצאו רבנים וגם קהילות שהעדיפו להגיש את עצומותיהם בפני הרשות ולא בפני בית דין. כנגד אלה יצא בחריפות ר' מאיר א"ש במכתבו לר' חיים מקיצ („אוצר חיים" לר' חיים מקיצע, חלק יו"ד, תשובה ב): „מה אשיב למעכ"ת, ומה אומר אחרי כי פנו ישראל עורף ולא דרשו דבר ה' מפי מורים ואת פי הרבנים אשר עמהם לא שאלו מי יכשר להוראה, כי אם הקריבו משפטם לפני השרים יר"ה ישפטו אם יכון גבר להורות וליקח מפיו תורה, ומה ימריצהו כי אענה אני. והנה גם על זאת יכאב לבי כי הקריבו הדברים הצד שכנגד המורה לפני שרי המשפט בפעסטה שטאדטהאלטערייא ומה יחשבו השרים על מורי ישראל כי יאמרו על כולם כי תוך ומרמה בלבבם ובין כך ובין כך שם שמים מתחלל וידל כבוד ישראל ויקר תורת ה' הולך וחסר בעו"ה". כך כאב ר' מאיר א"ש את כאב התורה ונושאיה והרגיש בעלבון הצורב לאומה כולה במעשים כאלה.

ר' מאיר א"ש, כרבו ר' משה סופר, קם בכל עוז ותוקף נגד התיקונים שרצו המתקדמים להנהיג בקהילות. ר' מאיר א"ש יצא בקול קורא נגד האסיפה בברונשווייג וגם חתם, בין שאר הרבנים, נגד החלטות האסיפה הזאת. התנגד לכל תיקון שרצו להנהיג בבתי הכנסיות. ועקבי היה בעמדתו זו גם בנוגע

להטפה בשפת לועז בבתי-הכנסיות (לב העיברי, דף כא) : „פעם אחת דבר הח"ס עם ר' מאיר א"ש, אודות קהלה אחת, שקבלו רב אחד אשר מגיד דרשותיו בלשון אשכנז. אך אמר מרן — אמרו עליו שהוא גם כן למדן וצדיק וענה הרהר"מ א"ש, זהו דרכו של היצר הרע, עכשו בחרו להם למדן וצדיק הדורש בלועז — ואשכנזי ולבסוף אמר בלשונו הקדוש „קומט אויס אויפצונעהמען א גוי אלס רב". כן יצא בכל כוחו להגן על העמדת הבימה באמצע בית הכנסת. עיין „אמרי א"ש" אורח חיים, סי' ז : „שחלילה לשנות ממנהג שנהגו אבותינו זה אלפי שנים". ומענין, שבעיר פאפא בנו בית כנסת חדש ושינו את מקום הבימה. אנשי העיר ביקשו למנות רב גדול ומפורסם, אבל לא מצאו רב הגון כל עוד שהבימה היתה שלא במקומה וגם ר' שמעון סופר השיב ריקם בקשתם מטעם זה (אגרות סופרים, מכתב ט), כי פחדו מדברי הגאון ר' מאיר א"ש. שומר מסור ונאמן היה לשיטת רבו וממנה לא סר ימינה או שמאלה.

כאשר פנתה הממשלה בשנת תר"י (1850) למנהיגי היהודים שימסרו לה דין וחשבון על מצב החינוך היהודי : מה הם האמצעים שעל ידם אפשר לתקן את החינוך היהודי ? מה מצב הקהילות, מה הם היחסים השוררים בין הרב והקהילה ומה מספר הכיתות היהודיות בקהילות ? — פנו מנהיגי היהדות החרדית לר' מאיר א"ש, שהוא יחבר את תשובתם לממשלה.

ר' מאיר א"ש ידע, שיד המתקנים באמצע והם־הם שעוררו את הממשלה לכך. בתזכיריהם השונים כתבו במפורש, שמרעילים את הילדים בחדרים ושצריך לחבר ספרי לימוד חדשים, המתאימים לרוח הזמן, וכן יש למנות במקום המלמדים מטיפוס הישן, מחנכים מודרניים היודעים ומבינים כיצד לחנך. לפיכך חיבר הוא את התשובה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. הוא קבע בתשובתו : מצב החדרים הוא טוב ומשביע את רצון ההורים. לומדים בהם תורה והילדים מקבלים חינוך דתי. אין צורך — ממשיך ר' מאיר א"ש בתשובתו — להדפיס ספרי־לימוד חדשים, כיון שיש ברשותנו ספרים, כמו : חומשים ונ"ך, משניות, גמרא, שולחן ערוך ופוסקים. הוא התנגד התנגדות מוחלטת לבתי הספר המודרניים ולמחנכיהם כאחד. ראה בהם את הסכנה הגדולה ביותר לתורה ולמסורה ולכן גם ענה, שבנוגע להשכלה כללית ילמדו ילדינו את המקצועות החולוניים מפי מורים לא יהודים. אלה מתייחסים ביתר כבוד לענייני היהודים מאשר המורים היהודים החפשים. בדבר הקהילות היהודיות, — ממשיך הרב בתשובתו — ברובן המצב משביע רצון, בייחוד במקומות שאין בהם מתקדמים בעלי שאיפות ריפורמה. ומה שנוגע לעתידן של הקהילות, הוא מבקש מאת הממשלה, לא להרשות להחפשיים לנהל את הקהילות ושרק רבנים חרדים יפקחו על החינוך. באותה תשובה מתבקשת הממשלה ליתן אפשרות להעניש את אלה היהודים, העוברים על חוקי התורה. יש גם לעשות משהו בדבר סמיכת רבנים צעירים, על ידי הקמת וועדה רבנית

מורכבת משמונה רבנים גדולי תורה, שרק היא תהא רשאית, כבעלת סמכות ממשלתית, ליתן סמיכה לרבנים הצעירים.

הממשלה כמובן לא הסכימה להצעותיו ובקשותיו של ר' מאיר א"ש. אולם מבוקשו הושג. במשך תקופה ארוכה לא התערבה הממשלה יותר בענייני היהודים.

גאון גדול זה התפרסם בעולם היהודי בספריו החשובים ובפעולות אשר פעל במסירות נפש יוצאת מן הכלל בשביל היהדות החרדית. בזמנו רבתה האוכלוסיה בקהילתו, היא התחזקה חיזוק פנימי והתבססה. הוא הקים מוסדות חדשים, הרחיב וביסס את הקיימים. נערץ היה על-ידי כל אנשי קהילתו. שמו נזכר עד היום בהערצה בפי אנשי העיר. נפטר בכ"ד בשבט בשנת תרי"ב. וזה נוסח מצבת קברו: „עדה המצבה הזאת כי פה טמון שר התורה, אספקלריה המאירה, למד והחזיק ישיבה, עד זקנה ושיבה, נשר ישראל והדרו, רבים הלכו לאורו, הגאון המפורסם מו"ה מאיר במו' יהודה זלה"ה (בעהמח"ס שו"ת אמרי אש ושא"ס) הי' אב"ד ור"מ דפק"ק אונגוואר והגליל, נפטר בשם טוב עש"ק כ"ד טבת בריית לפ"ק. — ת' נ' צ' ב' ה'".

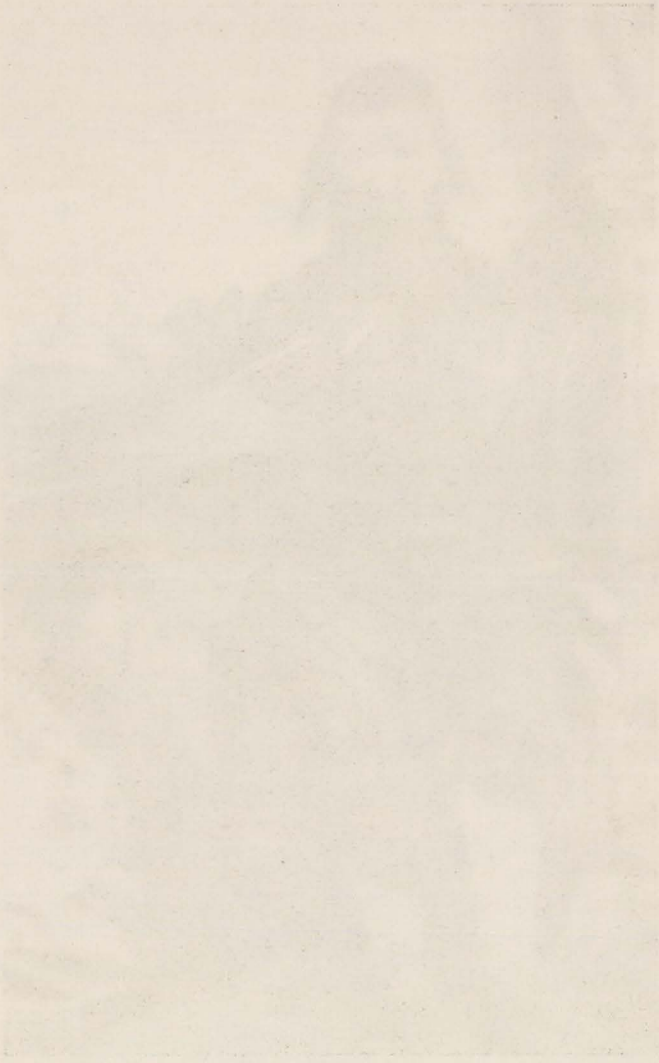
ואלה הם חיבוריו: א) אמרי א"ש, שאלות ותשובות על ארבעת חלקי שולחן ערוך וחידושים לסוגיות בש"ס. חלק א לבוב תריב וחלק ב אונגוואר תרכ"ד. ב) אמרי בינה: חדושים בסוגיות של סדרי מועד ונשים, אונגוואר תרכ"ו. ג) אמרי יושר: דרושים ובסופו „חדושי אגדות התלמוד" לחותנו ר' דוד דייטש, אונגוואר תרכ"ד. ד) אמרי א"ש: באורים על התורה בדרך הדרוש ובסופו חדושים לחותנו הנ"ל ולבנו ר' מנחם א"ש, מונקאטש תרס"א-תרס"ג. ה) „אמרי א"ש" פירוש להגדה של פסח, פודגורז'ה תרס"ז. בדרך רבו הלך גם בחיבור מזמורים ופיוטים לשבת וחגים ורבים מאנשי קהילתו רגילים היו לזמרם בשבתות ובחגים.

מלבד הרבנים ששימשו כדיינים בימי הגאון ר"צ חריף, נוספו בימי כהונתו: רבי שמואל צבי (נפטר בשנת תר"ח), רבי ישראל פרידמן (נפטר בשנת תרי"ד) ורבי שלמה גאנצפריד, בעל „קצור שלחן-ערוך".

כאמור העמיד ר' מאיר א"ש תלמידים הרבה וביניהם רבנים גדולים וחשובים. נציין רק אחדים מהם: ר' אשר אנשיל סג"ל יונגרייז רבה של טשנגר, בעל „מנוחת אשר". ר' דוד לייב זילברשטיין, רבה של ווייטצען, בעל „שבילי דוד". ר' חיים סופר, רבה של מונקאטש ואחר כך בפסט. ר' יואל צבי ראטה, רבה של חוסט, בעל „בית היוצר". ר' יהושע העשיל הכהן פריד, רבה של קאלפוש, בעל „זכרון יהושע". ר' יוסף מאיר ווייס מספינקא, בעל „אמרי יוסף" ו„פאר יוסף". ר' מרדכי בראדי, רבה של מיאווא, בעל „חדושי מהר"מ". ר' משולם פייש, רבה של טאש. ר' שמואל פרנקל, רבה של דוראג, בעל „אמרי שפר" על התורה. ר' אהרן מאיר פרידלענדער רבה של באלחוב, בעל „אברך" על תהלים.

רבי שלמה גאנצפרייד

לאחר פטירת רבי מאיר א"ש נתמנה בנו רבי מנחם א"ש כממלא מקומו. לפני כן היה רב בסערעדנא הסמוכה לאונגוואר ובחוסט. הוא היה גדול בתורה ומפורסם כעסקן רב פעלים שלקח חלק פעיל בחיי היהודים במדינה. עבודתו למען חיזוק הדת והיהדות במדינה חרגה ממסגרת רבנותו באונגוואר. הוא היה מראשי המדברים באסיפות הרבנים החרדים ופעמיים התייצב בראש משלחת רבנים בפני המלך פראנץ יוסף הראשון למען חיזוק הדת במדינה.

בימיו אמרו „המתחדשים" להקים בית מדרש לרבנים מודרני בבירת המדינה. הם עשו את המדינה כמרקחה בעניין זה. בשנת תרכ"ד נתנה כבר הממשלה הסכמתה לבצע מזימתם. אז נתאספו בשנה ההיא בעיר נירעדיהאז י"ח רבנים, מבין החשובים שבמדינה, וגמרו אומר לשלוח שליחים לווינה הבירה לבקש מאת המלך להעביר את הגזירה. הרב מנחם א"ש היה מראשי המדברים במשלחת זו. בשנת תרכ"ו השתתף באסיפה הידועה במיהאלאוויטץ ותתם על פסק הדין המפורסם, שבא לעצור בעד חדירת הריפורמה לתוך כתלי בית הכנסת.

אחדים מאנשי קהילתו, שנטו לצד הריפורמה, הגיבו בחריפות נגד רבם שצירף את חתימתו לחתימות שאר הרבנים בפסק דין זה. ב„בן חנניה" שיצא בסגדין מגיב י. ג. במלים אלו נגד רבו: „השמועה על האסיפה אשר התקימה בנדי-מיהאלאוויטץ) במגמה להפצת החושך עוררה פה אי-רצון כללי. אם יש להן יסוד לשמועות שנפוצו, הרי מן הראוי שתתעוררנה הקהילות בצפון אונגאריה כדי להשתיק באופן נמרץ את המנהיגים הרוחניים שלהם המכים אותם בעוורון. הרב מפה נוכח לדעת, בלא ספק, שהרחיק לילך בשאלת הסימינאריון. הוא יזהר לכן מלשתף פעולה, עוד פעם, עם הקנאים".

אולם הרב ר' מנחם א"ש לא נרתע מאיומים אלה והוא ייצג את אונגוואר ואת כל המחוז בקונגרס היהודי, שהתאסף בב' טבת תרכ"ט והיה אחד מראשי המדברים של האגף החרדי. עזר לו בעבודתו זו צירה השני של קהילת אונגוואר בקונגרס היהודי מר אלברט ווינברגר, משכיל ומלומד. ואמנם השתוממו המשכילים ושאלו: פלא הדבר, שמשכיל כמותו יהיה אורטודוקס? החרדים עזבו את הקונגרס אשר בו היה רוב למחבולים. המיניסטר לענייני ההשכלה, הבארון אטווש, קיים ואישר בכל זאת את חוקי הקונגרס. סיעת החרדים „שומרי הדת" החליטה להגיש את משפטה למלך ושיגרו משלחת של חמשה רבנים, שבה השתתף גם ר' מנחם א"ש. חברי המשלחת נתנו את עיניהם בו, שהוא יהיה להם לפה לפני המלך; אף הכין את עצמו לכלכל דבריו במשפט. אבל בעמדו לפני המלך נבהל וזרם דמעות פרץ מעיניו ויבך בבכי תמרורים ולא היה יכול להוציא מלה מפיו. ויפן אליו המלך ואמר: „מדוע אתה בוכה זקן נכבד?" — אז התאושש ודיבר את דבריו. כידוע נטה המלך חסד למשלחת הרבנים ומילא אחר בקשתם וכך השיגה היהדות החרדית אי-תלות מחוקי הקונגרס.

אחד מראשוני הדורשים לריפורמה עוד בשנת תקס"ב (1802) היה מרקוס ניסן ווייס, שהתגורר באונגוואר והיה ידוע משום כך בשם „מרדכי אונגוואר". הוא פירסם כמה חוברות (בשפה הגרמנית), שבהן „הוכיח" את הצורך בתיקונים ובריפורמה. באותו זמן נתקבלו דבריו בלעג והוא עצמו נרדף מכל סביבתו היהודית, עד שמצא מחסה בחיק הנצרות. אך במשך הזמן, עוד בחייו של ר' מנחם א"ש, מסביב לשנת תר"ך (1860), ובייחוד לאחר פטירתו, ניצנצו כבר בעיר ניצני הריפורמה. בשנת תרכ"ח (1868) פרש גם חלק ניכר מחברי הקהילה ויסד קהילה ריפורמית.

קהילה זו בנתה בית כנסת, מינתה שוחט ובחרה את ד"ר מור קליין (אביו של המשורר והסופר ד"ר ארנולד קיש, הרב המטיף בקהילת הניאולוגים באוי-בודה) לרב. הוא היה רב מודרני, נמנה על המתונים שבין רבני הריפורמה ונחשב בחוגם ללמדן. היה מלומד ותירגם את „מורה הנבוכים" לאונגארית. רבי מנחם א"ש ובית דינו הוציאו איסור על הרב והשוחט. לעזרתו של רבי מנחם א"ש יצא המהר"ם שיק, רבה של חוסט, האישיות התורנית הגדולה ביותר בימים ההם. גם הוא הוציא איסור על הרב המודרני והשוחט. ואלה דבריו של המהר"ם שיק: „הנה שמעתי ותרגז בטני כי ירדה קרן ישראל פלאים בקריה נאמנה בקהל קדושים קהל עדת אונגוואר, יצ"ו אנשים קלי דעת והדיחו מיושבי עירם לילך בשרירות לבם הרע לזנות אחרי ילדי נכרים... ואכלו בשר משחיטת שוחט שאסרו הקהל וביה"צ לאכול משחיטתו... ואם יאמרו הקלי הדעת שהפרעדיגער שלהם יתן רשות להשוחט לשחוט, הלא להפרעדיגער עצמו אין לו רשות, אפילו מי שהגיע להוראה אין לו רשות... להורות באתריה דחבריה ובמקום ת"ח מופלג וגדול הדור ומדינא אסור... והעולה על כולם החוצפה ועזות פנים שירהב איש נער בזקן ת"ח גדול ומופלג ויושב בישיבה וגדול בדורו וירצה נער פרעדיגער לנהוג ברבנות במקומו ובגבולו... העולה מכל הדברים הנאמרים למעלה שרב או פרעדיגער שבא באתרא דחבריה לנהוג שם רבנות ולקפח פרנסת הרב הוא אסור" (דרכי משה החדש, עמ' מו). המתיחות גברה עוד יותר בעיר והיחסים החריפו. הרב ד"ר קליין, לאחר שש שנות שבתו כרב באונגוואר, נבחר כרב בפאפא ועזב את העיר. אחריו שימשו בקהילה עוד שני רבנים: הראשון ד"ר איגנץ פרידליבר, שהשתתף בקביעות ב-Allgemeine Zeitung des Judentums של פיליפסון ובעתונים יהודיים באונגארית, והשני מרטין דויטש. אחריהם לא נבחר עוד רב לקהילה זו. היא לא יכלה להחזיק מעמד וסימני התפוררות התחילו נראים בה. בזמן מסויים גם פשטה את הרגל ובית הכנסת שלה נקנה על-ידי אלברט ווינברגר נשיא הקהילה האורטודוקסית. בית הכנסת נמכר אחר כך לאחרים והם החזירו אותו לקהילה. בשנת תרס"ו (1906) יצאה קהילה זו ממסגרתה של הסתדרות הניאולוגים והתיצבה על בסיס

סטאטוס-קוו-אנטה, היינו על בסיס של קהילה חרדית בלתי תלויה בהס-תדרות האורטודוקסים, אך גם זה לא הועיל. היא לא החליפה כוח ולאחר שרוב חבריה פנו בבקשה לקהילת האם, שפרשו ממנה, לקבלם חזרה, נשארה קהילה זו נחלת יחידים בודדים.

בימי רבי מנחם א"ש הוקם הדפוס העברי הראשון בעיר. בעל הדפוס היה קארל יעגער. הספר הראשון נדפס בשנת תרכ"ד. כדאי לציין שבשנת תרכ"ט נדפסה באונגוואר החוברת של הרב חיים סופר, רבה של מונקאטש, תחת השם „מה העבודה הזאת לכם" ובה הוא מזעיק את עדתו ומוכיח אותה על המעשה שקרה בעירו, ששני רופאים חיללו את השבת בפרהסיה וחיללו כבוד שמים וכבוד העדה הקדושה. ובעיני ראיתי — ממשיך הרב סופר בדרשתו את הדקרט אשר קיבל מן הכת החדשה אשר באונגוואר.מכאן יש להסיק שתנועת הריפורמה בעיר אונגוואר הכתה שרשים והיתה די חזקה.

הרבה כוח ומרץ השקיע ר' מנחם א"ש בשמירה על שלימות קהילתו. אף הוא, כאביו, ניהל ישיבה גדולה ותלמידים רבים נהרו לישיבתו לשמוע לקח מפיו. העמיד מאות תלמידים ביניהם רבנים חשובים, גדולי תורה, כגון ר' אליעזר דייטש מבוניהאד; ר' ישכר דב קאהן רבה של ערדי-סענזארק; ר' יחזקאל גראספעלד, רבה של טשאף, בעל „בנין אהל מועד" על סוגיות הש"ס; רבי פנחס שטיין רבה של טורוק ס"ט מיקלאש, בעל „קנאת פינחס"; ר' שלום גאלדינברג רבה של סוואליווא, בעל „דברי שלום" על התורה. ר' מנחם א"ש עמד בקשרי מכתבים בשאלות ותשובות עם גדולי זמנו: עם ר' יהודה אסאד בעל „יהודה יעלה" ועם מהר"ם שיק. נדפס ממנו ספר „חומת א"ש" דרושים על התורה ונלווה אליו חידושי תורה מהגאון מהר"מ א"ש והרב ר' דוד דייטש (פאקש תרס"ו). אחד מנכדיו הוציא חוברת ביידיש בה הוא מוסר, שר' מנחם השאיר כתבי יד ושאלות ותשובות, אולם לא היה בין בניו איש בעל מרץ שיטפל בהדפסתם. עד הזמן האחרון נשתמרו הכתבים הללו בין בני המשפחה. מספר ניכר של שאלות ותשובות נדפסו בספר „אמרי א"ש" של אביו.

ר' מנחם א"ש יסד יחד עם בעל „כתב סופר" את כולל „שומרי החומות בית הסופר והמאיר בארץ הקדושה תובב"א" על שמות הגאון חתם סופר והגאון ר' מאיר א"ש. ומאז שלושה נשיאים עומדים בראש כולל זה: הרבנים מפרשבורג, אונגוואר ובודה־פסט. כתב את תולדות אביו ומנהגיו, תולדות אחיו הרב יהודה א"ש רבה של סובראנץ ונספחו אליו באורים לתפילות דברי אגדה ושירים מאת אביו ר' מאיר א"ש, בספר „זכרון יהודא", נדפס באונגוואר תרל"ב ובמונקאטש תר"ס.

ר' מנחם א"ש נפטר בן ס"ב בט' כסלו תר"ל. וזה נוסח מצבתו: פה נגנז ארון הקודש, על אלה אני בוכי' עיני עיני ירדה מים, כי רחק ממני מנחם ציון נשא נזר התורה, ברב תפארה, יושב בישיבת גבעת המורים בקדושה ובטהרה, חלק מחכמתו ב„אמרי בינה", יביע ב„אמרי אש" פי שנים

בתבונה, ה"ה הרב הגאון הגדול המפורסם בתורתו ובצדקתו אוהב נאמן לכל ישראל מו"ה מנחם אשר מילא מקום אביו רב האי גאון מו"ה מאיר א"ש זצ"ל, אב"ד ור"מ בק"ק אונגוואר והגלילות, נפטר בש"ט ביום ד' ו' לחדש כסלו חר"ל לפ"ק ת'נ'צ'ב'ה'.

ובעברה השני של המצבה כתוב: ומבוקשו להתפלל עבור נשמתו (יר"מ) אבינו שבשמים שיהיו נפש ורוח של מנחם בן חנה צרורה בצרור החיים ולהחיותו בתחיית המתים עם כל מתי עמך ישראל ברחמים אמן.

בבית דינו המשיך לכהן הרב שלמה גאנצפריד כראש בית דין. הוא היה יליד העיר. אחד הגאונים המפורסמים שנודע ברבים בחיבוריו החשובים. ר' שלמה גאנצפריד מיאן בראשונה לקבל עליו עול רבנות ושלח במסחר את ידו. רבו, הרב צבי הירש חריף, הוכיחו על כך, עד שהסכים לקבל על שכמו, בשנת תר"ג, את עבודת הרבנות בברעזעוויץ, מחוז שאראש שבאונגאריה. בשנת תר"י שב לעיר מולדתו, אונגוואר, לשמש ראש בית דין בקהילה. נתקיימו דברי החס"ס אשר עוד בימי עלומיו תארו כדיין בק"ק אונגוואר. כשלוש שנים שימש במשרה זו בימי ר' מאיר א"ש. גם ר' מנחם א"ש כיבדו מאוד והוא שעוררו לחבר את ספרו על הלכות מקוואות ונידה בשם „פרת וחדקל", אשר במהדורה השניה הוסב שמו ל„לחם ושמלה". כאשר החלה המריבה בין מחנות יהודי אונגאריה הצטרף אל חברת „שומרי הדת" ובשנת תרכ"ט היה מן הנבחרים בוועד הרבנים וראשי המדינה בקונגרס היהודי. יצא נגד הריפורמים ופירסם את ספרו „ספר גלוי" בעברית ובגרמנית.

פירסום רב בכל העולם התורני הביא לו ספרו „קצור שלחן ערוך", שנדפס תחילה בשנת תרכ"ד. בספרו זה זכה למה שלא זכה שום מחבר בדורות האחרונים. ספר זה השווה לכל נפש זכה לתפוצה עצומה. תורגם ללשונות רבות. נדפס גם בעיבודים שונים.

ר"ש גאנצפריד חיבר עוד ספרים חשובים:

„קסת הסופר" (אפען תקצ"ה), המעוטר בהגהות הגאון ח"ס. ספר זה נדפס חמש פעמים. בזקנותו הוסיף עליו הוספות רבות בשם „לשכת הסופר" וחלקו השני נקרא „מסורה". גם הוא נדפס פעמיים (אונגוואר תרל"א; ווארשא תרנ"ט).

פירוש על התפילות בדרך הפשט עם הוספות והשלמות לסידור „דרך החיים" של הרב הגאון יעקב מליסא נדפס בשנת תקצ"ח וחזר ונדפס בשנת תרי"ב, בשנת תרכ"ב ופעם אחת בלבוב תחת השם „בית רחל".

„פני שלמה": על מסכת בבא מציעא ובבא בתרא (זאלקווא תר"ו).

„תורת זבח": על הלכות שחיטה, כסוי דם, טריפות הריאה וניקור, ג' ראשים. א) מזבח העולה: פסק הלכה של גדולי הפוסקים. ב) יסוד המזבח: על מוצא כל דין. ג) העלה שלמה: קצת חידושים בדברי חז"ל (לבוב תר"ח—ט). נדפס חמש פעמים.

„לחם ושמלה" או „פרת וחדקל", דיני מקוואות ונידה. בסוף הספר מובא הציור של המקווה באונגוואר אשר נבנה לפי תכניתו. נדפס בלבוב בשנת תרכ"א.

„קצור שלחן ערוך" הולך ונדפס במשך השנים במהדורות רבות ושונות. באחרונה על ידי מוסד הרב קוק מנוקד.

„אפריון": חידושים על התורה. אונגוואר תרכ"ד. חזר ונדפס בתוספות מרובות בשנת תרל"ח.

„אהלי שם": על דיני שמות בגיטין ועל כתיבת שטרות. אונגוואר תרל"ח.

„שם שלמה": על ל"ט סוגיות בש"ס. נדפס בוואראל תרנ"ח.

בכתב יד נשארו אחריו ספרים אלה:

„פני אדם": פירוש על הספר „חיי אדם" מאת הרב אברהם דאנציג.

„לשון זהב": כללי דקדוק ללשון הקודש.

„כללים בחכמת האמת": פירוש על הזוהר.

בקיץ תרמ"ו נסתלק גאון זה. הוא לא נקבר בשורת הרבנים והדיינים, אלא בשביל המבדיל בבית הקברות בין שטח הקברים של אלה שמתו במחלות מדבקות ובין שאר הקברים, וזה לפי צוואתו: „בקברי אשר כריתי לי שמה תקברוני", מצד אבי מו"ה ר' יוסף ג"פ ז"ל אשר הקדימני לבית מועד לכל חי כשבעים שנה תקע"ב ואם מקום הקבר נשכח כמת, אך אנכי זכור אזכרנו עוד". ויעשו לו בניו ואנשי קהילתו כאשר צוום. וזה נוסח המצבה: „פ"נ הרב הגאון המפורסם בכל קצוי ארץ בחבוריו היקרים מו"ה שלמה במו"ה יוסף גאנצפריד זצ"ל. נפטר יום כ"ח תמוז שנת שבת משו"ש לבנו. תנצב"ה". מלבד ר' שלמה גאנצפריד שימשו בבית דינו של ר' מנחם א"ש הרב שמואל מאשקאוויטש, תלמיד חכם גדול, חריף ובקי. בעל „כתב סופר" העריכהו מאוד ומזכירו לשבח. ור' ישראל יהודה מיטלמן, נזכר ב„יד יצחק", חלק א, ובשאלות ותשובות „פני מבין".

לאחר מות ר' מנחם א"ש מילא את מקומו בנו ר' דוד א"ש, ששימש רבה של סובראנץ, הסמוכה לאונגוואר. אולם לא האריך ימים. זמן קצר ישב על כסא הרבנות, כי שבק חיים לכל חי תיכף לאחר פטירת אביו. בדבר סיבת מותו הפתאומי נפוצו בעיר שמועות וסיפורים שונים. חלק חשוב מחברי הקהילה וגם רבנים גדולי הדור רצו ברב אחר וטענו, שרבנות זו אינה מגיעה לו בתורת „חזקה". התנגדות זו גרמה לרבי דוד א"ש, שהיה תלמיד חכם גדול וירא שמים, חולשת דעת ולב. ויש עוד גירסות אחרות בקשר למותו הפתאומי.

לאחר מותו של ר' דוד א"ש תבע את רבנות אונגוואר הגאון ר' צבי הירש ווייס, מי שהיה בזווג ראשון חתנו של רבי מאיר א"ש, רבה של לאפאש-זבאראוו, סערעדנא, ולבסוף ימיו רבה של דומבראווא, ששם מילא את מקום זקנו ר' צבי הירש מנכדי הש"ך. הוא דרש את כסא הרבנות

בתורת חזקה. הוא פנה גם לעזרת בעל „כתב סופר", כי כאשר נתאלמן לעת זקנותו נשא את שארתו. בעל „כתב סופר" יעצו לא לקבל את הרבנות באונגוואר, כי הכיר את מצב הקהילה בעיר לאמיתו, ידע שיש שם ניצני כת המתחדשים ודרוש שם רב גאון, פקח ונבון, שידע להתהלך עם צאן מרעיתו ולסתום כל פירצה קטנה שפורצים אנשי הכת החדשה. ואלה דבריו של ה„כתב סופר" לר' צבי הירש ווייס: „ואחרי הדברים האלה אומר אני כאשר עם לבבי, אם יודע ומרגיש בעצמו או יודע מפי אחרים מבינים ויודעי למשקל במאזני שכלם כי יכוננו דרכיו שם בק"ק אונגוואר, היינו שהוא כמדומה מתנהג בחסידות בדברים הנראים לעין וזה אין ערב לכל עין רואה בפרט וקו"ח לנוטי' לצד מן הצדדים וב"ב של קו"ח לכת החדשים וגם כי חלק לו ה' כי פיו ממלל תבונות באגדה דברים המושכים הלב בלשון מובן לא בלע"ז ושפתיו ברור מללו וילבוש במדא דרבנן נאה כדר"ז קרא למנא מכבדותא מלבושי כבוד כמו שהלכו אבותינו קדושי עליון לפנינו ואנחנו הולכים אחריהם לכבוד ה' ותורתו א"כ אם הוא יפתח לי פתח מרווח לעשות השתדלות עבורו הנני בכל מאמצי כחי בעזה"י לא לבד לטובתו ולהרים קרנו כי נאה ויאה לו לפי הבנתי אלא לכבוד ה' לקיום התורה שישב על כסא כבוד חותנו הקדוש דבריו כאש זצ"ל בעל ישיבה גדולה בתורה וצדיק ועושה צדקות ואוהב ואהוב. וביותר תמה אני למה לא עלה על דעתם עכ"פ כת א' לשום עיניהם על פר"ם נ"י הלא הוא כבן עיר ונתגדל על ברכי מר חותנו גאון ישראל וקדושו זצ"ל ומפורסם בגדולת תורתו במק"א כ"ש במקומו. והתמי' קיימת לי מתחילתו לכן היותר נ"ל כי יודעים בו שהוא בן צורישדי אבל מחזיקים אותו כשלומיאל והאמת כן נראה למסתכל בקנקן ולא במה שיש בו וכמדומה עושה עצמו בכוונה כן ואין זה דרך שיבור לו האדם הגדול בענקים. הכ"ד המדבר בלא לב ולב ח"ו כ"א בצדקת אמת ויושר, חפץ בהרמת קרנו דש"ת באהבה רבה".

גאוני הדור, בעל „כתב סופר" והגאון בעל „דברי חיים" מצאנז וגאונים אחרים, ראו בחכמתם שלקהילת אונגוואר, מרכז הרבנים היראים של „מחוז התחתון", יש לבחור ברב ומנהיג שיהיה מגדולי הדור, כי עיני כל ישראל בארץ אונגארן היו נשואות אל אבירי הרועים: אל הרב והמנהיג בקהילת פרשבורג ב„מחוז העליון" ואל הרב והמנהיג בקהילת אונגוואר ב„מחוז התחתון", הילכך נתנו עיניהם בר' חיים צבי מאנהיימער ויעצו לקהילת אונגוואר, שיתנו המשרה על שכמו. ובשנת תר"ל הוכתר כרב וכאב בית דין בעיר אונגוואר.

הרב הגאון חיים צבי מאנהיימער נולד בשנת תקע"ד בעיר פישטיאן שבסלובאקיה. למד אצל ר' קאפיל חריף, רבה של וורבוי, בעל חדושי יעב"ץ על מסכת חולין, וכן למד בישיבתו של הגאון ר' בנימין זאב, בעל „שערי תורה", ולבסוף למד אצל גאון הדור רבי משה סופר. לפני התמנותו באונגוואר שימש ברבנות בשיטלסדארף ובוורבוי.

בקהילה זו, כמו בשאר הקהילות, היו מפלגות שונות, חסידים ואשכנזים, לומדים ומשכילים. ר' חיים צבי מאנהיימער רכש לו אהבה ויראת הכבוד מכל החוגים בעיר וישב על כסא כבודו בכבוד ותפארת. ניהל ישיבה גדולה ונהרו אליו תלמידים רבים לשמוע לקח מפיו. דרך לימודו היה בעמקות נפלאה ובחריפות יוצאת מגדר הרגיל. רבים מתלמידיו שימשו מורי־הוראה בישראל ומהם גאונים וגדולים. נזכיר רק אחדים מהם: הרב ד"ר דוד צבי הופמאן, מנהל בית המדרש לרבנים בברלין; הרב ד"ר חיים בראדי, רבה הראשי של פראג הבירה וגדול החוקרים בשירת ימי הביניים, והרב יוסף חיים זוננפלד ז"ל.

כאמור, היה דרך לימודו בחריפות עצומה. מספרים, שפעם אחת הופיע בבית המדרש באמצע לימוד השיעור הגאון ר' אברהם יהודה הכהן שווארטץ זצ"ל, בעל „קול אריה", ור' חיים צבי מאנהיימער, בעומק פלפולו, לא הרגיש בבואו. עמד הגאון בעל „קול אריה" ביראה ושמע את חידושיו. מובן שלא היה יכול להתאפק והתחיל מתפלפל עם ר' חיים צבי ומקשה קושיות ור' חיים צבי עונה ברמיזה: שם במסכת פלונית, דף פלוני, ברש"י או בתוספות, תתורץ קושית מר וכו' ובעל „קול אריה" עומד נדהם על בקיאותו הנפלאה. בלכתו מבית־המדרש אמר לאחד מתלמידיו, שבחריפותו עולה הוא על חכמי דורו.

הוא נהג את נשיאותו ברמה ויצא טבעו בעולם התורני בכלל ובאונגאריה בפרט. הוא היה עמוד התווך אשר בית ישראל נשען עליו ופנו אליו מקרוב ומרחוק בשאלות הלכה למעשה. כתב הרבה חידושים ולא הדפיסם בחייו. היה זהיר בזה לנהוג כרבו מרן הח"ס, שמנע גם הוא להדפיס חידושי תורתו בחייו.

הגאון ר' חיים צבי מאנהיימער נהג מנהג אשכנז ומשום כך התרחקו ממנו בתחילה חסידי העיר ופנו בשאלה אל רבם בעל „דברי חיים": „היות כי הם הורגלו עם רבם הגאון ר' מנחם א"ש ולא עשו שום דבר גדול וקטן בלי לשאל את עצתו ועתה כי בא הרב החדש הזה מגיד העליון ואינם מורגלים עוד בתהלוכותיו אם יתקרבו גם אליו כי חששו אולי הוא ממתנגדיהם". והשיב להם: „ככל אשר הייתם עם רבכם הקודם כן תהיו עמו כי הוא אש להבה בעבודת השם יתברך". ומני אז נתחבב הגאון ר' חיים צבי על חסידי העיר והיה אהוב עליהם.

בפקחותו ידע לשמור על שלימות קהילתו ולהתהלך עם כל החוגים. פעל ועשה הרבה להרמת לימוד התורה בעיר. שש עשרה שנה ישב גאון זה על כסא הרבנות בעיר אונגוואר ובי"ז בתמוז תרמ"ו נפטר באופן פתאומי בכרם הסמוך לעיר, ששם נסע להנפש.

וזה נוסח מצבתו אשר הקימה לו הקהילה:

מצבת קבורת שר וגדול בישראל אביר הרועים הארז אשר בלבנון גאון עולם צדיק ונשגב מו"ה חיים צבי מאנהיימער

אב"ד ור"מ בקהלתנו בן מו"ה דוד יהודה זצ"ל

ח יילים הגביר וגבורתו הראה בתורת אל
י דיו היו אמונה ורועה אבן ישראל
י שרו ואמתו וצדקתו כהררי אל
מ וסר ה׳ ותוכחתו למד לבני ישראל
צ אנו צאן קדשים נהל על מי התורה
ב חכמה הנהיגם ופתח למו שערי אורה
י תענג בצל שדי על כנפי איום ונורא
עלתה נשמתו שמים ליל י״ז תמוז תרמ״ו לפ״ק
ת. נ. צ. ב. ה.

השאיר אחריו הרבה כתבי־יד.

תלמידיו הוציאו בניו־יורק שני חלקים שאלות ותשובות בשם „עין הבדלח". בבית דינו שימש ר׳ שלמה גאנצפריד ראש בית דין והרב גרשון וולף בנעטה, הרב שלמה זלמן ברודא והרב ישראל יהודה מיטטעלמאנן — דיינים (שני הראשונים היו חתני הגאון ר׳ שלמה גאנצפריד).

בשנת תרמ״ח, כשנתיים בערך לאחר פטירתו של רבי חיים צבי הירש מאנהיימער, נתקבל כאב בית דין הרב ר׳ אלעזר לעוו, מקודם רבה של אויהל.

ר׳ אלעזר לעוו נולד בשנת תקצ״ט בוורבוי שבסלובאקיה לאביו ר׳ ירמיה לעוו, בנו של בעל „שערי תורה", ונכד להגאון ר׳ אלעזר רוקח בעל „שמן רוקח". בשנת תרל״ד נתבקש למלא מקום אביו באויהל, שהיתה אז קהילה אחידה (כלומר, האורטודוקסים והמתחדשים נמצאו בקהילה אחת ולא נפרדו). חסידי העיר לחצו על ר׳ אלעזר לעוו, שיפרד מקהילת האם, — אולם הוא התנגד לדרישתם. אז פנו חסידי העיר אל המהרי״ם שיק ולכמה גדולי ישראל אחרים וביקשו את התערבותם (עי׳ שו״ת מהר״ם שיק, יורה דעה יד—טז). גדולי ישראל יעצו לו להיפרד מקהילת האם. ר׳ אלעזר לעוו נלחם בקהילה נפרדת זו ואסר את השוחטים שלה. אולם בשנת תרמ״ו כאשר התאמץ ר׳ אלעזר לעוו בכל עוז להרים את קרן החרדים בעירו ומאחר שרוב הקהילה התנגד לדעתו, נפרד גם הוא עם אחוזת מרעיו מקהילת האם וייסדו קהילת חרדים. אולם לא ארכו לו שם הימים, כי בשנת תרמ״ח נתקבל לרב בעיר אונגוואר.

באותו פרק זמן שבחרה בו קהילת אונגוואר הזמינה אותו גם קהילת עיר הבירה בודאפשט לשמש בה אב בית דין, אולם הוא סירב לקבל בחירה זו. ר׳ אלעזר לעוו רצה להרביץ תורה ברבים ולנהל ישיבה ובעיר גדולה כמו בודאפשט לא היתה אפשרות לכך. אף על פי כן המתינה לשוא קהילת בודאפשט שנה תמימה, אולי יימלך גאון זה בדעתו ויסכים להעתיק אהלו לעיר הבירה. וזה מכתב ההסכמה של ר׳ אלעזר לעוו לקהילת אונגוואר:

ב״ה איהעל ד׳ תצוה ו׳ אדר תרמ״ז

שוכ״ט וישע רב לכבוד האלופים מופלגי התורה והיראה והמדע נדיבי

רבי יוסף אלימלך כהנא

רבי חיים צבי הירש העללר

רבי אלעזר לעוו

ושועי עם קדוש ראשים וטובים דק"ק עיר ואם בישראל אונגוואר המפוארה והגליל יע"א ד' ישמרכם סלה.

על דברתי להשיב על שאלת מעלתם נ"י מאתי דבר ברור בענין הרבנות בקהלתכם הקדושה נתכבדתי פעמים ושלש משלוחי העדה העומדת לראש ולתפארת הש"י בהבטחת אלה השועים כי בלב אחד ובעדה אחת כל בני הקהלה חפצים לתת המשרה על שכמי, ותשוקתם גדולה בחושבם על ידי יכון הכסא ועטרה על יושנה תחזור ברבות הגבול בתלמידים, וכל עם קודש נכונים לשמוע בקול דברי, והמה באמונתם יחיו, זה האיש הגון וראוי למלאות מקום גדולים הרבנים הגאונים המפורסמים נ"ע היו שם לפנים, וימצאון נחמה על אבדתם הגדולה באמרם בקשנו ומצאנו בחיר אנשים מאנשי השם.

את זה ראיתי והכרתי כוונת מעלתכם הרצוי, אבל תדעו לפעמים יתואר אדם בשם איננו שם עצמו ואך מקרים שונים גרמו לו להקרא לו בשם נכבד על פני תבל וחוצות, וכאשר יודע באר היטב את טבעו ומהותו מקרוב יתמהו עליו ויאמרו הן לא מן השמים הוא זה! זה הדבר הניע לבבי להעיר לב מעלתכם נ"י על ככה כי אנכי אך איש בינוני ולא איש הבינים וכמה אלעזר איכא בשוקא, ואין בכחי לילך בגדולות ובנפלאות רק לאטי אתנהלה לרגל המלאכה מלאכת שמים ועל משענתי לנחת רוח הבריות, והדאגה פן תנוד המשענת מצד אהבת האמת העומדת לפעמים נגד רוח הבריות, ובעיני האמת אהוב מכל גם הוא הוסכם מלבי בהבטחת השלוחים חנכבדים הש"י שבקהלתכם אוהבי האמת ושוחרי התורה רבים ואותה אתם מבקשים.

והן נודע למעלתכם הש"י סיבת האיחור מצדי לאמר דבר ברור כי טובת הקהלה פה היתה לנגד עיני וברוך ד' כי עזרני עד כה לחזק בדקי קהילתי הש"י למען תוכל עמוד ולהיות לשם ולתפארת בישראל גם בלעדי, ועתה ידי לא אסורות וחופש ניתן לי להתבונן בדבר הגדול הזה, והנני להביע לכם תודה רבה על הכבוד הרב שעשיתם לי ואנכי מוכן לקבל עלי עבדות הרבנות בקהלתכם המפוארה בתנאי אשר התניתי עם השלוחים יקרי הערך שי' שהביאו לי העתקת הפראטאקאלל כי ריוח תשימו לי אם מן השמים יהי' נגזר עלי לסבול עבדות יתרה ומשא כבד מזאת למען ד' ותוה"ק לטובת הארטהדאקסיע דהמדינה, אוכל לשאת ולסבול כפי רצוני ולהחליף המקום ומעלתכם הש"י תוכלו לשום בי מבטחם, כי לא כבוד המדומה ולא בצע כסף ינידו ויניעו אותי אף מדרך כף רגל אחת, אבל רוח הוא באנוש, עברו רוב שנותי בתשוקותי להרים כבוד ד' וכבוד תוה"ק וכבוד ישראל למה זה אחמול ואחוס על שארית ימי יגזור ד' ברחמיו אותי לחיים עלי ארץ כל עוד נשמתי בקרבי הנני בלב ונפש לשרת ולעבוד לעבדי ד' לכבוד שמים ולכבוד ישראל דהדש"ת אוהנ"פ ומכבדכם..."

קהילת אונגוואר נאותה לקבל את תנאי ר' אלעזר לעוו ובתרמ"ז העתיק את אהלו לקהילת אונגוואר. באונגוואר מצא גאון חריף זה כר נרחב

לפעולתו. הוא היה איש רב פעלים, בעל מנוף בהיקף רחב. עסקנותו חרגה ממסגרת רבנותו בעיר והשתתף בחיים הפוליטיים של המדינה בעירנות יוצאת מן הכלל. בעד עבודתו זו זכה לאות הצטיינות גבוהה במדינת אוסטריה-אונגאריה והקיסר פראנץ יוסף הראשון כיבדהו בתואר „יועץ סתרים" של חצר המלכות, אות הוקרה על עבודתו הברוכה.

כמה תיקונים חשובים הכניס בקהילתו. הסיק מסקנות ממצב קהילתו הקודמת ולא נשא עיניו יותר לפשרות בענייני דת. הוא הקים את וועדת-הכשרות, שמתפקידה היה לפקח על השחיטה, על המקוה ועל מאפיית המצות והעמיד בראשה את הסגן (השלישי) של נשיא הקהילה. הוא תיקן את התקנה, ששני שוחטים צריכים לבדוק בבהמה גסה ולא שוחט אחד כפי שהיה נהוג עד ימיו. השגיח והקפיד שעל שטר „הכתובה" יחתמו בתור עדים רק שני שו"ב של הקהילה ולא בעלי בתים, כמקודם.

הוא נגש להקים בית כנסת גדול בעיר, שיהא נאה לקהילתו הגדולה והחשובה. הרבה אבני נגף ומכשולים שמו בדרכו, אולם הוא בתקיפותו ובעקשנותו והודות לקשריו הטובים עם שרי המדינה, התגבר על כולם. בימי כהונתו נבנה בית הכנסת הגדול בעיר, שיפיו ותפארתו היו לתהילה בכל מרכז אירופה ומערבה. היה זה בנין שכולו אומר כבוד לבוניו-בניו.

הוא ובית דינו הוציאו את האיסור הראשון בעיר על שחוטי חוץ, בכוונה להגן בזה על הכנסות הקהילה (גאבעלע-קרופקא), כי 80% של הכנסות הקהילה באו ממס השחיטה. את האיסור נימק גם בטעמי ההיגיינה הלקויה בשחיטה ללא ביקורת שמבריחים העירה. על פי דרישתו הקימה העירייה מדור מיוחד לשחיטה כשרה בבית המטבחיים הכללי העירוני.

כאמור, היה ר' אלעזר לעוו עסקן ער בכל שאלה יהודית. הוא, כאביו הגדול, היה מראשי המדברים של היהדות החרדית במדינה ושימש חבר הנשיאות של הלשכה האורטודוקסית המרכזית בבודאפשט. קולו נשמע בכל אסיפה יהודית, שעניינים יהודיים כלליים נדונו בה ובייחוד השתתף בדיונים בענייני חיזוק הדת ולימוד התורה. היה עקבי בדעותיו ובהשקפותיו ללא כל פשרות ולא נשא פני איש. נלחם על השקפותיו ולא נרתע מאיומים אפילו אם אלה באו מנשיא קהילתו. העריכוהו והעריצוהו במדינה כולה, כי ישר היה במעשיו והאמת היתה נר לרגליו. אולם בקהילתו לא שבע נחת בשנים הראשונות. הוא שתה מן המים המאררים משני הצדדים — החסידים התנגדו לו וגם המתנגדים נלחמו בו.

למרות קנאותו הקיצונית בענייני תורה ודת היו החסידים מתנגדיו החריפים ביותר. לא הועיל לו שהוא יזם את בניית „הקלויז", בית תפילה מיוחד לחסידי העיר, והעניק להם אבטונומיה רחבה, על אף התנגדותה החריפה של הנהלת הקהילה. חסידי העיר לא יכלו להשלים עם אורח חייו

הלא-חסידיים. לא „ניהל שולחן" בשבתות ובחגים. בשבת לא הלך למקוה. לא לבש לבוש רבני-חסידי ולא חבש „שטריימל" כמנהג הרבנים בסביבה ההיא. לעומת זה חשבוהו המתנגדים רב חסידי, כי בעת חילוקי דעות בקהילה בין שני הצדדים עמד תמיד לצד החסידים. ביחס עוין התיחסו אליו גם המשכילים, כי התנגד לכל דרישה שריח ריפורמה נדפה ממנה. אלה כמו אלה לא חסו על כבודו ולא היו בררנים באמצעים במלחמתם נגדו. אולם ר' אלעזר לעוו, אם כי לבו שתת דם, התאפק והלך בדרכו הוא. לא נטה ימינה או שמאלה. בעקביותו, בתקיפותו וביושר לבבו הצליח לשכנע את שני הצדדים שיכירו שאינם צודקים במלחמתם בו. בייחוד עמדו לימינו ועזרו לו יהודי העיר שלמדו בישיבות במערבה של המדינה, כמו פרשבורג, ועוד, כי גם אלה התנהגו באורחות חייהם כרב העיר והבינו לרוחו. במשך הזמן הוקם שלום בעיר וכל תושבי העיר כיבדוהו ונהגו בו כבוד רב.

כאמור, עשה הרב ר' אלעזר לעוו את הכל שלא יהא פרץ בכרם בית ישראל. על תכונת נפשו ועל עמדו על משמרת הדת אפילו בדברים שקנאי החסידים הפקירום, יעיד מכתבו הבא להרב ר' מ"ה פוקס בגרוסווארדיין:

ב"ה אונגוואר ד' נצבים תרמ"ז

אחדש"ה, לבי אל נערי בנ"י ההולכים לדרוש וללמוד לשון וחכמת חיצוניות בבתי ספר גימנאזיום אף כי ברור בעיני שכל באי' לא ישובון כפי הנסיון אין אחד מהם ירא ד' וחפץ במצוותיו עכ"ז החק והממשלה כי יכתבו נערי בנ"י ביום ש"ק ויו"ט גזירה רעה היא, יען נודעתי מכמה מקומות וגם מכמה האבות עודם מחזיקים בתורת ד' ומקיימים מצותיו ולבם נשבר בקרבם על בניהם כי יחללו שם ש"ק ויו"ט עכ"ז אינם עומדים בנסיון שלא לשלוח בניהם שמה, וכבר דרשו רז"ל על „באשר הוא שם" כידוע, והנערים אף כי סופם רע למרות דברי קודש מ"מ באשר המה נערים, האשמה על אבותיהם, לא עליהם, והחיוב גדול באם אפשרי לעזור להצילם מחילול ש"ק ויו"ט, אי לזאת באתי בדברי אלה לעוררו כי קראתי בעלי העת כי האדון מיניסטר טיסא יהיה ביום 21—20 חודש זה למספרם בגרוו"ד טוב כי היהודים דשם יערכו עבור זה מכתב בקשה אליו ואין רחוק כי בעת הזאת יהי' עת רצון לפניו וישמע לדבריהם, ואצפה לתשובה בדבר הזה ואקוה כי דברי יכנסו ללבבו הטוב, דברי הדוש"ת אוהבו ומכבדו הטרוד מאד".

השתדלות זו נשאה פרי והגזירה נתבטלה. התלמידים היהודים שוחררו מחובת הכתיבה בבתי-הספר בשבתות וימים טובים.

בסוף ימיו פרצה המלחמה העולמית הראשונה. אז ראו את האיש ואת יכולתו וכושר עסקנותו. פליטי גאליציה מצאו בו אדם אשר דאג להם כאב הדואג לבנו. אם כי היה כבר זקן מופלג, לא חס על בריאותו ועשה גדולות לטובת אחיו האומללים. כל זמנו היה קודש אך ורק לפליטים אלה. הוא

עמד בראש הוועד ואירגן את כל העזרה. יהודי גאליציה ידעו לספר גדולות ונפלאות על עבודה מסורה זו.

אף כי עסוק וטרוד היה הרב לעוו בענייני כלל ישראל, לא הזניח את ישיבתו הגדולה וניהלה ביד רמה. ישיבתו גדלה משנה לשנה. מכל קצווי המדינה באו לשמוע לקח מפיו. לתלמידיו דאג בנאמנות ובמסירות וכל מחסורם עליו. גם בימים הקשים של המלחמה העולמית הראשונה לא הזניח את הישיבה ועשה מאמצים על אנושיים להבטיח את קיומה.

הוציא לאור את ספר אביו „דברי ירמיהו" על הרמב"ם בשני חלקים (מונקאטש תרל"ה—ו). ידוע בעולם הרבני והתורני ספר שלו בשם „פקודת אלעזר", שהוציא בנו הרב ירמיה לעוו לאחר מותו (סאטמאר תרצ"א). זקן ושבע ימים, בן ע"ט, הלך לעולמו (בי"ד לחדש כסלו תרע"ח) והובל לקבורה, לפי צוואתו, על יד קבר אביו בעיר אויהל.

מלבד הרבנים הדיינים ששימשו עוד כדיינים בימי ר' צבי הירש מאנהיימער: הרב גרשון וולף בנעטה (נפטר בשנת תרס"ט) והרב שלמה זלמן ברודא (נדפסו ממנו הרבה חידושי תורה בתל־תלפיות, נפטר בשנת תר"ע), שימשו בבית דינו גם הרב ר' ברוך רייכפלד, חתן הגאון ר' חיים צבי מאנהיימער (שדרש ללא הועיל את הרבנות בתורת חזקה). הוא היה רב גדול בתורה. עמד בראש חברת ת"ת בעיר (נפטר בשנת תרע"א). בשנת תרע"ב נתקבל לדומ"ץ ומ"מ בעיר הרב יונתן שטייף, מקודם דומ"ץ בקהילת בגוטא שבסלובאקיה, תלמיד חכם גדול, מחבר הספר „למודי השם" על התורה והמסורה (בשנת תרפ"ה עבר לשמש דומ"ץ ומ"מ בעיר הבירה בודאפשט); הרב מאיר אסטרייכער, אחד מגדולי ההוראה באיסור והיתר ור' משה ברודא מנכדי הגאון רבי שלמה גאנצפריד.

אחר הסתלקותו עמדה העיר שנתיים בלא רב ודוקא בימים הקשים ביותר שעברו על תושבי העיר, בימי חילופי המשטר בסוף המלחמה העולמית הראשונה, קשה היתה הבחירה. קשה היה לספק את הדרישות של כל תושבי העיר, מתנגדים וחסידים, ציונים ומתבוללים. בשנת תר"פ נתנו סוף סוף אנשי הקהילה את עיניהם בר' אברהם יוסף גרינוואלד, בנו של הרב ר' משה גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם".

רבי אברהם יוסף שימש משנת תרס"ו אב בית דין בקהילת מאקוועץ שבאונגאריה ובשנת תר"ע נתקבל למלא את מקום אביו בחוסט. הוא היה מן הרבנים החשובים בדורו. גדול בתורה ובעל מידות.

באונגוואר מצא אמנם כר נרחב לפעולות, אולם מחלתו הקשה מנעתו מלהתערב יותר מדי בענייני הקהילה. ניהל ישיבה גדולה והרביץ תורה ברבים. בשנות כהונתו סודר עירוב העיר לפי תכניתו. בעבודה זו השקיע הרבה מרץ כדי למנוע תקלות רבים ולהסיר מכשול. היה מקובל מאוד בעיני הרשות. אולם, כאמור, הפריעה לו מחלתו הקשה בעבודתו. ואמנם לאחר כמה

שנים התגברה מחלתו ונפטר בעודו צעיר לימים בט"ו בטבת תרפ"ח. הוציא לאור את ספר אביו „ערוגת הבושם" וחיבר הקדמה לספר זה.

בבית דינו נתקבל, נוסף על הדיינים ששימשו בימי ר' אלעזר לעוו, גם הרב מאיר בלייי. הוא היה יליד העיר.

לאחר פטירת ר' אברהם יוסף גרינוואלד פרצה בעיר סביב כסא הרבנות המחלוקת היחידה והגדולה בחיי הקהילה, שלא הביאה כבוד ליהודי העיר. אלמנת הרב וכמה בעלי-בתים דרשו את כסא הרב בתוקף חזקה לבנו הרב יהושע. רוב חברי הקהילה התנגדו לדרישה זו מטעמים עקרוניים ומעשיים. הם הצביעו על העובדה שעד הימים ההם לא נתקבל אף רב אחד בעיר בתוקף חזקה. גאונים גדולים אחרים, שעלו בלא ספק על בנו של הרב הנפטר, לא נתקבלו כרבני העיר מטעמי חזקה. ושנית, בכתב הרבנות שנמסר לכל רב ורב באונגוואר יש סעיף מפורש האומר, שאין טענת חזקה לבני הרב. ושלישית, הלא גם הרב ר' אברהם יוסף ג"ר נתקבל לרב נגד החזקה לבנו של ר' אלעזר לעוו. הקהילה לא התחשבה בדרישה זו, אבל אלמנת הרב, בסמכה על כוחה של הרשות, נשארה בשלה. וכך פרצה מלחמת דעות גדולה וממושכת בעיר אשר הורידה את כבוד יהודי העיר בעיני האוכלוסיה הכללית בכלל ובעיני השלטון בפרט. אונגוואר, שהיתה ידועה כעיר שקטה ללא מריבות, נהפכה שדה מלחמה ממש והמחלוקת התנהלה מתוך קנאות עוורת וצד אחד לא חס על כבוד הצד השני. הוצעו הצעות שונות על ידי נכבדי הקהילה כדי להשקיט את הריב ולהרגיע את הרוחות, אולם אלמנת הרב נשארה בעקשנותה: בנה מוכרח להבחר בתור רב העיר! היא לחצה על השלטונות בטענה, שעיר הבירה אינה יכולה להשאר בלא רב וביקשה לדרוש מאת הקהילה לקיים את הבחירה.

באוירה מתוחה נגשו לבחירת רב העיר. מתוך ארבעה מועמדים, ביניהם גם בנו של הרב הנפטר, נבחר ברוב עצום רבי יוסף אלימלך כהנא, אחד מגאוני אונגאריה ורבה של צֶעֶם (דויטש-קרויץ) שבבורגנלאנד. הצד המנוצח לא רצה להשלים עם בחירה זו ופנה לרשות. בעזרת הרשות המקומית הצליחו לקבל רשיון לסדר שחיטה נפרדת ולפתוח אטליזים משלהם ועל ידי כך ניסו לחתור תחת יסודות הקהילה. הרב הנבחר החדש הגיע בינתיים לעיר וישב על כסא רבנותו. המלחמה החריפה עוד יותר. הנהלת הקהילה רצתה בכל מחיר לשים קץ למצב ביש זה, שהביא לחילול השם ולחילול כבוד ישראל וביקשה את התערבות בית דינה של קהילת מונקאטש בתור בית דין סמוך. בית הדין שבמונקאטש הסכים לבקשת קהילת אונגוואר והזמין את שני הצדדים לדין תורה. דין תורה זה נמשך שבועיים רצופים. לפי פסק הדין הוכרה בחירת הרב יוסף אלימלך כהנא כשרירה וקיימת והרב יהושע גרינוואלד נבחר כראש בית דין. בזה שככה סערת המלחמה בעיר, אם כי שלום לא הושכן. מחלוקת ארוכה זו עלתה ליהודי העיר בחצי מיליון כתרים טשכוסלובאקיים בערך (כחמשת אלפים לירות ישראליות) מלבד צרות אחרות וחילול השם

שנגרמו על ידה. כעבור שנתיים נבחר הרב יהושע גרינוואלד כרבה של חוסט, מקום רבנותו של אביו וסבו בעל „ערוגת הבושם" ועזב את אונגוואר. רבי יוסף אלימלך כהנא לא היה זר בעיני יהודי העיר. הוא היה תלמידו החביב של ר' חיים צבי מאנהיימער. תפקיד קשה הוטל על הרב החדש, לנהל עדה גדולה מחוגים שונים: חסידים, מתנגדים, משכילים, ציונים ומחבוללים. אולם הוא עמד במבחן, נסיונו הרב שרכש לו מצד אחד ומצד שני גם אישיותו ופקחותו עמדו לו וידע להתהלך ולמצוא לשון משותפת עם כולם.

תיכף לאחר בואו לכהן כרב העיר ניגש לבדק־הבית בקהילה. איחה את הקרעים וסתם את הפירצות שנפרצו בחומת הקהילה בזמן המחלוקת. הישיבה ירדה במשך זמן המחלוקת והוא החזיר עטרה ליושנה. שקדן גדול היה בלימודים ואת זה דרש גם מאת תלמידיו. שקד לדאוג לשיעורי תורה ולחינוך דתי לנוער העובד המתפנה רק בשעות הערב. הקדיש הרבה מכוחו ומזמנו לחיזוק הדת בעיר. עשה גדולות בשטח של צדקה, גמילות חסדים ומתן בסתר. כשנפרצו פרצות בשמירת שבת בעיר, עמד בשער ואסר מלחמה על הפורצים. לאחר מלחמה קשה עלה בידו לגדור בהרבה, אם לא בשלימות, פרצה מסוכנת זו.

היה אחד מגדולי דורו. רבים פנו אליו בשאלות ולמרות הטרדות המרובות כרב העיר מצא זמן להשיב על כל שאלה ושאלה. כתבי יד רבים נשארו ממנו ומי יודע מה עלה בסופם.

עמד ביחסי ידידות עם כמרי הדתות האחרות בעיר. כולם העריכוהו וחלקו לו כבוד גדול. בייחוד יש לציין את קשריו האישיים הטובים עם הארכיבישוף היווני האורטודוקסי לרוסיה־הקארפאטית, ד"ר א. סטויקא, שהיה גם ראש בית המדרש לכמרים בעיר. בכל קיץ היו נוהגים שניהם לפרסם במשותף כרוז אל תושבי העיר בכלל ואל הנוער בפרט וביקשום לשמור על נימוסי־צניעות ברחצם על שפת הנהר אונג. בימי כהונתו בנתה הקהילה את בניגה הגדול והמפואר, בנין בן ארבע קומות, שבו רוכזו כל מוסדות הקהילה. בזמנו התפתחה קהילת אונגוואר בממדים גדולים.

בבית דינו המשיכו לשמש הדיינים מבית דינו של הרב הקודם ר' אברהם יוסף גרינוואלד והם: הרב מאיר בליי, ר' מאיר אסטרייכער ור' משה ברודא.

בימי ר' צבי אלימלך כהנא נתקדרו שמי היהדות ענגים כבדים והגורל המר והאכזרי שבא על יהודי אירופה כולם, לא פסח גם על יהודי אונגוואר היקרים.

רבני הגליל, אישים, תלמידי חכמים

הקהילות הקטנות, שהיו כפופות לרבנות בעיר גדולה, היו משתתפות על פי רוב רק בהחזקת הרב, אבל תועלת מעשית כמעט שלא היתה להן ממנו.

פעם או פעמיים בשנה ביקר אמנם הרב במקום, אך היה יכול להורות להם בשאלות שנתעוררו באותו זמן בלבד. במשך כל השנה הורה בענייני איסור והיתר השו"ב, שהיה גם מוסמך להוראה. אנשי העיירות היו מרגישים את עצמם משום כך מוזנחים. רוב יושבי עיירות אלו חקלאים היו, שאת שדותיהם עיבדו בעצמם או על ידי אריסים ובכל השאלות הגדולות, שאלות שהחקלאי הדתי נתקל בהם במשקו ובעבודתו — כלאים, דריסות וכו' — היו צריכים לכתת את רגליהם לעיר הגדולה, דבר שהיה קשור בביטול זמן, בטרחות ובהוצאות.

רבני הערים הגדולות, אם כי הכירו במצב הקשה, לא יכלו להיענות לפירוד העיירות מתחום רבנותם. כיוון שחלק ניכר מהכנסותיהם באו מן העיירות ולא יכלו לוותר עליהן.

לרגל תנועת הריפורמה, שהדה נשמע ביותר בערים הגדולות, נתווסף נימוק חדש לפרישתן של העיירות מקהילת האם שבעיר הגדולה. קיים היה חשש מבוסס, שאם תיפתח הרעה בקהילת האם והיא תעבור לידי המתחדשים, יסחבו אתם גם את העיירות מבחינה חוקית ולכן, כדי לקדם את פני הרעה, היה צורך להפריד מראש את הקהילות שבעיירות ולהושיב בהן רבנים גדולי תורה שיוכלו להחזיק מעמד ולעמוד בפרץ.

בכמה מקומות פרצו לרגל תהליך זה מריבות וקטטות בין העיירות לבין הרבנים; אך בקהילת אונגוואר ישב באותו הזמן על כס הרבנות רבי אלעזר לעוו ורב דגול זה יכול היה להתרומם ולהעדיף את האינטרס של היהדות החרדית על ענייניו ורבנותו והוא היה גם היוזם לכך. התחיל מושיב רבנים גדולי תורה ורבי מעש בקהילות שבעיירות.

אמנם הדברים לא התפתחו באונגוואר בצורה חריפה, כי רבי אלעזר לעוו הצליח בפקחותו ובתקיפותו להדוף כל נסיון של ריפורמה בה, אך הטובה שצמחה מזה שבכל ישוב של יהודים היה רב, היתה בעלת ערך מכל הבחינות.

ואלה הם הרבנים אשר נתמנו בעיירות הסמוכות בתקופת כהונתו:

הרב מנחם יהודה אדלר נתמנה בשנת תרנ"ז לרב בראדוואנקא. לאחר פטירת אביו ר' שלום אדלר, רב בסערעדנא, עבר לכהן שם. במקומו נתקבל בשנת תרס"ב לרב אחיו הרב פנחס אדלר ז"ל, רב גדול בתורה ודרשן נפלא. נזכר בשאלות ותשובות „נטע שורק". סידר והוציא לאור את ספרו של אביו זקנו רבי יצחק אייזיק ביליצער, רבה של נאדי-אודה על יד קאשוי, „באר יצחק" ועיטרהו בפתיחה בשם „אלף המגן". על פי דרישת הרב ר' אלעזר לעוו צורף לבית הדין בעיר לבירור ענייני חליצה ונטין. נפטר בשנת תרצ"ג. בנו הרב משה יהושע אדלר הוציא לאור את ספרו „פני חסד" הכולל חלק מדרשותיו, שנשא בשבתות, חגים ומועדים. נשארו אחריו הרבה כתבי יד: חידושים למסכת חולין, זבחים ומקוואות. את מקומו מילא אחריו חתנו הרב משה אריה רוזנברג, בנו של הרב מהאדהאז שבאונגאריה — תלמיד חכם גדול, שעמד בקשרי מכתבים עם גדולי זמנו.

הרב אלעזר ליפא פילברמאן נתמנה לרב בגעווין ע"י יד אונגוואר (נפטר בה' כסלו תרע"ה). בנו הרב אהרן פילברמאן מילא את מקומו אחריו.

הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, בנו של רבי משה בן עמרם גרינוואלד, בעל „ערוגת הבושם", נתמנה בשנת תרע"א לרב ביארא הסמוכה לאונגוואר. הוא הוציא לאור את ספר אביו „הכנה דרבה" וכתב לו הקדמה. נפטר בשנת תרצ"ה. בנו רבי עמרם מילא את מקומו.

ר' מאיר איש שלום ביה באונגוואר, בישיבת רבי מאיר א"ש, את ימי בחרותו. הוא נתפרסם אחרי כן לאחד מגדולי החוקרים בחכמת ישראל בכהנו כאחד המרצים בבית המדרש לרבנים בווינה.

משך תקופה מסויימת ניהל באונגוואר ר' יעקב יחיאל גאבל בית ספר יהודי והוציא כאן לאור עתון לעניני חינוך (בשפה האונגארית). הוא היה תלמיד חכם גדול ופדגוג מומחה. עבר אחר כך לנהה את בתי הספר היהודיים בקהילת גרוסווארדיין והשתתף באקטיביות בשטח החינוך בכלל. הוא ערך את העתון המחוזי לענייני חנוך של מחוז ביהאר והיה יושב ראש של אגודת המורים במחוז. הוא לקח חבל ער בציבוריות האורטודוקסית במדינה וערך בבת אחת שלושה עתונים: ביניהם את שבועונה הרשמי של האורטודוכסים Magyar Zsido וגם עתון יומי, שהופיע זמן מה בבודאפשט: Jüd. Tagblatt.

בין תלמידי החכמים ומגידי מישרים בעיר יש להזכיר את רבי (אברהם משה) דוד (פייגלס) סג"ל קרויס מגזע השל"ה, גדול בתורה ורודף צדקה וחסד. על מסירותו לצדקה מתהלכות אגדות שונות בפי בני העיר. הוא היה צמחוני וגם בשבתות הכינו בשבילו רק מאכלי חלב ופשטידת חמאה. נדפס ממנו ספר „נפש אדם" על התנ"ך. נפטר בכ"ו אדר א' תרנ"א. מיוצאי חלציו: בנו רבי שמואל סג"ל קרויס, רבה של סנינא שבסלובאקיה; נכדו ר' מאיר ישראל סג"ל, חסיד גדול, שכל ימיו עסק בצדקה ומחן בסתר, נינו ר' דוד קרויס היה מטובי תלמידי החכמים שבעיר — מורה לתנ"ך לתלמוד בגימנאסיה העברית „יבנה" באונגוואר.

הרב אהרן רייזמן — ממשפחת רייזמן, רבה הראשון של אונגוואר — בעל הספר „בית אהרן" על התורה, עלה לארץ ישראל וכאן נפטר.

הרב חיים גינצלר תלמיד חכם מובהק וחסיד.

יש עוד לציין את המגידים הרבים בבתי הכנסיות ובבתי המדרשות שבעיר. רובם ככולם מילאו תפקידים שונים שלא על מנת לקבל פרס.

ר' אהרן רוזנפלד מ"מ בחברת „פועלי צדק" מיסודו של ר' מאיר א"ש. בנו ר' אלישע רוזנפלד, מ"מ בחברת „משיבת נפש"; ר' אברהם יצחק הכהן, מ"מ בחברת „עושי חסד ואמת"; ר' חיים יהושע פישגרונד, מזכיר הקהילה, בחברת „אהבת ישראל"; ר' פייש פליישמן בחברת „אהבת רעים"; ר' צבי הירש גאלדבערגער בחברת „עץ-חיים". ר' מנחם וויס בחברת „בני אמונים";

ר׳ שמואל ווּלף שפיזינגער, חריף גדול, שעמד בקשרי מכתבים עם גדולי הדור; ר׳ הירש בער גרינבערגער; ר׳ שלום שווימר ור׳ צבי הירש רוזנבליטה הי״ד, תלמיד מובהק של רבי שמואל רוזנברג רבה של אונסדורף וראש הישיבה המפורסמת שם, אשר עמדו בראש חברת ש״ס מיסודו של הרב ר׳ מאיר א״ש בעיר. אי־אפשר לפסוח ולא להזכיר את השו״ב בעיר. כולם תלמידי חכמים גדולים שקנו שם טוב לעצמם: ר׳ אליהו טובויץ, ר׳ יעקב גריסגוט, ר׳ יוסף לייב איינהורן ור׳ אשר אנשיל גרינוואלד, נכד הגאון מהר״ם א״ש, בעל הספרים: „מטה אשר״, „זוכר הברית״, „נר מצוה״, „קצור נחלת שבעה״ ו„טוב ירושלים״ ספר רשמים מביקורו בארץ־ישראל. שמם הטוב הלך לפניהם וקהילות גדולות אחרות במדינה רצו להעבירם אליהן. עדות אופינית לכך הוא דין התורה בין קהילת פרשבורג לבין קהילת אונגוואר בפני גאון הדור רבי שמואל ענגעל, רבה של ראדאמישל, אז בקאשוי — בדבר תביעתה של קהילת אונגוואר, שהאשימה את קהילת פרשבורג בפיתוי השו״ב שיעברו לפרשבורג. דין תורה זה הכה גלים והסעיר את כוחות כל יהודי המדינה. לפי פסק הדין נשאר ר׳ אשר אנשיל גיוו באונגוואר ור׳ יוסף לייב איינהורן עבר לכהן כשו״ב לקהילת פרשבורג.

בעיר ישבו גם כמה אדמורי״ם. אמנם הם לא היו רבנים רשמיים בעיר, אבל אחדים מהם עזרו בהוראת איסור והיתר לדייני העיר. הקהילה הקציבה תמיכה חדשית הגונה לכל האדמורי״ם האלה.

נזכיר אחדים מהם שיצאו להם מוניטין:

ר׳ ברצ׳ה לייפער — מצאצאיו של ר׳ מרדכי מנאדבורנה ור׳ מאיר׳ל מפרעמישלאן. היה תלמיד חכם גדול ותמים רוח. רבים מבני העיר היו מבאי ביתו. השאיר אחריו שלושה בנים: ר׳ מאיר, ר׳ חיים לייב ור׳ ראובן מנחם. לשלשתם היה בית מדרש משלהם עם קהל חסידים.

ר׳ ישכר דוב (ברל׳ה) ליפשיץ — שהחיחס על גזע האדמו״רים ר׳ משה טייטלבוים בעל „ישמח משה״ ור׳ מאיר׳ל מאפטא בעל „אור לשמים״. הוא היה מורה הוראה מובהק. תקופה מסויימת היה גם תופס ישיבה.

ר׳ חיים יעקב ספרין — ממשפחת הצדיק מקאמארנא. הוציא תהלים עם הפירוש „בן ביתי״ של זקנו.

ר׳ יעקב צבי (הירש) וואלדמאנן. הוא היה ממורי הוראה בעיר. פיקח וממולח. תושבי העיר והסביבה היו בוחרים בו בבוררות זבל״א או לטוען בדיני תורה.

ר׳ יצחק טייטלבוים רבה של היסיקוב. בנו של ר׳ מרדכי דוד ט״ב רבה של סטיטשין. אחר כך עלה לארץ ישראל ונפטר בצפת. הוא היה תלמיד חכם בנגלה ובנסתר. מורה הוראה בעיר.

הקהילה ומוסדותיה

הרב אריה ליבש בודיק-רייזמאן, רבה הראשון של אונגוואר היה, כאמור, גם הראשון אשר קבע בה תקנות. הוא קבע מועצה בת 11 חברים (טובי העיר) ביניהם נשיא וסגנו, גזבר ומבקר־חשבונות ושבעה חברים במועצה ללא תפקיד. תקנות הקהילה עובדו אחר כך מחדש לפי הוראותיו של ר׳ מאיר א״ש. הוא כתבן בעצמו בפנקס הקהל והקדים להן הקדמה משובצת במליצה נשגבת. תקנות אלו נתקבלו באסיפה הכללית ומאז נשארו בבחינת חוק ולא יעבור. עליהן לא הוסיפו ומהן לא גרעו.

גם כאן, כמו בכל קהילה מסודרת, היו מוסדות הקהילה — ייסודם, החזקתם והנהלתם — עיקר דאגתם של נבחרי הקהלה ופרנסיה. פעולות הקהילה היו, איפוא, בעיקרן, פעולות כלפי פנים. הריפריזנטאציה כלפי המוסדות הממשלתיים לא היתה מתחילה אלא תפקיד שני במעלה, אולם במשך הזמן עלתה חשיבותה, בייחוד בתקופת טשכוסלובאקיה, בעת שהעיר אונגוואר נעשתה בירת רוס-הקארפאטית והקהילה היהודית בה הקהילה הראשית במדינה זו.

לפי תקנות הקהילה היו הבחירות אישיות. נבחר מי שהשיג יותר קולות. למועצת הקהילה נבחרו 60 חבר ואלה בחרו מתוכם 21 חברים להנהלה. ההנהלה הורכבה מנשיא ושני סגנים. שני הגבאים הראשיים של בית הכנסת הגדול, גזבר ושני מבקרי חשבונות ויתרם בלא תפקידים מיוחדים. סגני הנשיא עמדו בראש מוסדות הקהילה. האחד עמד בראש בית הספר העממי של הקהילה והוא נקבע מבין המתנגדים, והשני עמד בראש וועדת הכשרות, שהקיפה את תלמוד התורה, שחיטה, מצות, עירובין וכדומה; והוא נבחר מבין החסידים.

הכנסותיה של הקהילה באו ממסים: מס ישיר לפי הערכת וועדת מסים מיוחדת ומסי עקיפין: מס־שחיטה, הכנסות המקווה והמצות.

מסי העקיפין הכניסו לקהילה את רוב תקציבה ובהתחזק בעיר הזרם המתקדם ותבע דימוקראטיזאציה, היתה זו אחת הטענות החזקות, שבה בשעה שהמשלמים את המס הישיר הם בעלי זכות הבחירה, אין זכות זו נקנית למשלמי מס עקיפין המהווים את רוב מניינו של הציבור. לפי החלטה מיוחדת הקנו בסוף גם לאלה זכות בחירה והבחירות למועצת הקהילה, שנערכו אחר כך, שיקפו במידה מדוייקת את דעת הציבור כולו.

תקציב ההוצאות של הקהילה הכיל, מלבד החזקת המנגנון: פקידות וכלי-קודש (רבנים, שוחטים ומשגיחים), גם את החזקת המוסדות: המקווה ומאפיית המצות, עירובין וכו׳ וכן גם תמיכות והקצבות, כגון תוספת לבית הספר היהודי (המורים קיבלו את משכורתם מקופת הממשלה באופן אישי), תמיכות למוסדות צדקה וכו׳.

התקציב השנתי של הקהילה הגיע למיליון כתר טשכוסלובאקיים

ורכושה נאמד בעשרים וחמישה מיליון כתר (250,000 ל"י בערך). הון רב לפי המושגים במדינה אז.

הרבנות

את זכויות הרב וחובותיו נהגו לכתוב בעיר בפנקס מיוחד — ספר הברית. הרב קיבל, לו ולמשפחתו, דירה מיוחדת בבנין מיוחד ללא שכנים באותו הבנין. עם פטירת הרב היתה המשפחה חייבת לפנות את הדירה לטובת הרב החדש ולעבור לדירה אחרת שכורה על חשבון הקהילה. הרב וחברי בית דינו היו פטורים מכל תשלום מס ישיר לקופת הקהילה. הרב היה מחוייב לדרוש פעמיים בשנה בבית הכנסת הגדול, בשבת תשובה ובשבת הגדול; פעם בשנה היה מחוייב לדרוש בבית הכנסת „פועלי צדק" (לפי תקנה מיוחדת של ר' מאיר א"ש). בז' אדר היה מחוייב לדרוש בבית הכנסת הגדול לפי דרישתה של החברה קדישה בעיר. על דרשתו זו נתחייבה החברה ליתן לרב י"ח זהובים (לפי תקנה שהנהיג ר' מאיר א"ש).

את הרח"ש (רב חזן שמש — מס נדוניא) קיבל הרב לבדו וכן דמי גיטין וחליצה. בדמי פסק דין היה עליו להתחלק שווה בשווה עם אותם החברים מבית דינו שעמהם ישב במשפט זה.

רב העיר נבחר על־ידי אסיפה כללית של כל חברי הקהילה ולא יוצא מן הכלל, בין ששילמו ובין שלא שילמו מסיהם הישרים לקופת הקה. באסיפה כללית זו לבחירת הרב השתתפו גם אנשי הגליל וגם להם היתה זכות הצבעה. רב העיר הרי היה גם רב לכל הקהילות שבגליל.

זכויות וחובות אלו נכללו בכתב הרבנות שנמסר לכל רב בבואו לישב על כסא הרבנות.

והנה דוגמה של כתב רבנות כזה:

„זה דבר משמרתו לכל עבודת הקדש. מדי חדש בחדשו יבשר צדק בקהל ועדה, במקרא ודברי אגדה. ובשבת הגדול ושבת שובה יוסיף לדרוש בהלכה וגמרא, להאיר עינינו בפלפול וסברא, להגדיל תורה ולהאדירה, ובשבת שלפני הסליחות יגיד להם נכוחות, כי חננו אלוקי הרוחות, ונתן ברוחו פי שנים, להשיב לב בנים לאביהם שבשמים. בכסא ליום חגנו הוא עת תשובת השנה, אשר לחשוב עם קונהו העת לנו למנה, אז יוכיח לעם באמרי שפר, להתעורר לקול שופר, לעזוב דרך רשע, למען החיש לנו ישע, וצום העשירי בכניסתו, יפקוד את צאן מרעיתו, יעורר הלבבות, לקרבם לשוכן בשמי ערבות, למען נחדל מעושק ידינו, ויוציא איום לצדק דיננו. ביום ז' לחדש אדר, יום גוע ונאסף רועה העדר, יטיף דברים נחמדים, לכבוד הח"ק אשר באהבה אגודים, המבקרים חולים וגומלים חסדים. בהג השבועות יום מתן תורה, המשמחות לב ועינים מאורה, בו יופיע לנו אורה, בשפה ברורה, לכבוד חברה

משניות ותלמוד תורה. וכן בכל רגל ורגל בעתו, ישמיענו דבר לאמיתו, מאמירה נעימה, מענינא דיומא.

ואנחנו עם וצאן מרעיתו, עלינו לתת את ארוחתו, ולכלכל את בית אדוננו, כיד ה' הטובה עלינו. וזאת קבלנו עלינו לחוק קבוע, לתת לאדוננו חמשה ועשרים כסף לשבוע, ובשני חדשים ניסן ותשרי בכל שנה, כפלים בשכרו זה יהיו לו מאתנו למנה, וחמשים כסף לשבוע יובל לו למתנה. עבור פרשת שבת הגדול ושבת שובה וז' אדר, יובל שי למורה אדום זהב בהוד והדר, מכל חופה אשר תהיה בקהלתנו והגלילות, יגשו מנחה לאדוננו לערך הנדן נדבת לב בני עמנו, ובעת אשר יתן אחת מבנותיו לאיש או יקח אשה לאחד מבניו, עלינו להחזיק את ידיו, במסת שש מאות כסף ע"ו. ברצותו להחזיק ישיבה בחורי מעלה, להורות להם דרך ומסילה באור תורתו דרך בית אל העולה, ארוחתם כפי ערכנו וכיד ה' הטובה עלינו, נתחזקה להחזיק תורה במשכנותינו".

רב העיר היה אחד משלושת הנשיאים של „כולל שומר החומות בית הסופר והמאיר בארץ הקדושה תובב"א". על הרב היה לדאוג, שענייני הכולל בתחום נשיאותו יתנהלו כשורה, הגובים מסרו את כספי הכולל לידי הרב, הרב שלח את הכספים לפרשבורג מקום לשכת הכולל ומשם הועברו הכספים לארץ ישראל.

תלמודי תורה, חדרים

בתי האולפנה הראשונים בעיר היו ה„חדרים". בין המלמדים היו גם מצויינים שהורו לפי תכנית לימודים מסודרת אך „פרטיותם" השפיעה לרעה: מחוסר השגחה ציבורית מתמדת יכול היה כל אדם להעשות „מלמד", ללא בחירה וללא מינוי על ידי הקהילה או מוסד אחר בעיר. וההתחרות הפרועה בינם לבין עצמם הוסיף עוד סבל על צרותיהם הקשות גם בלאו הכי.

דירת המלמד, שהיתה צרה ודלה, שימשה גם חדר לימודים ל-20—30 ילד. מובן שבתנאים כאלה לא נתאפשרו אפילו חוקי ההיגיינה האלמנטאריים, אולם שלטונות העיר העלימו עין ולא התעניינו בכך — אם כי העתונות המקומית הכללית עוררה לעתים שאלה כאובה זו. סוף סוף התעוררו בעלי בתים אחדים בעיר ונגשו לשיפור המצב בשטח זה. נוסדו שלוש חברות בעיר, ששמו להן למטרה לבנות בנינים מתאימים לחדרים, שיתאימו גם לחוקי ההיגיינה. ואלה שמות החברות:

1) חברת תלמוד תורה. בראשה עמד הרב ברוך רייכפלד ז"ל, חתן רבי חיים צבי מאנהיימער. אחריו מילא את מקומו ר' יעקב קלינגר (הי"ד).

2) חברת מחזיקי הדת. בראשה עמד ר' לייב שטרן ז"ל.

3) חברת חומכי תורה. בראשה עמד ר' מאיר לייב מושקוביץ (הי"ד). הוקמו בנינים חדשים, אשר היו לנוי ולחפארת ליהדות העיר. אולם היחסים בין שלוש החברות הללו לא היו תקינים. זה נתן את אותותיו בקבלת המלמדים והילדים לבתי האולפנה בעיר. לבסוף התערבה גם הקהילה בדבר והוסדרו היחסים בצורה כזאת, שכל שלוש החברות עם הבנינים היפים והרחבים וכן גם המלמדים עברו לרשות הקהילה ומאז היו המלמדים כמו שאר פקידי הקהילה. זו שילמה את משכורתם כמו לכל פקידיה בדרגה שווה ללא הפלייה וקיפוח. בראש חברת ת"ת המאוחדת הועמד הסגן השני של נשיא הקהילה. הוא היה אחראי בפני הקהילה על הנהלת העניינים בת"ת. מאז נתקבלו המלמדים על ידי הנהלת הקהילה באישור הרב דמתא. סעיף מיוחד הבטיח לכל רב את ההכרעה בבחירת המלמדים.

סידור זה השפיע לטובה על מצבם הכלכלי הירוד של המלמדים. הושם קץ להתחרות הפרועה בין החברות והמלמדים כאחד. הפיקוח נעשה יותר יעיל. עובדה תכנית לימודים אחידה והלימודים עמדו על הגובה. סידור זה, שהמלמד נעשה בלתי תלוי בהורים, העלה את כבוד המלמד בעיני ההורים והתלמידים כאחד. התלמידים נבחנו בכל שבת ושבת על־ידי בעלי בתים תלמידי חכמים בעיר. גם רב העיר ביקר מדי פעם בפעם בתלמוד תורה לשם בחינת התלמידים. תקציב הת"ת בעיר עלה כמעט לרבע מיליון כתרים טשכיים בשנה. הת"ת נהפך במשך הזמן לאחד המוסדות החשובים והמפוארים בעיר, שתשומת לב רבה הוקדשה לו מצד הנהלת הקהילה.

הישיבה

רבי צבי הירש העלליר, רבה הרביעי של אונגוואר, יסד את הישיבה בעיר, ומאז לא פסקה ישיבה זו מלהתקיים. בפנקס הרבנות היה סעיף מיוחד הדן בענייני הישיבה, הנהלתה והחזקתה. רבני אונגוואר ניהלו את ישיבתם הגדולה בטוב טעם ובמקל נועם. מכל קצווי הארץ נהרו תלמידים למקום תורה זה. רבנים חשובים וגדולים למדו בישיבה זו. הקהילה דאגה להחזקתה, כלומר הקציבה סכום מסויים להחזקת בית התבשיל בשביל בחורי הישיבה. אולם סכום זה לא הספיק לכלכל את כל בחורי הישיבה לפיכך היו הבחורים מחוסרי היכולת אוכלים „ימים" על שולחן הנדיבים. שום איש לא ראה בזה פחיתת כבוד.

הישיבה התקיימה בעיר בלא הפסק, כאמור, מימי הרי"ץ העלליר (שנת תק"ס בערך) עד שנת תש"ד — גירוש יהודי העיר על ידי הצורר. למדו בה בערך בכל „זמן" מ-200 עד 300 תלמיד.

בישיבה עצמה התקיימו חברות שהיו קשורות עם הישיבה, כמו: חברת בחורים, קנין ספרים, מזונות, בית חבשיל, משכיל אל דל.

סדרי הישיבה וסדר הלימוד היה כבשאר ישיבות אונגאריה.

השכלה ולימודי חול לא היו נסבלים בכלל בין כתלי הישיבה, אם כי ברובם המכריע למדו תלמידיה וידעו שפות אירופיות ולימודי חול, אבל את אלה למדו לפני כניסתם לישיבה או לאחר שעזבוה.

בית הספר העממי היהודי לבנים ולבנות

בשנת 1890 נוסד בית הספר העממי של הקהילה לבנים ולבנות בעיר. לא בנקל עלה בידי אנשי הקהילה להתגבר על התנגדותם של חסידי העיר ליסוד בית ספר עממי יהודי. אולם רוב אנשי הקהילה, שקהילת פרשבורג היתה לנגד עיניהם בסדריה הפנימיים, הביעו את דעתם בעד בית ספר עממי. לשון ההוראה בבית ספר זה היתה תמיד לשון המדינה. תחת השלטון האונגארי — אונגארית, ותחת השלטון הטשכי — טשכית. תכנית הלימודים היתה תכנית הלימודים של בתי הספר הממשלתיים אלא שהמורים היו יהודים והתלמידים לא למדו בו בשבתות. המורים נתמנו על ידי הקהילה באישור המפקח הממשלתי. המפקח הממשלתי לא היה רשאי למנות מורה על דעת עצמו. אבל ברשות הקהילה היתה למנות מורה, אפילו אם המפקח המקומי התנגד לו. במקרים כאלה היה מכריע המפקח הראשי המחוזי — ובכל המקרים עמד תמיד לצד הקהילה. משכורתם שולמה על-ידי הממשלה. הקהילה הוסיפה על משכורתם זו סכום מסויים. מצבם הכלכלי של המורים היה, איפוא, טוב. מורים אלה היו יראי-שמים וביניהם כמה תלמידי חכמים גדולים ומגידי מישרים בעיר. בין המורים הראשונים יש להזכיר את ר' יצחק אייזיק פרידמאן, אחד מתלמידי החכמים הגדולים בעיר ומגיד מישרים; ר' יעקב יחיאל גאבל, שהוציא גם עתון פדגוני בזמן זה. אחרי עברו לגרוסווארדיין נתפרסם כאחד מעמודי התווך של היהדות החרדית; ה' רייניץ, שהיה גם זמן ידוע מזכיר הקהילה. מנהל בית הספר בשלוש עשרות השנים האחרונות היה מר משה הורוביץ (הי"ד), יהודי יקר ופדגוג מצויין — אחד הציונים הראשונים המעטים במדינה מתקופת הרצל. הוא שימש גם סגן יושב ראש אגודת המורים העדתית. בבית הספר שימש בהוראה ר' שמואל זיינויל קליין ז"ל. ייזכר גם המורה וולמן שנקטף בעודו צעיר לימים — מורה מצויין ותלמיד חכם שנוצר לגדולות. גם בבית הספר העממי לבנות הורו מורות, שהתאימו לתפקידיהן. הקהילה הקפידה בשבע עינים במינוי מורים ומורות, על דתיותם וצניעותם. ואמנם בשטח זה הצליחה הקהילה.

בית הספר עמד על רמה חשובה וצויין תמיד לשבח על-ידי המפקחים הממשלתיים שביקרו בו לעתים קרובות. אולם בית הספר העממי היהודי לא פתר את שאלת חינוכם של הילדים היהודיים בעיר משתי סיבות: 1) בית הספר היה צר מלהכיל את כל התלמידים היהודיים בעיר וכך יצא, שחלק

גדול ביקר בבתי הספר העממיים הממשלתיים, או עדתיים אחרים בעיר. הורים רבים אשר ביכרו לחנך את ילדיהם בלשון האונגארית, שלחו את ילדיהם, בייחוד בתקופה הטשכוסלובאקית, לבית הספר העדתי של האונגארים. 2) חובת ביקור בבית הספר חלה מגיל 6 עד גיל 14. בית הספר העממי היהודי היה רק בן 4 כתות, עד גיל 10. בית ספר תיכוני יהודי לא היה בעיר. ההורים הוכרחו, איפוא, לשלוח את בניהם מגיל 10 ומעלה לבתי הספר הממשלתיים. הלימודים היו בשתי משמרות — לפני הצהרים וגם בשעות שלאחר הצהרים. בימי חורף הקצרים, גרם הדבר בערבי שבתות לחילול שבת. עם השתדלותן של מזכיר הקהילה, ר' חיים יהושע פישגרונד, שוחררו הילדים היהודים לפני קבלת שבת. הושג גם שבשבתות ובחגים שוחררו התלמידים היהודים מכתיבת שיעורים בבית הספר. בכלל סודרה תכנית הלימודים בצורה זו, שכמעט לא היה צורך בכתיבה בכיתה בשבתות ובחגים. הקהילה תכנה תכנית להקים גם בית ספר אזרחי יהודי, אולם לתכנית זו התנגדו החסידים בכל כוחם ורב העיר תמך בהם. לפיכך לא הוצאה תכנית זו מכוח אל הפועל. בדרך כלל אפשר לומר, שיהודי אונגוואר השכילו לעשות ביסדם בית ספר עממי יהודי. זה השפיע לטובה על עיצוב דמותו של הנוער היהודי בעיר. רוב הנוער היהודי בעיר נשאר נאמן לבית הכנסת ולמצוות המעשיות.

בית הכנסת הגדול

כאמור, נבנה בימי כהונתו של רבי אלעזר לעוו בית הכנסת הגדול בעיר. בשנת תרס"ב החלו ובשנת תרס"ד גמרו את הבנייה. בית כנסת גדול זה נבנה בסגנון גוטי ורומאני מעורב. לבית הכנסת נכנסו דרך פרוזדור ועל קירותיו שני לוחות אבנים גדולים עשויים שיש. לוח אחד הכיל את שם הקיסר, שמות אנשי שלטונות המחוז והעיר ושמות חברי הנהלת הקהילה. הלוח השני הכיל את שמות חברי מועצת הקהילה בזמן בנין בית הכנסת. בית כנסת זה היה, כאמור, אחד מן היפים באירופה. אדריכלים ומהנדסים שנקלעו לעיר, או תיירים שביקרו בה הקדישו את סיורם הראשון לבית הכנסת הגדול היהודי בעיר. יש לציין שהקהילה נתקלה בקשיים גדולים מצד הרשות עד שעלתה בידה להשיג את הרשיון לבנייה. בעיקר התנגדה הרשות למקום, כי בית הכנסת הגדול נבנה בטבור העיר, על שפת הנהר אונג, החוצה את העיר לשניים ושלטונות העיר הביטו בצרות־עין על הדבר, אולם רב העיר בימים ההם, ר' אלעזר לעוו, איש רב פעלים ועסקן ממדרגה ראשונה ומקורב לחצר המלכות, התגבר על כל הקשיים וכך הוקם הבנין הנהדר והמפואר.

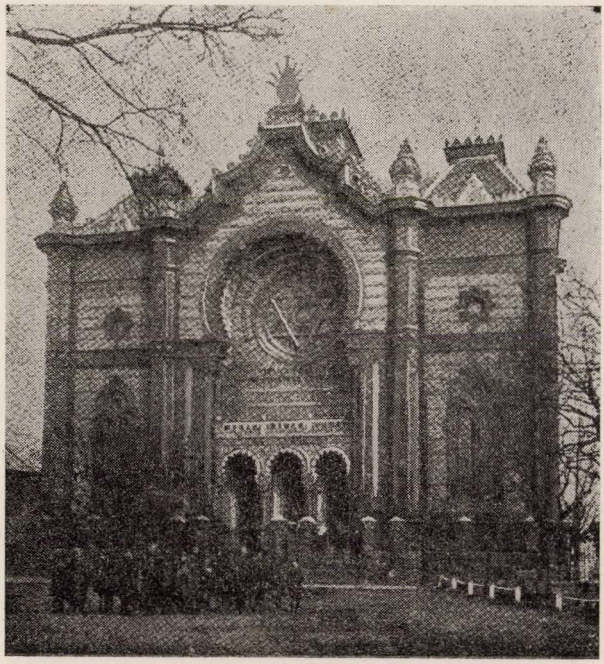
בבית הכנסת הגדול דרש הרב את דרשותיו. בו התפללו אך ורק נוסח אשכנז, מנהג שהונהג על ידי רבי מאיר א"ש. אם כי הרבנים האחרונים של העיר התנהגו מנהג חסידים והתפללו בנוסח ספרד לא שנו מן המטבע שטבע

רבן של ישראל בעיר. גבאי בית הכנסת הגדול לא נבחרו על־ידי המתפללים אלא על־ידי מועצת הקהילה, מבין חבריה בלבד. הקהילה נשאה בעול כל ההוצאות של בית הכנסת הגדול. זה היה בית הכנסת הרשמי של הקהילה. בבית הכנסת הגדול לא נתנו לעבור בשבתות ובחגים לפני התיבה אלא לחזן העיר או לשוחטי העדה. לבעלי בתים אסור היה בשבתות ובחגים לעבור לפני התיבה. בבית הכנסת הגדול שימשו חזנים האחים גוטליב — ציונים טובים ומסורים —, שנתקבלו אחר־כך כחזנים בבתי־כנסיות בניו־קאסל שבאנגליה. הם שימשו כ־30 שנה בערך כחזנים והקימו גם מקהלה גדולה. זמן מועט התפלל בו גם החזן דוד רזניק, היושב היום בארץ. בשבתות היו דייני העיר, לפי הסדר, דורשים באולם הקטן של בית הכנסת הגדול בפני העדה, אבל הקפידו, שלא ידרשו בבית הכנסת הגדול. רב שבא לשבות בעיר ורצה לדרוש בבית הכנסת הגדול היה עליו ליטול רשות על כך מרב העיר. סמכות זו היתה נתונה אך ורק בידי רב העיר ועל החלטתו בנדון זה אין מערערין.

לכל חג ומועד היתה פרוכת מיוחדת לקישוט ארון־הקודש. אומרים שמספר הפרוכיות בבית הכנסת הגדול עלה על עשרים. עשיר היה בית הכנסת הגדול ב„מפות תורה" ובספרי תורה. בבית הכנסת הגדול היו למעלה מ־50 ספרי תורה כשרים — מלבד פסולים. ראוי לציון מיוחד, שבית הכנסת הגדול היה הבנין הראשון שבעיר, שסודרה בו הסקה מרכזית.

החברה קדישא ומוסדותיה

החברה קדישא שבעיר התנהלה כמוסד עצמאי ללא קשר כלשהו עם הקהילה. החברה קדישא נוסדה עוד קודם שהיתה קהילה מסודרת בעיר. לפי פנקסי החברה חל זמן ייסודה בשנת ת"ד (1644) ומאז התנהלה בצורה עצמאית. בראש החברה עמדה הנהלה בת 11 איש, שנבחרה אחת לשנתיים בחול המועד פסח. זכות הצבעה לא היתה אלא לחברי החברה. לא כל אחד נתקבל כחבר לחברה קדישא. וועדה מיוחדת בדקה את המועמדים ועל פיה החליטה ההנהלה לחיוב או לשלילה. גם ילדים קטנים נתקבלו כחברים לחברה קדישא, שבעדם שילם אביהם. הילדים שנתקבלו לחברה עד שנשאו אשה נקראו „מילוטשים" (צעירים) ורק לאחר שנשאו אשה נעשו חברים ממש. חפשים לא נתקבלו כחברים לחברה. כך נשארה הנהלת החברה תמיד בידי החרדים. על פי רוב נתקבלו החברים החדשים בסעודת החברה בז' אדר. לפנות ערב דרש רב העיר את דרשתו בבית הכנסת הגדול. כתום הדרשה התקיימה הסעודה המסורתית של החברה ברוב פאר והדר, שנמשכה עד שעה מאוחרת בלילה בשירה, זמרה ודברי תורה, שהשמיעו הגבאים של חברת הש"ס בעיר.

אונגוואר. בית הכנסת הגדול

לחברה קדישא היו מוסדות משלה, שהיא ניהלה אותם. החברה קדישא היתה עשירה. תקציבה השנתי הגיע לחצי מיליון כתרים טשכיים. ואלה היו מוסדותיה:

בית החולים היהודי: מול בית החולים הכללי העירוני הוקם בית החולים היהודי. רופאי בית החולים הכללי עבדו גם בבית החולים היהודי. מטבח בית החולים היהודי סיפק אוכל כשר גם לחולים היהודים, ששכבו מסיבות שונות בבית החולים הכללי העירוני. חולים יהודים כרוניים, שלפי החוק אסור היה להחזיקם יותר בבית החולים הכללי העירוני, הועברו לבית החולים היהודי.

מנהג יפה הונהג בעיר. מדי שבת בשבתו היה נותן אחד מבעלי הבתים, בעל יכולת, ארוחת בוקר לחולים היהודים, השוכבים בבית החולים הכללי ובבית החולים היהודי. החברה קדישא דאגה לא רק למתים אלא גם לחיים. תקציב מיוחד עמד לרשות הגבאי ראשון, שמתפקידו היה לדאוג לרופא ורפואות בשביל כל חולה נצרך.

מושב זקנים: גם מוסד זה הוקם על ידי החברה קדישא והתנהל על ידה. הוא הוקם הודות לתרומתו הגדולה של הרופא היהודי המפורסם ד"ר בנימין לונדון, אזרח כבוד של העיר. תרומתו הגדולה איפשרה את הקמת המוסד. הממשלה המרכזית והשלטון המקומי השתתפו אף הם בהקצבות ניכרות בהקמתו. הבנין בן 4 הקומות הכיל למעלה מ-50 חדר, בית כנסת גדול, אולם להרצאות ואולם קריאה וספרייה. הבנין השתרע על 30 דונם בערך בתוך שדרה יפה מאחורי בית החולים היהודי. הבנין עלה במיליון כתרים טשכיים ותקציבו השנתי הגיע לרבע מיליון כתרים טשכיים. מלבד מושב הזקנים בפרשבורג היה זה המוסד היחידי ברוס-הקארפאטית ובסלובאקיה המזרחית והתיכונית. מוסד מפואר זה הוקם בימי כהונתו של הרב יוסף אלימלך כהנא ושל נשיא החברה קדישא בימים ההם, ד"ר א. מאראש. מוסד זה הנחיל כבוד ליהדות העיר בעיני האוכלוסיה כולה.

בית תמחוי: מוסד זה הוקם על ידי החברה קדישא במשותף עם אגודת הנשים היהודיות בעיר. למוסד היה בית גדול בן 3 קומות בטבורה של העיר. המגרש ניתן במתנה על ידי העיריה והבנין הוקם בתרומותיהם של יחידים ומוסדות. בקומה א — המטבחים, חדרי שירות, אולם אוכל גדול, שהכיל 150 מקומות, אולם לישיבות וחדרים להנהלת המוסד; בקומה ב וג היו משרדי החברה קדישא ומשרדי אגודת נשים היהודיות בעיר. בבית התמחוי קיבל כל דכפין ארוחת צהרים חינם אין כסף. לכמה משפחות הגונות שנזקקו לכך דאגה האגודה לשלוח את הארוחות הביתה. הארוחות היו טובות, טעימות ומזינות. כמגישות שימשו חברות האגודה עצמן לפי תור. אגודת נשים היהודיות דאגה, כאמור, רק לארוחת הצהרים. לארוחת הבוקר דאגה אגודת הצעירות היהודיות שבעיר. כל דכפין נכנס לבית התמחוי בשעה 6.30 בבוקר וקיבל ארוחת בוקר טובה וטעימה ללא תשלום כלשהו.

רבים מבחורי הישיבה ותלמידי בתי הספר הגבוהים בעיר, נהנו מהכנסת אורחים זו, שהקלה במידה רבה על דאגת קיומם.

מוסדות אלה התנהלו בעיר, כאמור, באופן אוטונומי, ללא קשר עם הקהילה. מוסדות אלה, אשר עשו גדולות בשטח העזרה הסוציאלית והביאו ברכה ליהודי העיר, פעלו והתקיימו ממס חבר ותרומות יחידים.

חברות ואגודות

הקלויז: הקלויז נבנה בשנות תרס"ח—תרס"ט. הקלויז, בית המדרש הרשמי של החסידים, נבנה על פי דרישתו המפורשת של רבי אלעזר לעוו. היה זה בזמן התסיסה הריפורמית ביהדות אונגאריה והרב השתדל להכין „מקלט" שבו תיקלט היהדות החרדית במקרה שיתגבר זרם המתחדשים ויתחילו „לחדש" ולשנות. כוונתו היתה, איפוא, לחזק ולגבש את החסידים בעיר, כי בהם ראה — אם כי הוא כשלעצמו היה מתנגד גמור - את מבצר העוז ליהדות, שיוכל לעמוד נגד רוח הזמן ולעצרו וכך ישמש הקלויז כשיווי משקל נגד המתקדמים המודרניים בקהילה עצמה. לא בנקל עלה לו דבר זה. מועצת הקהילה התנגדה בתחילה לבניית הקלויז ועשתה הכל כדי למנוע מלקבל את הרשיון לכך. אולם לאחר התערבותו הנמרצת ניתן סוף־סוף הרשיון. תקנון הקלויז עובד על ידו בעצמו והקנה למוסד זה אוטונומיה רחבה למדי. לפי התקנון אין הקלויז כפוף לקהילה כשאר בתי הכנסיות ובתי המדרשות. חברה זו אינה צריכה למסור דין וחשבון כספי ומעשי לקהילה כשאר החברות. לפי התקנון רשאית היתה לקבל אפילו שוחט לעצמה בשעת הצורך. ואולם הדבר לא בא לידי כך והחברה לא השתמשה בזכות זו, כחכם הרואה את הנולד פעל ר' אלעזר לעוו בשטח זה כמו בשאר השטחים, לפי הקוו: אם מחנה אחד יפול והיה המחנה הנשאר לפליטה. אם הקהילה תיכבש על ידי המתחדשים בעיר יישאר בכל זאת בעיר הקלויז, מבצר עוז ונאמן ליהדות החרדית. הדברים התפתחו במשך הזמן בכיוון הפוך, מחפללי הקלויז כבשו את הקהילה. ר' יוסף שמואל מושקוביץ ור' יעקב ברודא — שניהם רַעים נאמנים מילדותם, תלמידי בעל „כתב סופר" ורבי יהודה אסאד בעל „יהודה יעלה" היו עמודי התווך של הקלויז. ר' יוסף שמואל היה היושב ראש ור' יעקב—הגבאי. דלתות הקלויז היו פתוחות לרווחה בכל שעות היום עד השעות המאוחרות בלילה. בו קבעו אנשי העיר עתים לתורה. ר' יוסף שמואל הרצה בו במשך כל שנות חייו את שיעורו הקבוע בבוקר ובערב. כשבא אדמו"ר לשבות בעיר, קבע את הקלויז למקום תפילתו ולעתים ניהל האדמו"ר שם גם את שולחנו בשבת. הקלויז על אלפי מתפלליו, הטביע את חותמו על הקהילה בכלל והשפיע במידה רבה בשנים האחרונות לעיצוב דמותה. בשנים האחרונות עמדו בראש הקלויז ר' יעקב אלעזר פלדמן — בנו של ר' אפרים פישל פלדמן, בעל „ידות אפרים"—

חסיד גדול ועסקן רב פעלים, ר' אהרן דוב בער קליין ור' יהושע רובינפלד. בקלויז הקפידו על נוסח ספרד ומנהגים חסידיים בתפילה.

חברת פועלי־צדק: זו היתה אחת החברות הראשונות והוותיקות בעיר מיסודו של ר' מאיר א"ש. גם בפנקס הרבנות נזכרה חברה זו, שבשבת אחת בשנה על הרב לדרוש בבית הכנסת של החברה. מתפלליה בעיקר בעלי מלאכה וחנוונים. חברה זו היתה מן המסודרות ביותר בעיר, לפיכך היתה גם השפעתה בחיי הקהילה ניכרת במידה רבה. גבאי החברה נבחרו אחת לשנתיים בחול המועד פסח. בבית הכנסת התפללו בנוסח אשכנז ולפי תקנת ר' מאיר א"ש התפללו רק בהשכמה ולא דלגו על יוצרות ופיוטים. זה היה בבחינת חוק ולא יעבור. זה היה בית הכנסת היחידי בעיר, שבו התפלל רק מנין אחד ולא שנים. חברה זו תמכה גם באגודת „בני־אמונים", אגודת נוער־עובד בעיר, שקבעה עתים לתורה בשעות הערב הפנויות לאחר שגמרו את עבודתם היום־יומית. בשבתות היה דורש בחברת פועלי־צדק ר' אהרן רוזנפלד, תלמיד מובהק לר' יהודה אסאד, ולאחר מותו מילא את מקומו בנו ר' אלישע רוזנפלד, אחד מתלמידי החכמים החשובים בעיר.

מלבד זה היו עוד כמה עשרות חברות ואגודות בעיר עם בתי כנסיות משלהן עם „מגידים", כמו חברת „משיבת נפש"; חברת „עושי חסד ואמת"; חברת „אהבת רעים"; חברת „ביקור חולים"; חברת „מלביש ערומים"; חברת „נחום אבלים"; חברת „עץ חיים"; אגודת „הכנסת כלה"; חברת „משניות" וכו'. חברות אלו היו כפופות לקהילה ועליהן היה למסור לפי דרישתה דין וחשבון כספי ומעשי על פעולותיהן.

לציון מיוחד ראוי בית הספר הכללי לאילמים וחירשים העירוני, היחידי כמעט בסלובאקיה וברוס־הקארפאטית. בין תלמידי המוסד הזה גם כמה תלמידים יהודים מן העיר ומן הסביבה הקרובה והרחוקה, שהקהילה שילמה בעדם את שכר הלימוד. היא הקציבה גם הקצבה ניכרת לבית ספר חשוב זה. בבית הספר למדו החניכים מקצועות שונים כגון: קליעה, נגרות, מסגרות וכו'.

מלחמת העולם הראשונה

אונגוואר, השוכנת קרוב לשער הקארפאטים (מעבר „אושוק" נמצא במרחק של 100 ק"מ בערך על יד שיאנקי־טורקא ובו עוברת מסילת הברזל הראשית לבוב — בודאפשט), נהפכה ממילא במלחמת העולם הראשונה לעיר מפתח של מפקדת צבא אוסטריה־אונגאריה. ואמנם הקים בה הגנראל בָּהם־ארמולי, מפקד המחנה השני של צבא אוסטריה־אונגאריה, את מפקדתו הראשית. זה נתן את אותותיו בעיר ללא הבדל התושבים, אולם ביותר סבלו מכך היהודים. הרוסים כבשו כמעט את כל גאליציה וזרם הפליטים — בעיקר יהודים — החל זורם לאונגאריה. רוב הפליטים עברו את העיר במנוסתם. זרם פליטים זה

העמיד במבחן קשה את מועצת העיריה בכלל ואת הקהילה היהודית בפרט. הקהילה עשתה למעלה מיכולתה כדי לעזור לאחינו האומללים. דאגה לכלכלתם ולאיכסונם. אולם בינתיים התקרבו הרוסים עד למעבר שער אושוק בעצמו ובשבילים צדדיים הגיעו המשמרות הקדמיים של הרוסים עד לעיירה סטאבנא הסמוכה לברזנה הגדולה, כך שתושבי העיר נהפכו בעצמם פליטים וגם הם שתו מכוס התרעלה של אחיהם מגאליציה. האוכלוסיה החלה לעזוב את העיר. עזיבה זו נהפכה עד מהרה למנוסת בהלה לפנים המדינה — מעבר לנהר טיסא. רבה של אונגוואר בימים ההם, רבי אלעזר לעוו, שעבד ללא ליאות לעזור לפליטים, התיר לצאת ליהודי העיר גם בשבת, אם כי הוא בעצמו לא עזב את העיר אלא במוצאי שבת. פני הפליטים היו מיועדות לערים האונגאריות בפנים המדינה. האוכלוסיה הנוצרית הרוסית־אוקראינית שלחה כמובן את ידיה בביזה. הצבא היה אחוז פחד בשל ההתקפה הרוסית שהלכה וקריבה ולא טיפלו בשמירה על רכוש פרטי. המיליציה האזרחית לא יכלה להשתלט על המצב וכך נשדד רכוש יהודי רב. לאחר שהצליחו לעצור את הרוסים במעבר אושוק ולאחר התקפת נגד בחזית גורליץ, שהביאה לתבוסת הרוסים, בטלה הסכנה הישירה של כיבוש העיר בידיהם. תושבי העיר החלו לשוב לאט לאט לבתיהם וביניהם גם היהודים. היהודים וגם האוכלוסיה הנוצרית החלו אוספים את רכושם הנשדד. אנשי המשטרה המקומית הגישו עזרה מלאה בשטח זה. על פי רוב הוחזר הרכוש לבעליו החוקיים. גילויים אנטישמיים במשך ימי המלחמה ובסופה לא היו בעיר. היו אולי כמה פקידים ממשלתיים, שבלבם נטרו שנאה ליהודים, אבל לידי גילוי ברבים, לא הגיעה. החלוקה הצודקת בצרכי מזון במשך כל ימי המלחמה ולאחריה היתה בשעתה גורם חשוב להשפעה על יחסים תקינים בין כל האוכלוסיה בעיר. בעיר אונגוואר היו סוכני מיניסטריון האספקה ברובם יהודים וביניהם גם ר׳ משה יוסף שפיגל (הי״ד) כסוכן ראשי. סוכניף אלה מילאו את תפקידיהם באמונה ובמסירות ללא כל הפליה וקיפוח כלשהו ולא היתה שום תלונה נגדם. התנהגות זו הזימה כל דיבה רעה נגד התושבים היהודים בעיר. זה השפיע השפעה כבירה על האוכלוסיה הנוצרית, כך שאפילו בסוף המלחמה, כאשר נשמט השלטון מידי הממשלה ועבר לידי האדומים, או כאשר עבר השלטון לאנשי הריפובליקה האונגארית, עברו תמורות אלו בעיר בשקט יחסי והיהודים ניזוקו רק נזק קל ברכוש ולא סבלו כמעט אבידות בנפש — מקרה נדיר בתמורות השלטון.

ברובם הגדול צייתו יהודי אונגוואר לפקודת הגיוס של הממשלה, מלבד כמה יחידים אשר השתמטו. כמובן הטילה מלחמה זו מעמסה כבידה על הקהילה בעיר. הדאגה לאלמנות המלחמה, ליתומים, לנכים, לפליטים ולמשפחות המגויסים העיקה על הנהלת הקהילה במידה לא מעטה. לעזרת הקהילה באו כמה משפחות בעלי יכולת. אלו הטו שכם ונשאו בעול. בייחוד היו אלה בעלי האחוזות הגדולות באונגוואר ובכפרים הסמוכים לה. יהודי גאליציה הפליטים הזכירו

לשבח את יהודי העיר וידעו לספר הרבה על הכנסת האורחים האדיבה ועל הטיפול המסור של יהודי העיר בהם.

חילופי־משטר

בסוף המלחמה העולמית הקודמת הוכרזה אונגאריה, בתקופת הרוזן קארולי, ריפובליקה. אחרי כן, בתקופת בלה קון, ריפובליקה קומוניסטית. חילופים אלה נתנו אותותיהם גם ביהודי העיר. היהודים לקחו חלק פעיל בחיים הפוליטיים וממילא גם בשני משטרים אלה. וכאשר מפלגה אחת הגיעה לשלטון השתדלה לגבות את חובותיה מן השנייה. החלו רדיפות ומאסרים, אבל ליותר מזה לא הגיעו הדברים בעיר. פסקי דין מוות לא היו באונגוואר. אף ה„אדומים" לא הוציאו פסקי דין מוות על ה„בורגאנים" שאסרום. בינתיים התקרבו לגיונרים איטלקים וכבשו את העיר. לאחר כמה שבועות עזבו את העיר ולא נגעו בשום איש לרעה. אחריהם באו הרומאנים. שמם ה„טוב" הלך לפניהם ופחד מוות אחז את תושבי הערים ללא הבדל דת. בסכומים גדולים ובמתנות של כלי כסף וזהב עלה בידי חשובי העיר לשחד את הקצינים הגבוהים ולקנות את לבבם. כעבור כמה ימים עזבו גם הם את העיר ונכנסו גדודים צרפתיים. תושבי העיר נשמו לרווחה. אך שמחתם לא ארכה זמן רב. הצרפתים עזבו את העיר וצבא כיבוש אחר עדיין לא נכנס העירה. בינתיים פשטו חיש מהר שמועות בעיר, שאכרי הסביבה, בייחוד מן ההרים, יורדים העירה לבוז ולשדוד. יהודי העיר הבינו שהם עלולים להיות הקרבנות הראשונים של החוהו ובוהו שישתרר בעיר. הקצינים והחיילים שחזרו מן החזית החלו לארגן את „המשמר-האזרחי", שישמור על תושבי העיר ועל רכושם. בעיקר הצטיינו באירגון „המשמר האזרחי" החיילים והקצינים היהודיים שהיו בשבי רוסיה. ברוסיה באו אלה במגע עם האגודות הציוניות השונות. באגודות הציוניות קיבלו החיילים היהודיים מאונגאריה חינוך יהודי לאומי ושיעורים בהלכות ההגנה העצמית. בשובם הביתה ראו את מצב היהודים, שהם עלולים ליפול לקרבנות העם המרוגז על תבוסתו במלחמה, עמדו חיילינו ואירגנו את „המשמר האזרחי". הם עמדו בראשו וכל הפעולה התרכזה בידיהם. לא רק בערים הגדולות אלא גם בעיירות אירגנו את „המשמר האזרחי" והודות לעבודתם המסורה והנאמנה לא נשפך בכל הסביבה הגדולה הזאת בחילופי המשטר, דם יהודי, כרגיל בתופעות כאלו. פעם התעוררו תושבי העיר בלילה לקול מטר יריות חזקות. התברר שאכרי הסביבה ניסו להתפרץ העירה ורק לאחר קרב עז על־יד גשר מסילת הברזל הצליח המשמר להדפם. לקבלת פנים חמה כזאת לא פיללו שודדים אלה ובהשאירם אחריהם הרוגים רבים נסוגו. בעיר הונהג בימים אלה משטר חמור. אנשי המשמר האזרחי החמירו בענשים ועל כל עבירה קטנה הענישו בכל חומר הדין כהוראת שעה. שבועות

קשים עברו על תושבי העיר בכלל ועל היהודים בפרט. העיר נשארה ללא שלטון ממשי. האונגארים נטשוה והתרכזו בכפרים מסביב לה ממזרח ומדרום. לאחר כמה שבועות של צפייה נודע, שחיל רגלי טשכי, גדוד הלגיונרים ה-28, הולך וקרב לעיר מצד מערב. אימה ופחד נפלו על תושבי העיר. שם הגדוד ה-28 היה ידוע לשמצה לתושבי העיר ובייחוד ליהודים. בדרכם לאונגוואר, בעברם את העיר מיהאלאוויץ, הוציאו להורג כמה יהודים על לא עוול בכפם. בעלי אחוזות היהודים בסביבה ברחו מפניהם בהפקירם את רכושם. תושבי העיר החלו מטכסים עצה כיצד לקדם את פניהם. ראשי „המשמר האזרחי" היו הראשונים שהתאוששו ויצאו לקבל את פניהם והצליחו לבוא לידי הסכם עם המפקדים. לפי הסכם זה נשארה השמירה בעיר בידי „המשמר האזרחי", החיילים יישבו בקסרקטינים והעיריה קבלה על עצמה לספק את כל הצרכים הדרושים למחנה צבא. מצב יהודי העיר היה קשה ביותר באין להם רועה אשר יהא להם לפה נאמן. ר' אלעזר לעוו נפטר בתרע"ח בסוף המלחמה העולמית ורב חדש עדיין לא נבחר. המצב בעיר נעשה קשה יותר ויותר. האונגארים התרכזו בכפרים מסביב לעיר. הטשכים היו בתוך העיר ואין יוצא ואין בא. העיר נותקה כליל והאוכלוסיה החלה סובלת רעב ממש. אכרי הסביבה לא יכלו להגיע העירה ולהביא את תוצרתם. אף על פי שהחלו מוציאים תעודות מעבר ודרכונים נעשה המצב קשה מיום ליום. מצב קפאון זה נמשך כמה חדשים. פעם בשבת בצהרים החל המשמר האונגארי להתקיף את העמדות הקדמיות של הטשכים. פרץ קרב אכזרי קשה בין שני הצדדים, שגרם לאבידות קשות. בקרבות-רחוב אלו סבלה גם האוכלוסיה האזרחית אבידות בנפש. הטשכים שלא היטיבו להתמצא עוד ברחובות העיר וסימטאותיה סבלו אבידות קשות. האונגארים הגיחו לפתע בערפם וניתקו גדודים שלמים והשמידום. אולם סוף סוף התגברו הטשכים על מתי מספר חיילי האונגארים, שתחמושתם אזלה והם החלו להסוג גם מן הכפרים שבסביבה דרך מסילת הברזל היחידה שהיתה עוד בידם בכיוון לצומת הדרכים טשאפ. זו היתה הרכבת האונגארית האחרונה ואונגוואר יחד עם רוס-הקארפאטית נספחה מרצונה הטוב אחרי-כן בשנת תרע"ט (1919) לריפובליקה הטשכו-סלובאקית החדשה.

כמה צעירים יהודים זכרו את חסד האונגארים ושמרו להם אימונים ובקרבות אלו עמדו בגלוי לצד האונגארים ובהכירם את מבואי העיר ואת כל רחובותיה עלה בידם לפשוט על משמרות או על גדודים קטנים החונים בעיר, באין מפריע. ואמנם סבלו הטשכים אבידות ניכרות מידי צעירים אלה. הטשכים הכריזו על עוצר לילה, הוקמו מתרסים וגדרי תיל חשמליים וכך התגוננו בפני קומץ צעירים אלה. מובן, שלאחר הקרב האחרון, כאשר האונגארים הוכרחו להסוג, עזבו אף הם את העיר והצטרפו לצבא האונגארי הנסוג. צעירים אלה התאכזבו עד מהרה מיחס הבוז והלעג של האונגארים כלפיהם. הצעירים הללו

שסבלו קשה באונגאריה ורעבו ממש ללחם, החלו ממטירים מכתבים ומבקשים רחמים על נפשם. שנים רבות עברו עד שמנהיגי היהודים השיגו בשבילם חנינה ויכלו לשוב לעירם.

מיד לאחר שהטשכים קיבלו לידם את השלטון בעיר נתבעה הפקידות להשבע שבועת אמונים למדינה החדשה. אלה מן הפקידים אשר נשבעו נשארו על מקומותיהם. אולם הרבה מהם סירבו להשבע ואלה פוטרו מיד. מנהל הדואר הראשי בעיר מר אלכסנדר (יהודי) סירב ופוטר. רבים הלכו בעקבותיו. הטשכים אירגנו מיד את האדמיניסטראציה על צד הטוב ביותר. וכאשר רוס-הקארפאטית נספחה לטשכוסלובאקיה הוכרזה אונגוואר תחת השם אוז'הורוד לעיר הבירה של רוס-הקארפאטית. בה ישב השלטון הארצי ועל-ידי כך התרכזו החיים הפוליטיים בעיר אוז'הורוד. בה נרקמו ונטוו חוטי הפוליטיקה של מדינה קטנה זו. אף מרכז החיים הפוליטי של היהודים עבר לעיר זו. בה נחתכו העניינים היהודיים, כמו הלשכה האורטודוקסית לרוס-הקארפאטית (כסניף למרכז האורטודוקסי לסלובאקיה), לשכת הבחירות לפארלאמנט ולסינאט הטשכוסלובאקי.

היהודים והאוכלוסיה הכללית

יהודי אונגוואר היוו 30% בערך מן האוכלוסיה הכללית (12,000 יהודים בתוך 40,000 תושבים). השפעתם היתה ניכרת בכל שטחי החיים של העיר. סחר העיר ומרכולתה היו בידי היהודים. בעיקר בלט זה בשבתות ובחגים. החנויות ברחובות הראשיים היו סגורות. נוסע אם הגיע בשבת לעיר הרגיש מיד בדבר. גם מקום בעלי העגלות נפקד בשבתות ובחגים. אף יהודים בעלי המכוניות שמרו על השבת כהלכתה ומכוניותיהם לא הוסעו בשבתות ובחגים אפילו על ידי נהגים נוצרים. מובן, שהשלטון המקומי וגם השלטון הארצי התחשב בכוחם ובמשקלם של היהודים. בכמה מוסדות חשובים עמדו יהודים בראש. יהודי עמד במשך כל השנים בראש התאחדות בעלי המקצועות והסוחרים. יושב ראש מועדון הסוחרים היה יהודי. בבית החולים העירוני ניהלו רופאים יהודים את המחלקות החשובות ביותר. בשנים האחרונות נחמנה הרופא היהודי ד"ר ה. בלוך מנהל בית החולים העירוני. בפקידות העירונית היו היהודים מיוצגים במספר ניכר. הם תפסו גם עמדות חשובות. בראש מחלקת המשק ומחלקת הכלכלה העירוניות עמד ד"ר מ. גרינשטיין. במועצה העירונית, שהיתה מורכבת מן 51 חבר, מהם 45 נבחרים ו-6 חברים ממונים מטעם השלטון הארצי, ישבו תמיד 17–18 יהודים נבחרים, הללו נבחרו מרשימות שונות ובהן רשימה יהודית מיוחדת. במשך תקופה מסויימת נבחר ד"ר מ. יוסקוביץ גם סגן שני של ראש העיר. היהודים ישבו בוועדות חשובות שבמועצה העירונית. ר' רפאל שטרן (היום בתל אביב) ישב 20 שנה בלא הפסק במועצה

העירונית. היה חבר הוועדה הכספית העירונית וחבר הוועדה לעזרה סוציאלית. הודות לנבחרים היהודים במועצה העירונית הוקם מדור עברי-יידי בספרייה העירונית. כאן אפשר היה לקבל את העתונים היהודיים מווארשה וכמה עתונים עבריים מארץ-ישראל. כל ההודעות שנתפרסמו בספרייה העירונית ניתרגמו גם לעברית. כרטיסי הקריאה הכילו את ההוראות גם בשפה העברית. במפקד האוכלוסיה הודיעו היהודים ברובם הגדול על השתייכותם ללאום יהודי ולפי החוקה הטשכוסלובאקית היה רשאי וזכאי כל מיעוט לאומי במספר של 20% בעיר להשתמש בלשונו הוא וכן גם השלטון המקומי והארצי היה חייב להכיר באותו מקום בשפת מיעוט לאומי זה כבלשון רשמית. היהודים שהודיעו על השתייכותם ללאום היהודי היוו 26% מן האוכלוסיה, אך לא השתמשו בזכות זו.

לפעולת הציונים ונציגיהם בעיר יש לייחס קריאת שמות עבריים לשני רחובות בעיר. הרחוב שבו הוקם בנין בית הספר העברי העממי בעיר נקרא באופן רשמי „רחוב ד"ר תיאודור הרצל". רחוב אחר נקרא על שם הרופא היהודי הידוע „רחוב ד"ר לונדון בנימין" — היהודי היחידי שנתכבד באזרחות כבוד של העיר.

יהודי אונגוואר היו אנשים שקטים ומעורבים בין האוכלוסיה הכללית. לא היה רחוב יהודי מיוחד, שבו נתרכזו רק תושבים יהודים. היהודים היו מפוזרים בכל חלקי העיר. אונגוואר, אף על פי שהיתה רחוקה רק ארבעים ק"מ ממונקאטש, בכל זאת היה קיים הבדל אפייני מהותי בין יהודי אונגוואר ובין יהודי מונקאטש. מחוז ברג, שעיר המחוז בו היא מונקאטש, מתאים יותר למאראמאראש. אונגוואר ומחוזה מתאימים יותר למחוזים המערביים במדינה. יהודי אונגוואר היו אולי איטיים, אבל מיושבים והצטיינו בסדריהם המופתיים. היו שונים בנימוסיהם, הליכותיהם והלך מחשבתם מיהודי מונקאטש. באונגוואר לא היו מריבות עקרוניות כמו במונקאטש. אף רבני העיר לא נלחמו בציונים באותם האמצעים שנלחם הרבי ממונקאטש בציוני עירו וגרם על ידי כך לא מעט לחילול כבוד ישראל ושם שמים ברבים. אורחות חייהם של היהודים בעיר לא היו סואנים ורעשנים כמו במונקאטש. הם לא התבלטו כל כך בין האוכלוסיה הנוצרית ואולי משום כך הכתה ההתבוללות בעיר שרשים יותר עמוקים בשכבות היהודים ובייחוד בין שורות הנוער. אולם, כאמור, הקהילה עמדה איתן והמרות בדת לא קרו כלל, למרות הכל, בעיר זו.

היחס בין היהודים לשאר תושבי העיר היו תקינים. ראש העיר ושר המחוז היו אנשים ליבראליים. גם הפקידות הגבוהה בשלטון הארצי. שמקום מושבה היה באונגוואר, הראתה ליבראליות כלפי היהודים. זה הכריח את שונאי ישראל המובהקים בפקידות המקומית העירונית ובפקידות הארצית להתאפק ולהנמיך את קולם. יחס זה החל להשתנות קמעא קמעא בגדול הדור הצעיר

של האוכלוסיה הרוסית. הטשכים פתחו בפניהם לרווחה את שערי בתי הספר, שהיו סגורים בפניהם תחת השלטון האונגארי. רבים מן הצעירים הלכו ללמוד לאוניברסיטאות שבפראג. בשובם הביתה היו חדורי רוח לאומית-קנאית שוביניסטית והחלו מסיתים את האוכלוסיה נגד היהודים; החלו בתעמולה לדחוק את רגלי הסוחר היהודי ולהרחיקו מן העמדות שהחזיק בהן בחיים הכלכליים. הסתה זו נשאה פרי והאוכלוסיה הנוצרית החלה בחלקה מוקירה את רגלה מחנויות של היהודים. הדור הקשיש ניסה לעמוד בפרץ. הוא זכר עוד את הימים הטובים ההם, כשהיהודי היה היחידי שעזר ועמד לימינו תחת השלטון האונגארי. ואמנם חיחסים בין העדות היו תקינים גם אחרי כן. בין רב העיר לבין הארכיבישוף האורטודוקסי, שעמד גם בראש בית המדרש לכמרים בעיר, היו יחסים לבביים וידידותיים. כמעט בכל קיץ הוציאו, כאמור, שניהם כרוז משותף נגד הפרצות בצניעות ברחצה בנהר. אולם בעלות היטלר לשלטון ולאחר התחזקותו החל שוב הנוער הרוסי מרים ראש ועכשיו ביתר הצלחה. האינטליגנציה הרוסית היתה חדורה רוח אנטישמית מובהקת בנוסח היטלר והזקנים לא עצרו כוח מלעמוד נגדם. מובן שזה נתן כבר את אותותיו בחיים הציבוריים ושמי היהודים בעיר נתקדרו בעננים כבדים. עדי ראיה ושמיעה מעידים שאלה היו אחרי כן אותם שהוציאו לפועל את פקודות היטלר וחיסלו את היהודים בעיר אונגוואר.

תנועת התחיה בעיר

בשנת תרע"ט נוסדה האגודה הציונית הראשונה בעיר. מיסדה היה מר גוטליב, חזן העיר, שעבר לאחר זמן, כאמור, לכהן בכהונה זו בניו־קאסל שבאנגליה. רבים מנכבדי העדה נתנו את ידם לתנועה הציונית ובעיקר לאגודת המזרחי, חברים רבים ממועצת הקהילה הכריזו על עצמם בגלוי שהם ציונים ונשארו נאמנים לתנועה במשך כל הזמן. כאשר סופחה רוס-הקארפאטית לטשכוסלובאקיה החלה עבודה ציונית שיטתית בעיר.

הפעולה הציונית בעיר היתה מעשית. החלו בשיעורים לעברית, נוסדה תנועת נוער „שומר קדימה" ובשנת 1924 נוסד בית הספר העברי העממי בעיר ונוצרו תנועות נוער למיניהן. החסידים בעיר נלחמו בבית הספר בדרכים שונות — כגון איומים על ההורים שמסרו את ילדיהם לבית הספר העברי. אולם איומים אלה לא השפיעו בהרבה. מדי שנה בשנה נתווספו ספסלים בבית־הספר שעמד על רמה מתאימה, כי עבדו בו כוחות הוראה מעולים. בראש בית הספר עמדו המורים: י. גריידינגר, מחבר ספרי לימוד עבריים, ומר שמעון חיים מיללר (הרבה ממאמריו נתפרסמו ב„אפריון" שיצא באמריקה). במשך הזמן השלימו גם החסידים עם עובדה זו. הצורך בהמשכת החינוך בלשון ההוראה העברית הביא ליסוד הגימנאסיה העברית בעיר. שנים רבות ביקרו ילדי העיר בגימנאסיה העברית במונקאטש הסמוכה, אולם במשך הזמן גדל מספר התלמידים

בעיר במידה כזאת שראו הכרח לפתוח גימנאסיה עברית במקום. הרשיון לא ניתן כל־כך בקלות. לאחר קשיים והשתדלויות מרובות ניתן סוף סוף הרשיון והוקם בנין מפואר לצורך זה על שפת הנהר אונג. מספר התלמידים בבית־הספר העממי והגימנאסיה העברית הגיע לשש מאות. בית הספר העברי נתמך תמיכה הגונה מצד הקהילה היהודית בעיר. במועצת הקהילה וגם בהנהלתה ישבו, כאמור, ציונים נאמנים לשפה העברית ותרבותה ואלה השיגו את התמיכה. יצוין, שבזמן שחסידי העיר הגיעו לשלטון בקהילה בעזרת הציונים — לא עכבו תמיכה זו והסכום שולם כמקודם. בהשפעת בית הספר נעשתה הלשון העברית גם לשון האגודות הציוניות בעיר. זה השפיע גם על האוכלוסיה ורבים מתושבי העיר ביקרו בשעורי הערב ללימוד עברית. גם הממשלה התחשבה בדבר ובחגיגות מדינה פומבית נשמע, בין שאר נאומי החג, גם נאום בעברית. ובשנת 1937 כשהגיעה סוף סוף הממשלה המרכזית לידי הסכם עם הרוטינים ברוס הקארפאטית בדבר האוטונומיה, ערך לכבוד מאורע זה הגוברנאטור מר הראבאר מסיבה חגיגית לעתונאי רוס־הקארפאטית. מנהל מחלקת העתונות קבע ארבעה נאומי ברכה: אחד מטעם הרוטינים ושלושה מטעם הטשכים, האונגארים והיהודים. מטעם העתונאים היהודים נאם כותב הטורים האלה בעברית. עתונו של הנשיא בנש („א־צעט") ועתון הסוציאל־דימוקראטים („לידובו־נוביני") קידמו נאום עברי זה בסיפוק רב.

בשביל התעמולה הציונית היה צורך בעתון ציוני. במונקאטש יצא השבועון הציוני ביידיש, באונגוואר יצא שבועון ציוני בשפה האונגארית Zsido Neplap כעתון עממי יהודי, שהקדים בזמן את זה שבמונקאטש. עורכו הראשי בשנים הראשונות היה ד"ר משה בולגאר — משורר עברי ידוע, שפירסם את שיריו תחת השם משה בראון. וכאשר שבועון זה נהפך לבטאונה של התנועה הציונית הרביזיוניסטית ערך אותו בלה סערעני, עסקן ציוני רב פעלים. במונקאטש יצא אחר־כך שבועון ציוני בשפה האונגארית Uy So (המלה החדשה) בעריכתו של שלום רוזנברג, היושב בתל־יוסף.

במועצת העיריה ישבו ציונים שנבחרו ברשימת המפלגה היהודית. מפעולות נציגים אלה יש לציין, כפי שהוזכר כבר, קריאת שמות עבריים לרחובות העיר. העיריה הקציבה סכום ניכר כתמיכה לבית הספר העברי העממי והקציבה גם סכום די ניכר לבנין הגימנאסיה העברית.

חלק גדול של הציונים בעיר עבר אחר כך לתנועה הציונית הרביזיוניסטית. אפשר לומר, שאם מונקאטש היתה מבצר הציונות הרשמית, הרי אונגוואר היתה מבצר הציונות הרביזיוניסטית במדינה קטנה זו. את זה יש לזקוף לתעמולתו המצויינת של העתון Zsido Neplap, שיצא בעיר והיה שופרה של התנועה הציונית הרביזיוניסטית.

באונגוואר ישב גם הגוברנאטור של המדינה. על ידו נתמנה הגובר־ניאלני־ראדא (מועצת הגובר־ניה) בת 16 איש. מטעם המפלגה היהודית ברוס־הקארפאטית

נתמנה למשרה חשובה זו מר משה גולדשטיין, נשיא הסתדרות מזרחי ותורה ועבודה בטשכוסלובאקיה, כיום חבר הועד הפועל של הפועל המזרחי בארץ. לאחר התפטרותו של מר גולדשטין בא במקומו ד"ר ל. פאלקוביץ, ציוני מסור ועסקן רב פעלים. מאמצים של הרבה שנים השקיעו הציונים בעירם להשפיע על השלטון המרכזי בדימוקראטיזאציה של הקהילות. הפקידות הגבוהה בשלטון המרכזי הופיעה כמעט בכל הרצאה ציונית רבת ערך שנערכה בעיר. בחנוכת הגימנאסיה העברית בעיר השתתף הגוברנאטור של רוס הקארפאטית מר הראבאר באופן אישי ונשא נאום ברכה נלהב.

הלשכה האורטודוקסית בסלובאקיה שבפרשבורג והלשכה האורטודוקסית האוטונומית לרוס הקארפאטית

בטשכוסלובאקיה נוסדה מפלגה יהודית מיוחדת, במטרה לשמש שם כבאות כוח פוליטית של יהדות טשכוסלובאקיה בפארלאמנט של המדינה. למפלגה היהודית התנגדו הלשכה האורטודוקסית המרכזית בסלובאקיה וה„צ'חו־יודן" בבוהמיה ומוראביה. לפי החוקה הטשכוסלובאקית קיבלה מאנדאטים בסקרטניום השני הארצי רק מפלגה שהשיגה מאנדאט גם בסקרטניום הראשון. וכיון שרק ברוס הקארפאטית היו מספר קולות מספיק למאנדאט ראשון והוא שהבטיח שלא יקבו לאיבוד כל הקולות, שתקבל המפלגה היהודית בכל הריפובליקה, לפיכך התרכז כל כובד הבחירות לפארלאמנט מטעם המפלגה היהודית בעיקר ברוס-הקארפאטית. אולם מטעמים אלה, התרכזו גם ההתקפות של כל המפלגות המתנגדות למפלגה היהודית בחבל ארץ זו. בשעה שמפלגות הגויים התנגדו למפלגה היהודית, כדי לזכות בקולות היהודיים, התנגדה לה הלשכה האורטודוקסית בפרשבורג מטעמים עקרוניים. היא לא יכלה להשלים עם ייצוג בפארלאמנט על ידי יהודים שנבחרו על ידי יהודים. עצם עובדה זו היתה מכה לכל הקונסטלאציה הפוליטית שלה, שהיתה מיוסדת על רקע של אי הודאה בלאומיות יהודית.

מכיון שברוס-הקארפאטית חיו היהודים חיים לאומיים טבעיים לכן היססו אנשי הלשכה האורטודוקסית בפרשבורג לבוא בהמלצות לבחור במפלגה זו או אחרת ובאין ברירה הקימו גם הם „מפלגה יהודית", כדי לרכז בשבילה מספר קולות ומתוך כך להכשיל את המפלגה היהודית של היהודים הלאומיים. בהשפעתה ובהשפעת הרבי ממונקאטש הסכים הרב יוסף יונה צבי הלוי הורוביץ, מנהל הישיבה באונסדורף (אחר כך רב בפראנקפורט ע"מ) להעמיד את מועמדותו כראש הרשימה של מפלגת הלשכה האורטודוקסית. המלחמה היתה חריפה מאוד, אך מעשה השטן הצליח. המפלגה היהודית האורטודוקסית ריכזה כשמונת אלפים קול, לעומת 20.000 שהצליחה לרכז המפלגה היהודית הלאומית וחסרה לה עוד כאלפים קול להשיג את המאנדאט לפי המודד בתהליך הראשון של

הבחירות בחבל-בחירות זה. לא הועילה לה גם העובדה שהמפלגה היהודית הלאומית העמידה כמועמד לסינאט (הבית העליון) את הרב ד"ר חיים בראדי רבה הראשי של עיר הבירה פראג, יליד אונגוואר, שהיה ידוע כרב חלמיד-חכם וירא ה'.

הלשכה האורטודוקסית העצמאית

כאשר נספחה רוס הקארפאטית מרצונה הטוב בשנת תרע"ט (1919) לריפובליקה הטשכוסלובאקית הובטחה לה מטעם השלטון המרכזי בפראג אוטונומיה גמורה בענייני חינוך, דת ותרבות. ואולם בשל סיבות אוביקטיביות למדי לא הזדרז השלטון המרכזי לקיים הבטחתו זו. האוכלוסיה הנוצרית הרוטינית עדיין לא התבגרה משיעבודה הרוחני תחת השלטון האונגארי עד כדי כך, שתוכל לנהל את ענייניה בשלושה שטחים אלה ללא הדרכה מטעם השלטון המרכזי.

הרב ממונקאטש, רבי חיים אלעזר שפירא, שהתייחס בהרגשה של עליונות כלפי כל רבני סלובאקיה ורוס הקארפאטית לא יכול היה להשלים עם הרעיון שקהילתו תהא כפופה ללשכה האורטודוקסית המרכזית בפרשבורג ובייחוד משום שרבני סלובאקיה לא היו להוטים אחר מנהיגותו. לכן נאחז הוא באוטונומיה זו וטען, שלפיה אין לקהילות בחבל ארץ זו חלק ונחלה בלשכה המרכזית בפרשבורג ויש, איפוא, להקים ברוס-הקארפאטית לשכה מיוחדת עצמאית ללא שום קשר עם הלשכה בפרשבורג.

השלטון המרכזי שכילכל את ענייניו לפי הסיסמה הידועה „הפרד ומשול", הטיב לנצל את שאיפותיו הפוליטיות והאישיות של רב זה וכך נתלקחה מלחמה חריפה ועקשנית מסביב לשאלה זו, שנמשכה קרוב לעשרים שנה ועלתה ליהודים במדינה בהוצאות מרובות ופעולות עסקנים, שהיתה יכולה להיות לברכה בשטח קונסטרוקטיבי.

ההסתדרויות הציוניות השונות ובתוכן „המזרחי" לא טיפלו בעניינים מדיניים, אך באופן אישי היו כל הציונים במדינה חברים במוסדות הלאומיים הפוליטיים. מוסדות אלה הוקמו לייצג את היהדות הלאומית במדינה בכל ענייניה הפוליטיים והתרבותיים. מוסדות אלה: הועד הלאומי היהודי בפראג (Jüdischer Nationalrat) ו„האגוד היהודי העממי" (Jüdischer Volksverband) שהיו גם מקושרים זה עם זה, התנגדו מטעמים עקרוניים להחבדלותה של האורטודוקסיה בכלל וגם להקמתה של לשכה אורטודוקסית נפרדת לרוס-הקארפאטית. ומכיון שהמרכז האורטודוקסי בפרשבורג לא הסתפק בפעולה בשטח הדת בלבד, אלא התערב גם בפעלתנות פוליטית, לרעת השאיפות הלאומיות היהודיות במדינה והציונות בכלל, התלקחה גם מלחמה קשה וממושכת בין המוסדות הלאומיים והלשכה האורטודוקסית. מלחמה זו היתה נטושה במשך כל קיומה של הריפובליקה.

מלבד המוסדות היהודיים הלאומיים התנגדו רבים מרבני מדינה זו עצמה להקמתה של הלשכה האורטודוקסית העצמאית ברוס-הקארפאטית. אליהם הצטרפו כמה נשיאי קהילות. הם ראו בשאיפות הרב ממונקאטש יצר לשלטון וחששו שהלשכה העצמאית, שאותה הוא התאמץ להקים, תשמש רק מכשיר ואמצעי לצרכיו הפוליטיים האישיים ואין היא באה כלל וכלל לשרת את האינטרסים החיוניים של יהדות רוס-הקארפאטית; רבנים ונשיאי קהילות הכריזו בגלוי — גם מסרו ברוח זו תזכירים לשלטונות — שהם מבכרים להשאר תחת שלטונה של הלשכה בפרשבורג מאשר להקים לשכה נפרדת בראשותו של הרב ממונקאטש. אולם הרב ממונקאטש לא נסוג אחור בפני מכשולים מסוג זה. הוא ניצל כל הזדמנות וכל אמצעי כדי לבצע את תכניתו ולהיבדל מן הרבנים בסלובאקיה. הוא התקשר עם המפלגות הפוליטיות וניצל את השפעתן לצרכיו הפוליטיים.

ברוס-הקארפאטית חיו בערך 120,000 יהודים שהיוו כ־50,000 בוחרים. אי־אפשר היה לזלזל בכוח מספרי כזה וכל מפלגה ומפלגה עשתה מאמצים כבירים לזכות בקולות אלה. הזדמנויות כאלו ניצל הרב ממונקאטש. הוא מכר קולות יהודים אלה לאותה המפלגה שהבטיחה לו להקים את הלשכה הנפרדת העצמאית.

בבחירות הראשונות לפארלאמנט הטשכוסלובאקי היה עוד הרב ממונקאטש נייטראלי במידה מסויימת, אך במשך הזמן התקשר עם המפלגה האגרארית ששלטה אז במדינה, מפלגה שהיו בה יסודות אנטישמיים חזקים והיא הבטיחה לו להקים את הלשכה. ואמנם היא עשתה משהו להקמתה. מטעם השלטון המרכזי נתמנה קומיסאר ממשלתי יהודי לקהילות האורטודוקסיות ברוס-הקארפאטית והוא ניהל את ענייני הקהילות באופן נפרד מן הלשכה שבפרשבורג. לקומיסאר הראשון נתמנה ר' משה יוסף שפיגל (הי"ד) ותארו הרשמי היה: „קומיסאר ממשלתי ללשכה המרכזית של הקהילות האורטודוקסיות היהודיות ברוס-הקארפאטית". יותר משנה נשאר במשמרתו זו. במשך הזמן נלאה מלשאת בה בשל דרישותיו הקיצוניות של הרב ממונקאטש. ר' משה יוסף, שקיבל חינוך דתי מודרני, לא היה יכול להסכים לכך והתפטר מתפקידו זה, ששימש בו שלא על מנת לקבל פרס. השלטון המרכזי שכח למנות אחר במקומו וכך בוטלה הלשכה הנפרדת ועברה מן העולם. קהילות רוס־הקארפאטית היו שוב כפופות ללשכה המרכזית שבפרשבורג. בבחירות הבאות פנה הרב עורף למפלגתו הקודמת, שלפי דעתו רימתה אותו, והתקשר עם המפלגה הסוציאל־דימוקראטית. אולם גם כן לשוא. מבוקשו לא נתמלא. רק לאחר מלחמה חריפה, שאכלה הון יהודי רב וביזבוז מרץ כביר בעניין זה ללא תועלת מרובה, הוקמה סוף סוף ב־1935 בתמיכת המפלגה האגרארית, שבינתיים הספיק הרב להשלים אתה, הלשכה הנפרדת. אולם תנאי הותנה, שאין הרב ממונקאטש יכול לעמוד בראשה.

לפי התכנית היתה צריכה לעמוד בראש הלשכה הנהלה בת שלושה

חברים מנשיאי שלוש הקהילות הגדולות. אולם שני הנשיאים של הקהילות מונקאטש ואונגוואר (באונגוואר גרמה לכך המחלוקת על כסא הרבנות) היו מחללי שבת ועמי הארץ גמורים בענייני יהדות; לפיכך נבחרו במקומם הסגנים משתי הקהילות. פעולתה של הלשכה היתה אפסית. נתאמתו החששות. הלשכה נהפכה כלי שרת ומשחק בידי חצר הרבי ממונקאטש, כי בזכותה הוקמה ובזכותה היא קיימת. כל מטרתה — ללחום בציונות ובציונים שלא ייבחרו ח"ו למועצת הקהילות ולהנהלותיהן. תקציבה השנתי עלתה ל-70 אלף כתרים טשכיים (בערך שש מאות לירות). עובדה זו בעצמה העידה על אפס פעולתה מצד הלשכה, שכל עצמה לא הוקמה אלא לספק את תאוותו האישית של הרב. לאחר פטירת הרב ממונקאטש חדלה כמעט לגמרי להתקיים. יהדות רוס-הקארפאטית שברוחה היתה חדורה הכרה לאומית-ציונית לא נתנה את תמיכתה המוסרית והכספית ללשכה זו. אף השלטונות לא התיחסו אליה ברצינות הרצויה וביחס הכבוד הדרוש. לשכה זו התאמצה בכל כוחה לחתור תחת פעולתה הברוכה של המנהיגות הציונית במדינה קטנה זו. לפיכך היא החלה — יותר נכון ניסתה להתחיל — בעבודה סוציאלית, שטח שהציונים פעלו בו מזמן סיפוחה של רוס-הקארפאטית לריפובליקה. ד"ר א. בסקיד, יועץ ממשלתי של מנהל המחלקה לתרבות ודת בשלטון הארצי במדינה, שהיה חדור רוח ליבראלי, רצה באמת ובתמים להביא לידי פעולה משותפת בין המנהיגות הציונית הרשמית ובין הלשכה. הוא חיפש דרכים כיצד לעשות זאת. יעצו לו להביא לשולחן עגול את כל הצדדים ולמצוא מצע משותף לעבודה. יש לציין, שד"ר בסקיד, שבראשונה התנגד לציונות, הסכים מטעמים אישיים להצעה זו. אנשי הלשכה סירבו בראשונה לישב עם הציונים על יד שולחן אחד ובייחוד בנוכחותו של הגוי — העלול להיווכח, שטענותיהם הן קלושות והצדק עם הציונים. אולם לאחר דחיות אחדות פקד ד"ר בסקיד על אנשי הלשכה לבוא ולהשתתף במשא ומתן. שולחן העגול התקיים בנשיאותו של היועץ הממשלתי, בלשכתו. הדיונים התנהלו ביידיש. בשפה הטשכית לא שלטו כמה מן המשתתפים; לשפה האונגארית, שכולם שלטו בה, לא הסכים היועץ הממשלתי ולכן נמנו וגמרו באין ברירה לנהל את הדיונים ביידיש — בה שלט גם הגוי. הציונים טענו: יש לשנות את מבנה הלשכה לאיגוד דימוקראטי של הקהילות ושלא תהיה הלשכה רק כלי שרת של הרב ממונקאטש לשלטון בלא מצרים. שנית, כל עוד שלא ישתפו אותם בניהול ענייני הקהילות אין הם מוכנים לשתף פעולה עם הלשכה בשטח הסוציאלי. מדוע יכול יהודי מחלל שבת — שאלו הציונים את אנשי הלשכה — לעמוד בראש קהילות חשובות כמו אונגוואר, מונקאטש וברגסאס ויהודי דתי ציוני, בשל היותו ציוני, אינו יכול להיבחר למועצת הקהילה לפי תקנון הלשכה? אנשי הלשכה טענו ואמרו: בעצם אין להם התנגדות עקרונית לבחירתם של ציונים למוסדות הקהילה, אולם מפחדים הם שעם הבחרם למועצות הקהילות ידרשו הקצבות

לבתי הספר העבריים ולקרנות הציוניות, דרישות שתעוררנה התנגדות גדולה בין ציבור החרדים מתנגדי ציון ובסופה תביא לידי חיכוכים בניהול ענייני הקהילות. הציונים הצביעו על עובדות שקהילות דתיות גדולות וחשובות מקציבות הקצבות ניכרות למטרות אלו ואין פוצה פה — ומצד שני הצביעו גם על המצב הכספי הרעוע שבו נתונות רוב הקהילות במדינה, שיביא לידי פשיטת רגל ורק על ידי פעולה משקית בריאה אפשר להצילן והם מוכנים לכך, בתנאי שישנו את תקנון הלשכה. היועץ הממשלתי, שידע שטענה זו היא צודקת ולא פעם הכניסו צירים רבים בפארלאמנט שאלות על כך, לחץ מצידו על אנשי הלשכה, שיוותרו לציונים בשטח זה. לאחר משא ומתן מיגע סוכם: אנשי הלשכה מתחייבים במשך שנה לעבד תקנון חדש שיאפשר את בחירתו של כל יהודי באשר הוא יהודי להנהלות הקהילות ומצד שני מתחייבות המפלגות הציוניות לשתף פעולה עם הלשכה האורטודוקסית בשטח הסוציאלי. בינתיים קפץ רוגזו של אותו רשע, שהכניס את העולם כולו למערבולת דמים איומה והתכנית לא יצאה מכוח אל הפועל.

מקום מושבה של הלשכה האורטודוקסית היתה עיר הבירה אונגוואר. הרבה כסף יהודי ומרץ רב הושקעו בהקמתה והיא מצדה לא הביאה תועלת ולא נשאה פרי ליהודים וליהדות שבעצם למענה הוקמה.

השואה

הקהילה החלה מתכנת תכניות שונות להרחיב את מוסדותיה הקיימים ולהקים מוסדות חדשים. חשבה להקים בית ספר אזרחי ובית ספר מקצועי למסחר ועלו על הפרק עוד תכניות רבות לשיפורה ולשיכלולה של קהילה מסודרת זו. בינתיים בנתה את בנינה הגדול והמפואר בן ארבע קומות, שבו התרכזו כל מוסדות הקהילה, החל מלשכת הקהילה, הרבנות, בית הספר העממי, דירות פקידי הקהילה וכלה במאפיית הקהילה לאפיית מצות בפסח. בנין הקהילה נבנה באחד הרחובות הראשיים.

באויר הורגשה כבר מתיחות מסויימת. שאלת מחוז הסודיטים עלתה על הפרק. מן הרמזים התכופים של הפקידים הגבוהים, יודעי דבר בשלטון הארצי, הבינו היהודים שעננים כבדים מכסים ומאפילים את שמי הריפובליקה הטשכוסלובאקית הצעירה — האי הדימוקראטי היחידי במרכז ובמזרח אירופה בשביל היהודים, בתוך הים הגדול של שנאה, בוז והתעללות. שלוות היהודים במדינה לא ארכה זמן רב. לאחר כיבוש אוסטריה בידי היטלר הבינו וידעו רבים שנחתך גורלה של הריפובליקה הצעירה. שאלת הגרמנים בחבל הסודיטים שהועלתה על הפרק הלכה והחריפה. גרמניה הנאצית דרשה בכל תוקף ועוז את סידורה המוחלט. הסכם מינכן — האומלל לאנושיות כולה — סתם את הגולל על הריפובליקה הטשכוסלובאקית הצעירה. חבלים אלה נקרעו מן

המדינה. פולין ואונגאריה שתיהן כאחת תקעו גם הם סכין בגבה של המדינה הטשכוסלובאקית ועזרו להחפוררותה. פולין קרעה את מחוז טשין ובוררות ווינה (1938) קרעה את אוז'הורוד — אונגוואר עיר הבירה, מונקאטש ועוד גלילות של רוסיה־הקארפאטית ופסקה למסור אותן לאונגאריה. מאז הודרכה כליל מנוחת יהודי העיר. אמנם הפקידים היהודים שסירבו בשעת הסיפוח לטשכוסלובאקיה להישבע שבועת אמונים לטשכים באו על שכרם. הממשלה האונגארית הושיבה אותם על כנם כבראשונה. אולם היא עשתה זאת רק למראית־עין. לאחר כמה ימים העבירום לפנסיה וגורלם היה כגורל שאר יהודי העיר.

האונגארים, שהיו חדורי רוח אנטישמיות חזקה, הטילו את כל ה„חוקים היהודיים", שהגבילו את זכויות היהודים במדינת אונגאריה, גם על החבלים שסופחו אליה מחדש והשפילו אותם בתור אדם. יהודי אונגוואר, שהיו רגילים לחיות במשטר דימוקראטי חיים חפשיים במלוא מובן המושג, נכנסו לחיים של שיעבוד נפשי וכלכלי שדכאום עד עפר. השיטה היתה לפי התכנית המנוסה של גרמניה ההיטלריח: בראשונה שללו האונגארים את רשיונות המסחר ורשיונות של בעלי המקצוע היהודיים. את סחר העיר ומרכולתה הוציאו מידי היהודים. חנויות היהודים עברו לידי נוצרים. רשיונות של בעלי המקצועות החפשיים היהודיים כמו רופאים, עורכי דין, מהנדסים, מורים וכו' בוטלו. הרופאים היהודים שמילאו את תפקידיהם באמונה ובמסירות כרופאי בית החולים הכללי העירוני, פוטרו לאחר עשרות שנים של שירות, ללא פיצויים. האונגארים השיגו בזה כריתת מטה לחמם של יהודי העיר. רוב רובה של האוכלוסיה היהודית נהפכה מהיום למחר עניים מחוסרי כל. חשבונות הקהילה בבאנקים הוקפאו; כך שגם אפשרויותיה של הקהילה היו מוגבלות ביותר. יהודי העיר בעלי היכולת אירגנו עזרה הדדית והקימו בתי תמחוי נוספים. הנותנים נהפכו מקבלים ורב היה מספר המבקרים בבתי תמחוי אלה. בית העלמין היהודי חולל כמה פעמים. המצבות נלקחו לתיקון כבישים. בתי הכנסיות בעיר הותקפו מדי פעם בפעם. התפילה בבית הכנסת הגדול התקיימה לרוב בשמירה מעולה על ידי הנוער היהודי ובעיקר על ידי הנוער הציוני שאורגן להגנה עצמית. מצב היהודים הורע כאשר הנוער היהודי גויס לעבודת כפייה ורק היהודים בגיל העמידה וקשישים נשארו. זה הכביד מאוד על יהודי העיר. הם נשארו ללא מגן כלשהו.

מספר גדול של משפחות יהודיות גורשו עוד בשנת 1939-1940, באמתלא שהם יוצאי פולין ועל כן אזרחותם היא פולנית. בעיקר נפגעו אלה שקיבלו את נתינותם בתקופת הממשלה הטשכוסלובאקית. גרושים אלה הוצאו באכזריות רבה ועל פי רוב נורו משפחות אלו על יד הגבול הפולני.

הנוער היהודי שגויס לעבודת כפייה, שפירושה היה כמעט מוות בטוח, נשלח בבגדים אזרחיים קיציים לעבודות הקשות ביותר בחורף הקשה

בהרי הקארפאטים. הממונים עליהם השתמשו בכל מיני תחבולות להכביד עליהם את העבודה ועינום בעבודה זו עד מוות.

החיים נהפכו לגיהנום ממש. עם פרוץ המלחמה העולמית הורע מצב היהודים עוד יותר. בייחוד הותרה הרצועה בשנת 1941 עם כניסת אמריקה למלחמה. היהודים הופקרו ממש לחיות־טרף בדמות בני־אדם. יהודי לא העיז כמעט לצאת מפתח ביתו. בחוץ תשכל חרב ובפנים אימה. הנוער היהודי שנשלח מקודם לעבודת כפייה בתוך המדינה, נשלח עתה לעבודת כפייה בחזית הרוסית. כאן עברו על נוער יקר זה שבעה מדורי גיהנום. השכל האנושי אינו יכול לתפוס כל אותם העינויים שעברו עליהם. לחזית הרוסית נשלחו בבגדים משלהם, שאינם מתאימים לאקלים הקשה שם. התזונה היתה גרועה ומלאך המוות קצר ביניהם את קצירו הגדול ללא הרף. הנוער היהודי מעיר אונגוואר נשלח לחזית וורוניז׳ ובהנגף הצבא האונגארי בחזית זו נפלו שם יותר משלוש עשרות אלף מאחינו.

הצר הצורר הרים את ידו גם על הנערות היהודיות בעיר, אף אלו נשלחו לעבודה בבתי־חרושת לתחמושת ולעבודות גסות אחרות. אין לתאר כל אותן התלאות והצרות שעברו על בנות ישראל היקרות הללו במלחמת אימים זו. אולם כוס היסורים של עמנו האומלל לא נתמלאה בזה וכאשר ניגפו הגרמנים מידי הרוסים ונסוגו לאונגאריה נחתך גזר דינם והונף הגרזן על יהודים דוויים אלה וביניהם על יהודי אונגוואר שהצליחו לעבור אותם ימים קשים בשלווה יחסית במדינה זו. „אונגוואר – נשתמש בלשונו של הרב ד״ר חיים בראדי ז״ל, יליד העיר, רבה הראשי של פראג וגדול חוקרי שירת ספרד – עיר מלאה חכמים וסופרים מיום הווסדה ועד היום. אחרי כל התהפוכות לא טובות אשר נהיו בעולם היהדות לא הוסרה העטרה וכתר השם־טוב מעל ראשה״. יהודי הסביבה הובלו ביום א של פסח תש״ד לאונגוואר ונכלאו בגיטו יהודי, שהוקם למטרה זו. למחרת הועברו גם יהודי אונגוואר לאותו הגיטו. העברה זו הוצאה לפועל באכזריות נוראה. לא פסחו על זקנים תשושים וחולים. חולים הועברו על מיטותיהם לגיטו והניחום ללא טיפול רפואי אלמנטארי ביותר. רבים מהם מתו בתוך הגיטו והתגלגלו שם ללא קבורה. בית החרושת ללבנים מחוץ לעיר ומחסן עצים גדול שימשו גיטו. במקום צר זה הוחזקו יותר מ־25.000 נפש בתנאים לא אנושיים. היהודים היו צריכים לדאוג לעצמם לכלכלתם. הם נשארו בגיטו זה שלושה שבועות. מכאן נשלחו בחודש אייר תש״ד ל„כיוון בלתי ידוע״ – לפי ההודעה הרשמית – לתאי הגאזים הידועים באושווינצ׳ים, שעבדו בימים ההם במלוא הקיטור. רובם ככולם מתו מות קדושים. ה׳ ינקום דמם – דם עבדיו ובניו!

ספרות

א. עברית

ר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ, שם הגדולים מארץ הגר, ובייחוד הגהותיו של ר' חיים דוב גרוס, שם.

הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד : היהודים באונגאריא
" " " : לפלגות ישראל באונגאריא
" " " : תולדות משפחת ראזנטהאל
" " " : זכרון לראשונים
" " " : טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן
הרב מנחם א"ש : זכרון יהודה
ר' אהרן וואלדן : שם הגדולים החדש
ר' שמעון משה חאנעס : תולדות הפוסקים
הרב שמעון סופר : אגרות סופרים
ש"א גראבער : אוצר הספרות, חלק ג
ד"ר א. עובדיה : ר' צבי הירש מרימנוב, סיני, כרך ד
חנניה יו"ט ליפא ברוין : תולדות גדולי ישראל אנשי ש"ם
בנימין זאב לעוו : אמתחת בנימין — הקדמה לספר „פקודת אלעזר".

ב. לועזית

Magyar Rabbik, Nagy-Szombat, 1905 Nr. 1, 1906 Nr. 9; 1909 Nr. 3—4
Leopold Löw, Der jüdischer Kongress
Ben Chananja, Nr. 51, Szegedin 1865, Achter Jahrgang
Dr. Bacher Vilmos, A Node Yehuda magyar vonatkozásai
Szerenyi Béla, Zsidò családi es kereskedelmi Naptár uzhorod
Magyar Zsido Szemle 1894/431
Horovitz Mor: 1) A zoidó hitkozseg története 1912
2) Az ungvàri zsido iskola története.

ד"ר מ. א. שולוואס

ויניציאה

א. המדינה

בקצה צפונה מזרחה של איטליה, בתוך גלי האדריה, שוכנת העיר המהוללה ויניציאה, שאין דומה לה בין כרכי התבל. קבוצת איים קטנים, שבעולם העתיק לא היה לה כל ערך פוליטי, התארגנה ליחידה מדינית חזקה ביותר, ונחשבה במשך מאות שנים בין מעצמות העולם.

ראשיתה של ויניציאה עטופה ערפל. תושביה הראשונים היו, וודאי, דייגים ויישובה היה עלוב. רק במאה החמישית לספירה, סמוך לביטולה של הקיסרות הרומאית, מתחיל הישוב בויניציאה להראות סימני עלייה. בתחילה לא היה למקום שם כולל, רק שמות האיים הבודדים היו ידועים. השם ויניציאה בא ליישוב החדש משם הפרובינציה הרומאית Venetia, שהשתרעה על היבשת האיטלקית בפינה הצפונית מזרחית של חצי האי. במאה הששית והשביעית המשיך היישוב להתפתח תחת שלטונה של ביזאנטיון ותושביו התרבו לרגל הגירת הרבה אזרחים מן היבשת, שהשתוללו בה במשך תקופה זו המלחמות בין הלונגובארדים והביזאנטינים מצד אחד ובין הנסיכויות הלונגובארדיות המרובות מן הצד השני.

בכל אותה תקופה לא נגעו המהומות בתושבי האיים והיצירה החדשה המשיכה להתגבש כיחידה אדמיניסטראטיבית ופוליטית, שמרכזה נעשה המקום, שבו בנוי הגשר המפורסם הנקרא ריאלטו (Rialto). גם צורות השלטון החלו להתגבש ומאז שנת 697 שלט בויניציאה דוכס נבחר שנקרא באיטלקית Doce ובמשך אלף ומאה שנה בדיוק (697–1797) שלטו בויניציאה 120 דוג'ים. הם ניהלו את השלטון ביד חזקה יחד עם המוסדות הממשלתיים שלהם, שלא נשתנו במרוצת הזמנים אלא שינויים קלים. בכל זאת לא הפריזו שליטי ויניציאה על המידה וממשלתם תמיד ידועה כממשלה הטוליראנטית ביותר באירופה.

עם התרבות האוכלוסיה וארגון מוסדות השלטון, גברה גם האקטיביות הכלכלית. מיישוב של דייגים צמח ישוב של יורדי־ים נועזים וסוחרים ונוסעים שחבקו זרועות עולם. מתוך שהצליחה העיר־המדינה לשמור על עצמאותה בין שתי הקיסרויות: הביזאנטינית במזרח והקרולינגית במערב, נעשתה גם מקשר כלכלי טבעי בין שני הגושים האלה. ומאחר שהצי המסחרי גדל, גדל גם הצי המלחמתי, שנועד תחילה רק לצרכי הגנה, והגיע לידי כיבושים קולוניאליים. ראשון בתור היה החוף הדַּלְמַטִינִי שממול לויניציאה. הכיבוש הראשון בדאלמאציה

היה סמוך לשנת 1000 וכשנכבשה איסטריה בסוף המאה האחת עשרה, עמדה כבר ויניציאה כמדינה בעלת שטח חשוב.

לתקופת פריחה יוצאת מן הכלל הגיעה המדינה בשעת מסעי־הצלב. לא זו בלבד שבעלי הספינות הויניציאניות הרויחו הון עצום מן התנועה המוגברת בין חופי אירופה וחופי המזרח הקרוב, אלא שתוך תנועה זו רכשו הויניציאנים בסיסי־מסחר חשובים בכל ארצות המזרח הקרוב. להצלחה מיוחדת זכתה המדינה בימי שלטונו של הדוג'ה אינריקו דאנדולו (1192–1205), שביזמתו התכוננה בקושטא קיסרות לאטינית, שהתקיימה קרוב לששים שנה והפכה למעשה את ביזאנטיון למושבה של ויניציאה. בימים ההם נפלו לידי הויניציאנים האי כרתים והרבה מן האיים היוניים.

כיוון חדש ניתן להתפשטותה של ויניציאה, כשהתחילה המדינה בחצי הראשון של המאה הארבע עשרה לכבוש מקומות שונים ביבשת האיטלקית, אולם עיקר הכיבושים האלה נעשה במאה החמש עשרה. קרנה העולה של ויניציאה והסדר הפנימי ששרר בחייה המדיניים, הסבו אליה את תשומת הלב הכללית. ובשנת 1386 ביקש האי קורפו מויניציאה לקחתו תחת חסותה וכעבור מאה שנה (1489) נכבשה גם קפריסין בלא מלחמה. כך נכנסה ויניציאה לתקופה החדשה כמעצמה חזקה מאורגנת יפה ומורכבת משלושה חלקים: 1) המדינה־העיר (La Citta), 2) השטח שעל היבשת האיטלקית (Terra Ferma), 3) המושבות במדינות הים (Stato del Mar). אירופה התיחסה אל המדינה הויניציאנית בהערצה כללית והוגי דעות יהודיים במאה השש־עשרה והשבע עשרה ראו בה יצירה פוליטית הנתונה להשגחתו המיוחדת של האלהים וחשבו למצוא לה רמזים בכתבי הקודש.

עם התגבר העצמה המדינית והכלכלית, התחילו גם להיראות סכנות חמורות למדינה הויניציאנית. רעה גדולה נפתחה ממזרח. המלכות העותומאנית, שכבשה בשנת 1453 את קושטא, שמה קץ למלכות ביזאנטיון ונעשתה יורשתה באירופה. אבל במקום ביזאנטיון, השכן החלש בגדלותו, התישב שכן שעמד בשיא תנופת התפתחותו והיה מלא כוחות עלומים ורוח תקיפה. רעה גדולה שניה נפתחה גם ממערב, כשגילה קולומבוס את אמריקה, והנוסעים האחרים את דרך הים לארצות המזרח. דבר זה שלל מויניציאה מעט מעט את עמדת המונופולין שלה במסחר הבינלאומי, שהיה מקור עשרה הרב ועצמתה הפוליטית. המאה השש עשרה, שהיתה שיא גדלותה של ויניציאה ושבה הגיעה עשירותה, שנצטברה במשך מאות שנים, גם היא לשיאה, נעשתה גם ראשונה לירידתה, מאת שנים של מלחמות קשות, אשר נתנו מכה קשה לויניציאה כמעצמה. עדיין לא היה הדבר ניכר מבחוץ, ויניציאה עוד היתה משמיעה את קולה החזק בעניני אירופה, אבל בירכתי המדינה כבר צמחו, ואף פרחו, סימני הירידה.

בראשית המאה עוד היה לויניציאה ללחום מלחמה קצרה, אבל מלאה סכנות, נגד קואליציה מלאכותית שנוצרה נגדה. מדינות איטלקיות שונות,

והאפיפיור בראשן, כרתו ברית עם קיסר גרמניה ומלך צרפת (ה„ליגה של קימברי"), במטרה להרוס את המדינה הויניציאנית. ויניציאה עמדה במבחן ויצאה ממלחמה זו בלא הפסדים ניכרים. אבל חמורה יותר היתה הירידה הקבועה של מסחר החוץ והעליה הקבועה של כוח טורקיה. במחצית השניה של המאה נעשתה סכנה זו חמורה מאוד. פרצה המלחמה על קפריסין, שקדמה לה שרפה נוראה בבית הנשק (Arsenale) המפורסם של ויניציאה, ואף שבמלחמה זו עמדו לימין ויניציאה עמי אירופה הנוצריים, שרב היה פחדם מפני חרב טורקיה, נגמרה בכל זאת באבדן האי (1573). כתוצאה מהתרופפות המסחר, החלה גם האוכלוסיה של העיר לרדת במספרה. זה הגיע לממדים גדולים ברבע הראשון של המאה השבע עשרה, כשהאוכלוסיה נתמעטה בעשרים וחמשה אחוז. ואז באה מכה קשה שניה—מגפת הדֶבר הנוראה משנת 1630, שאכלה שליש מהאוכלוסיה. וכך נשאר בויניציאה בשנת 1632 רק חצי אוכלוסיה משנת 1606 (98.000 במקום 191.000).

המחצית השניה של המאה השבע עשרה הביא לויניציאה את אבדן כרתים (1669) ורק החלשת הקיסרות העותומאנית מצד אחד והקיסרות הגרמנית באירופה מהצד השני, גרמו לזה שויניציאה יכלה להמשיך את גסיסתה במשך המאה השמונה עשרה בלא זעזועים קשים. אבל קולה לא נשמע יותר באירופה וסערות המאורעות בעולם כאילו עברו על פניה בלא לנגוע בה והיא אף לא הרגישה בהם. אמנם, גם במאה השמונה עשרה קמו לה לויניציאה מדינאים גדולים ששאפו לתיקון מצב הדברים בעיר ובמושבות, אבל כפי שקבע אחד מהם, לא היה כבר די כוח למדינה החולה לעכל את סמי הרפואה שהיו נחוצים לה. כך נמשכה גסיסתה של המדינה, עד שנאפוליון, בשעת מסעו השני באיטליה, חיסל אותה בשנת 1797, לאחר שהתקיימה 1500 שנה. משנת 1798 היתה ויניציאה שייכת לאוסטריה (בהפסקה קצרה) ואף התקוממות נועזת בשנת אביב־העמים 1848 בהנהגתו של עורך הדין דניאלי מאנין (Manin), שהיה ממוצא יהודי, לא הצליחה לכונן מחדש את הריפובליקה. רק עם התכונן איחודה של איטליה, הוחזר החופש לויניציאה והיא נעשתה עיר חשובה במדינה המאוחדת.

את עמדתה הפוליטית הגדולה שוב לא רכשה ויניציאה. ערך כלכלי וצבאי יש לה, עם כל חשיבותה, רק בגבולות מסויימים. חשיבותה כעת וחייה כיום בנויים על זכרונות העבר וכמוזכרת יצור־פלאים של ההיסטוריה, תוסיף העיר המהוללת וההדורה למשוך לתוכה גלי תיירים עוד רבות בשנים.

ב. העיר ויושביה

ויניציאה העיר בנוייה על קבוצת איים, המונה מספר קטן של איים גדולים ו־117 איים קטנטנים. במקום רחובות יש לויניציאה תעלות מים, על פי רוב צרות מאוד. האיים הקטנים מחוברים זה לזה בגשרים קטנים, אשר מספרם מגיע למאות, אבל עיקר התנועה בעיר הוא על המים – על פני התעלות. תעלה אחת גדולה (Canale Grande) מחלקת את איי העיר לשתי קבוצות גדולות ובמרחק מסויים משתי הקבוצות האלו משתרע האי הגדול ג׳וּדֶקה

(Giudecca), שעליו היתה, כנראה, ההתישבות היהודית הקדומה ביותר בעיר, וממנה בא לו שמו. כלי השיט המשרת את התנועה על פני התעלות נקרא גונדולה (Gondola) והנהו בעל פירסום עולמי. עובדה זו של תנועה על פני המים הולידה אצל יהודי ויניציאה את השאלה: אם מותר לנסוע בשבת בגונדולה ואף שלהלכה נטו להתיר את הדבר, נהגו למעשה לצד החומרה והנסיעה בגונדולה בשבת נשארה בגדר איסור.

אף שהתנועה על פני המים קשה מטבעה מן התנועה על פני רחובות יבשתיים, היתה ויניציאה בכל זאת עיר הומיה ומלאה חיים תוססים. העיר שהיתה אחד המרכזים המסחריים והפוליטיים החשובים ביותר באירופה, משכה לתוכה המוני סוחרים מכל קצות הארץ. לעיר היה לכן מראה רב־גונים. כל ספינה שהיתה מגיעה לנמל, היתה מכניסה קבוצת סוחרים מארץ רחוקה, שהתבלטה במלבושה המיוחד, בתנועותיה ובלשונה. סוחרים מגרמניה וארצות השפלה, רבי חובלים טורקיים בתלבושתם המזרחית, דיפלומאטים מכל ארצות אירופה והמזרח וכל מיני רודפי עושר, מכשפים ושואפי הרפתקאות הסתובבו כאן בהמוניהם. בלט ביחוד היסוד האוריינטאלי בין הזרים בויניציאה וזה שיווה לעיר אופי חצי מזרחי, כי על כן היתה ויניציאה באמת השער של אירופה אל המזרח.

בין הזרים המרובים הסתובבו לא רק סוחרים, דיפלומאטים והרפתקנים. ויניציאה היתה מלאה גם אנשי מדע וסופרים לרוב. השררה (כך נקרא השלטון הויניציאני במקורות העבריים) היתה טולראנטית מאוד לגבי כל אדם, אם רק לא עסק בפוליטיקה פנימית ויניציאנית. כל אדם יכול היה לחשוב כרצונו וגם להביע בפומבי, ואף לפרסם, את מחשבותיו. הוגי דעות חפשיות ומלומדים, שמסקנותיהם לא נתקבלו על דעת הכנסיה הקתולית השלטת, היו באים ברצון לחסות בצל כנפי האריה המעופף, סמלה הגאה של הריפובליקה. חופש המחשבה יצר בויניציאה גם אחד ממרכזי הדפוס (ולא רק הדפוס העברי) באירופה. כאן יצר אלדו מאנוציו (Manuzio) בשנת 1489 את הדפוס המפורסם שלו, שחלקו בתרבות המודרנית רב ביותר. כאן גם נוצר מרכז חשוב למסחר הספרים הבינלאומי, דוגמת ליפסיא, למשל, בימינו.

השפעת המזרח, שעליה דובר למעלה, התבלטה גם במראה הארכיטקטוני של העיר. צורות בנין אירופאיות התמזגו כאן עם מסורת הבנייה הביזאנטינית ועם אלמנטים מזרחיים טהורים. זה שיווה לבנייני ויניציאה חן מיוחד, שכוחו עוד לא פג גם עכשיו, אף על פי שהם היום במצב ירוד. לפני שלוש מאות שנה היו ארמונותיה של ויניציאה חלק מנשמתה של העיר, במידה הרבה יותר גדולה מאשר באחת הערים הגדולות המודרניות בימינו. אצילי ויניציאה, שעשירותם נצטברה ובאה להם במשך דורות מרובים, מאבותיהם ואבות אבותיהם, הרבו בבניית ארמונות, ואין כמעט עיר באיטליה, שארמונותיה כה מפוארים ומרובים כמו בויניציאה. אדריכלים בעלי שם עולם, ציירים ופסלים ואמני קישוט, נתנו את מיטב כשרונם לארמונותיה של ויניציאה. ולא רק ארמונות

לתפארה נבנו, אלא גם בניני מסחר ומחסנים ענקיים, המתאימים לצרכי מסחרה הרב של העיר.

השלטון הויניציאני היה שלטון אריסטוקראטי טהור ואנשיו היו באים מכת קטנה של אצילים, בעלי שמות מצלצלים. הם השגיחו בשבע עינים, שהאזרחים הפשוטים לא ישאפו לממשלה. כל המרץ של האזרחים העשירים הופנה לצד הנאת החיים וטיפוחה. על ידי זה נעשתה ויניציאה עיר של חגיגות תמידיות, מוסיקה, תיאטרון ומשחק בקוביא. הקראניבאל נמשך חדשים וכל אותו הזמן לא פסקו התהלוכות על ככר סאן־מארקו ותהלוכות הגונדולות על פני התעלה הגדולה. וכשרק נגמר הקארניבאל, החלה שורת חגיגות חדשה וכך רדפה חגיגה אחר חגיגה. הנוסעים מצפון אירופה אשר ביקרו במשך מאות שנים באיטליה, נתרשמו כולם מכשרון החגיגה של תושבי ויניציאה והרבו לספר בספרי מסעותיהם על כל מה שראו עיניהם. בעיקר עניין את תושבי ויניציאה, ואתם את הזרים שהסתובבו בהמוניהם בעיר, היריד הגדול, הַסֶנְסָה (Sensa) שנמשך בימי הקיץ שבועיים בכל שנה. יריד זה היה קשור בחגיגה לאומית גדולה, ה„קידושין" שבין הדוג'ה והים. עם ראשית היריד היה הדוג'ה יוצא בספינת הממשלה אל האדריה ואחריו המון גונדולות מקושטות להפליא וכשהספינה היתה מגיעה למרחב הים, היה הדוג'ה זורק טבעת זהב הימה ו„מקדש" על ידי זה את הים לעם ויניציאה. מעשה סמלי זה, שחזר ונשנה בכל שנה, שימש הפגנת ההכרה הגדולה, כי כוחה ועצמתה של ויניציאה הוא הים.

ההמון הויניציאני עסק לא רק בחגיגות רשמיות. הוא השתדל להפוך את כל חייו לחג גדול אחד. קול שיר נשמע בעיר יומם ולילה, ואף במאה השמונה עשרה, כשהריפובליקה שקעה יותר ויותר לתוך מצב של גסיסה והכל ראו שאין לה עוד תקומה, לא פסק קול השיר והשמחה מפי יושביה.

בכל זה היה, כמובן, לא רק צד בהיר, מבריק, אלא גם צד אפל מאוד. הנטייה לחגיגות החלישה בקביעות את מרץ העם ותרמה את חלקה הגדול לירידתה של הריפובליקה. בתוך ההמון החוגג קל היה לכל מיני הרפתקנים, רמאים וכדומה, שבאו מכל הארצות, לשרוץ ולפתח את אומנותם באין מפריע. מעשי רמאות, מעשי אלמות ורציחות ברחובות הקטנים שבעיר ועל פני התעלות היו תופעת־לוי תמידית של חיי הנחת המלאים שירה. נוסף לזה שרר בויניציאה שלטון יחיד ומלא ה מ ש ח ק, משחק הקלפים והקוביות וכל מיני דברים דומים. למשחק התמסרו הכל, כמעט בלא יוצא מן הכלל, מיושבי ארמון הדוג'ה ועד אחרון העבדים. המשחק, או כפי שהוא נקרא במקורות העבריים „הצחוק", היה במידה כזו חלק מחיי תושבי ויניציאה, שאין לדלג עליו בשום פנים, כשבאים ליתן תיאור מן תרבותה של עיר זו.

כך התנגשו בעיר פלאים זו אור וחושך, מדע וכישוף, מסחר בינלאומי ורמאות. אבל התמונה הכללית היתה של עיר שטופת־אור, עושר ואושר. המוסיקה היתה, והיא עוד כיום, בולטת ביותר ברחובותיה של ויניציאה. „ויניציאה

הוציאה את נשמתה כשבת־שיר מרחפת על שפתיה" – כותב סופר המתאר את חורבנה של הריפובליקה.

על רקע מדינה כזו ועיר כזו התפתחו חיי קהילתה היהודית. האור והאפלה בחיי ויניציאה השתקפו בחיי יהודיה בתוך הגיטו. שלוב־זרוע התהלך הגיטו עם ויניציאה רבתי. תור הזהב היה משותף לשניהם וכשהגדלות חלפה – חלפה גם גדלותם של שניהם.

ג. ראשיתה של הקהילה היהודית

מתי הופיעו היהודים לראשונה בויניציאה לא ידוע בדיוק, אבל על כל פנים היה זה בזמן מוקדם. על היבשת האיטלקית, ממש ממול לאיים הויניציאניים, חיו יהודים כבר במאה העשירית, ואין סיבה לומר, כי עיר המסחר הגדולה לא משכה אותם לבוא לתוכה ולסחור בה. אותו הדבר יש להגיד בוודאות רבה גם ביחס ליהודי ארצות המזרח, שהיו מרבים להביא את סחורותיהם לאירופה. האיסור שהשלטון הויניציאני הוציא עוד במאה העשירית על הסעת יהודים בספינות, מראה כי על כל פנים נראו כבר אז יהודים בעיר.

יישובה היהודי של ויניציאה נוצר, איפוא, על ידי יהודים איטלקיים ויהודים ליוואנטיניים. מקום מושבם הראשון של היהודים, והכוונה בזה בראש וראשונה ליהודים הליוואנטיניים, היה האי Spinalunga, אשר נקרא החל מאמצע המאה השלוש עשרה ג'ודיקה (עיין לעיל, בראש הפרק השני). בג'ודיקה היו מחסני סחורה מרובים והמקום שימש מעין מרכז מסחרי לסוחרי־חוץ. גם במסורת ההמון בויניציאה שמורה העובדה, כי כאן היה מקום מושבם של ראשוני יהודי ויניציאה, ועוד במאה הי"ז התהלכו בין היהודים אגדות על ישוב יהודי קדום בג'ודיקה, על עשירותו המופלגת וקיצו הטראגי.

כמה אמת יש באגדות אלו אין אנו יודעים, אבל הן מוכיחות שאמנם היה כבר בויניציאה בזמן מוקדם, אולי כבר במאה האחת עשרה, ישוב יהודי בעל אוכלוסיה רבה. אף אם לא נקבל את המספר של 1300 נפשות, הנמסר לנו באחד המקורות בוודאות רבה, אפשר להגיד, כי כיבושה של קושטא על ידי הויניציאנים בשנת 1204, שהגדיל את המסחר בין שתי הערים הגדולות הגדיל גם את האוכלוסיה היהודית בויניציאה על ידי הגירה מביזאנטיון. במאה הי"ד התחילו לנהור לויניציאה גם אשכנזים, ובניגוד ליהודי המזרח, שהביאו לויניציאה את המסחר, הביאו אתם יהודי אשכנז את עסק ההלוואה.

בכל איטליה הצפונית והמרכזית עסקו היהודים בעסק ההלוואה, לפי הזמנת הערים האיטלקיות השונות, שמטעמים דתיים ומעשיים התנגדו לעסקי הלוואה בין נוצרים לנוצרים. כך נתהוותה גם קהילה אשכנזית חשובה, הבנויה על עסק ההלוואה, בעיירה מֶסטרֶי (Mestre) השוכנת על היבשה במרחק קילומטרים אחדים מויניציאה. במשך המחצית הראשונה של המאה הי"ד התפתחה קהילה זאת והחלה משמשת את אוכלוסי ויניציאה עצמה על ידי מתן הלוואות במשכונות. דבר זה יצר תנועה תמידית של יהודי מֶסטרֶי לויניציאה, בקשר

לגביית חובותיהם ומכירת המשכונות. הדבר מובן, שיהודי מסטרי, אשר מקום פרנסתם היתה ויניציאה, שאפו להתיישב שם. אנשי ויניציאה הביטו על זה בעין רעה, כי ברצונם היה לקבל מן היהודים את השירות הדרוש להם בלבד, ועם זה לא לראותם מתהלכים בתוכם. אבל הצורך הכלכלי התגבר על הרגש ובשנת 1366 נחתם חוזה בין הריפובליקה הויניציאנית ומספר באנקים יהודים ממסטרי, שלפיו הורשה ליהודים אלה להתישב, הם, בני ביתם ופקידיהם, בויניציאה עצמה. תמורת זה התחייבו היהודים לפתוח באנקים בויניציאה ולהלוות לויניציאנים סכומים מסויימים על פי תנאים קבועים. חוזה זה שנקרא באיטלקית Condotta, היה למספר שנים קצוב והיה צריך להתחדש עם תום מועד תקפו. קונדוטה זו משנת 1366 היא ההכרה הרשמית הראשונה בקהילת היהודים בויניציאה והקונדוטה נשארה במשך ארבע מאות שנים ויותר הבסיס החוקי, שעליו היתה בנויה קהילת היהודים בעיר. אמנם היהודים היו על ידי כך בסכנה תמידית להגרש מן העיר כתום תקופת הקונדוטה, אבל מצד שני לא יכלה השררה הויניציאנית מבחינה „מוסרית" לגזור על היהודים גירוש, כל עוד הקונדוטה עמדה בתקפה, הואיל והשררה, כשלטון של ריפובליקה מסחרית, השגיחה בשבע עינים על שמירתו ומילויו הקפדני של כל חוזה שהוא. ואם אמנם לא ניצלו יהודי ויניציאה גם הם לפעמים מגירוש, הרי התגלתה הקונדוטה למרות זאת, בפרט מראשית המאה השש עשרה ואילך, כמכשיר חוקי יעיל, שבעזרתו פרחה ושגשגה עיר ואם בישראל ואשר הודות להיותו קשור בפרק זמן קצוב, הציל לא פעם את היהודים מסכנת גירוש קשה.

הקונדוטה משנת 1366 התיחסה רק אל הבאנקאים ממסטרי, אבל בעיר היו גם יהודים אחרים. בראש וראשונה היו אלה רופאים יהודים, שנהנו בויניציאה במשך מאות שנים מייחס טוב מאוד אליהם. הרשיון הראשון בשביל רופא יהודי הוא משנת 1331, אבל עוד לפני כן היו רופאים יהודים בעיר. כמאה שנים אחר כך, בשנת 1443, החליטה השררה להרשות את התישבותם של רופאים יהודים בויניציאה מבלי כל צורך בקבלת רשיון לכך.

נוסף על אלה היו בויניציאה, ובוודאי במספר לא קטן, הסוחרים היהודים הליוואנטיניים, שלישיבתם בעיר לא היה עדיין כל בסיס חוקי. סוחרים אלה נזכרים בתעודות החל משנת 1386 וגם הם כרופאים נהנו מיחס יותר טוב מאשר בעלי עסק ההלואה. להלן יסופר שהיהודים הליוואנטיניים זכו לשבת באין מפריע בכל רחבי העיר, בשעה שהיהודים האשכנזים נסגרו בתוך גיטו, ורק אחר 25 שנה נגזרה גם על הליוואנטיניים גזירת הגיטו.

הקהילה של המלווים היתה כצנינים בעיני ההמון, מטעמים מובנים, והצעקה והדרישה להרחיקם מן העיר לא פסקה אף לרגע. ואמנם, בשנת 1394, עם גמר הקונדוטה, החליטה השררה לא לחדשה ולגרש את היהודים שעסקו בבאנקאות, ואמנם החלו המלווים לחסל את עסקיהם. במהרה נוכחה השררה לדעת כי אין קיום לעיר בלא האשראי המיועד בשביל ההמונים הרחבים, והמשבר

שפרץ הכריח אותה לעשות חוזה חדש עם יהודי מסטרי. אמנם החוזה לא הרשה להם לשבת בבירה, אבל חזקת הישוב במסטרי אושרה וניתנה רשות למלווים לבא לויניציאה לשם מכירת משכונותיהם ולהשאר בעיר מספר ימים קצוב. סעיף זה של החוזה נתן כל מיני אפשרויות לעקוף על איסור הדירה בויניציאה ואף על פי שהשתדלה השררה ליצור תריס נגד זה על ידי כל מיני הגבלות ועל ידי חידוש חוק הגירוש בשנים 1402, 1409, לא הצליחה בכך ומספר ניכר של יהודים ישב בקביעות בעיר במשך כל המאה החמש עשרה. בעיקר הרבו היהודים אז לגור בשכונות סאן אפולינארי וסאן סילויסטרי. עיקר ההגבלות נגד היהודים היו: חיוב לשאת את אות הקלון בשנת 1394 ואיסור רכישת נכסי דלא ניידי בעיר בשנת 1423.

שאלת ישיבת היהודים בויניציאה לא ירדה מעל הפרק, בפרט כשתעמולה נגד היהודים מצד הנזירים־הדרשנים הגיעה במאה החמש עשרה באיטליה לממדים מסוכנים. אבל לאשרם של היהודים עמדו אז בראש הכנסיה הקתולית הומאניסטים ואנשי רינסאנס מובהקים, שהיו רחוקים מכל רגש של שנאה גזעית. וכשאחד הנכבדים ביותר ביניהם, הקארדינאל ביסאריון (Bessarion), „היוני הגדול האחרון", נשאל על ידי שליטי ויניציאה להביע את דעתו בענין היהודים, ענה בלשון ברורה, שאין כל דבר אשר יאסור על היהודים את ישיבתם בויניציאה או בערי מדינתה.

היחס הכללי של השררה אל היהודים היה טוב. השררה שמרה בקפדנות על הזכויות שהקונדוטה הקנתה ליהודים והגינה במרץ על רכושם של היהודים ועל חייהם מפני כל מעשי אלמות. יש לציין במיוחד את החוק שקבעה השררה, כי אסור לטבול ילדים יהודים קטנים עד בני 14 שנים נגד רצון הוריהם, וכי העושה זאת ייענש בעונש של 500 דוקאטים ומאסר לחצי שנה. בימים ההם של טבילות־כפייה, היה בחוק זה הרבה כדי להרגיע את היהודים ביחס לגורל ילדיהם הקטנים. יוצא מכלל הפוליטיקה היהודית של השררה היה רק מקרה עלילת הדם ב־Portobuffolé, עיירה קטנה על היבשת, משנת 1480, שנגמר באופן טראגי מאוד. אבל מקרה זה יש לזקוף על חשבון האמונה בעלילת הדם. שהיתה שלטת בכל צפון־מזרח איטליה בזמן ההוא, חמש שנים אחר עלילת הדם המפורסמת בטרינטו (טרידנט).

כך נמשך קיום הקהילה בויניציאה, בחלקו רשמי, במה שנוגע ליהודים הליוואנטיניים (אף שחסר כל אישור מצד הממשלה לכך), ובחלקו מוסווה, במה שנוגע ליהודים האשכנזים והאיטלקים, בעלי עסק ההלואה. רק עם ראשית המאה השש עשרה הגיע קיום הקהילה לידי ביסוס חוקי גמור, בשל המאורעות הקשורים במלחמת הליגה של קאמברי נגד ויניציאה (עיין בפרק הראשון).

ד. כניסת יהודי ויניציאה לתוך הגיטו

הליגה של קאמברי שנתארגנה בשנת 1508, התחילה במלחמה נגד מלכות ויניציאה בשנת 1509. במהרה הגיע הדבר לקרב מכריע, שבו הוכה הצבא

היבשתי של הריפובליקה מכה קשה וצבאות האויב החלו להציף את שטח המדינה שעל היבשת האיטלקית.

ההרס שנגרם על ידי המלחמה והכיבוש של כל ערי המדינה היה רב. אבל הסבל הרב ביותר נגרם ליהודים. בהרבה ערים קם ההמון נגד היהודים ובאין ידה החזקה של השררה, גברו ההתנפלויות על היהודים מיום ליום. יהודי ערי המדינה התחילו בורחים בהמון לעיר הבירה. הכניסה לעיר ניתנה ליהודים בלא כל קשיים, כי לפי הקונדוטה היתה ויניציאה חייבת ליתן ליהודים מחסה בתוכה, במקרה של הופעת אויב חיצוני.

יחד עם היהודים זרם גם הונם לויניציאה והואיל והצורך בכסף היה רב, זכה עסק ההלוואה לפריחה בלתי רגילה. מספר היהודים בעיר הלך ורב, עד ששוב נתעוררה בקרב הקהל הויניציאני התנגדות ליהודים. פחאום ראו הויניציאנים לא רק שהעיר מלאה יהודים, אלא שהיהודים גם יסדו בתי כנסיות, דבר שהיה אסור על פי חוקי העיר. את הרוגז בין ההמונים הגבירו כל מיני דרשנים, שהטיפו נגד היהודים ברחובות העיר ומעל במות הכנסיות. היהודים סירבו, כמובן, לחזור ליבשת. טענתם היתה שכל עוד המלחמה נמשכת, אין ביכלתם לחזור. צודקת ביותר היתה טענה זו בפי פליטי מסטרי, כי עיר זו נהפכה ממש לתל חרבות.

בראש ציבור הפליטים היהודים עמדו שני אחים לבית משולם, ר' חיים ור' אשר. שניהם היו הבאנקאים הגדולים ביותר במדינה. דבר שהתבטא בשמם האיטלקי del Banco. ר' חיים משולם (Vita del Banco) היה בעל באנק גדול בפאדובה ואחיו ר' אשר משולם (Anselmo del Banco) היה בעל תריסר באנקים במקומות קטנים ביבשת. שניהם היו מפורסמים מאוד בתוך הציבור היהודי, כי חוץ ממה שתמכו תמיד ביד רחבה בצרכי הכלל והפרט, ידעו להגן על אחיהם ועל כבוד ישראל ברוח אמיצה ובצורה הנותנת כבוד לציבור המיוצג על ידיהם.

בשנת 1511 גברה הצעקה בקרב ההמונים נגד היהודים, שמילאו שכונות אחדות בעיר. אבל הואיל והמלחמה היתה בעצם תקפה, לא הועילו הצעקות והיהודים המשיכו לשבת בעיר ולנהל בה את עסקיהם. בדרך כלל היתה השררה על צדם, מפני שהשיבה ליבשת היתה באמת בלתי אפשרית ומפני שעל חשבון ישיבת היהודים בעיר מצאה תמיד דרך לסחוט מהם סכומים עצומים לצורך הנהלת המלחמה. התרומות היוצאות מן הכלל של היהודים להנהלת המלחמה הגיעו לעשרות אלפי דוקאטים. בשנת 1512 גדלה כל כך סחיטת הכספים עד שהיהודים סרבו לשלם ובגלל זה נאסרו לזמן מה שבעה מראשי הקהל עם ר' אשר משולם בראש.

כך נמשך הענין עד שנת 1515 ואז קיבל כיוון חדש. הדרישה להרחיק את היהודים מן העיר הוחלפה בתכנית סגירתם בתוך שכונה מיוחדת. באביב החלו התיעצויות מועצת הממשלה בדבר תכנית זו. בתחילה הציעו להעביר את

כל היהודים לג'ודיקה, המקום ששם היה מושבם הראשון של היהודים בעיר בדורות הקדומים. אבל היהודים התנגדו לתכנית זו בכל כוחם. לאחר עשרה חדשים בערך, באביב 1516, חודשה התכנית, והפעם הוחלט ליצור בשביל היהודים שכונה מיוחדת, במקום הנקרא Ghetto Nuovo. משלחת מטעם היהודים הופיעו בפני מועצת השלטון ולא רק שמיחתה נגד עצם התכנית, אלא אף הוכיחה כי המקום המוצע קטן מדי בשביל האוכלוסיה היהודית של 700 איש. אבל כל המחאות לא הועילו ובסוף מארס 1516 נתקבלה ההחלטה, בראשון לאפריל פורסמה, ולאחר עשרה ימים נוספים הוכרחו היהודים באמת להכנס לתוך הגיטו — הראשון באיטליה. השם Ghetto של שכונת היהודים בויניציאה נתקבל מאז כשם כללי לכל השכונות המיוחדות ליהודים באשר הם שם.

המקום בתוך הגיטו היה צר ורבים מבין היהודים עזבו לכן את העיר ויצאו בכיוונים שונים, אבל הרוב הגדול נשאר והתחיל לסדר לו את חייו במקום. רק ר' אשר משולם לא יכול היה בשום אופן להשלים עם סגירתו בתוך חומות הגיטו ובמשך שנים לא פסק מלהציע לשררה מתנות כסף גדולות תמורת הרשיון לגור מחוץ לחומות הגיטו. ר' אשר משולם נפטר בשנת רצ"ב (1532) ונקבר בפאדובה.

הגיטו היה סגור מכל צדדיו ורק שני שערים היו נפתחים ממנו לצד העיר. על השערים הופקדו ארבעה שומרים נוצרים, ששכירותם שולמה על ידי הקהילה. שערי הגיטו היו נפתחים בבוקר עם צלצול פעמוני כנסית סאן מארקו והיו נסגרים עם שקיעת החמה. העונש ליהודים שנשארו ללון בעיר היה רב. רק הרופאים היו יוצאים מן הכלל ולהם הורשה גם ללון מחוץ לגיטו.

גזירת הגיטו משנת 1516 לא חלה אלא על היהודים שעסקו בבאנקאות ובמסחר בבגדים ישנים. היהודים הליוואנטיניים, שבידיהם היה חלק גדול ממסחר החוץ הסיטונאי, היו פטורים מישיבת הגיטו. עליהם הוטלה הגזירה רק בשנת 1541. אז הוגדל שטח הגיטו ול-Ghetto Nuovo (הגיטו "החדש", שהיה למעשה הגיטו הישן), שהיה תפוס על ידי האשכנזים והאיטלקים, נוסף שטח שנקרא Ghetto Vecchio, היינו גיטו ישן. כשהאוכלוסיה היהודית גדלה, בעיקר על ידי בואם של אנוסים רבים שחזרו בויניציאה לחיק היהדות, הוסיפו בשנת 1633 שטח קטן נוסף, הנקרא Ghetto Nuovissimo (הגיטו החדש ביותר). מאז לא הוגדל יותר הגיטו עד נפול חומותיו.

המקום בגיטו היה צר מאוד והיה לכן הכרח לבנות בתים גבוהים מאוד. ובשל זה היו מקרי אסון מרובים של התמוטטות בתים. הצפיפות הגדולה יצרה סכנה תמידית של שריפות ומגפות. אבל בזה לא היה הגיטו הויניציאני שונה מגיטאות מרובים שקמו אחריו באיטליה במשך המאה השש עשרה והמחצית הראשונה של המאה השבע עשרה.

הבתים בגיטו לא השתייכו אל תושביהם היהודים, כי לרגל האיסור לרכישת נכסי דלא ניידי משנת 1423 היה הדבר בלתי אפשרי. הבתים היו

שייכים לבעלים נוצרים, אבל הדרים בהם רכשו לעצמם חזקת ישיבה בהם, וחזקה זו היתה עוברת בירושה מדור לדור, עד שחדרה אפילו לתחוקה של המדינה (Jus Gazaga). שכר הדירה בעד בתי הגיטו היה משתלם בצורה קוליקטיבית על ידי הקהילה.

ה. תולדות הגיטו מאז הווסדו ועד חיסולו

כחצי שנה אחרי שיהודי ויניציה נסגרו בתוך הגיטו, נגמרה מלחמת הליגה של קאמברי ומתנגדי היהודים הרימו שוב צעקה, שהואיל והמלחמה נגמרה יכולים כבר היהודים לחזור לבתיהם בערי היבשת ואין הכרח לסבול אותם יותר בעיר הבירה. אבל כעת, לאחר שנוסד הגיטו, כבר לא היתה כל דעת הקהל נגד היהודים והיו חוגים חשובים שצדדו בזכותם להשאר בעיר. הויכוח בשאלה זו נמשך כשלוש שנים ולבסוף התגברו היהודים על מתנגדיהם בעזרת כל מיני מתנות־כסף לטובת הממשלה ומוסדותיה. הקונדוטה היתה מתחדשת תמיד בלא קשיים יתרים והקהילה התחילה לעלות ולהתפתח.

בתקופה זו החל לנהור לויניציאה אלמנט יהודי חדש. אלה היו האנוסים מספרד, ובעיקר מפורטוגאל, אשר מצאו בויניציאה אפשרות להסיר את מסווה הנצרות מעל פניהם ועם זה להמשיך במסחרם, שהיה חלק חשוב מן המסחר הבינלאומי באירופה. בין האנוסים שבאו יש להזכיר ביחוד את בני משפחת מֶנדס, ובראשה דון יוסף נשיא. מספר האנוסים הלך וגדל באופן קבוע, עד שהתחילו להפנות אליהם את לב הקהל, ובשנת 1550 הוצאה נגדם פקודת גירוש, שמסיבות רבות לא הוצאה לפועל. בכלל הצטיינה הפוליטיקה של השררה ביחס ליהודים בריבוי פקודות גירוש שלא הוצאו לפועל. פקודות גירוש ניתנו כמעט תמיד כדי להרגיע את ההמונים, אבל בבוא הזמן שנקבע בשביל הגירוש עם תום מועד הקונדוטה, כבר שככה על פי רוב דעת הקהל, והשררה יכלה בנקל לבטל את פקודתה על ידי מתן נימוקים קלי־ערך או אף בלא נימוקים.

חמור יותר היה הדבר בשנת 1571. דון יוסף נשיא לא נתקבל בויניציאה כפי שקיוה. הצעתו, כי השררה תמסור אחד מאייה במושבות לישוב האנוסים, נדחתה. הוא יצא לקושטא וכאן הגיע להשפעה רבה בחצר המלכות עד שנעשה לאדם אשר כל אירופה חרדה ממנו. בהיותו בעמדתו הגבוהה התחיל דון יוסף לרקום מזימות נגד ויניציאה, בשל יחסה הרע אליו ואל משפחתו. עיקר פעולתו היה לשכנע את השולטן שלים להכריז מלחמה על ויניציאה, במטרה לכבוש את קפריסין. דון יוסף קיווה להיות מלכה של קפריסין במקרה של כיבוש האי. התכנית על כיבוש האי היתה קיימת מאז בחוגי הממשלה הטורקית ותעמולתו של דון יוסף רק החישה את הכרזת המלחמה. לפיכך, כשפרצה בשנת 1569 שרפה נוראה בָּאַרְסֶנַלֵי בויניציאה, בית הנשק המפורסם של הריפובליקה, חשדו רבים כי ידו של דון יוסף באמצע. ואמנם פרצה המלחמה זמן קצר אחר זה. אבל הענינים לא התפתחו כפי שקיווה דון יוסף. לעזרתה של ויניציאה

יצאו הספרדים והאפיפיור, ובקרב הימי המפורסם על יד ליפאנטו (Lepanto) נוצח הצי התורכי והוכה מכה מכרעת.

בשעת מלחמה זו, שהאשם בה היה, כפי שהכל האמינו, היהודי דון יוסף נשיא, התרומם בויניציה גל של אנטישמיות נוראה. בעיקר סבלו היהודים הליוואנטיניים, שחשדו בהם כי הם עושים מעשי ריגול לטובת תורכיה. ומובן, שתוצאת התעמולה היתה החלטה חגיגית לגרש את היהודים מן העיר. אבל, לאשרם של היהודים לא יכול היה הגירוש לצאת לפועל לפני תום מועד הקונדוטה. כשהגיע הזמן הקבוע בשביל הגירוש, נשתנתה השקפת השררה על הענין באופן יסודי. סיבות שונות היו לדבר: מצד אחד לא הצליחה הקואליציה הנוצרית להוציא מנצחונה על יד ליפאנטו את התועלת הפוליטית הדרושה, והמלחמה נמשכה והסתבכה. בויניציאה קמה, איפוא, נטייה טבעית לכרות שלום עם טורקיה. גם הטורקים מצדם שאפו לשלום, כי המפלה על יד ליפאנטו הורידה את דון יוסף מעמדתו. למרות שקפריסין נשארה באופן קבוע בידי טורקיה. וכשחסרה השפעתו של דון יוסף חסר גם החשק להמשיך במלחמה. הויניציאנים מצדם לא רצו עכשיו לעשות שום מעשה ראדיקלי ביחס ליהודים, כי גם אחר נפול דון יוסף היו בקושטא יהודים שהשפעתם על הדיפלומאטיה הטורקית היתה רבה. מצד שני הוסבר לשררה על ידי בא כוחה בקושטא, שהכיר שם יפה את מצב הענינים, כמה גדל כוחה של טורקיה על ידי ההון הרב והמרץ וידיעת העולם, שהביאו לתוכה מגורשי ספרד והאנוסים מפורטוגאל. קם, איפוא, חשש, שהיה מבוסס לגמרי, כי במקרה שיהודי ויניציאה יצטרכו לצאת מן העיר, יפנו לטורקיה, וזו תזכה לתוספת הון וכוח במידה גדולה מאוד.

מכל הטעמים האלה הלך ונשתכח ענין הגירוש וכשהגיע זמן תום הקונדוטה, בטלה פקודת הגירוש החגיגית כמעט מאליה. זמן קצר אחר כך הגיע לויניציאה כשליח השולטן ר' שלמה אשכנזי, רופא מפורסם, יליד אחת הערים הקטנות שבמלכות ויניציאה, אשר עלה לגדולה בקושטא אחר נפילתו של דון יוסף. הוא נתקבל בכבוד יוצא מן הכלל על ידי השררה עם הדוג'ה בראש וקבלת פנים זו שימשה גם הבטחה חגיגית, כי לאחיו היהודים לא יאונה עוד כל רע. הביקור של הדיפלומאט היהודי בויניציאה עשה על הכל רושם בל ימחה ומדפיס ויניציאני, שהשלים אז את סידור שולחן ערוך חושן משפט רושם בסופו: „...זיכני להשלים הספר הנכבד הזה י' בתמוז של"ד לפ"ק, עת נמצא פה האדון... ר' שלמה בכמ"ר נתן אשכנזי... אשר עינינו ראו את אשר לא ראו אבותינו למיום סור יהודה מעל אפרים, את עוצם יקר וגדולה אשר עשו אליו השרים פה אתנו, לא נעשה כאלה לאיש עברי מיום חרבן בית קדשנו...".

השליש האחרון של המאה השש עשרה עבר במנוחה, ואז אף הוטב בהרבה מצב היהודים במובן הפוליטי. ירידת המסחר הויניציאני הכריחה את

השררה לטכס עצה כיצד להגבירו שוב ואחד האמצעים המנוסים לכך היה להזמין את אנוסי פורטוגאל לעיר. ואמנם הורשה בשנת 1589 מספר רב של אנוסים לבוא אל העיר והם הוכנסו לגיטו הישן. לשבת בשכנותם של היהודים הליוואנטיניים, שגם הם כמתיישבים החדשים עסקו במסחר סיטוני בינלאומי. שנים מספר לפני כן החלו גם הרבה אנוסים שישבו בפירארה לעבור לויניציאה, לרגל התגברות השפעת האפיפיור על מדינת פירארה. כך היו כבר האנוסים מפורטוגאל בסוף המאה הט"ז כוח גדול בתוך הקהילה. גם בשנים שלאחר כך גדלה הקהילה על ידי אימיגראציה. כן באו שתי פעמים משפחות רבות ממאנטובה, לרגל רדיפות היהודים בעיר זו (בשנת 1602 ובשנת 1629). אבל מספר אנשי הקהילה ירד פלאים בשנת 1631 לרגל הדֶבר הנורא ששרר אז בכל צפון-איטליה. ורק האימיגראציה הגדולה של יהודי פולין ואוקראינה בשנות ת"ח-ת"ט (1648-49) ובואם של הרבה יהודים מווינה בשנת הגירוש 1670, הגדיל שוב את מספר תושבי הגיטו.

המצב הפוליטי של הגיטו המשיך להיות משביע רצון, ובשנת 1601, כשהקונדוטה נתחדשה, התחייבה בה אף הממשלה בפירוש לפטר את היהודים מחובת שמיעת דרשות של מטיפים נוצרים בכנסיותיהם, כמנהג רומי, למשל, במשך מאות שנים. השררה הגינה בכנות על היהודים ובויניציאה לא היו מקרי התנפלות על הגיטו וגם לא מקרי חטיפת ילדים יהודים לשם טבילה, שתי הופעות שהיו חזון נפרץ באיטליה של המאה הי"ז.

בשל היחס הטוב אליהם הצטיינו היהודים בנאמנות מיוחדת לריפובליקה ובהערצה כנה אל מוסדותיה ושלטונה. דבר זה בא לידי ביטוי בכתבי הוגי דעות יהודיים באיטליה של אז. עוד דון יצחק אברבנאל, איש המדינה המפורסם, שבילה את שנותיו האחרונות באיטליה וישב גם זמן ידוע בויניציאה, העריץ מאוד את הריפובליקה, וכמוהו שיבח אותה מאוד הרב הויניציאני המהולל ר' שמחה לוצאטו בספרו Discorso Circa il Stato degli Ebrei. היהודים גם סיפקו חלק הגון מתקציבה של המדינה, דבר שהיה בו גם מן הצדק, מפני שחלק הארי של המסחר הגדול נמצא בידי היהודים הליוואנטיניים והפורטוגיזים היהודים הרבו לתת כספים, בעיקר בימי המלחמות עם טורקיה, כשהריפובליקה נלחמה על קיומה ממש, ובמשך פחות מעשרים שנה בסוף המאה השבע עשרה, שלמו היהודים ארבע מאות אלף דוקאטים לצרכי המלחמות האלה. גם המסים ששילמו הסוחרים היהודים במישרין היו גדולים מאוד ואחד הגדולים שבהם, אהרן עוזיאל, שעליו עוד יסופר להלן, שילם במשך עשרים שנות מסחרו (במחצית השניה של המאה הי"ז) 451.000 דוקאטים. היו גם מסים שהיה בהם מן העלבון, כגון חובת הקהילה לרהט ולקשט את האכסניה בשביל כל אורח מלכותי שהיה בא לעיר, מתוך אמתלה, שהואיל והיהודים מחזיקים את הבאנקים למשכונות, יש ברשותם כל מיני רהיטים וסחורות יפים, או המתנה שהיתה ניתנת לכל ראש משטרה (Capitano Grande) תיכף אחר מינויו. המעליב

ביותר היה מס, אמנם לא גדול, לכנסית סאן-ג'רמיה (ירמיהו הקדוש), אשר באיזורו נמצא הגיטו.

למרות כל זאת היה המצב הכללי של היהודים בויניציאה טוב בהרבה ממצב אחיהם במקומות אחרים באיטליה (יוצאת מן הכלל היא רק ליוורנו) ובאירופה בכלל. מצב זה התמיד עד אמצע המאה השמונה עשרה. ורק אז, כשבגופה של הריפובליקה לא היה כבר מתום, כשהכל סימן את הסוף הקרוב, התרומם שוב גל של אנטישמיות בעיר ובמדינה. עכשיו לא היה עוד בידי הקהילה להתגונן כבמאות הקודמות, כי גם הקהילה היתה כבר במצב ירוד מאוד בכל המובנים (על זה יסופר באחד הפרקים הבאים). לפיכך כשנתחדשה הקונדוטה בשנת 1776, הכילה כמה גזירות קשות בכיוון הגבלת המסחר היהודי וגזירת גירוש מכל הקהילות הקטנות שבמדינה, אשר לא שכנו בגיטו סגור. הגירוש יצא לפועל זמן מועט לאחר חידוש הקונדוטה וגם הוא עזר לא מעט להפחתת האוכלוסיה היהודית בצפונה מזרחה של איטליה.

הקונדוטה משנת 1776 היתה בשבילי היהודים הגרועה שבכל הקונדוטות, שנכרתו אתם במשך 410 שנים, ומצב היהודים נשאר רע עד נפול השלטון של הדוג'ה, עם כיבוש העיר בקיץ 1797 על ידי צבאותיו של נאפוליון. אז התכונן בעיר שלטון דימוקראטי, שבחר למועצת העיר גם שלושה אזרחים יהודים, וליהודים ניתן שויון גמור. אז גם בא הקץ לגיטו. בחגיגיות רבה צעדה הפגנת האזרחים הנוצרים בשבעה עשר בתמוז 1797 אל הגיטו והרסה את שעריו. הרחוב המוליך לגיטו נקרא מאז רחוב האיחוד.

על ידי פעולה זו חוסל ביום אחד הגיטו הויניציאני, שהיה ראשון לגיטאות באיטליה וגם הראשון בין הגיטאות בחשיבותו הגדולה בעולם היהודי. הגיטו התקיים 281 שנה.

ו. חיי הכלכלה של יהודי ויניציאה

ההבדלים הסוציאליים בין הקיבוצים היהודיים בויניציאה היו גדולים מאוד. הם היו תוצאה של התחוקה הממשלתית, אשר הקפיאה כל קבוצה של יהודים בגדר זכויותיה וחובותיה הכלכליים. הקבוצה הגדולה ביותר מבחינה מספרית היתה הקבוצה האשכנזית, שאליה נצטרפו גם היהודים האיטלקים. הם קיבלו רשות ישיבה בויניציאה על יסוד תפקיד כלכלי מסויים שנמסר להם — ההלוואה ברבית. עסק זה שהיה פורח מאוד במאה החמש עשרה, הלך ונתמעט במשך המאה השש עשרה לרגל התחלת הירידה הכלכלית של ההמונים בויניציאה. מסתבר, שהיחידים שעסקו בעסק הבאנקאות, התחילו להתחמק מתפקיד זה, ובשנת 1534 נתהווה ההכרח להטיל את חובת החזקת הבאנקים על הקהילה עצמה. בתחילה היתה הקהילה חייבת להחזיק בבאנקים (הם נקראו „חנויות הלוואה") כמאה אלף דוקאטים וברבות הימים הוגדל הסכום עד מאתים אלף דוקאטים. החל משנת 1591 החזיקה הקהילה בקביעות שלושה באנקים. הם נמצאו כולם בגיטו „החדש" (שהיה למעשה הישן), השכונה שבה גרו האשכנזים. הבאנקים

היו מוכרחים להיות פתוחים במשך כל היום ורק בשבתות ובמועדי ישראל היו נסגרים. בבנקים נמצאו תמיד פקידים נוצרים, שנשלחו מטעם השררה לפקח על שמירת החוקים של עסק ההלוואה.

מכיון שהבאנקים פסקו להיות ענין של רווחים, התחילו גם להראות בהם גרעונות ובמשך המאה השמונה עשרה הלכו הגרעונות וגדלו. בכל זאת המשיכו הבאנקים את קיומם עד לסוף ימי הריפובליקה. וכעשר שנים לאחר מכן. הם נסגרו בשנת 1806 על פי פקודה של נאפוליון, והקהילה שנהנתה בתקופה זו משוויון פוליטי מלא, עשתה מעשה פאטריוטי ומסרה את כל ההון, שנשאר אחר חיסול הבאנקים, לצרכי צדקה של עיריית ויניציאה. כך נתחסל יחד עם הריפובליקה ועם הגיטו גם המוסד ששימש בסיס חוקי לקיומו של הגיטו.

כשמוסד זה, שהיה בתחילה מוסד מסחרי טהור, נעשה מעין מוסד לפילאנטרופיה, היו נאלצים היהודים האשכנזים והאיטלקים, שהתרבו במשך הזמן, לחפש להם מקורות פרנסה חדשים. המלחמה מסביב לזה היתה קשה מאוד ונגמרה בכעין פשרה בין היהודים ותושבי ויניציאה. יהודי ויניציאה שאפו להיתר גמור להתעסק במסחר; סוחרי ויניציאה מצדם שאפו להרחיק את היהודים לגמרי מכל התחרות. הפשרה היתה שהותר ליהודים המסחר בבגדים משומשים. פשרה זו היתה תוצאה של מלחמה קשה, אשר לכסף היהודי היה בו תפקיד מכריע. המלחמה התחילה ממש עם ייסוד הגיטו וכבר אז הרשתה השררה לפתוח על יד גשר ריאלטו מספר מוגבל של חנויות יהודיות למכירת בגדים משומשים. אחר כך נתקבל היתר על מספר נוסף של חנויות וכך הלך המסחר הפנימי של היהודים האשכנזים והתרבה. מובן, שהיו מעקפים את החוק ובמסווה של בגדים משומשים היו נמכרים בגיטו כל מיני אריגים יקרים, כלי כסף וזהב, ואף חפצי אמנות לרוב. מנהג היה אצל אצילי ויניציאה לסדר את קניותיהם בגיטו ובאמת היו משיגים שם את הסחורות היקרות ביותר, שלא נמצאו בויניציאה העיר. כאמור, היו הסוחרים הנוצרים מוחים בלי הרף נגד מצב זה, אבל ללא תועלת. והיו זמנים שאיש לא השגיח באיסור המסחר הפנימי הקיים ביחס ליהודים.

תמונה כלכלית אחרת לגמרי מתגלית לנו אצל היהודים הלוואנטיניים ואחר כך אצל שכניהם בגיטו „הישן" (החדש למעשה). האנוסים שחזרו בויניציאה ליהדותם, עליהם הוטל התפקיד של מסחר סיטוני בינלאומי, וכל מסחר קטן היה אסור עליהם. עם התקדם תקופת הרינסאנס היו כבר אצילי ויניציאה, שעשירותם אשר באה להם מאבותיהם נרכשה על ידי מסחר ימי, מתביישים במסחר זה. המסחר עבר, איפוא, כולו לידי היהודים הלוואנטיניים והפורטוגיזים. מתפקידם היה לדאוג ליבוא הסחורות הקולוניאליות וכן למסחר הטראנזיט שעבר דרך ויניציאה מן המזרח אל המערב. ואמנם יצרו יהודים אלה רשת מסחרית מסועפת מאוד, אשר קצה האחד היו ארצות המזרח וקצה השני—פולין, הולאנד ואף אנגליה. יהודי ויניציאה היו באים גם לליפסיא אל היריד המפורסם,

בימי הירידה הכלכלית במחצית השניה של המאה הי"ז והמאה הי"ח, היו הסוחרים היהודים היחידים שנשאו ברמה את דגל מסחרה הבינלאומי המהולל של ויניציאה. ר' אהרן עוזיאל, למשל, היה בשנת 1686 בעל ארבע ספינות סוחר ששטו תחת דגל ויניציאה; לאברהם פראנקו היה צי מסחרי של שש ספינות. יצחק דלמאנו (Dellamano) היה שולח את ספינותיו לצפון אפריקה ואף סידר הסכם מסחרי בין צפון אפריקה וויניציאה, בשעה שמסחרו של אהרן עוזיאל התפשט מזרחה, לקורפו, זַאנטֶי וקושטא. במאה הי"ח הגיעו לעשירות וחשיבות גדולה במסחר הויניציאני בני משפחת טריויש, שסחרו אף עם אמריקה. הם קיבלו מנאפוליון את התואר בארון בעד זכויותיהם בשטח המסחר הויניציאני. בסוף ימי הריפובליקה העסיקו הסוחרים היהודים בקביעות 4000 פועלים נוצרים, שיחד עם משפחותיהם היוו 15% של האוכלוסיה בעיר.

הענף שלא התפתח בין יהודי ויניציאה העיר היתה המלאכה והתעשיה. איסור מלאכה ליהודים היה קיים זה מאות בשנים ורק במקרים יוצאים מן הכלל הורשה הדבר. ידוע לנו, למשל, על היתר מצד השררה במאה הט"ו ליסוד חברה תעשייתית מעורבת, יהודית־נוצרית, לשם ניצול אמצאות של טכנאי יהודי. כן עסקו היהודים אז בתעשייה הכימית. בערי המדינה שעל היבשת האיטלקית היתה החרושת מפותחת אצל היהודים הרבה יותר מאשר בעיר הבירה. השטח היחיד בתעשיה, שהיה מפותח ביותר בין יהודי ויניציאה, היתה מלאכת הדפוס. על תולדות הדפוס העברי והתפקיד התרבותי שמילא, ידובר להלן בפרק מיוחד. כאן ברצוננו לציין את העובדה, שאנשים רבים מאוד, סַדרים, מגיהים, כורכים וכדומה, התפרנסו מן הדפוס. ובהתחשב עם רציפותו היחסית של הדפוס העברי בויניציאה וממדיו הרחבים יש להניח בוודאות רבה, שמספר רב מאנשי הקהילה מצא את פרנסתו במקצוע זה.

עוד ענף מסחרי היה בויניציאה, שהיה כמעט כולו בידי היהודים, וזה היה המסחר באבנים טובות. הדרישה לאבני־חפץ היתה תמיד גדולה בשוק הויניציאני ונסיכי איטליה ואצילים, ולא רק בויניציאה אלא בחצי האי כולו, ידעו, שאבנים יקרות באמת אפשר להשיג רק אצל היהודים בויניציאה. סוחר גדול באבנים יקרות היה בחצי הראשון של המאה השש עשרה ר' יעקב, בן הבאנקאי המפורסם ר' אשר משולם, וגם במאות המאוחרות ידועים שמות של סוחרים יהודים גדולים בענף זה.

מרובים למדי היו גם הרופאים היהודים בויניציאה. השררה הרשתה תמיד למספר מסוים של יהודים ללמוד בפאקולטה המפורסמת לרפואה שבאוניברסיטה בפאדובה (אוניברסיטה זו היתה האוניברסיטה הרשמית של מדינת ויניציאה), ובעצם ימי שריפת התלמוד בויניציאה בשנת 1553 (שעליה עוד יסופר באחד הפרקים הבאים) קבעה השררה סטיפנדיה לסטודנט יהודי מויניציאה שלמד רפואה בפאדובה. לרופאים היה תמיד מעמד מכובד בעיר וגם הדוג'ים היו משתמשים בשירותם. להם היו גם זכויות יתר: הם היו פטורים מחבישת הכובע

היהודי (בתחילה היה זה כובע צהוב ומסוף המאה הט"ו כובע אדום) ומישיבה בגיטו. פעם גם נתמנה יהודי למשרת רופא עירוני רשמי בעיר. הרופאים היהודים היו אנשים מלומדים, לא רק בשטח הרפואה אלא גם בפילוסופיה. פעולתם לטובת האוכלוסיה, בעיקר בשעת מגפות הדֶבֶר הגדולות, היתה חשובה וזכתה להכרה גם מצד הנוצרים.

כזה היה הבנין הסוציאלי והכלכלי המגוון של הגיטו ובהיותו מתאים לרב־גוניותו העדתית, נתן את אותותיו בסדרי הקהילה, או יותר נכון בסדרי שלוש הקהילות שהיו קיימות בתוך הגיטו.

ז. הקהילה ומוסדותיה

בתחילה היו קיימות בויניציאה שלוש קהילות: האשכנזית בתוך הגיטו, הליוואנטינית מחוץ לגיטו והפורטוגיזית, שאנשיה החלו רק אז, כעשר שנים אחר יצירת הגיטו האשכנזי, להתיישב בויניציאה. הקהילה רבת האוכלוסין ביותר היתה האשכנזית, הקהילה העשירה ביותר היתה הפורטוגיזית והקהילה הליוואנטינית הצטיינה במספר הרב של גדולי התורה בתוכה.

חשיבות מיוחדת היתה לקהילה הפורטוגיזית, שנקראה „קהל קדוש תלמוד תורה". היא היתה הקהילה העיקרית בעולם האנוסים וכשנוסדה קהילת הפורטוגיזים באמשטרדאם, קיבלה את תקנות אחותה הויניציאנית כדוגמה לארגון עצמה. מן הקהילה הפורטוגיזית בויניציאה יצא גם אחד מגדולי הרבנים של קהילת האנוסים באמשטרדאם (ר' שאול מורטארה). גם בתוך הגיטו הויניציאני זכתה קהילה זו לחשיבות רבה, בשל התרבות הכללית הגבוהה של חבריה, בשל עשירותה המופלגת ובשל קשריה המיוחדים עם העולם הגדול באירופה. שפתה הרשמית היתה, כמובן, השפה הפורטוגיזית, ועד אמצע המאה הי"ח היתה שפה זו שולטת בגיטו כמו השפה האיטלקית. השימוש בלשון האידית נעלם במשך המחצית השניה למאה השש עשרה וההגירה מפולין ומאוקראינה בשנות ת"ח-ת"ט לא הצליחה להחיותה.

העובדה, כי בשנת 1541 הוכנסו גם הליוואנטינים לתוך הגיטו והמהגרים הפורטוגיזים החדשים הושבו גם הם בתוכו, גרמה מצד אחד לנטייה בחוגי הממשלה לבטל את ההבדלים בין שלוש הקבוצות היהודיות ומצד שני יצרה בסיס לאיחוד בין הקהילות. מובן, שהאיחוד היה נחוץ בראש וראשונה בשטח הייצוג כלפי חוץ. נוסד איפוא ועד מאוחד, בעל שלטון פנימי חזק — ה„ועד קטן". ועד זה היה מורכב בתחילה משבעה חברים, 3 אשכנזים, 3 פורטוגיזים וליוואנטיני אחד. בשנת 1645 הוגדל מספר חבריו לעשרה והיו בו 4 אשכנזים, 4 פורטוגיזים ושני ליוואנטינים. רק במאה השמונה עשרה, כשהקהילה נדלדלה ומספר אוכלוסיה ירד פלאים וביותר — מספר משלמי המסים בתוכה, הוקטן גם מספר חברי הועד הקטן והועמד על חמשה. לועד הקטן היה, כאמור, שלטון רב בעניני הקהילה. לא שהיה לו הכוח החוקי לגביית המסים בלבד, אלא היה לו גם כוח שיפוט בענינים אזרחיים בין יהודים ליהודים והכוח להטיל

חרם על כל אחד מיושבי הגיטו. אמנם, זכות זו הוגבלה ולשם הטלת החרם היה נחוץ לקבל את הסכמת האפטריארך, היינו הארכיהגמון של ויניציאה. היה זמן שהועד הקטן בויניציאה יצג גם את יהודי ערי היבשת בפני השררה וביניהן היו קהילות חשובות ביותר, כגון פאדובה או וירונה, למשל. כוחו של הועד הקטן עוד עלה לרגל העדר משרת רבנות בצורה שאנו רגילים אליה כיום בכל העולם או בארצות אירופה המזרחית מאז ומתמיד (על ארגון הרבנות בויניציאה ידובר בפרק הבא).

שיטת הבחירות לשלטון הקהילה היתה קשורה בצנזוס של מסים. הרשות לבחור את חברי הועד הקטן היתה רק לראשי משפחה ששלמו יותר משנים עשר דוקאטים מסים לשנה והם היוו את המוסד הנקרא „קהל גדול". בדרך כלל זכו להשתתפות במוסד זה כששית מן הגברים המבוגרים של הקהילה. שיטה בלתי דימוקראטית זו הביאה ברבות הימים לידי כך, שמספר קטן מאוד של אנשים שלט בקהילה ובחר מקרבו את הועד הקטן. בשנת 1603 היו בקהילה 271 משלמי מסים, אבל לרגל ירידת המסחר, הגירת הרבה יהודים והופעות שליליות אחרות, היו בשנת 1700 רק ששים משלמי מסים, ובשנת 1737—רק 15, וחמשה עשר אנשים אלה קבעו את גורל הקהילה, שעוד היה בה מספר של קרוב לאלפים איש. עד אותו הזמן, בערך (1726), היתה כל אחת משלוש הקהילות גובה את המסים לחוד ורק אז עברו לשיטת גבייה משותפת, וודאי לרגל מיעוט משלמי המסים. למרות שהשלטון בקהילה נמצא בידי קומץ קטן של אריסטוקראטים נוצרה שיטת הטלת מסים אשר מנעה, בגדר האפשרות, עוולות מיוחדות בשטח זה.

אחת הסיבות העיקריות של ירידת מספר משלמי המסים היתה בריחת המשפחות הפורטוגיזיות העשירות לליוורנו, האמבורג אמשטרדאם ולונדון. ערים אלו נעשו מרכזי המסחר העולמי, בשעה שכוכבה של ויניציאה ירד כבר מאוד מאוד, ובתוכן התקיימו קהילות פורטוגיזיות מזהירות. הועד הקטן ניסה להלחם נגד הבריחה מויניציאה באמצעים שונים, אבל ללא הצלחה. מצבה הכספי של הקהילה הלך, איפוא, וירד יותר ויותר, כי למרות התמעטות העשירים לא הקטינה השררה את נטל המסים שרבץ על הגיטו. להיפך, היא עוד הגדילה אותו לרגל הצורך הרב באמצעים להנהלת המלחמות התכופות נגד הטורקים. כן נשאר בתקפו הסכום ששולם לבעלים הנוצרים של בתי הגיטו באופן קולקטיבי, אף שהרבה בתים היו בלתי מיושבים במאה השמונה עשרה. כך הלכה הקהילה ושקעה בחובות עד שהגיעה בשנת 1722 למצב קריטי באמת. היה זמן שהגרעון בקופת הקהילה הגיע למיליון דוקאטים. אז התחילה הממשלה מתעניינת במצב ואף קבעה ועדה מיוחדת לשם הבראתו, אבל הועדה לא הועילה הרבה, ובשנת 1759 הוציא אחד מחבריה את פסק דינו, שאין עוד כל אפשרות לרפא את עניני הכספים של הקהילה. הדבר הגיע לידי כך, שקהילת ויניציאה הגאה פנתה בבקשת עזרה אל אחיותיה בלונדון ובאמשטרדאם ואף שלחה שם

בתור שליח לשם כך את אחד מגדולי רבניה האחרונים, המשורר ר' יעקב סראוואל (Saraval). קהילת לונדון נתנה אז לויניציאה הלוואה, שלא שולמה בחזרה עד היום. בשנת 1735 אף הפסיקה הקהילה את תשלומיה והממשלה עזרה לה להגיע לידי פשרה ידועה עם נושיה. למרות כל המאמצים לא נרפאה עוד קהילת הגיטו במובן הכספי, עד רדתה של הריפובליקה וחיסול הגיטו.

המצב הכספי הקשה שתואר לעיל, התהווה בסוף המאה השבע עשרה והעיק על הקהילה במשך כל המאה השמונה עשרה. אולם כמעט במשך כל המאה הי"ז היתה קהילת ויניציאה אחת העשירות בעולם ועשתה מעשי צדקה לטובת העולם היהודי כולו, אשר רשמו את שמה לנצח בין קהילות ישראל. במובן ידוע יש לדמות את פעולתה של קהילת ויניציאה לפעולת העזרה אשר היהדות האמריקאנית מושיטה כיום לכל עם ישראל, אבל העבודה של קהילת ויניציאה נעשתה בתנאים הרבה יותר קשים. היצירה הגדולה ביותר של קהילת ויניציאה, וזו היתה יצירתה של הקהילה הפורטוגיזית, היתה חברת פדיון שבויים. דרכי התחבורה בים היו לא בטוחות ויהודים היו נשבים למאות בידי שודדי ים ונמכרים לעבדים. חברת פדיון שבויים בויניציאה לקחה על עצמה את התפקיד של פדיון שבויים אומללים אלה. הדבר עלה בסכומים עצומים ולשם זה קיבלה אמנם ויניציאה עזרה גם מקהילות אחרות (בהאמבורג, למשל, נוסדה חברה מיוחדת לשם תמיכה בחברת פדיון שבויים בויניציאה), ונוסף לתרומות חבריה הטילה גם מכס על הסחורות שיצאו אל המזרח מנמל ויניציאה על ידי משלחים יהודים ומכס זה הכניס סכומים גדולים למען השבויים. גם האשכנזים בקהילת ויניציאה תמכו בפעולת חברת פדיון שבויים, אבל הנהלת החברה היתה בידי הפורטוגיזים. בכל העולם היהודי נתפרסמו ראשי חברה זו, Parnassim dos Cautivos, והם עזרו ופדו שבויים בלא להתחשב בעדה או בארץ שממנה בא השבוי האומלל. מרכז השבויים היה באי מלטה, שה„אבירים" ששלטו בו עסקו בעיקר במלאכת שודדי הים. באי זה החזיקה חברת פדיון שבויים הויניציאנית בא כוח תמידי, נוצרי, שהיה כרגיל אחד הסוחרים הגדולים. וכבא כוח החברה היהודית היה בעל התואר „קונסול". הוא תווך בין שודדי הים ובין החברה בויניציאה ועל ידו נעשתה כל פעולת הפדיון. החברה דאגה גם למאכל כשר ולצרכי הדת של השבויים שנמצאו במלטה עד בוא יום שחרורם. היו גם שבויים שמסיבה ידועה אי אפשר היה לפדותם והם היוו באי מלטה קהילה של יהודים—עבדים. בשבילם דאגה החברה בויניציאה למצות לפסח וסידרה גם בשבילם שם בית כנסת והמציאה להם ספרי תורה, סידורים ושאר תשמישי הדת.

בעמוד החברה בשיא פעולתה ובהיותה גם בשיא עשירותה, התגלגל על יהדות פולין ואוקראינה אסון ת"ח-ת"ט ולידי הטאטארים נפלו אלפי שבויים יהודים. אז הראתה החברה הויניציאנית את כוחה והשיבה את החירות לכל

מי שרק אפשר היה לפדותו. גם למאות הפליטים שהגיעו לאיטליה, ובעיקר לוניציאה הושיטה החברה את עזרתה.

בסוף המאה הי"ז נתמעטו מאוד האמצעים שבידי חברת פדיון שבויים, כתוצאה של הירידה הכללית של הקהילה. שארית הונה של החברה הוחרם על ידי ממשלת ויניציאה בשנת 1742, בקשר עם נסיונותיה לסידור עניני הכספים של הקהילה.

לחשיבות כלל יהודית הגיעה גם פעולת אנשי ויניציאה בשטח העזרה למען ארץ ישראל. במשך מאות שנים נמצאה כאן „נשיאות ארץ ישראל". כלומר, ועד שריכז בידיו את הכספים שנאספו למען עניי ארץ ישראל ודאג לסידור אוסף הכספים לא במדינת ויניציאה בלבד אלא באיטליה כולה ואף מחוצה לה. כן דאג ועד זה להעברת הכספים לארץ ישראל על ידי שליחים מיוחדים ולחלוקתם הנכונה. אף עזרה קונסטרוקטיבית, בצורת ספינות מלאות חמרי גלם בשביל בעלי מלאכה יהודיים בארץ ישראל, נשלחה מויניציאה; והכל נעשה בממדים גדולים, בדומה לפעולת חברת פדיון שבויים. גם מס מיוחד הונהג בויניציאה למען ארץ ישראל, שנקרא „מחצית השקל" ושולם על ידי כל משלמי המסים בקהילה לפי תעריף קבוע. גם מס זה היה נגבה בכל אמצעי הכפייה שעמדו לרשות הועד הקטן. מס זה הונהג בשנת שס"א, וכעשרים שנה אחר כך נעשתה גם פעולת עזרה מיוחדת למען ירושלים שסבלה מרדיפותיו של איבן פרוך. יש לציין שהגזברות למען ארץ ישראל נמצאה במשך דורות אחדים בידי אנשי משפחת הרבנים סראוואל, אחת המשפחות החשובות בעיר.

מלבד חברת פדיון שבויים ונשיאות ארץ ישראל, שתפקידיהם היו כלל יהודיים, היו בעיר חברות פילאנטרופיות לרוב, שדאגו לצרכי עניי העיר. בין אלה יש להזכיר במיוחד את חברת „צידה לדרך", שדאגה לכל עובר אורח עני בימי שבתו בויניציאה ונתנה לו צידה לדרכו כשיצא ממנה.

החינוך היהודי בגיטו היה מסודר מאוד והיה ברשותן של הקהילות. לכל קהילה היה בית ספר משלה. בתי הספר היו מסודרים יפה ותקנונים קבעו את מספר התלמידים בכל מחלקה ואת תכנית הלימודים, שהכילה גם מוסיקה וריקוד. גם ילדות היו מבקרות בבתי הספר של הקהילות. בראשית המאה הי"ז יסדה הקהילה גם ישיבה גבוהה בעיירה קונייאן (Conegliano), שעל היבשת, על חשבונה. היתה בזה מעין פעולה דומה לפעולת השררה הויניציאנית, שהחזיקה אוניברסיטה משלה לא בעיר הבירה אלא בפאדובה שעל היבשת.

גם בויניציאה העיר היה לימוד התורה נפוץ בצורות שונות. אכסניתו העיקרית היתה הישיבה הכללית, ששימשה מוסד רבני מרכזי של הקהילה, ועל תפקידה זה עוד ידובר להלן. מבחינת לימוד התורה היתה הישיבה הכללית מוסד אקדימאי, שמסביבו התרכזו הלומדים המבוגרים לשם משא ומתן בהלכה. ראש הישיבה הכללית, הנקרא במקורות „הגאון", היה בא יום-יום לישיבה ומרצה את שיעורו בפני החברים הנאספים. נוסף לכך היו דנים בישיבה הכללית

בכל עניני ההלכה, שנעשו מזמן לזמן אקטואליים בחיי קהילת ויניציאה. ההשתייכות לישיבה הכללית והזכייה לתואר חבר או רב, היתה שאיפתו של כל למדן בעיר.

בשטח הקניית השכלה תורנית לאנשי ההמון, פעלו רבות הדרשנים הקבועים של בתי הכנסיות הגדולים. הם היו מרצים את שיעוריהם, ברגיל, יום־יום בין מנחה למעריב או אחר תפילת שחרית ופעמים אחדות במשך יום השבת. בשיעורים אלה של הדרשנים תפסו, כמובן, מקום רב האגדות והמדרשים.

מוסד מיוחד במינו ללימוד תורה נוסד בשנת שנ"ד בחוגי האריסטוקראטיה היהודית. ר' קלונימוס ביגראדו מן העשירים בקהילה, יסד בביתו אקדמיה ללימוד תורה, שנתארגנה בצורת האקדמיות המדעיות והספרנתיות של תקופת הריניסאנס המאוחרת והיתה מקיימת את אסיפותיה, כדוגמת אלו, בגינת ביתו של המייסד. אקדמיה זו נפתחה בדרשה מזהירה של ר' יהודה אריה מודינא. היא התקיימה שמונה עשרה שנה, עד יום פטירתו של המייסד.

וודאי שלימוד התורה בויניציאה לא הגיע לשיא גבוה מאוד. חיי המעשה הסואנים ששררו בעיר, לא איפשרו התפתחות כגון זו ומטעם זה, וודאי, בחרה הקהילה לייסד ישיבה בעיירה הקטנה קונייאן. אבל הרמה הכללית בידיעת התורה היתה די גבוהה ולא נמצאו, כנראה, ילדים או מבוגרים חסרי־חינוך וריקים מתורה. להפצת לימוד התורה והרמת קרנה הוסיפו גם, ללא ספק, המגיהים בבתי הדפוס העבריים המרובים בעיר, שהיו רובם ככולם חכמים ולמדנים ידועים.

בתי כנסיות רבים יש בויניציאה, וביניהם אחדים מאוד מפוארים. לפי האגדה היו קיימים עוד בג'ודיקה מקומות תפילה בשביל הסוחרים היהודים הליוואנטיניים. אבל בנין בתי כנסיות בויניציאה היה אסור על היהודים, ואף לאחר ייסוד הגיטו בשנת 1516, היה בית הכנסת במסטרי בית הכנסת הרשמי של הקהילה. דבר זה לא הפריע, כמובן, ליהודי הגיטו להתאסף בבתים פרטיים לשם תפילה וכאן המקור לתופעה, שבויניציאה היו בתי תפילה פרטיים רבים, כמעט עד ימינו, כגון בית הכנסת של המשולמים, כלומר של משפחת הבאנקאים ר' חיים ור' אשר משולם, או בית הכנסת קאנטון. בית כנסת זה הוא אחד היפים ביותר ולפני שמונים וחמש שנה חודש ותוקן בצורה יסודית.

בשנת 1528 נבנה בית הכנסת העתיק ביותר בגיטו, והוא של קהילת האשכנזים. בבית כנסת זה נוהגים לא לומר בליל שבת את הפזמון „לכה דודי", כי בזמן הווסד בית הכנסת עוד לא נתחבר שיר זה, וכשהוכנס לסידור התפילה— לא הסכימו כאן לשנות את נוסח התפילה המקובל בבית הכנסת. בית הכנסת של הספרדים נבנה רק בשנת 1584, ובשנת 1635 חודש בהשגחתו של האדריכל המפורסם לונגינה (Longhena). בית כנסת זה הוא הגדול והמפואר ביותר בויניציאה והנהו כיום ההיכל הרשמי של הקהילה. הוא חודש בשנת 1838 ואחר כך בשנת 1894. בית הכנסת החדש ביותר בעיר הוא „מדרש ויוואנטי",

שנוסד על ידי ר' יעקב חי ויוואנטי (Vivante) לפני תשעים שנה בערך.

לבסוף יש עוד להזכיר, שבית הקברות של הקהילה נמצא על הלידו (Lido), לשון ארץ צרה המבדילה בין האיים של ויניציאה לבין מרחבי הים. נמצאו שם מצבות עתיקות מאוד ובין המצבות מן התקופות הקרובות אלינו ביותר הרבה עם דגמי־משפחה של המשפחות המיוחסות. רשימות של כמה מאות כתובות על המצבות בבית הקברות של ויניציאה נתפרסמו בדפוס על ידי החוקרים ר' אברהם ברלינר, ר"ר שמעון ברנשטיין וד"ר ריקארדו פאצ'יפיצ'י.

ח. הרבנות והרבנים

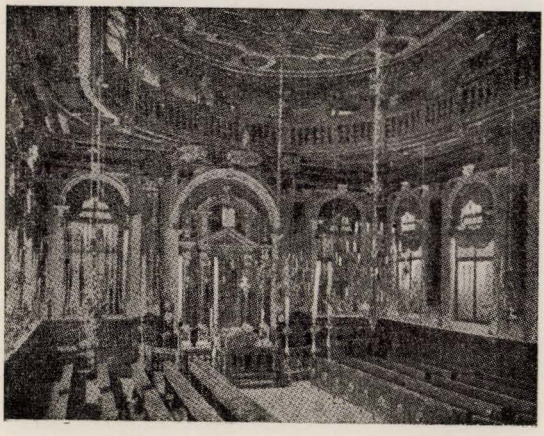
לרבנות הוויניציאנית היתה צורה אחרת מזו שאנו רגילים אליה בארצות אירופה אחרות. פה לא היו נוהגים לקבל רב על פי כתב רבנות ולשלם את שכרו מקופת הקהילה. בויניציאה היה מעין ועד רבנים, שחבריו היוו את האינסטאנציה, שנקראה "הישיבה הכללית של ויניציאה". לישיבה היה מתקבל כחבר כל למדן צעיר, אשר בהגיעו לגיל שמונה עשרה היה כבר מפורסם כבן תורה ולאחר שהגיע לגיל שלושים שנה, היה נכתר בתואר רב. שבעת הזקנים מבין חברי הישיבה הכללית היוו את ועד הרבנים ממש. הם היו נוהגים לחתום על כל תעודה שיצאה מן הישיבה הכללית, ועל הסכמות לספרים הרבים שנדפסו בויניציאה והיו משמיעים את קולם המוסמך בעניני הקהילה והחיים הדתיים. הזקן מבין שבעת חברי הרבנות היה מכהן כיושב ראש שלה.

חברי הרבנות לא קיבלו, כאמור, שכר בעד פעולתם כרבני העיר. בדרך כלל גם לא היו מטרידים אותם בענינים שבין אדם לחברו, כפי שזה נהוג לגבי רב ביתר הארצות. ענינים כאלה היו באים בפני הועד הקטן, ששימש כבית משפט לענינים אזרחיים שבין יהודי ליהודי והיה לו גם כוח שיפוט בענינים פליליים קלים שנגעו לסדר הפנימי בגיטו. הרבנים היו מתפרנסים ממשרות שונות, שהיו אמנם קשורות, על פי רוב, בידיעותיהם בתורה ובחכמה.

האבטוריטה של הישיבה הכללית של ויניציאה בעולם היהודי היתה גדולה מאוד, וקול רבני ויניציאה היה נשמע, כיאות לעיר ואם בישראל בעלת חשיבות כזו. בייחוד בלט הדבר בימי הופעתו של שבתי צבי, כשכל העולם היהודי נמצא בתוך שכרון גאולה. גם תומכיו של שבתי צבי וגם מתנגדיו היו פונים לויניציאה כאל אחת הקהילות החשובות ביותר. עמדתה של הרבנות בויניציאה לשאלה זו נעשתה ברורה וגם מכריעה, כשבאה הידיעה המפתיעה כי המשיח המיר את דתו. אז עמדו רבני ויניציאה מאוחדים בדעותיהם ובכוח השפעתם, כדי לעקור את האמונה בשבתי צבי מתוך הציבור היהודי. בבוא אז נתן העזתי לויניציאה, כדי להציל את התנועה באיטליה, הועמד כנאשם ממש בפני רבני ויניציאה והם קיבלו ממנו את הכתב המפורסם, שבו הודה נתן, כי שבתי צבי משיח שקר הנהו ונבואותיו נבואות שוא הן. לאחר זה פריסמה הרבנות הוויניציאנית, שבראשה עמד אז ר' שמואל אבוהב, את הכרוז הידוע בשם "זכרון לבני ישראל", שהיה מופנה לכל העולם היהודי, וכרוז זה שימש

רבי יהודה אריה ממרדיבא

וויניציאה. המראה הפנימי של בית הכנסת

יסוד למלחמה נגד השבתאים בשנים הראשונות לאחר ששבתי צבי התאסלם. הישיבה הכללית של ויניציאה עזרה גם במלחמה נגד השבתאים בצפון אפריקה, שהצטיינה במרירותה הרבה. תפקיד דומה, מכריע, היה לרבני ויניציאה גם בהחרמת ר' משה חיים לוצאטו, אשר נחשד בשבתאות, אף שלא היה עוול בכפיו.

בין המספר הרב של רבנים מפורסמים, שהיו בזמן מן הזמנים חברי הישיבה הכללית של ויניציאה, אפשר להזכיר במסגרת זו רק אחדים, את המפורסמים ביותר.

האישיות המפורסמת הראשונה בין רבני ויניציאה הוא ר' שמואל יהודה קאצינילינבוגן (שי"ק), בנו של המהר"ם מפאדובה. הוא היה חבר בישיבה הכללית כבר בשנת ש"ו (1546). רשתו של אביו, המהר"ם, היתה פרושה על כל מדינת ויניציאה וכשנפטר בשנת שכ"ה, היה ר' שמואל יהודה למעשה לממלא מקומו בעמדה זו. ר' שמואל יהודה קאצינילינבוגן שימש ברבנות בויניציאה למעלה מחמישים שנה. הוא נפטר בשנת שנ"ז (1597) ונקבר בפאדובה, מקום קבורתם של הרבה מרבני קהילת ויניציאה וגדוליה. לאחר פטירתו של ר' שמואל יהודה קאצינילינבוגן היה ר' יהודה אריה מודינא האישיות החשובה ביותר בין רבני ויניציאה. הוא היה אחד הטיפוסים המעניינים ביותר בתולדות ישראל באיטליה בכלל. באישיותו הגיעה תרבות הרינסאנס, במובנה הרחב ביותר של מלה זו, לשיאה, עד כמה שהשתקפה ברחוב היהודי בכלל. הוא היה גדול בתורה, בשירה ובחכמה, בעל נפש תוססת ובעל אקטיביות יוצאת מן הכלל. עם כל התרבות הגבוהה וההשכלה הרבה שהיתה בו, גילה חולשת אופי מפתיעה, ששללה ממנו את האפשרות להתנגד לנטיות הרעות שבקרבו, אף שהרגשת הרע שבנטיותיו היתה ברורה לו למדי. די להזכיר את מלחמתו הפנימית כל ימי חייו, כדי להציל את עצמו מן ה"צחוק", היינו המשחק בקוביא, מלחמה שנכשלה במידה מלאה. אישיות זו היתה באמת קרובה למושג של האדם המושלם, אשר טובי אנשי הרינסאנס שאפו אליו, אבל דברים קטנים הרחיקוהו מן המטרה. כך עברו חיי איש זה מלאים יצירה רוחנית ואי שקט רוחני וכך הוא עומד עד היום כטיפוס פרובלמאטי בתולדות ישראל והוויכוח המדעי על מהותו חורג לא פעם מגדר הנחת שבה צריכים חכמים להשמיע את דבריהם.

ר' יהודה אריה מודינא היה בימיו אחד הנואמים המפורסמים ביותר וכשקיבל על עצמו את התפקיד להיות הדרשן הרשמי של בית הכנסת הספרדי הגדול, היו לא המוני יהודים בלבד באים לשמעו, אלא גם נוצרים רבים וביניהם אנשי האריסטוקראטיה הגבוהה. ר' יהודה אריה מודינא היה נוהג לפעמים לדרוש אף ארבע פעמים בשבת אחת, נוסף לזה היה החזן של בית הכנסת האיטלקי, מלמד תינוקות, מלמד תורת ישראל לנכרים, מחבר ספרים בכל שטחי התורה והחכמה וספרי שימוש במקצועות שונים. הוא גם היה בעל עט שנון ומידין יצאו האגרות היפות ביותר של הישיבה הכללית בויניציאה.

טיפוס אחר היה ר' שמחה לוצאטו, ששימש כזקן רבני ויניציאה לאחר פטירת ר' יהודה אריה מודינא. גם הוא היה טיפוס רניסאנסי והיה מלא ידיעות גם בתורת ישראל וגם בחכמות חיצוניות. אבל ה„רניסאנסיות" שלו היתה רוחנית בלבד ולא היתה בו הוויטאליות שנתגלתה באישיותו של ר' יהודה אריה מודינא. גם הוא היה נואם מצויין, ולא נואם בלבד אלא גם בעל כוח דיבור רב, שהשפיע על כל אדם שהיה דן אתו באיזו בעיה שהיא. גדול ביותר היה במתמטיקה והיה מפורסם גם בין הנוצרים כאחד הידענים המובהקים ביחסים הפוליטיים באיטליה ובאירופה בכלל. הוא הראה גם הבנה רבה בשאלות הכלכלה והחברה. פירסם ספרים באיטלקית בלבד, ובעברית כתב תשובות בעניני הלכה. המפורסם ביותר הוא ספרו Discorso Circa il Stato degli Ebrei ספר אפולוגיטי מובהק, שעשה בזמנו רושם רב. הספר פונה אל כל „אוהבי האמת" בין הנוצרים ומשתדל להוכיח את ערכם של היהודים. המחבר מראה ידיעה עמוקה בסופרי יון ורומי ובסופרי איטליה הרניסאנסית. באחד הפרקים הוא מנסה גם ליתן סטאטיסטיקה על מספר היהודים ופרטים על התעסקותם בארצות שונות וארץ ישראל בכללה.

המידות הרניסאנסיות שראינו בר' יהודה אריה מודינא ור' שמחה לוצאטו נעדרות לגמרי בהרב הויניציאני השלישי הגדול של המאה הי"ז, ר' שמואל אבוהב. הוא היה יליד האמבורג. ובהיותו בן שלוש עשרה נשלח לאיטליה. כאן למד תורה וכאן הגיע לידי חשיבות רבה בכל העולם היהודי. הוא עמד בראש הישיבה הכללית בתקופת הופעתו של שבתי צבי (עיין למעלה). וברגש אחריות רב התרחק מן הקיצוניות והשתדל לשמור על השלום בקהילתו הגדולה, עד כמה שהדבר היה בגדר האפשרות. רק עם בוא הידיעה על ההמרה, תפס עמדה מתנגדת ברורה ועמד מאז בראש המלחמה נגד השבתאים. הוא היה הרב הראשון שנלחם בחריפות נגד צורות החיים בגיטו (שעליהן יסופר בפרק הבא), אשר הושפעו במידה מרובה מחייה של ויניציאה רבתי, כפי שתוארו למעלה בפרק השני. למרות זאת לא היתה בשום חוג בקהילה התמרמרות נגדו. הכל ידעו שבלבו מקננת האמת, וכי הוא נוהג להחמיר גם ביחס אל עצמו. רב זה מזכיר לנו, הרבה יותר מחבריו שקדמו לו, את הטיפוס של רב וגדול בישראל, כפי שהורגלנו אליו בארצות מזרח אירופה ובגרמניה במאות הקודמות. בזמנו של ר' שמואל אבוהב נמנה על רבני ויניציאה גם ר' משה זכות, גם הוא יליד ארץ אחרת, שהגיע להשפעה גדולה בקהילות שונות באיטליה, שבהן כיהן ברבנות עשרות שנים. הוא היה מקובל מפורסם ועסק גם בשירה.

הרב המפורסם האחרון של הגיטו היה המשורר ר' יעקב סראוואל, ממשפחת רבנים ונכבדים בויניציאה. הוא עמד בראש הרבנות בשנים הקשות ביותר, כשהקהילה נאבקה על קיומה לרגל חובותיה הקשים. הוא גם עשה כל מה שהיה ביכלתו לשם הקלת המצב, כפי שתואר בפרק הקודם. ר' יעקב סראוואל היה נואם מזהיר ועמד בקשרים עם מלומדים נוצרים באנגליה ובהולאנד. הוא גם חיבר

כמה ספרי אפולוגיטיקה. חברו ברבנות היה ר' שמחה קאלימני, גם הוא בן למשפחה נכבדה בויניציאה. נפטר כשנתים אחר חברו ר' יעקב סראוואל.

אחרון לרבני הגיטו היה ר' אברהם יונה, יליד ספלאטו (Spalato) שבדאלמאטיה, שהיתה במשך מאות שנים מושבה של ויניציאה. הוא עמד בראש הרבנות של ויניציאה בתקופה הקשה של חיסול הגיטו והשינויים הרבים אשר הביאו מלחמותיו של נאפוליון על הקהילה. הוא נפטר בשנת 1815, זמן קצר לאחר שקהילת ויניציאה נכנסה לתקופת חיים חדשה, לא מזהירה, תחת שלטונה של אוסטריה.

ט. החיים בפנים הגיטו

התמונה המתקבלת מן המקורות על החיים בפנים הגיטו דומה בהרבה לתמונת החיים הכללית של ויניציאה רבתי, כפי שתוארו בפרק השני. האוכלוסיה היהודית שלא עלתה מעולם על 5000 נפש, היתה רבת גונים. צורת חיים אחרת היתה ליהודים הליוואנטיניים וצורת חיים אחרת לגמרי ליהודים הפורטוגיזים, שרק בבואם לויניציאה, או סמוך לכך, חזרו ליהדותם ועוד נשתייר אצלם אורח חיים הדומה בהרבה לחיי הנוצרים. בערך באמצע בין שתי קבוצות אלו עמדו היהודים האיטלקים והאשכנזים, שהצליחו יותר מאחרים להגיע למזיגה ממש של חיים יהודיים וחיי תרבות כללית, מזיגה שמקומה היתה תקופת הריניסאנס האיטלקית.

בדרך כלל לא היו התנגשויות רבות בין החלקים השונים של האוכלוסיה היהודית וברבות הימים הלכו ההבדלים ונטשטשו, אף הלשונות האידית והפורטוגיזית הלכו ונעלמו מחיי הגיטו, למרות ההגירה הבלתי פוסקת של ספרדים ממערב אירופה ואשכנזים מפולין ומגרמניה, ובאמצע המאה הי"ח כבר שלטה בפי כל השפה האיטלקית. ההבדלים נשארו בתקפם בנוסח התפילה, אבל הואיל ולכל עדה היו בתי כנסיות משלה, התפלל כל אדם כרצונו באין מפריע. בין ארבעת נוסחי התפילה: האשכנזי, הספרדי הארצישראלי והאיטליאני (מנהג בני רומי) היה הנוסח האיטליאני בעל המעמד החלש ביותר, לרגל מיעוט האיטליאנים בקהילה. לכן היו, כנראה, מקרים, שהאיטליאני היו נמשכים אחר נוסחי תפילה אחרים והיו מתפללים בבתי תפילה אחרים בעיר. בית הכנסת האיטליאני יצא פעם להגן על עמדתו ובשנת שצ"ו קיבל החלטה המחייבת את חבריו להתפלל בבית הכנסת האיטליאני בלבד.

על לימוד תורה כבר דובר בפרק הקודם. כאן יש להוסיף: תלמידי חכמים מארץ ישראל ומהרבה ארצות אחרות היו באים לעיר לשם הדפסת ספריהם והיו נושאים ונותנים עם חכמי המקום בעניני הלכה. רב מאוד היה גם מספר המקובלים בעיר, בעיקר בקהילת הליוואנטיניים ובין אנשי ארץ ישראל, שהיו באים לכאן לשם הדפסת ספרים ובענייני התמיכה לעניי ארץ ישראל. עד אמצע המאה השבע עשרה, כשעלה כוכבה של ליוורנו, היתה ויניציאה התחנה הראשונה למרבית השדרי"ם שנסעו לאירופה. אנשים אלה הביאו אתם מלבד בשורת

הארץ גם תורה ודעת, דבר שהגביר את האטמוספירה של לימוד תורה בעיר. בהשפעת חוגים אלה נוסדה בוניציאה, כנראה לראשונה באיטליה, חברת „שומרים לבוקר", שחבריה היו משכימים יום יום לתפילות מיוחדות על הגאולה והיו בכלל מתרגלים לחיי קדושה וטהרה.

אבל, ליד הופעות יהודיות טיפוסיות אלו, קמה, כאמור, בין יהודי וניציאה גם תרבות כללית, גם היא בהשפעת החוץ — העיר וניציאה. כמו אנשי וניציאה שהרבו לרקוד ולשיר, הרבו גם אנשי הגיטו לעשות כמותם. כבר הזכרנו לעיל, שתכנית הלימודים של בתי הספר כללה גם זמרה וריקוד ובדבר זה עסקו גם מבוגרים וביניהם רבים וכן שלמים. די להזכיר שר' יהודה אריה מודינא, שהיה זקן רבני העיר, עסק יחד עם עוד אנשים, בעיקר מהגרים ממאנטובה, בארגון אקדמיה מוסיקאלית, שנקראה „בזכרנו את ציון". אקדמיה זו התחילה להתפתח יפה, כי גדול היה כוחם של יהודי מאנטובה בשטח המוסיקה והקומפוזיציה. אולם מגפת הדֶבר הנוראה בשנת 1630, שהוזכרה כבר הרבה פעמים, חיסלה את פעולתה של האקדמיה. כעבור כמה שנים טיפלו שוב בגיטו בארגון אקדמיה למוסיקה, והוא הדין לגבי הריקוד. בין מורי הריקוד היה גם ר' יעקב מן הלויים, חתנו של ר' יהודה אריה מודינה, תלמיד חכם הנערץ על הכל.

הזמרה והריקוד יצרו, כמובן, בסיס ליסודו של תיאטרון, ואף שאין לנו ידיעות ברורות על זה עד אמצע המאה הי"ז, הרי יש לקבל בוודאות רבה, כי להקות דראמטיות היו פעילות עוד קודם לכן בתוך הגיטו. בתוך הגיטו נכתבה גם שורה שלמה של יצירות דראמאטיות. בין מחברי הדראמות (באיטלקית ובפורטוגיזית) היה שוב ר' יהודה אריה מודינא, ר' שלמה אושקי (Usque), אנג'לו (מרדכי) אלטינו וברוך לוצאטו.

כפי שאנו רואים מן השמות האלה התמסרו אנשי כל העדות בגיטו לתרבות הכללית, וגם בין האישים המעניינים בתוך הגיטו אנו מוצאים אנשים מכל העדות. ר' אליהו בחור, המדקדק המפורסם, היה יהודי גרמני ויחסיו עם העולם החיצוני לא היו פחותים מיחסיו של הרופא יעקב מנטינו, למשל, שבשבתו בוניציאה וברומי, היה ביחסים קרובים עם הקורפוס הדיפלומאטי בשתי העירים גם יחד. נקודה זו, יחסים עם העולם החיצוני, היא שמדמה את חיי יהודי וניציאה ויהודי איטליה בכלל לפני ארבע מאות שנה, לחיי קיבוץ יהודי נאור בתקופות החדישות. המשוררת שרה קופיה שולם (Sara Coppio Sullam), למשל, שכתבה את שירתה בשפה האיטלקית (נולדה 1592), פתחה בגיטו טרקלין, כפי שראינוהו בתקופת מנדלסזון בברלין. אצלה היו יוצאים ונכנסים אנשי רוח מכל הארצות והיא עמדה בחליפת מכתבים ערה עם משוררים, הוגי דעות ומדינאים וגם עם אנשי הכהונה הנוצרית. טיפוס דומה היה גם ר' אליהו מונטאלטו (Montalto), שנולד אנוס וחזר בוניציאה ליהדות. הוא היה אחד הסופרים המפורסמים בשטח הרפואה ועמד ביחסים עם העולם החיצוני הגדול. דבר זה לא הפריע לו לנהל מוניציאה תעמולה שיטתית בתוך אנוסי פורטוגאל

שישבו בצרפת בהמונים, לחזור ליהדות. בסופו נעשה רופאה האישי של המלכה הצרפתית מריה די מדיצ'י (Medici) ובקשר לזה עבר לגור בפאריש.

בדרך כלל הבינו האנוסים, שחזרו בויניציאה ליהדותם, לשמור על מנהגי יהדות טהורה ועם זה להמשיך את חיי התרבות הכללית שאליה הורגלו. אולם היו גם מעטים יוצאים מן הכלל, כגון ההיסטוריון הפורטוגיזי יעקב מנדס דה-סילוה (Mendes da Silva), שהתייהד בויניציאה בגיל שבעים שנה. אדם זה לא יכול היה כבר להסתגל למסגרת המעשית של היהדות והיה כעין ד'אקוסטא ויניציאני. אבל אף פעם לא הגיעו הדברים בויניציאה למתיחות ולחריפות שהיתה שוררת באמשטרדאם.

התרבות הכללית של הגיטו בויניציאה, כפי שתוארה עד כה, היתה שוררת בחברה "הגבוהה" בגיטו, היינו בין אנשי העסקים הבינלאומיים הגדולים ואנשי הרוח. אבל גם להמון היהודי בויניציאה היתה תרבות חולונית מובהקת. כמו אנשי ויניציאה היו גם היהודים נוהגים ללבוש מסכות, לסדר הצגות תיאטראליות שהיו דומות מאוד לקומידיה דל-ארטי (Commedia del Arte) האיטלקית ולהרבות בשירה וריקוד, בעיקר בפורים ובשמחת תורה, כמובן. הנטיה לחגיגות, כפי שהיתה אצל אנשי ויניציאה, נראתה גם בגיטו, והקהל חרג לא פעם מן המסגרת בשעת חגיגותיו. פעם אף הוכנסה תזמורת לאחד מבתי הכנסיות. מלבד זה התפתחו בגיטו חיי מותרות בשטח ההלבשה והחגיגות המשפחתיות, בצורה שהתחילה מעוררת דאגה.

הגרועה מכל הצרות היתה מכת הצחוק, היינו המשחק בקוביא. אנשי הגיטו, כאנשי ויניציאה כולה, הרבו לעסוק בצחוק בקביעות, למרות שאיפתם הכנה של רבים מהם להמנע מזה. היו אנשים שהיו נודרים נדרים ממש לא לשחק בקוביא ולבסוף לא עמדו בנדרם. וליד זה נראו גם בגיטו מזמן לזמן מעשי רמאות, קלקול מוסרי, ולפעמים אף אצטגנינים ואלכימאים.

כל צורת חיים זו הגיעה לשיאה באמצע המאה הי"ז. אבל כבר לפני כן התחילה תגובה נגד זה גם מצד הקהילה וגם מצד הממשלה. הממשלה היתה מודאגת מן הקורבה שבין היהודים והנוצרים והיתה משתדלת לעכב בידי הנוצרים הרבים שהיו באים בפורים ובשמחת תורה לבתי הכנסיות לראות בשמחת היהודים. בשנת 1643 עשתה הממשלה צעד נוסף ופקדה לסגור את כל בתי הספר לריקוד ושירה המוחזקים על ידי יהודים. מסתבר, איפוא, שגם לבתי ספר אלה היו באים תלמידים נוצרים.

יותר רצינית היתה מלחמת הרבנות והועד הקטן נגד ההופעות השליליות בחיי הגיטו. עוד בשנת 1639 הוצאו פקודות שונות, שמתפקידן היה ליצור תריס בפני הקלקול המוסרי שהתפשט בגיטו. כן הוצאו פעמים רבות חרמות על העוסקים בצחוק. גם חוקים מיוחדים נגד חיי המותרות (פרגמטיקות) יצאו בגיטו, שהחשובים שבהם הם משנת 1697.

חריפות מיוחדת קיבלה המלחמה נגד התוצאות הנפסדות של התרבות הכללית, כשבראש הרבנות עמד ר' שמואל אבוהב, זקן רבני ויניציאה במחצית

השניה של המאה הי"ז. הוא התנגד לחיי הרינסאנס בכלל. הוא הביט בעין רעה על הדפסת התנ"ך עם ציורים, למשל, וראה בזאת חוקת הגויים. הוא ראה סכנה בהוראת השפה העברית והספרות התלמודית לנוצרים. הוא התנגד לכל אותה המזיגה של יהדות ותרבות כללית, כפי שקודמיו במשרת זקן רבני ויניציאה, ר' יהודה אריה מודינא או אף ר' שמחה לוצאטו, יצגו אותה. לפיכך אסר על יהודי הגיטו ללבוש מסכות ונלחם נגד השמחה היתירה בפורים ונגד צורותיה. אבל חריפה ביותר נעשתה מלחמתו, כשאחד העשירים בקהילה ניגש לייסד תיאטרון קבוע בתוך הגיטו. הוא התקשר בחליפת מכתבים עם רבני איטליה אחרים, כדי ללחום יחד נגד התיאטרון שגם ילדים היו מבקרים בו.

לעזרת מלחמתו של ר' שמואל אבוהב בא הזמן. עשירותה של הקהילה וחבריה הלכה הלוך וירוד ורבים מבין הפורטגיזים עזבו את ויניציאה. הקשיים בחיי הכלכלה ובחיי הקהילה פעלו להשתיק במקצת את שמחת החיים בתוך הגיטו. אבל כל זה הצליח רק במידה מוגבלת. כמו שויניציאה "הוציאה את נשמתה כשהשירה היתה על שפתיה". כך לא נדם גם קול השיר בגיטו. וכשסמוך לחיסול הריפובליקה ניתנה הקונדוטה הרעה משנת 1776, ראו באיטליה את סיבת הדבר בחיי המוסר המקולקלים של יהודי ויניציאה וערי מדינתה.

כך היוו החיים הפנימיים של קהילת ויניציאה תופעה בפני עצמה והיו מושפעים מאוד מחיי ויניציאה הנוצרית. גם הם, כתולדות הקהילה ופעולתה הכללי-יהודית, מהווים הופעה חד-פעמית בתולדות קיבוצינו באירופה.

י. הדפוס העברי בויניציאה

חשיבות גדולה היתה לויניציאה בשדה הדפוס העברי. אם אמנם קמו בתי דפוס לספרים עבריים במקומות שונים באיטליה כארבעים שנה לפני ויניציאה, הרי היו אלה בתי דפוס, שהתקיימו במשך זמן קצר ועברו מן העולם. לא כן ויניציאה. פה נוסדו בתי דפוס גדולים, שבהם הושקע הון רב ובהתאם לזה היתה תוצרתם. גם גרשם שונצינו, הגדול שבין המדפיסים הראשונים באיטליה, נוצח על ידי הדפוס העברי הויניציאני ובית דפוסו היה נאלץ לעקור מאיטליה לקושטא.

הדבר האופייני של הדפוס העברי בויניציאה הוא הווסדו והמצאו בידים נוצריות. בתחילה היה הדבר טבעי, כי במאה הט"ז הגיעה אצל ההומאניסטים ההתענינות בספרות העברית לשיאה, ואף המדפיס המפורסם ביותר של הריניסאנס, אלדו מאנוציו, היה קרוב לספרות העברית. אבל במחצית השניה של המאה השבע עשרה ובמאה הי"ח כבר היו יהודים למעשה בעלי הדפוס בויניציאה, אלא בשל האיסור על המצא מלאכת הדפוס בידי יהודים, הופיעו כבעלי הדפוס נוצרים, על פי רוב מחוגי האצילים בעיר.

מייסד הדפוס העברי בויניציאה וגדול המדפיסים העברים בעיר זו, היה נוצרי מאנטוורפן, דניאל בומברג (Daniel Van Bomberghen). הוא בא לויניציאה סמוך להקמת הגיטו וממש בשעת כניסת היהודים לתוך הגיטו (1516)

הופיע ספרו הראשון – החומש עם ההפטרות. כשנה לאחר זה הופיע אצלו התנ"ך בארבעה כרכים („מקראות גדולות") וזוהי ההוצאה הראשונה של התנ"ך, שבה נמצאת החלוקה לפרקים. מעשהו הגדול ביותר של בומברג היה בשנים 1519–1523, הוצאת התלמוד הבבלי לראשונה. הוצאה זאת מהודרת מאוד וחלוקת ה„דפים" שלה נתקבלה מאז ועד היום כצורה תמידית להוצאת התלמוד וה„דף" הבומברגי נעשה מושג בלימוד התלמוד. הוצאת הש"ס עלתה לבומברג במאה אלף דוקאטים. לאחר הבבלי הוציא בומברג את הירושלמי, האלפסי, היד החזקה וארבעה הטורים. כל ההוצאות האלו, שהצריכו הון רב מאוד, ידיעות במקצוע וכל מיני כלי־דפוס משובחים ואותיות לרוב, יצאו בפרק זמן קצר מאוד. על ידי זה יצר הנוצרי דניאל בומברג יסוד מוצק לחקר התלמוד, הנשען על ספרי היסוד האלה. דפוסו של בומברג התקיים כשלושים שנה. במשך זמן זה הוציא כמאתים ספרים עבריים, כמעט כולם בהוצאה ראשונה. בזה היה דומה בומברג לחברו הגדול בשדה הספרות הלאטינית והאיטלקית אלדו מאנוציו. בסוף ימיו חזר דניאל בומברג לאנטוורפן ומסר את הנהלת בית הדפוס לבנו דוד. אבל בינתים התחילו להווצר ויניציאה בתי דפוס חדשים, שבהתחרותם לא יכול היה בומברג לעמוד, ובשנת 1549 נסגר בית דפוסו.

בשנת 1545 נוסד בויניציאה הדפוס העברי הגדול השני, ושוב על ידי נוצרי – האציל מרקאנטוניו יושטיניאן (Marcantonio Giustiniani) וחמש שנים אחר כך בית הדפוס השלישי על ידי אַלְוִיזִי ברגאדין (Alvise Bragadin). בין שני בתי דפוס אלה קמה התחרות בקשר להוצאת היד החזקה להרמב"ם על ידי המהר"ם מפאדובה ומזה צמחה מחלוקת קשה. לאסונם של ספרי ישראל חרגה המחלוקת מגדר היהדות ושני המדפיסים הנוצרים התחילו מלשינים זה על זה בפני הכהונה הנוצרית. מלחמתם זו, שבה נתמכו שניהם על ידי משומדים, אשר הופיעו כ„מומחים", הביאה לידי חוצאות נוראות – לשריפת התלמוד באיטליה ולסגירת כל בתי הדפוס העבריים בויניציאה. שריפת התלמוד היתה ליהודי איטליה מכה נוראה, כי לא רק שגרמה לעלבון ספרי הקודש ולהתגברות נוראה של התעמולה האנטישימית בימים הקשים של הקונצילין הטרידֶנטִינִי, אלא שחסרון ספרי הקודש יצר סכנה רצינית כי התורה תשתכח מישראל. החרמת הספרים היתה כה כללית, שאפילו מספריותיהם של אורינטאליסטים הוצאו הספרים העבריים ונדונו לשריפה. אמנם, על צד היהודים עמדו מלומדים נוצרים רבים (כגון אנדריאס מאסיוס – Masius), אבל הדבר היה ללא הועיל ורוב האכסמפלארים של הש"ס הבומברגי נשרפו ואתם עוד אלפי ספרי קודש בכל שטחי היהדות. מאז ואילך עסקו באיטליה בלימוד האלפסי, שמילא את מקום התלמוד במשך מאות בשנים.

רק לאחר עשר שנים (1563) ניתנה רשות לפתוח מחדש בתי דפוס עבריים בויניציאה, אבל הש"ס לא הגיע יותר לידי פירסום בעיר זו. מלבד בראגאדין הדפיסו אז בויניציאה ספרים עברים גם מדפיסים נוצרים אחרים, כגון גריפיו

(Grafio), קאוואלי (Cavalli) זאניטי (Zanetti) ודי-גארא (Di Gara). מבין כל אלה היתה החשיבות הגדולה ביותר לדפוס האחרון, שעסק בעיקר בהדפסת סידורים ומחזורים מכל המנהגים ולברגאדין, שאצלו הופיעה ההוצאה הראשונה של השולחן ערוך (בשנת שכ"ה). די-גארא חשב את עצמו זמן ידוע כממשיך פעולתו של בומברג, הואיל והוא רכש את האותיות של בומברג ובמשך תקופה ידועה גם שמר על צורת ה"שער" שהיתה לדפוסיו של בומברג. אחר כך עזב צורה זו והתחיל מקשט את שערי דפוסיו כמנהג הזמן (תקופת הבארוק באמנות). גם יושטיניאן המשיך להדפיס ספרים עבריים ומבית דפוסו יצאו בסך הכל 85 ספרים. עליהם נוסף אציל ויניציאני חדש — וינדראמין (Vendramin).

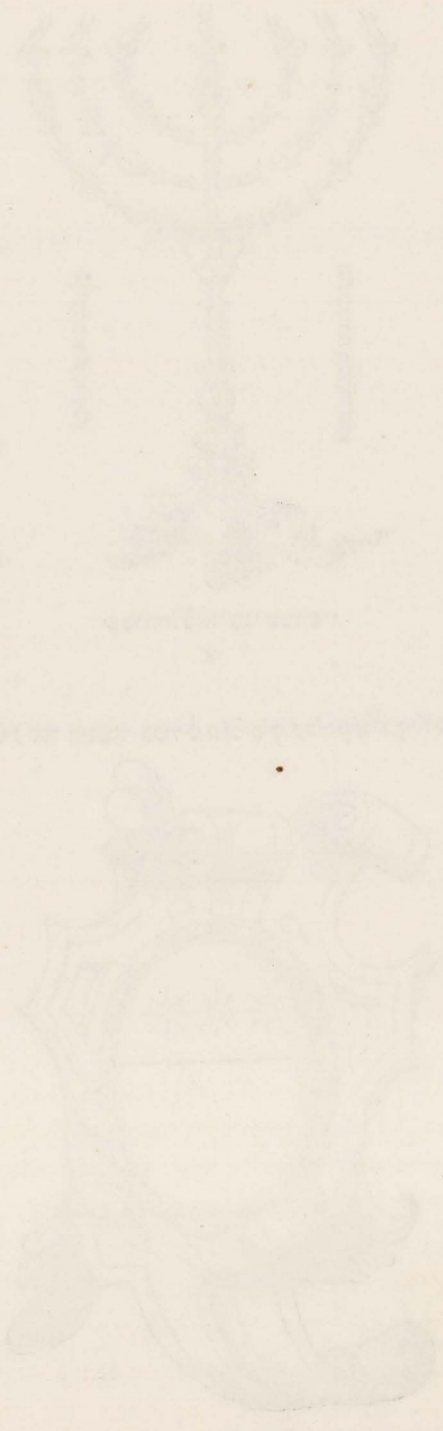
באמצע המאה הי"ז כבר היו בעלי הדפוס למעשה יהודים ושם נוצרים נקרא עליהם מטעמים פורמאליים בלבד. מאז חידוש הדפוס ועד ימי הריפובליקה האחרונים היו כל הספרים העבריים חייבים לעבור דרך צנזורה של השררה.

חלקם של היהודים בדפוס העברי של הנוצרים היה רב. המדפיסים הנוצרים היו בעלי בתי הדפוס והראו לעתים תכופות (ובעיקר דניאל בומברג) חיבה רבה לספר העברי. אבל מלאכת הדפוס עצמה נעשתה, כמובן, על ידי יהודים. מאוד הצטיינו המגיהים היהודים בויניציאה, שביניהם היו חכמים ידועים, כגון ר' אליהו בחור, ישראל אדלקינד ור' יצחק גרשון איש צפת, שהיה במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה המגיה הראשי אצל די-גארא ושסביבו התרכז חוג גדול של חכמים ארצישראליים בעיר. הוא היה בעל השפעה רבה בגיטו ובסוף ימיו חזר לארץ ישראל. במאה השמונה עשרה פעלו הרבה בויניציאה בשטח הדפוס העברי (תחת הפירמה של ברגאדין וונדראמין) אנשים שונים ממשפחת פואה.

יא. קהילת ויניציאה במאה וחמישים השנים האחרונות

אשרם של היהודים לאחר הריסת שערי הגיטו לא נמשך זמן רב. על יסוד חוזה השלום שנכרת בין נאפוליון והאוסטרים בקאמפו-פורמיו (אוקטובר 1797), קיבלה אוסטריה את כל מלכות ויניציאה עם עיר הבירה, ובבוא האוסטרים לעיר אבדו היהודים בחזרה את כל הזכויות שניתנו להם. אמנם, חובת הישיבה בגיטו ושעריו לא חודשה.

לאחר שהתכוננה בשנת 806 מלכות איטליה עם נאפוליון כמלך, היתה גם הטריטוריה הויניציאנית חלק ממנה וזכויות היהודים מלפני תשע שנים הוחזרו על כנן. כשנוסד בפאריש הסנהדרין של נאפוליון היו בו שלושה באי כוח של ויניציאה: הרבנים יעקב עמנואל קראקוביה, אהרן לאטיס ואברהם טידיסקו (Tedesco). היהודים יכלו לעסוק במסחר ובתעשיה כרצונם והם התחילו בתקופה ההיא להתפזר על פני כל העיר ולהתיישב בסביבות היפות שבה. כך התחיל הגיטו להתרוקן מתושביו היהודיים וכיום, אחר מאה וארבעים שנה, יש רק יהודים מעטים בשטחו של הגיטו, נשארו שם רק בתי הכנסיות ושאר המוסדות של הקהילה. חירותם של היהודים בתקופה 1806-1815, שבה התקיימה מלכות

בן יעקב איש פרינץ

אתם נרות המאיר הוא

שמו הוא המאיר עיני שניהם יי

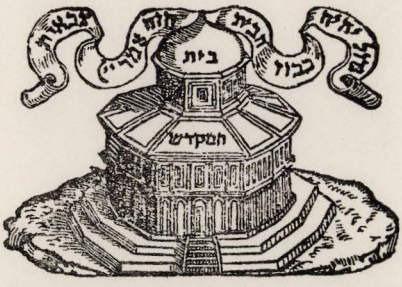
א

נבית המר הטפסר כבוד לו מלכייפיקו מסיר קלדלנו קוילינו

מיוסב בקלין של זהב טוש קלדלן קוילינו

ב

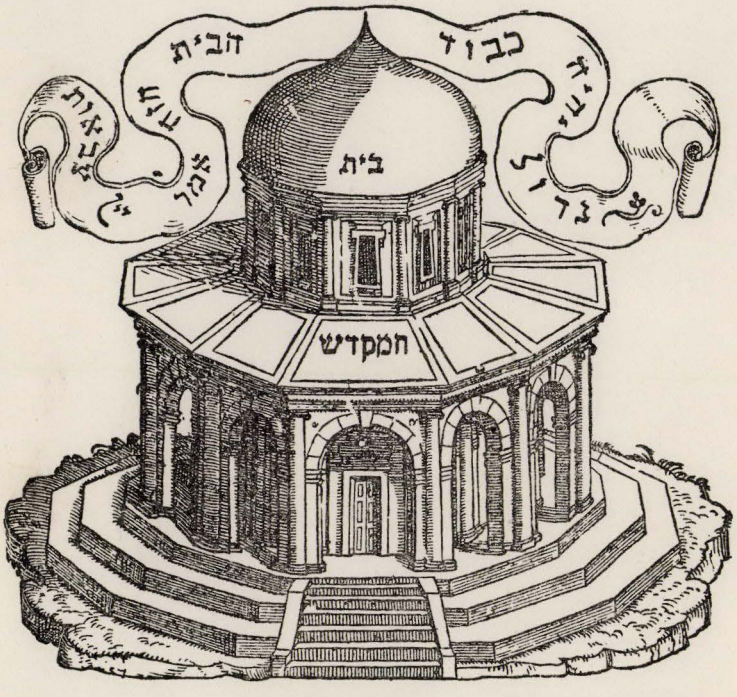
לישועתך קויתי יהוה

בנית בן משק בית פאלון מארקו לכבודו יוסטיניאן

ג

גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון אמר יהוה צבאות ובמקום הזה אתן שלום נאם יהוה צבאות:

ד

ויניציאה. דגלי מדפיסים: א. מאיר פרענצוני, ש"ן—ש"ט. ב. קארלו קויריני ש"ח—ש"ט.
ג—ד. בן משק בית מארקו יושטיניאן, ש"ה—שי"ב.
(מתוך הספר "דגלי המדפיסים העבריים" מאת אברהם יערי)

איטליה, היתה איתנה. בשנת 1811 ניתן אף התואר בארון למשפחת טריויס מגדולי הסוחרים בעיר.

משחזרה העיר בשנת 1815 לידי האוסטרים, אבדו היהודים שוב את זכויותיהם, עד בוא הנסיון האחרון לחידושה של הריפובליקה בשנת אביב העמים 1848. כשהתחילו בחודש מרס 1848 המהומות בעיר, בהנהגתם של עורך הדין דניאלי מאנין, שהיה מזרע היהודים, והפילוסוף הדאלמטיני ניקולו תומאסיאו (Tommaseo), ידיד היהודים, נתנו היהודים, בלא יוצא מן הכלל, את ידם לתנועת החופש. גם ראשי הריפובליקה החדשה, שעל יסודה הוכרז בעיר, ניתנו ליהודים זכויות מלאות ואף לחוך הסינאט החדש של הריפובליקה נכנסו שני יהודים: ליאוני פינקרלי (Pincherle), שנתמנה למיניסטר החקלאות והמסחר ויצחק פיסארו מאורוגונאטו (Pesaro Maurogonato), שהיה מיניסטר הכספים. שני רבני העיר, ר' אברהם לאטס ור' שמואל אולפר (Olper), נבחרו לחברי הפארלאמנט ולזה האחרון, שהצטיין בכשרון רב של נואם, נמסרו תפקידים דיפלומאטיים חשובים של הריפובליקה החדשה. ביום 29 במרס 1848, היינו פחות משבוע אחרי שהתכונן שלטון הריפובליקה, הוכרז באופן רשמי על מתן הזכויות המלאות ליהודים.

הריפובליקה הוינציאנית השנייה התקיימה כשנה ומחצה, ובמשך חצי שנה צרו עליה צבאות אוסטריה. בשעת המצור הראו היהודים אומץ רב והנוער היהודי השתתף השתתפות מלאה בהגנת העיר. אף הלהקה הדראמאטית היהודית הקדישה את ההכנסות מהצגותיה לטובת צרכי הריפובליקה. בשעת המצור קרה פעם שפצצה מתותח אוסטרי נפלה לתוך בית הכנסת הפורטוגיזי בשעת קבלת השבת, אבל על פי נס לא התפוצצה הפצצה וכך ניצלו בית הכנסת והמתפללים בתוכו. עד היום נוהגים לחוג בויניציאה את יום השנה של המאורע הזה על ידי תפילה מיוחדת. חגיגה זו נקראת „ערב שבת של הפצצה" (Venerdi della bomba).

בסוף אוגוסט 1849 נכנס המצביא האוסטרי ראדיצקי לויניציאה ובזה הושם קץ לריפובליקה השנייה ואתה–לזכויות היהודים. זכויות אלו הוחזרו ליהודים בשנת 1866, כשויניציאה נכללה בתוך מלכות איטליה המאוחדת, שהתכוננה מספר שנים לפני כן. מאז אין עוד היסטוריה פוליטית מיוחדת של יהודי ויניציאה וגורלם שווה לגורל יהודי איטליה כולה.

בשנת 1866, לרגל השינויים הפוליטיים, התארגנה הקהילה מחדש בצורת חברה למען ענייני הדת והחסד (Fraterna Generale di culto E Beneficenza), שמתפקידה היה לדאוג לבתי הכנסיות, לרבנות, למוסדות החינוך ולמוסדות הצדקה והחסד. עד היום נשארו בויניציאה בתי כנסיות לכל ארבעת המנהגים: הספרדי, האשכנזי, האיטלקי והליוואנטיני, בדיוק כפי שהיה בתקופת קיומו של הגיטו. בית הכנסת הספרדי, שהנהו הגדול והיפה ביותר, הנהו ההיכל הרשמי של הקהילה. כך עלתה העדה הפורטוגיזית, שהיא הצעירה ביותר, על אחיותיה,

ורישומה ניכר ביותר בתקופה החדשה של קהילת ויניציאה, כמו בימי הגיטו.

האוכלוסיה היהודית בויניציאה, שבזמן חיסול הגיטו מנתה לא יותר מאלף וחמש מאות נפש, עלתה בהרבה, בחלקה על ידי הגירה, ובחמשים השנים האחרונות היא מונה בקביעות כאלפים וחמש מאות איש. בקהילת מטטרי, „אם" קהילת ויניציאה, יש כיום פחות ממנין נפשות יהודיות.

גם הרבנות הסתגלה לתנאים החדשים. במאה השנים האחרונות הרי רבניה של ויניציאה הם בעיקר חניכים של בית המדרש לרבנים האיטלקי, שנוסד בפאדובה בשנת 1829, ושאחד ממוריו הראשונים היה ר' שמואל דוד לוצאטו. בין רבני ויניציאה החשובים של המאה התשע עשרה יש לקרוא בשם ר' אברהם לאטס ור' שמואל אולפר, מימי הריפובליקה השנייה, שכבר הוזכרו לעיל. גם ר' אברהם לאטס היה חניך בית המדרש לרבנים ומאז 1834 שימש רב בויניציאה. הוא נפטר בשנת 1875. בחצי השני של המאה הי"ט שימש ברבנות בויניציאה הרב ליאוני לוצאטו, שכתב הרבה מחקרים לתולדות היהודים באיטליה וביניהם גם מאמרים על יהודי ויניציאה. על תולדות יהודי איטליה כתב גם יליד ויניציאה ר' משה לאטס. הוא חיבר בין השאר רשימה של כתבי היד העבריים בספריה העירונית של ויניציאה.

רב מאוד הוא חלקם של יהודי ויניציאה בחיים הכלליים של איטליה המודרנית. כאן כן עתה גדול חלקם במסחר ובתעשייה וגם לשטח הפוליטיקה האיטלקית תרמו יהודי ויניציאה את חלקם. יצחק פיסארו מאורוגונאטו מילא תפקידים חשובים באיטליה המאוחדת ויליד ויניציאה הנהו גם לואיג'י לוצאטי, שהיה פעמים רבות מיניסטר באיטליה ופעם (בשנת 1910) גם ראש המיניסטרים.

מאה וחמשים השנים האחרונות מציגות לפנינו יהדות ויניציאנית חדשה לגמרי, הדומה בדרך כלל ליהדות האיטלקית כולה בתקופה זו. גדלה ועברה המזהיר של הקהילה, שתשאר לנצח הופעת־פלאים בתולדות עמנו, היו בימי הגיטו. בתוך הגיטו, שהנוסעים בימינו מתארים אותו כאפל וחשוך, נמצאים בתי כנסיות, אשר פנימיותם נהדרת וההדר הפנימי של בתי הכנסיות מסמל את ההדר היהודי הפנימי של קהילה חשובה זו. בתי הכנסיות הם השריד האחרון של העבר הגדול. סער המלחמה עבר על פניהם ולא פגע בהם.

הרדיפות נגד היהודים, שהתחיל בהן השלטון הפאשיסטי בתקופה האחרונה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה וכן שלטון הגרמנים באיטליה, פגעו קשה גם ביהודי ויניציאה. הרבה מהם נאלצו לחפש מקלט בכפרים ואף בחוץ לארץ. אולם הקהילה החזיקה, בדרך כלל, מעמד. עם סיום המלחמה חזרו רבים מיהודי ויניציאה לעיר וביום 11 במאי 1945, ימים מועטים לאחר שחרור העיר נתאספו לאסיפתם הראשונה, כדי לבחור בוועד זמני, שיארגן מחדש את החיים הדתיים והתרבותיים של העיר. וכעת פועלים שוב מוסדות הקהילה והאירגונים היהודיים בעיר, בדרך פעולתם הרגילה.

ספרות

א. עברית

א. ברלינר, לוחות אבנים, פראנקפורט ע"נ מיין, 1881.

ש. ברנשטיין, לוחות אבנים, חלק שני, סינסיניטי 1935 (תדפיס מ-HUCA, כרך 10).

מ. הגדל, בתחומי הגיטו הויניציאני, עתידות כ"ג—כ"ד.

יצחק מן הלווים, מדבר תהפוכות (= הצופה מארץ הגר, כרך א—ב).

ר' שמחה לוצאטו, מאמר על מצב היהודים (עומד להופיע בקרוב ב"ספריה ההיסטוריוגראפית" בתרגומו של ד. לאטים ובצרוף מבואות מאת ר. ב. באקי ומ. א. שולוואס).

ר' יהודה אריה מודינא, חיי יהודה (אבטוביאוגראפיה), מהדורת אברהם כהנא, קיוב תרע"ב.

מ. א. שולוואס, רומא וירושלים (תולדות היחס של יהודי איטליה לארץ ישראל), הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ד.

ב. לועזית

D. W. Amram, The makers of hebrew Books in Italy, Philadelphia 1909.

L. Blau, Leo Modenas Briefe und Schriftstuecke, 1—2, Budapest 1905-6 (בעיקר המבואות).

J. Bloch, Venetian Printers of Hebrew Books, New-york 1932.

D. Kaufmann, Notes sur l'histoire des Juifs de Venise (= REJ 1890, p. 289 ss.).

D. Kaufmann, A contribution to the history of the Venetian Jews (= JQR 1890, p. 297 ss.).

D. Kaufmann, Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im J. 1550 (JQR 1900, p. 520 ss.).

D. Kaufmann, Die Verbrennnung der talmudischen Litteratur in der Republik Vendig (= JQR 1900, p. 533 ss).

A. Ottolenghi, Abraham Lattes nei suoi rapporti colla Repubblica di Daniele Manin (RMI 5, p. 25 ss.).

A. Ottolenghi, Il governo democratico di Venezia e l'Abolizione del Ghetto (RMI 5, P. 88 ss.).

R. Pacifici, I regolamenti della Scuola Italiana a Venezia nel secolo 17 (RMI 5, p. 391 ss).

R. Pacifici, Le iscrizioni del antico cimitero ebraico a Venezia, Alessandria (Egitto) 1938.

C. Roth, Venice (Jewish Communittes Series), Philadelphia 1930.

C. Roth, I Marrani a Venezia (RMI 7, p. 232 ss., 304 ss.).

L. A. Schiavi, Gli Ebrei in Venzia e nelle sue colonie (= Nuova Antologia, 1893).

ג. דברי ספרות ותיאורי מסע

ארי אבן־זהב, שיילוק, היהודי מוניציה, תל־אביב תש״ד.

נ. סוקלוב, מסע באיטליה, ירושלים תש״ו.

J. Cohen, Israel in Italien (תרגום מאנגלית), Berlin 1909, p. 1 ss

M. Misson, Reise nach Italien (קטעים) (= Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Litteratur, Berlin 1918 p. 111 ss.).

S. Münz, italienische Reminiszenzen und Profile, Wien 1898 ff. 39 ss., 58 ss.

ד״ר א. זהבי־גולדהמר

טשרנוביץ

תקופת השלטון של הקיסרות האוסטרית על בוקובינה היתה המזהירה ביותר שבתולדות ארץ קטנה זו. מאז נקרעה בשנת 1775, „מרצונו הטוב״ של הטורקי וב„הסכמת״ רוסיה גם יחד, מדינה זאת בת 181 מילין מרובעים ממולדביה הטורקית וצורפה למעצמה גדולה ביותר של אותם הימים, הלכה וגדלה אוכלוסייתה על כל גוניה הלאומיים, התרחב יותר ויותר הרכב כלכלתה, התפתחה צורת חברתה ונשתנתה דמות תרבותה מן הקצה אל הקצה. כעבור מאה שנים נוצר הצביון המיוחד של המדינה שהפכה לאי־תרבות מערבית בתוך סביבה, אשר אותה הגדיר קארל אמיל פראנצוז, כ„אסיה למחצה״ (הַאלבאזיאָן). את תוצאות ההתפתחות בתקופה של מאה וחמישים שנה בערך סיכם ד״ר וויל‌הֶלם קוש, פרופיסור לספרות גרמנית באוניברסיטת טשרנוביץ (לא־יהודי), בשנת 1916, במלים אלו: „כאן ידעו האנשים זמן רב לפני פרוץ המלחמה הזאת לַפתח באופן יעיל חיים של אחדות עמים ולהשיג צעד אחר צעד את האוטונומיה של כל אומה וגזע בארץ, אוטונומיה הראויה לשמש מופת ודוגמא לעמים אחרים. לא תמצא שום מקום אחר, שבו יהיו יהודים ורוטנים ורומנים חפשיים יותר מאשר בבוקובינה ובשום מקום אחר לא חיו גרמנים, פולנים ובני־אומות אחרות בשלום כל כך כבמדינה זו. והסיבה לכך – והדבר ראוי לתשומת לבנו — שום עם ושום מפלגה לא היו מוכנים שם לעורר אפילו כלפי־חוץ את הרושם, כאלו שולטת בארץ זו מדיניות של אונס ומכיון שלשום עם או לשום מפלגה לא היה רוב מוחלט, אפשר היה להגיע להחלטות־רוב אך ורק דרך פשרה״. הוא מוסיף אמנם, שאילמלא רצונם הטוב של היהודים ובגרותם הפוליטית וההשכלתית, לא היו מגשימים את הפשרה ולא היו מגיעים לקידמה בכל שטחי־החיים הציבוריים. והודות לפעולתם הזריזה וליוזמתם הנמרצת הפכה טשרנוביץ, הצעירה בשנים בין ערי־הארץ, שסימטאותיה צרות היו ומזוהמות ובתיה סוכות־חֵמר מוזנחות ובקתות עלובות, לעיר הבירה מלאת חריצות־כפיים וכשרון־מעשה. בסוף תקופת השלטון האוסטרי כללה וכלכלה טשרנוביץ בתוך אלפי בתיה הרחבים והגוחים יותר ממאה אלף תושבים, בנים לעשר אומות ובעלי־תרבות מפותחת ונימוסים אירופיים. חלוצי־המסחר, המלאכה והחרושת היו היהודים, שיצרו לעצמם חברות רוחנית מיוחדת וקהילה בעלת־דפוסי חיים ומחשבה משלה, מַעַיָן של כוחות וכשרונות יהודיים שהלך והתגבר ושפע גלי־מרץ, יוזמה ומעוף. טשרנוביץ היהודית היתה מבצר לכל הזרמים והשאיפות, קירבת הרי־הקארפאטים על

עיירותיה אוקופ וקוסוב וקיטוב, קרקעות גידולה של החסידות, שנסתעפה מכאן ושלחה את פארותיה לסביבות קרובות ורחוקות: סאדיגורה ובויאַן, וויזניץ וטשורטקוב; זלאשטשיקי וקולומיי על אוירת ההתנגדות, ההשכלה וחיבת־ציון שבהן – כל אלה הפכו את העיר למקום־עירוב של משכילים, חסידים ומתנגדים, אלא שלא היו שוקעים כל אחד בעולמו הרוחני שלו. אדרבה, היו בה חסידים גם תלמידי־חכמים, בקיאים בש"ס ובפוסקים, בתורת החסידות ובשושילתות של האדמו"רים, אולם יחד עם זה היו ספרי־ההשכלה וספרות־המופת הגרמנית שגורים על פיהם להפליא. ומבעד לכניעה להתבוללות המערבית־הגרמנית מצד המתנגדים פעמה הכרה לאומית, גאה ועקשנית, שעוררה בלבם את הרעיון של חיבת־ציון עוד לפני הופעתו של החוזה הגדול הרצל. בחטיבה החרדית נשתמרה גם העצמיות והעסיסיות של היהודי הפשוט המולדבי, אשר לעולם לא הצטיין בלמדנות ופקחות יתירה, אך נשאר תמיד כלי־קיבול לא אכזב לאמונה ודבקות. בסביבה זו צמחו געגועי־המשיחיות ונטוו החוטים לסיפורי המעשיות עם דופקם הפיוטי העמוק ופשטותם המופלאה. באוירה זו נוצרו שירי־העם ואגדות חדורי הצער והתוגה, המציינים כל כך את השיר המולדבי. הנציגים היהודיים בפארלאמנט האוסטרי, במורשון הארצי ובמועצה העירונית, שלא נרתעו מלהוקיע מעל במתם את מזימת השליטים; הסטודנטים העבריים, שעמדו על נפשם במערכת־הפרצים של האוניברסיטה, כולם נתנו את חלקם לגיבוש האופי הלאומי וההכרה הלאומית. תושבי־העיר, שבאו מארצות שונות, לא יצרו תרבות עצמות בעלת־יסודות חזקים. לא הגרמנים ולא הפולנים ולא הרוטנים הצליחו להטביע את חותמם העצמי המוחלט. ומכיון שהאינטליגנציה היתה לרוב אינטליגנציה יהודית לא יכלה גם היא ליצור סביבה תרבותית עצמאית שתשלוט על האחרים. גם הם לא הצליחו בכך ולכן לא נוצרה ואף לא יכלה להיווצר שאיפה לטמיעה אמיתית מכיון שלא היה במי להיטמע. אדרבה, קל יותר היה, שהאלמנטים המשכילים של האומות האחרות יטמעו ביהודים, לו היו הם מסוגלים ליצירה לאומית עצמאית. כוחם לא הספיק להם ליצור, דוגמת יהודי ווינה, מזיגה של תרבות גרמנית יהודית; הם הצליחו רק לעורר אידיאלים חדשים. והתוצאה מזה: חיי־השקט היחסי, שחיו היהודים על אדמת בוקובינה ובבירתה במשך מאה וחמישים שנה בערך, הולידו, לא רק בלבם של פרחי־כהונה ציבורית ממשלתית, עירונית וקהילתית, אלא בלב כולם, רגש פאטריוטי טבעי ועז, שציינה כל כך את המדיניות הפשרנית האופורטוניסטית, הידועה בעולם כנוסח אוסטרי של פוליטיקה.

והנה תשעה באב של שנת תרע"ד (אוגוסט 1914), היום שבו פרצה מלחמת־העולם הראשונה, פתח את תקופת ההרס והחורבן של היהדות במזרח־אירופה. ארבע פלישות של הרוסים במשך המלחמה הזאת, הקרבות האכזריים, מצוקת ימי־החירום, הגרמנים והאונגארים, בני־הברית והידידים כביכול, שראו את יהודי בוקובינה כטרף־לצידם ורכושם הפקר לכל – כל אלה הביאו לידי

כך, שהבסיס לרגליהם נתמוטט ועתידם של הנמלטים נתערער. שנות ההפוגה, שבין המלחמה העולמית הראשונה לשנייה, אותן השנים, שבהן התפשטו רעיונות של תיקון־העולם, רעיונות פורחים אל היפה ואל הנעלה, עוררו גם בלבם של יהודי בוקובינה וטשרנוביץ בירתה תקוות עזות, שנתאכזבו אמנם, לחיות מעתה חיי אזרחים חפשיים ושווים בזכויותיהם, שאיפות למעוף תרבותי לאומי וכללי ולפיתוח כלכלתם וחברתם. ולבסוף – המאבק המיואש שנאבק בשנות הארבעים האלו ובעקבותיו „הפתרון" לשאלת היהודים, שהוגשם בחלקו על ידי טבח המוני ובחלקו על ידי הדיפורטציה הפראית המפורסמת לטראנסדניסטריה, גרמו לכך, שליהדות בוקובינה וטשרנוביץ בכללה לא נשארה כמעט אף זיק של־סיכוי לתקומתה ולתחייתה.

א. בערפלי התקופה הראשונה

את ראשית יישובה של טשרנוביץ (ברומנית – טְשֶרנָאוּצִי, בסלַאווית – טשרנוֹבצָה) אין יודעים בבירור. ידוע לנו רק, שכל כמה שהיא צעירה כעיר, קדומה היא ההיסטוריה שלה כישוב, שהרכבו הלאומי והכלכלי היה מושפע לא רק מן התנאים הטבעיים, אלא נשתנה גם לפי המצב הפוליטי במדינה. קו נדידת העמים הגדולה שבימי־קדם ממזרח למערב עבר דרך בוקובינה. במיוחד שוטטו בה עמי־המזרח בשנות המאה העשירית עד המאה הי"ד, שהביאו על ארץ זו ועל עריה וכפריה זוועות ואנדרלמוסיות שאין לתארן: העם הכוכש האחד הכריע לטבח את העם השני, עד שהוא עצמו טבע בתוך נחל־הדמים, שהוכן לו על ידי הכובשים שבאו אחריו. כך באו העמים גלים־גלים והתערבו זה בזה ובד־בבד עם הנדידות האלו עברה התחבורה בין ארצות מערב־אירופה לארצות המזרח, לקרים ולערי החוף של הים השחור, בעיקר לביזאנטיה והזרה, דרך מולדביה, שחלקה הצפוני היה בוקובינה, מזמן הווסדה כמדינה מיוחדת על ידי בוגדאן „המיסד", אלכסנדר „הטוב" (1401—1433) ושטיפאן „הגדול" (1457—1504). אין אנו יודעים בבירור, אם צודקים ההיסטוריונים הקובעים, שהרומים או הגוטים יסדו את הישוב בטשרנוביץ. מתוך התעודות המעטות, ברור על כל פנים, שדורות הרבה צמחו ונבלו כאן. עשרות פעמים נשדד ונשרף ונחרב המקום כליל, אבל קסמו המהולל ומצבו הטופוגראפי הנוח, הם־הם שעוררו תמיד מחדש את התושבים לקומם את הריסותיהם.

מתי ומהיכן באו יהודי טשרנוביץ? יש לנו ידיעות מן המאה העשירית, מזמן שקמה תנועת־ההגירה בקרב הכוזרים – היהודים, שגברה לאחר נפילת ממלכתם בידי המונגולים במאה הי"ג. להגירה זו היו שני כיוונים: אחד דרומה־מזרחה, כלומר לארצות קרים, קאוקאז ואסיה, והשני דרומה־מערבה, היינו לוואלאכיה ומולדביה, לאונגאריה וטראנסילבאניה, לבוקובינה ולרייסין, כפי שכינו אז את רוסיה האדומה וכן גם „גליל לבוב". ההגירה דרומה־מערבה, חיזקה יישובים יהודים, שהיו קיימים כבר בארצות הנזכרות, היא יצרה גם

יישובים חדשים נוספים בתוכן, שהיו נבדלים זה מזה וחיו חיים רוחניים מיוחדים לפי דרכם הם. הגירה זו גרמה אפילו לכך, שההיסטוריון הידוע הרכבי יצר תיאוריה, שבימי הביניים התקיים בארצות אלו, ברובן ארצות סלאוויות, מן הגבול הכוזרי עד בוהמיה ועד בכלל, יישוב יהודי גדול, שדיבר סלאווית, לפחות מן המאה התשיעית ואילך. יישוב רצוף זה היה מורכב, לדעתו, מיהודים, שהגיעו לשם מחופי הים השחור ומקאוקאז דרך כוריה; מימי מסעי־הצלב ואילך נוספו עליו גם פליטים מגרמניה, שרק באמצע המאה הי"ג נעשתה לשונם של הפליטים הללו לשלטת. יישובים אלה היו יישובים יהודיים מיוחדים, לא "רחוב־היהודים" או "פרבר היהודים" על יד העיר הגויית, כפי שהיה נהוג באירופה התיכונה והמערבית: העיר היהודית הוקמה בדרך כלל מלכתחילה, בעזרתו של המושל, לשם יישוב־היהודים.

עם הישובים שהורחבו לרגל הגירה זו נמנתה גם טשרנוביץ, שמספר יהודיה היה בימים ההם קטן מאוד. אופיו של ישוב זה היה מעורב: חציו כפרי וחציו עירוני. התושבים היהודיים עסקו בפרנסות מעוטות ההכנסה, מקצת במסחר ומקצת בחקלאות, גננות וגידול מקנה. ברור, שברובם היו עניים כל כך, עד שלא השיגה ידם לפעמים אף להחזיק רבנים. לרוב היו זקוקים למסור בידי מלמדים פשוטים את תפקידיהם של הרב ושל החזן ושל השוחט גם יחד. והמלמד, שמילא את כל התפקידים האלה כאחד, לא היה בכל זאת מקבל שכר קבוע ומספיק מידי הקהל ומוכרח היה להסתפק בתרומות ונדבות בשמחת חתונה, ברית־מילה וכדומה. תלבושתם של הגברים כתלבושת המסורתית של יהודי פולין וליטא לאחר מכן: מעיל ארוך ממשי־קטיפה או מאטלס בתלבושת־חג ועל ראשם השטריימל עם כפתו המעוגלת ועם פרוות שועל המקיפה אותו מלמטה – תלבושת שהועתקה מלבושם המסורתי של נודדי הערבה והקוזאקים והובאה אליהם על ידי הכוזרים.

בשנות 1241, 1259 ו־1287 התנפלו הטאטארים על מולדביה, רייסין ופולין והקימו את שלטונם של החאנאים מקיפטשאצק על הארצות השכנות על חופי הדניסטר והדאנובה, שלטון שנמשך כמעט מאתיים שנה. יישובים רבים על כל קהילותיהם, שהיו קיימים בהם, נמחו מעל פני האדמה. ומאחר שאין כל ידיעות על טשרנוביץ ועל המסחר ועל המעשה היהודי בה במשך של 150 שנה בערך, עלינו להסיק שגם גורלם של היהודים בעיר זו היה כגורל אחיהם במקומות אחרים.

פריחת המסחר בפולין במאה הט"ז הביאה גם לתחייתם של הישובים היהודים במולדביה ומובן מאליו גם בבוקובינה. הגורמים לפריחה זו הם: א) במלחמת האמנציפאציה של מעמד הסוחרים הפולנים־הגרמנים בשלטון הסוחרים היהודיים עמדו שליטי־פולין לצידם של היהודים; ב) בהיאבקות כלכלית זו חסר היה לסוחרים הפולניים המוסד, שהביא לפריחת מעמד הסוחרים במערב־אירופה: הגילדה, שבארצות פולין אין באותם הימים

אף זכר לה. יהודי פולין היו לעומת זאת גוף נפרד ושלם, ששאף לפתח את המסחר בין חבריו על ידי זה שנתן עבורם ערבות של „זקני היהודים" (סָנְיוֹרֶס יוּדֵיאוֹרוּם). ברור, איפוא, שהמסחר מוויניציה לארצות המזרח היה בידי סוחרי־פולין יהודיים. לבוב היתה למרכז מסחרי בין המערב לבין המזרח וכאשר מולדביה הכירה בשנת 1389 בשלטון פולין על שטחיה, שלטה היא על כל סחר־המעבר (סחר הטראנסיט) למן ארצות אשכנז עד ארצות החוף של הים השחור, עד לכאפא, קצ'יבי (אודיסה) וביאלוגראד (אקרמאן). היהודים והארמנים הם שדאגו ליצוא־הסחורות ממערב למזרח וליבוא ממזרח למערב. הפולנים הסתפקו בעיקר בכך ששלטו על השווקים בערים לבוב וקראקא גופן, כך, שהם קנו את תוצרת־המזרח באחת הערים האלה והעבירו אותן לצפון-מערב. הם עצמם נסעו רק במקרים נדירים ביותר לערי הים השחור לשם קניית סחורות. נציין כאן, כי לשון הדיפלומאטיה הרשמית בכל ארצות הבאלקאן והמזרח הקרוב היתה בימים ההם הלשון „הסלָבנית", שנשארה עד לימי הטורקים הלשון המדוברת היום־יומית בפיהם של התושבים היהודיים במולדביה.

נשתמרו רק תעודות מועטות מאותה תקופה. מחוזה מסחרי אחד ממין זה, שנכתב ב־8 לאוקטובר 1408 בין סוחרי לבוב ובין אלכסנדר הטוב, שהיה בשנות 1401–1433 נסיך מולדביה, שומעים אנו, שלכל סוחרי־פולין בלא שום יוצא מן הכלל בין אם הם „רוטנים, ארמנים, טאטארים, סאראצנים ויהודים יש הזכות לסחור בערי טשרנוביץ, חאטין וסורוקה". מקומות אלה, ששכנו ליד נתיב המסחר הנקרא „דרך הטאטארית" היו לפי דבריו של ההיסטוריון הרומני המובהק, האנטישמי המפורסם, פרופסור ניקולַאי יורגַא „גדושי יהודים". הוא מונה עוד ערים אחרות בנות יישובים יהודיים, כגון סָרָט, שטֶפַאנֶשטי, בוטוֹשַאן ויאַס, השוכנות על נתיב זה, שהיה אחד משלושה ראשי הדרכים של המסחר העולמי המסועף של היהודים – הראַדָניטים (ראדניטים נקראו הסוחרים המנוסים בנסיעות ממערב_אירופה, כלומר מפראנקוניה לארצות הסלביות). כאן, כבערים האחרות שהזכרנו, היו נחים מעמל הנסיעה וכאן היו מחליפים ביניהם את סחורותיהם, סחורות־חוץ תמורת תוצרתם המקומית. כאן היו הסוחרים חייבים גם להעלות לשלטון את המכס, בעיקר היה מנצל את מקומות המעבר האלה באכזריות שאין דוגמתה הנסיך וולאדימיר (1433 – 1456) שהיה מטיל על היהודים תשלומים מרובים לטובת קופתו הפרטית.

תעודה אחרת משנת 1440 מוכיחה, שיהודי ביצאנטיה ואיטליה, שהתישבו באכפא, היא פיאודיסה שבקרים, ונשארו שם עד שנחרבה בשנת 1475, סחרו באופן אינטנסיבי עם סוחרי רייסין ופולין. לארצות אלו היו מובילים כל מיני מרכולת־מזרחית, כגון יינות, אלום, לימונים, בשמים וכדומה. היו גם יהודים שעזבו את עיר הנמל והעתיקו את מושבם לערים שונות שבמולדביה וביניהן גם לטשרנוביץ. נפילתה של האימפריה הביצאנטינית הענקית בשנת 1453 בידי מוחמד בן מוראד, שולטן הטורקים, פירושה גם הקץ למצב

הפרוע שהשתלט לא רק בטורקיה עצמה אלא גם בארצות השכנות, שאליהן פחדו הסוחרים הנוצרים, לצאת מעתה. הטורקים היו ברוב רובם עם של „אנשי מלחמה", אך חסר היה לו המעמד הבינוני בכלל ומעמד הסוחרים ואנשי המעשה, הנחוצים בישוב עירוני, בעיקר. הם לא יכלו לסמוך בכך על התושבים הקדמונים, היוונים, בהם לא יכול לבטוח לב השולטן, כל עוד היתה קיימת מלחמת תנופה בין הטורקים המושלמים ובין עמי הנוצרים, כל עוד לא יכלו היונים להסתגל למצב החדש, להיות כפופים למנצחים החדשים. חסרון מורגש זה ביקש השולטן למלא על ידי יהודים. רבי אליהו קפאסאלי מאי קאנדיה מוסר, כי בשנת 1461 נמצאו סוחרים יהודיים רבים, שהלכו מקושטא לסחור את ארץ רומניה, וואלאכיה ומולדביה, אחדים מהם, בעיקר יוצאי באווריה, נשארו לשבת ישיבת קבע בערי רומניה.

אף הדרך מארצות מערב־אירופה לארץ־ישראל נשתנתה בימים ההם: היא לא הובילה שוב מויניציאה בדרך הים לעכו, אלא דרך היבשה מגרמניה לפולין, מולדביה, וואלאכיה, טורקיה עד חלב לארץ־ישראל. הנוסע סֶבַלד רִיטֶר (Sebald Rieter), משנת 1479, מוסר לנו פרטים על דרך הנסיעה הזאת במלים אלו: „להלן תיאור הדרך ביבשה מנירנברג ומן המחוזות הסמוכים לה ועד ירושלים, כפי שציין לי אותה יהודי בירושלים שעבר בה זה לא כבר: את הדרך הזאת אפשר לעבור בביטחה רבה ומרבית היהודים, הבאים מארצות גרמניה אל ירושלים יעשו את דרכם ביבשה: ראשית יסעו מנירנברג לפוזנא, אשר בפולין ע' מילין גרמניים, מפוזנא ללובלין, אף היא בפולין כס' מילין גרמניים, מלובלין ללבוב כל' מילין גרמניים, מלבוב דרך הוואלאכי לשוטץ (סוטשאבה) כל' מילין, משם לוויסנבורג (אקרמאן כיום) שעל הים, היא עיר בקצה הוואלאכיה כל' מילין גרמניים" ומשם דרך טורקיה לחלב ולירושלים. על מצב הבטחון של נסיעות אלו כותב ריטר: „בארץ הוואלאכי יש לקחת משמר־לוויה, כי הנסיעה בה אינה בטוחה כל כך. אולם בארץ טורקיה עד חלב, בני־לוויה מבין הסוחרים הטורקים, אשר בחברתם הנסיעה בטוחה מאוד, אולם מחלב אל ארץ־השולטן יש לדאוג למשמר ולמתורגמן". מובן מאליו, שרבים מהנוסעים נתקעו לימים אחדים גם בטשרנוביץ, כי „אנשים פשוטים התקדמו לאט־לאט ובכל קהילה קיבלו כסף להוצאות עד לקהילה שניה" עד שהגיעו לבסוף לארץ־ישראל.

בשנת 1498 פרץ חיל־הצבא של השולטן לתוך ארצות רייסין ופולין ושדד את כל רכושן, אולם היה נאלץ לסגת, כי בשל הקור נפלו כ־30.000 איש מחיילותיו. את המצב הזה ניצל הנסיך שטיפאן הגדול כדי להינקם מן השולטן, שונא הנצרות והתקיף את צבאותיו הנסוגים והשמיד עשרות אלפים מהם. גם אלברכט, מלך פולין הצטרף להתקפות האלו על האויב המשותף, חדר לתוך מולדביה הצפונית ושדד אף הוא את היישובים בלא רחמים. הכרוניקון

הרומני יון ניקולצ'ה מוסר שגם טשרנוביץ על יהודיה ונוצריה סבלה נזקים עצומים. לבסוף הכריע הצבא הטורקי את הרומנים והפולנים ונצחו נצחון שלם עד שהכניסו את הארצות האלו תחת ממשל השולטן. מעכשיו היתה מולדביה ממשלה מיוחדת במינה; למראית עין שלט בה נסיך נוצרי (הוספודאר), אבל אזניו היו דרוכות תדיר לכל הגה היוצא מפי השולטן העותומני והשולטן היה מחליף את ההוספודארים כמעט בכל שנה ולעתים קרובות היה "פתיל המשי" בשביל מיתת־חניקה של פקיד עותומני, שסרח, עובר את הדרך הרחוקה בין קושטא וסוטשאווא, בירת ההוספודארים, וצבאות הטורקים תחת פקודת הבייס שלהם היו נחיתים בארץ תמיד וחיכו לשעת־הכושר לפרוץ לגבולות פולין, פעם יחד עם חיילי ההוספודאר, פעם זולתם ופעם ההוספודאר בלא הטורקים. כך, למשל, פרץ בשנת 1505 הנסיך בוגדאן השלישי ממולדביה (1504 — 1517) עם חייליו הוא לתוך פודוליה רק מפני שמלך ארץ זו לא רצה להסכים, שהנסיך ישא את אחותו לאשה. בוגדאן כבש את פוקוציה, שדד והחריב ערים וכפרים רבים וחזר עם מאות משפחות רוטניות שבויות, אשר התישבו בארץ. המלך התנקם והשיב מלחמה שערה וחדר אף לבוקובינה (הוא הגיע אפילו עד העיר בוטושאן) והפך מקומות ישוב רבים לעיי־מפולת, בתוך אלה סבלה גם טשרנוביץ נזק ניכר. בוגדאן חזר והתנפל על פודוליה ובשנת 1509 שכר לו המלך מפודוליה צבא חזק והפקיד עליהם את ההטמאן קאמינצקי מקראקא, אשר "שדד את טשרנוביץ, דורוהוי, בוטושאן ושטיפאנשט, כיון שלא היה מי שיוכל לעמוד נגדו". כאשר השתדל בשנת 1529 הנסיך פטרו רארש (1527 — 1547) —בו פותח שיעבוד מולדביה על ידי הטורקים— לכבוש חזרה את פוקוציה ופרץ לתוך הערים קולומיי, שניאטין, טיסמיניצה והאליטש, יישובים יהודיים גדולים שהיו שלל לחילותיו, שלח המלך את ההטמאן טארנובסקי בראש צבא עצום והוא "שרף את טשרנוביץ ומקומות אחרים עד לבוטושאן". קרבות והתנפלויות אלו מארץ לארץ נמשכו עד שנת 1537. ב־22 בפברואר של אותה שנה, כאשר הושמד על יד טאראשנץ חלק גדול של הצבא המולדבי, נחתמה שביתת־נשק לששה חדשים, אבל למרות זאת שדדו ב־1538 החיילים הפולניים, שנשארו לשמירת הגבולות בין מולדביה לבין פודוליה, את טשרנוביץ ובוטושאן. מאות של ערים וכפרים במולדביה עלו באש. במשך שלושים השנים האלו נכרתו חיי מאות יהודים, רכושם והונם עלו בתוהו, כי מה שלא הספיק הגדוד האחד להחריב, נחרב על ידי הגדודים, שנכנסו אחריו. שנות השלטון של יורשי פטרו רארש, של הנסיך איליאס (1547—1551) ושל שטיפאן הצעיר (1551—1552) היו שנים של שלווה. לעומת זאת היה הנסיך אלכסנדר לופושניאנו, שהעתיק את כסא ממשלתו מסוטשאווא ליאס, כלפי היהודים מושל אכזרי ביותר. הוא מלך פעמיים על מולדביה, בראשונה בשנות 1552—1561 ובשניה בשנות 1564—1568, עת נטה אליו השולטן שלים השני חסד הודות להשתדלויותיו

של דון יוסף הנשיא המפורסם. תמורת עזרה זו ביטל הנסיך את גזירותיו על היהודים.

מן הימים האלה נשתמרה תעודה חשובה, המתארת את תנאי החיים היהודיים ברומניה ובמיוחד בטשרנוביץ, והיא יומן על נסיעה לקושטא ואסיה הקטנה בשנות 1553—1555 מאת האנס דרשוואן, גרמני מעיר דוכס שבבוהמיה. בין שאר דבריו מספר דרשוואן, שהטורקים מגייסים בארצות הנוצריות הנכבשות אחת לשלוש שנים מבחר נערים, היפים והזריזים ביותר, של בגיל 12 עד 18, מעין „מעשר ילדים", ומחנכים ומכשירים אותם ליניטשארים מובהקים. אבל על היהודים חסים הם מלעשות זאת, „היהודים והסוחרים הזרים מפולין, רייסין, ואלאכיה ואונגאריה רשאים לבוא למולדביה ולעריה, כגון סוטשאווא, סרט, טשרנוביץ, בוטושאן, חאטין ויאס ולצאת ממנה, הם חפשיים לסחור בכל מקום שהם רוצים, בתנאי שהם משלמים את המסים לשולטן"... „היוונים והיהודים נוהגים לחכור את הבציר, לבצור את הענבים, לעשות מהם יין, והם עצמם ממלאים את החביות, בהן הם מעבירים את היינות לקושטא ולמקומות אחרים"... „היוונים שופכים הרבה מיים לתוך יינותיהם, אבל היהודים לרוב אינם עושים כן. ולכן מוצאים אצל היהודים את היינות המשובחים ביותר ובכמויות הגדולות ביותר". מטשרנוביץ יודע דרשוואן במיוחד לשבח את טיבו של כבד־אווז מטוגן שאכל בה והוא מתאר אפילו את אופן הכנתו.

היחסים בין פולין, כמתווכת המסחר המערב־אירופי, לבין טורקיה, כמתווכת־המסחר לארצות המזרח הקרוב והרחוק, היו באותו הזמן הטובים ביותר ולכן נשארו דרכי־המסחר המזרחי, חוץ משינויים אחדים בלתי חשובים, כמו שהיו. לבוב וקושטא היו, כמקודם, התחנות החיוניות בדרך זו, ואם לבוב היתה החוליה המקשרת בין הדרום הטורקי מצד אחד לבין שאר מחוזות פולין ומערב אירופה מצד שני, הרי היו הארמנים ובייחוד היהודים בעיר לבוב יחד עם היהודים האשכנזיים, שנקראו „פרנקים" ושהיגרו מחמת הרדיפות בארצות־אשכנז ללבוב ולזאמושץ, שקשרו קשר אמיץ בין בירת רייסין לבין המזרח. הם־הם שעמדו במגע תמידי עם התחומים הרחוקים ביותר שבמזרח, בידיהם נמצאו מכשירי ההובלה; הם היו מנהלי השיירות, בהן השתמשו לפרקים גם סוחרי קראקא ודאנציג, אפילו סוחרי קוליניה ונירנברג, ודרך זו מלבוב לקושטא הוליכה גם לאדריאנופול. פגישה עם היהודים מארצות טורקיה בירידים שנערכו במועדים קבועים בלבוב היה בגדר דבר המובן מאליו. כן היו פוגשים יהודי פולין בקושטא לרוב. מצב זה הוטב עוד יותר לאחר שמלך פולין זיגיסמונד אוגוסט פנה אל „הכול יכול" בחצר השולטן, אל דון יוסף נשיא, „הוד מעלתו הנסיך" ו„ידידו החביב עד למאוד" בבקשה, להשפיע על השולטן, שימלא את בקשתו. מה היתה בקשה זאת? רב אחד מאיטליה, בן זמנו של יוסף נשיא, רשם אז: „שמעתי אחורי הפרגוד, איך כמ' יוסף נשיא יר"ה שלח ציר מיוחד אל המלך

מפולוניא עם שרים ועבדים עמו ונעשה לו כבוד גדול ולכל העם, אשר היה עמו. אבל לא נודע מחמת עסק מה היה שם הציר". אנו יודעים מתוך תעודות שונות, שהמשא והמתן, ה„עסק", ביניהם נסב על השאלה: מי ייבחר כנסיך מולדביה לאחר מותו של אלכסנדר לופושניאנו? גם למלך פולין וגם לשולטן היה עניין רב במועמד שיהלום את האינטרסים שלהם. מצד הפולנים נתמך בוגדאן הצעיר, בנו של אלכסנדר לופושניאנו ומצד ה„שער" – ההרפתקן איווניא. את החשיבות שבהצעתו הטעים המלך הפולני על־ידי זה, ששלח ציר מיוחד לקושטא, את טארנובסקי. יוסף הנשיא המליץ על בוגדאן 1570–1574, שאמנם אושר גם על ידי השולטן. רגשי תודה וגם העובדה, שיוסף הנשיא נתמנה לוויזיר על וואלכיה גרמו לכך, שהיהודים יכלו לחיות באותן המדינות במנוחה ושלוה. יוסף הנשיא ידע גם לנצל את עמדתו הפוליטית הגבוהה כדי לרכוש לו יתרונות כלכליים ברומניה ובפולין, כגון את המונופלין בסחר־היין והטאבאק וגביית־המכס. סוכניו ונאמניו היו אך ורק יהודים, שהתישבו לתועלת עבודתם אפילו ישיבת־קבע בבוקארשט וביאס, בבוטושאן ובטשרנוביץ.

אבל תחת ממלכתו של פטרו החיגר (1574–1587) הורע שוב מצבם של היהודים במולדביה. בשנת 1579 גזר הוא עליהם חובת־גלות. לפי תכניתו הוטל הגירוש קודם כל על סוחרי־הבהמות „הזרים". אולם לפני שעלה בידו להוציא את הגזירה לפועל הורד בשנת 1582 מגדולתו בפקודת השולטן. פטרו החיגר נימק את פקודתו האכזרית במכתבו לעיריית לבוב משנת 1579 במלים אלו: „הסיבה – יאוש סוחרינו, אשר מחכים לשוא על יד הגבולות של ארצי לקוני הבהמות בו בזמן שהיהודים נוהגים את הבהמות לעבר הגבול ומוכרים אותן שם. ובאופן זה הולכים עסקי סוחרינו לאיבוד". ומי הם „סוחרינו" אלה המתאוננים על היהודים? – היוונים! כרגיל עוררו היהודים בסגולותיהם המיוחדות להם, בפקחותם ובחסכוניותם המחושבת, קנאה ושנאה, בעיקר אצל מתחריהם הישנים. כי לא רק עמים גדולים ועצומים קמו על יהודים לאבדם, אלא גם נדכאים וגולים כמוהם. כן היתה בהם לרעה יד עם אחד, מפוזר ומפורד כמעט כמוהו, שגם מלכותו היתה לבז בידי זרים והיה לעם נודד וגולה בארצות רבות. היוונים היו לפני כיבוש קושטא (1453) והריסת ביזנציה בעיקר המלווים ברבית והתגרנים, כי העמים האחרים בערי־טורקיה ורומניה ובנגב רוסיה לא שלחו עדיין את ידם במסחר ודוקא בני מעמד זה נחוצים היו לכל ארץ בהתפתחותה הכלכלית והתרבותית. עתה היו היהודים שהביאו חיים ושפע של ברכה ועושר לכל המקומות האלה. ובכל זאת ניסו היוונים להמיט שואה על היהודים ואף הצליחו מפעם לפעם, אף כי לאמיתו שלדבר היו הם הזרים, שהיגרו מארצות אחרות למולדביה, בו בזמן שהיהודים נולדו לרוב בארץ זו.

אבל בצרתם הגדולה של היהודים בתקופת פטרו החיגר קם להם שוב עוזר ומושיע בדמותו המזהירה, בעלת השפעה עזה בחצר השולטן, של שלמה בן נתן אשכנזי (1520–1605). הוא היה רופאו של המלך זיגיסמונד אוגוסט בקראקא עד שנת 1564. בשנה זו עבר לקושטא לשמש רופא ומיעץ בענייני

פוליטיים שונים של הווזיר הגדול מוחמד סוקולי. בבחירות המלך בפולין, שנערכו בשנת 1573, תמך הוא בנסיך היינריך מאנזשו כמועמד נגדי של ארנסט מבית האבסבורג ושל איוואן האכזרי. הוא התערב גם במריבות שונות שפרצו אז במולדביה. הודות למעמדו האיתן הוכרח פטרו החיגר להבטיח לשלמה אשכנזי לבטל את הגזירה על היהודים ולהעניק להם את כל הזכויות. כתמורה לכך עלה פטרו החיגר שוב על כסא הנסיכות, הגזירה נתבטלה ואיש לא עזב את הארץ. בשנת 1591 עזר שלמה אשכנזי לנסיך אהרן (1591–1595) לעלות על כסא מולדביה מתוך תקוה שיעמוד לצידם של היהודים. אף על פי שלדעת כמה חוקרים היה הנסיך אהרן מגזע ישראל (שמו האמיתי היה אהרן עמנואל) ואף על פי שקיבל את תמיכתו של "היהודי המפורסם שלמה טדסקו, כיום הכל־יכול של הווזיר הגדול" (כך כותב הציר האוסטרי בדין וחשבון שלו מ־21 בספטמבר 1591 לוינה), בגד הנסיך ביהודים ומסר מספר עוזריו בידי רוצחים. אהרן וודא זה השתתף במלחמת טורקיה נגד אוסטריה (1593) לצד האוסטרים. כיון שיהודי מדינתו שמרו נאמנות לשולטן, ערך בהם הנסיך המשומד פרעות ו„הרג את כל הטורקים ובניהם תשעה־עשר מיהודי תוגרמה, שנמצאו בימי המרד ביאס, עיר הבירה שלו". זיגיסמונד הצעיר, נסיך טראנסילבאניה, הצליח לקחת אותו בשבי ולהחזיק אותו במאסר עד מותו, וכך נושעו היהודים מן הצורר. הרציחות המתוארות לא היו באותם הימים בגדר של מקרה נדיר. הרבה שאלות ותשובות של ר' מאיר מלובלין (מהר"ם), נכד המקובל ר' אשר לעמיל מקראקא, בס' „מנהיר עיני חכמים" (ק"מ שאלות ותשובות, ויניציאה שע"ט); של ר' בנימין בר' אברהם סלוניק מפודהייץ בספר „משאת בנימין" ובשו"ת ב"ח הישנות (קנ"ח במספר) והחדשות (צ"ה במספר) של רבי יואל סירקיש־יפה, דנות בענין עגונות, שבעליהן נרצחו במולדביה. המאורעות הנמסרים בתעודות אלו מוכיחים, שמסחר היהודים התפתח במיוחד מאז התאחדו פולין ואוקראינה (1569) ושטחי פעולותיהם התרחבו. בתוך הגבולות של הארץ המאוחדת ניתן להם חופש גמור לסחור אותה ואת מולדביה לאורכן ולרחבן. מכאן הוציאו לפולין בהמות, דגים, עורות־שער, דונג ויין־קוטנר ומפולין הביאו בעיקר בדים ודברי־גאלאנטריה. הכסף העובר לסוחר היה הזלוטי הפולני והמטבע האונגארי והאיטלקי.

גם יהודי טשרנוביץ השתתפו בתקופה זו בפועל בהתפתחות הענינים הכלכליים. גם הם פיתחו הווי עממי משלהם ועשו חיל רב לארגונם העצמי. לא בתוך חומות־גיטו אלא ברובע מיוחד ונפרד יצרו הם חיים מעורבים עירוניים־כפריים. הרי עם כל דלותם היחסית היתה עיירתם פתוחה לרוח נושבת משדות ויערות שבסביבה, בחצרותיה נראתה גם עז וגם פרה, את הבתים הקיפו ערוגות־ירק, גנים של עצי־פרי ושדות תפוחי־אדמה. אפילו בעלי־אחוזות ובעלי־מלאכה היו ביניהם. בשנת 1525 התלוננו בפני הנסיך האזרחים בערי מולדביה וביניהם גם אזרחי־טשרנוביץ, ש„הארמנים, היהודים והיוונים תפשו,

בניגוד לחוק הקיים, את כל המסחר, את בתי־המרזח ואת המאפיות ורכשו להם אפילו אחוזות ובהמות". לרגל תלונה זו דרש הנסיך, שהאזרחים יקחו "מידי היהודים את התעודות המוכיחות, שהקרקעות הם רכושם ולמסור לו את התעודות האלו", כדי שישמיד אותן "כיון שאסור להם לרכוש קרקעות, ורק בתנאי זה נתקבלו בזמנו על ידי אלכסנדר הטוב, כאשר גורשו מאונגאריה ומארצות אחרות בשל אמונת־אבותיהם, הותר להם רק לחיות לפי חוקיהם ומצוותיהם ולסחור בלא שיהיו רשאים לרכוש קרקעות, בתי־מרזח או מאפיות, כדי שלא יטמאו את הנוצרים, כאשר חוקיהם דורשים אולי מהם".

מכל זה מתברר, שהסטאטוס החוקי של היהודים באותם הימים תלוי היה במצב־רוחו של השליט, כי רק בידו היה השיפוט ורק פסקי־הדין שלו היו מכריעים. אמנם הוציא אלכסנדר הטוב בשעתו (ברבע הראשון של המאה הט"ו) מתוך חוקי ממלכת ביזאנציה סעיפים שונים, שנראו לנסיך המולדבי כמתאימים לארצו וחיבר באופן זה מעין ספר־חוקים עצמאי בשביל תושביה ובתוכם גם בשביל היהודים, אולם אף טופס אחד מקומפילאציה זו לא נשתמר ולכן אין הפרטים שבה ידועים לנו. דבר אחד ברור, ששאיפת המחוקק היתה, להשפיע על היהודים שימירו את דתם.

בעקבות המלחמה בין פולין וטורקיה, שפרצה בשנת 1600, שבה חדר הצבא הפולני האדיר בפיקודו של זאמויסקי לתוך ארצות רומניה עד פלוויישטי, באו על יהודי טשרנוביץ יסורים רבים. הם ברחו מפני האויב והונם נשדד, אולם עד מהרה נהדפו הפולנים והיהודים יכלו להקים מחדש את בתיהם ואת משקיהם. גאספר גראציאני, איטלקי, שכבש לו אותה עמדה רמה שהיתה ליוסף הנשיא בחצר השולטן — גם הוא נתמנה לנסיך האי נכסוס — היה אסיר תודה לא רק למלווי־הכסף היהודיים שלו, אלא גם לרופא החצר ר' יוסף קוניאן הספרדי (de Conegliano), שנפטר ביאס ד' מרחשון תצ"ג, בעד השירותים הגדולים ששירת אותו. גראציאני השפיע על השולטן לטובת יהודי מולדביה ואיפשר להם על ידי כך להחזיק מעמד ולפעמים גם להצליח יותר מבזמן מן הזמנים עד ימיו. הודות למאמציו של גראציאני ולרופא היהודי נתנו הוֵוֹדים מאטי בָּסאראב (1633—1654) של מונטניה, וואסיליֶה הזאב (1634 – 1653) של מולדביה, שניהם עבדים נרצעים לאדונם השולטן, זכויות רבות בעניני הכלכלה והתרבות ליהודים בארצותיהם, למרות שמאטי בסאראב וואסיליה הזאב היו עויינים זה את זה ומעולם לא היה ביניהם שלום פוליטי. נסיכים אלה הם גם שהעניקו ליהודים, בפעם הראשונה בתולדות ארצותיהם, את התנאים הראשונים של סטאטוס חוקי, שהתיר להם להתארגן בקהילות מופרות ומסודרות וליצור את כל המוסדות הציבוריים, הנחוצים לחיים לאומיים ודתיים עצמיים שהיו אפיניים באותו הזמן ליהודי פולין.

מצב היהודים תחת שלטונו של הנסיך וואסיליה הזאב היה, בהשוואה למצבם בארצות אחרות, משביע־רצון והסיבות לכך מרובות: א) כמו הנסיכים

הקודמים כן עלה גם הוא על כסא המלוכה במחיר גדול שסחט מאת האכרים האומללים באחוזותיו הרבות. והמתווך המתאים בינו לבין אנשי החצר הטורקי היה רופאו היהודי, ד"ר כהן, שבא לעיר הבירה שלו, ליאס, כנאמן מסור של השולטן; ב) מתוך דינים וחשבונות שונים של ג'יובאני באטיסטיני באלארינו, בעיקר מ־28 לפברואר 1656 ו־3 ליאנואר 1660, שומעים אנו, כי עמדתו הפוליטית של ד"ר כהן היתה בעלת־חשיבות מיוחדת, הרי הוא שקיבל מאת השולטן את הסמכות לנהל את המשא ומתן עם השוודים, כדי למנוע אותם שיתאחדו עם הרוסים נגדו במלחמה שעמדה לפרוץ בימים ההם. גם ויניציאה הרפובליקאנית השתמשה בד"ר כהן כמוסר אינפורמאציות על המתרחש בשטח המדיניות הטורקית־רוסית. נבין, איפוא, שבעזרתו של רופא זה הצליח וואסיליה הזאב לבוא לידי יחסים כלכליים נוחים יותר עם ויניציאה; ג) ולבסוף עוד סיבה אחת שאינה חשובה פחות: מולדביה שימשה במחצית השנייה של המאה הט"ו ובמחצית הראשונה של המאה הט"ז שדה־הקרב העיקרי במלחמת המריבות באותן השנים. מלבד זה התנפלו לעתים קרובות כנופיות־שודדים, „הידאמאקים", על ארץ זו, הגובלת עם ארץ־מגוריהם וגזלו ובזזו מן הבא בידם. ברור, שבתנאים כאלה אי־אפשר היה, שהמסחר יגיע לאיזו יציבות שהיא ויתפתח במידה רצויה ומועילה. השליטים היו, איפוא, מעונינים, שהסוחרים יחזיקו מעמד דווקא בימים הקשים ההם ועל ידי זה לשמור על כך שלא יסתמו מקורות הכנסותיהם. הסוחרים הועלו אפילו לרמה סוציאלית מכובדת והנסיכים העניקו להם זכויות־יתר. אך האמת ניתנה להיאמר: למרות כל הזכויות „רבות־החסד" האלו סבלו הסוחרים היהודיים נוראות מצד הסוכנים הציבוריים.

מה היה טיבן של הנחות אלו? בחוקים החדשים הונחו היסודות שעל פיהם יכלו קיבוצי היהודים בכל המקומות של מולדביה להתארגן קמעה קמעה על ידי זה שיסדו את ה„קהל". אמנם היה זה התא התחתון, אבל הוא היווה את החלק החשוב והחזק ביותר בבנין האוטונומיה היהודית העתידה לבוא. הרי הוא היה המוסד היחידי במקום, שהיה עליו לדאוג לעניני הפולחן ונושאיו. מסגרת פעולתו כללה צרכי־דת וצדקה ועניני חינוך ובריאות. בכוחו היה לחייב את הישוב כלפי השלטונות הציבוריים ולערוב בעדו.

צורת ה„קהל" היתה צורתה של גילדה, דוגמת ארגוני הקהילות היהודיות בפולין. שמו הרשמי של ה„קהל" היה „בריאסלה ז'ידובילור" (גילדה של היהודים), בראשו עמד ה„סטארוסטה". הוא עם שאר „טובי העיר", שמספרם היה שונה לפי גודל־הישוב (כך היו, למשל, בטשרנוביץ שלושה, ביאס—שבעה) יחד עם הרבנים, כולם נבחרים, היו נמנים על המועצה. ברשות ה„קהל" נמצאו כל המוסדות הציבוריים והדתיים, מוסדות הצדקה, הלימוד והחינוך של הקהילה. דיני התלמוד והפוסקים היו מתקיימים בשלטון ה„קהל" ובבתי־הדין שלו למעשה ולא רק כמנהגי־דת בלבד. איננו יודעים אם נוצרו כבר בזמנו של וואסילה הזאב „בריאסלה נגוסטורילור" (גילדה של הסוחרים) ו„בריאסלה קרויטורילור"

(גילדה של החייטים), ששמה העברי היה „פועלי־צדק", מוסדות שהיו קיימים בתחילת המאה הי"ח, מאחר שרוב התעודות כגון הפנקסים וכו' אבדו, אבל ברור שבלא אמצעות ה„קהל" אף יהודי לא היה רשאי לקנות נכסים ולמכרם, לא להתיישב באיזה מקום שהוא ולא לבוא בדברים עם המוסדות הממשלתיים והמקומיים, ואם גם היחיד היה במשטר זה בכל מקצועות חייו כפוף לפרנסי הקהל ולרבנים, הרי הוא שהתחיל לשמור על המון העם בתור גוף לאומי תרבותי בפני עצמו. החינוך היה כולו בידי ראשי הקהל והרבנים, היסוד של חובת־לימוד כללית היה לחוק. ב„חדרים", שעליהם היו משגיחים גבאים מיוחדים מתוך ראשי־הקהל, היו לומדים כל הנערים העניים על חשבון הקהל. משו"ת של ר' בנימין אהרן בן אברהם סלניק (1550—1620) „משאת בנימין", סימן מה, אנו למדים, שלשונם של היהודים במולדביה בימים ההם היתה רומנית ולא יידיש ולכן יש להניח, שרומנית היתה גם לשון הלימוד ב„חדרים" ושרמתם לא עלתה על רמת הלימודים ב„כותבים".

הקודקס החדש של וואסילה הזאב הנקרא ברומנית „פראווילה של וואסילה לופו" (נדפס בפעם הראשונה ביאס 1646) הכיל שורת סעיפים, שמטרתם היתה שמירה על הנצרות הטהורה. כן אסרו על הנוצרים את נישואי־תערובת, את הביקורים בבתי־כנסיות יהודיים בזמן התפילות, את אכילת־מצות והשתתפות הנוצרים בסדרי־הפסח, השבתות והחגים; הם גזרו עליהם אפילו לצום בתעניותיהם, לעומת זאת נתנו סמכות לשופטים יהודיים להטיל על כל תושבי־הכפר הקרוב למקום רצח, אם רוצחו של היהודי אינו ידוע, קנס של סכום עצום מאוד (ראה „סדורו של שבת", של רבי חיים מטשרנוביץ).

גם בתקופה זו לא נבדלו היהודים תושבי הארץ (ז'ידאווי) בדרכי־חייהם מן הרומנים הנוצרים. אפילו תלבושתם היתה כתלבושתם של הרומנים. עובדה זו יוצאת מ„משאת בנימין", סימן מה, ומ„בית חדש" של ר' יואל סירקיס, סימן פב. בשניהם מסופר על יהודי אחד, שאי־אפשר היה להכירו כיהודי, אלא לאחר שפשט מלבושו. גם מ. קארא („תולדות מולדביה ורומניה" (1781) בתרגומו הרומני של נ. אוראשיאנו), שהקדיש פרק מיוחד יסודי לצורת התלבושת ולהתפתחותה ברומניה, גם של היהודים וגם של העמים האחרים, מדגיש, שלא היה אז שום הבדל בין המולדבים ובין היהודים. הבדלים היו קיימים רק בין היהודים הזרים, שלא היה ברצונם להתישב במולדביה, לבין הרומנים וכן גם בינם לבין היהודים תושבי הקבע בארץ.

ב. תקופה של פרעות ממושכות

שם שודדים חורים, שופטים עזי־מצח,
מורדי אור שרים, מושלים עושי־רצח
(וולוֹוֹ״ה זבארז׳אר)

מרידות הקוזאקים והאוקראינים בשנות 1648–1658 הרעידו את כל הגוף המדיני בפולין. סיבות המרידות האלו היו אמנם דתיות־פוליטיות וסוציאליות־חברתיות ובתחילתן היו מכוונות נגד ה״שלאכטה״ הפולנית וגירוריה הקתוליים בלבד. האוקראינים, נאמני הכנסיה האורטודוכסית, „היו הולכים ודלים והיו נבזים ושפלים והיו לעבדים ולשפחות לעם פולין וליהודים להבדיל״. הלא הכבידו הדוכסים והשרים הפולניים „את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בבית ובשדה וישימו עליהם מסים גדולים וקצת מן השרים היו מענים אותם בעינויים קשים ומרים שיעמדו על אמונת האפיפיור. וכל כך היו שפלים עד שכמעט כל האומות ואפילו אותה האומה הירודה בין כל האומות, היו מושלות בהם״. כך מתאר את המצב בפולין לפני פרוץ המרידות ר׳ נתן נטע הַאנוֹבֶר בספרו „יון מצולה״, הוא שראה במו עיניו את „צמיחת האסון, סבתו, מהלך השתלשלותו הטבעי עד שים הפורעניות הולך ושוקע בתוך תהומותיו, כיגע מנענועיו״.

לדעתו של ד״ר יעקב שאצקי אין לגורמים הדתיים חשיבות רבה במרידות אלו. הוא רומז על זה, שמצד אחד התנגדו הפריצים הפראבוסלאביים לחמלניצקי ונשארו נאמנים לפולנים ושמצד שני נלחמו בפולין הקתולית ובמנהיגיה הקתולים, פריצים־קתולים־אדוקים יחד עם חמלניצקי. „לא הפולני הקתולי לחם ב–1648 באוקראיני הפראבוסלאבי, אלא רק הפריצים הפראבוסלאביים העשירים והעירוניים היו יריבי הקוזאקים, אפילו האיכרים הפראבוסלאביים לא נרתעו מלשדוד את המנזרים הפראבוסלאביים, כי רצו לקחת להם את אחוזותיהם ואת אדמותיהם״. הקוזאקים לחמו, לפי דעתו, לאינטרסים שלהם בלבד ולעולם לא שמו להם למטרה לשחרר את האכרים מעול־שעבודם, „פשוט יען כי הם בעצמם היו בעלי־קרקעות ובשום אופן לא רצו, שכל האכרים יהיו לקוזאקים״. בוגדאן חמלניצקי, נולד באוקראינה וחונך על ידי הישועים בבתי־ספריהם שבקיוב וביארוסלב „הקים צבא של כנופיות עזות נפש, שצמחו ממעמקי הערבה״ והיה להאטמן שלהן ושל בני־בריתן האוקראינים המורדים, הציע ליהודים לבוא אתו לידי ברית־ידידות – הצעה ללחום במערכותיו הציע גם לנסיך מולדביה וואסילי הזאב ולמתיה בסאראב, נסיך מונטניה, „כדי להשתחרר מעול היהודים, הארמנים והמדכאים הפולניים״; וואסילי, שהיה לאחר כן גיסו של חמלניצקי, הודיע על הצעה זו למלך הפולנים ומתיה – לשולטן העותומני, אבל גם היהודים וגם הנסיכים הרומניים לא נענו להצעותיו. הם ידעו, שחמלניצקי מדבר „בפה רך ושבע תועבות

בלבו ולבו חורש און, כדרך כל היונים (כלומר האוקראינים, המעתיק), שהם נראים כאוהבים ליהודים ומדברים עמהם דברים טובים ונחומים ומפתים לאדם בדברים רכים שלהם ובלשונם יכזבו ולבם לא נכון להם ולא נאמנו בבריתי. חמלינצקי והקוזאקים פנו נגדם והתחילו לרדוף אותם באכזריות פראית. אלה וצבאות בן־בריתם קארל גוסטאב משוודיה השמידו חלק גדול מיהודי אוקראינה ובגלילות אחרים את רוב הישובים העתיקים וערערו בכל מקום את מעמדם החמרי של היהודים. פודוליה וסביבות נהר דניפר היו הראשונות לפורעניות; משם פשטו גדודי הקוזאקים דרך ווהלין ללובלין ודרך רייסין ללבוב ומשם לקראקא. האנארכיה הגמורה בעקבות מאורעות נוראים אלה, שנמשכו עוד בתחילת המאה הי"ח הגבירה לא את צרתם של שרידי־החרב בלבד, היא הכשירה גם את הקרקע לתנועות רוחניות שונות, שבאו מארצות הקיסרות העותומנית דרך וואלאכיה ומולדביה שהיו בכלל המעבר מקושטא לפולין וליהודים — גם לשאלוניקי ולארץ־ישראל.

בכל שטחי חייה של מלכות פולין בתקופה זו ניכרות סמנים מובהקים של ירידה והתנוונות. אותו הבנין החברתי, שבקומותיו הבינונית היו היהודים מוצאים מקלט לעצמם במשך מאות השנים, הלך ונחרב כתוצאה הכרחית מהתפתחות זו ומצבם של היהודים נעשה רעוע משנה לשנה. הגבירים היהודיים, ש„כדרך כל היהודים שבמדינת רוסיא, היו שרים ומושלים בכל מקומות רוסיא, אשר מזה נמשכה הגזרה הרעה", התנשאו על הקהל היהודי ונהגו בו ביד רמה. בתוך הקהילה היו תמיד עניים מרודים מזה ונגידים אדירים מזה כמעט ללא מעמד מעבר. ובמידה שמעמדם הכלכלי של יהודי פולין הלך וירד בה במידה הרגישו, שמשטר ה„קהל" מפריד ביניהם יותר משהוא מאחד אותם ואת מקומו של שלטון הקהילה תופס ה„קהל". ההשתררות על הקהילה מצד יחידי־סגולה, אוליגרכיה של פרנסים עשירים ורבנים תופשי־תורה. הממשלה הפולנית לא ראתה בקיבוצים היהודיים אלא קבוצות נושאות מסים בלבד. לכן הלך והתרבה עומס המסים, שהוטל עליהם. היא לא הבינה כלל וכלל לשים לב להטבת מצבם הכלכלי של היהודים ולהגדיל בדרך זו את הכנסותיה; להפך, היא סתמה יותר ויותר את מקורות פרנסתם. הרי הממשלה הוציאה מידם את כל העסקים הגדולים, כגון קנין־קרקעות והתאחזות בכפרים, חכירת־המכס והמסים, עיבוד מכרות־המלח ומכרות־המתכת, אפילו רשותם לסחור את הארץ ולעסוק במלאכה צומצמה. צעד אחר צעד נדחקו לתוך המסחר הזעיר, לחכירת־אכסניה ובתי־מרזח באחוזות האצילים, לסרסרות העלובה ולמלאכות הפשוטות. מבחינה משפטית היתה אז כל הקהילה משועבדת לאדון העיר או הכפר ומופקרת לשרירות לבם של הפריצים. מה שאסר האחד על יהודיו, התיר השני ליהודים שלו, וגזירות של היום היו בטלות למחר.

ברור, שלא רק רבים מבין שרידי החרב של חמלנצקי „ברחו קצתם למקומות החזקים וקצתם ברחו למדינת וולחי" (יון מצולה) — רומניה של עכשיו,

אלא גם הרבה מבין פליטי החורבן הכלכלי שבא אחריו, נמלטו לארצות רומניה, וביחוד למולדביה. נוסף להם נפדה מספר לא קטן מן השבי בכספם של אחיהם ברומניה. אפשר לומר, שקהילות רומניה נתמלאו מחורבנן של קהילות אוקריאינה ופולין, כי הן נשארו בימי מרד ההאידמאקים מחוץ לשדה הפגעים. רק כשבא טימוש, בנו של חמלניצקי, בשנת 1653, ליאס, כדי לגרש את גיאורגי שטיפאן מכסא־הנסיכות ולהחזירו לוואסילו הזאב וגם לשאת את בתו לאשה, התנפלו הקוזאקים שלו על היהודים במקומות שונים, שעברו בהם. יש להניח, על יסוד התעודות הקיימות, שגם טשרנוביץ היתה למשיסה בפרעות אלו ויהודיה נשדדו ונהרגו לרוב. ביאס לקח טימוש כ־60 יהודים שבויים, הארכידיאקון פאול מחלֶב (אַלֶפּוֹ) מספר בספרו „מסעותיו של מאקאריוס, פאטריארך מאנטיוכיה בשנות 1650—1660", שלפני בואו של טימוש למולדביה „לא פחדו המושלמים והיהודים להופיע בפומביות, רק היוונים לא העיזו לעזוב את ביתם בגלל השנאה העמוקה, ששררה בינם לבין שאר תושבי־הארץ". אבל עם בואו לשם „נפלה אימה על הטורקים והיהודים, כי הקוזאקים שדדום ועינום; אכזריותם של הקוזאקים היתה גדולה עד כדי כך, שכולם היו נהרגים, אלמלא היה נוכח הפאטריארך שלנו... ובנוגע ליהודים שמו אותם הקוזאקים במגדלים ועינו אותם בכל הלילות, כדי שיגלו להם את רכושם. לבנו היה מלא תמרורים לשמוע את בכיות המשפחות והילדים הפעוטים". בכלל אפשר לומר, שמלבד מקרה יחידי זה של חדירת כנופיות טימוש למולדביה לא אירע שום דבר בשטח המדיניות החיצונית במחציתה השנייה של המאה הי"ז לרעתם של יהודי מולדביה.

ראוי לציין במקום זה, שהיהודים הספרדים, שהיגרו לרומניה ושפתם היתה טורקית או יוונית, לא התיישבו ישיבת־קבע, כמו היהודים האחרים; הם באו כמו הארמנים כדי לעשות עסקים מסויימים בלבד ולשוב לאחר גמר עסקים אלה למשפחותיהם, שנשארו בטורקיה וביוון. אנו רואים גם כאן אותה תופעה, שאפשר לראות באוסטריה ובאונגאריה באותם הימים, שהיהודים הספרדים מיסדים קהילות קבועות ומסודרות רק לאחר שקיבלו מן הממשלה זכויות־יתר, שהבטיחו להם קיום אוטונומי.

בימים ההם התכוונה מלכות טורקיה לסדר את חשבונותיה הישנים שבינה לבין פולין ובשנת 1670 יצא השולטן בראש מחנה צבא דרך מולדביה להשתער על קאמיניץ, שנכבשה ב־3 לספטמבר 1672 מחמת רשלנות הפולנים או על ידי בגידה של אחדים מהם והטורקים עלו מערבה והגיעו עד לעיר לבוב. השולטן אילץ את פולין בחוזה־השלום שנכרת בבוטשאטש לוותר על גלילות פודוליה, קיוב וברצלב. הגבול החדש בין פולין לבין טורקיה התקרב הרבה אל לבוב ובמשך 27 השנים הבאות היה הנהר זברוטש הגבול בין שתי המדינות. קאמיניץ, הוסיאטין, סאטאנוב וכו', ערים מלאות וגדושות אוכלוסיה יהודית, נעשו ערים טורקיות. בעזרת הממשלה הטורקית שבו אמנם מספר יהודים פולניים למקומות שמהם גורשו או ברחו ונוספו עליהם אפילו יהודים מוואלאכיה. גם יהודים

עותומניים הרבו לבוא אל הירידים בארצות הנכבשות האלו. הדרך החדשה של המסחר והתרבות היתה מעתה שאלוניקי–קאמיניץ — סאטאנוב — מעז'יבוז', כיון הדרך הישנה: לבוב–טארנופול–סאטאנוב נסגר על ידי כאליל־פחה. בחוזה־השלום בקארלוביץ (1699) הוסכם, שהפולנים יקבלו את פודוליה בחזרה. הגבול נפתח מחדש, אולם ממשלת ההוספודארים המולדביים נפסקה בחוטין ובמקומם בא פחה טורקי בתור נציב השולטן. בשנות 1672—1678 היגרו יהודים רבים מרצונם הטוב מפולין למולדביה, בעיקר לטשרנוביץ, בוטושאן, ניאמץ, פיאטרא, בארלאד ופוקשאן. בנדידה זו הלכו בעיקר השכבות התחתונות במובן החמרי והרוחני. אלה שבאו עתה מן המערב יסדו יחד עם היהודים שישבו בארץ מכבר את יהדות מולדביה החדשה והמיוחדת במינה: ערב־רב משונה, ערבוביה של תרבויות שונות, שבה היו תוססות נטיות דתיות שונות. רבים מהם נהו אחר תורת־הקבלה והסוד, רבים האמינו בהתקרבות־הקץ והתוצאות — שבעלי ההזיה ומחשבי הקצין מצאו להם כאן כר נרחב ועוררו תנועות חדשות, במיוחד בגליל הקטן של הארץ — בבוקובינה. ערבוביה זו ניכרת בעובדה, ש"מנהג־ספרד" שהונהג בבתי־הכנסיות ברומניה ואחר־כך בפודוליה ובגאליציה אינו לא מנהג אשכנז ולא מנהג ספרד אלא ערבוביה של נוסחאות. מהגרים אלה קנו להם מן התושבים הנוצריים חנויות ובתים. אחדים מהם התאחזו אחר־כך בכפרים, כגון היהודי משה בפופריקאן על נהר ז'יז'יה, שנטע כרמים והיה לאחד מסוחרי־היין המפורסמים בכל הארץ, או היהודי צ'רבול (צבי) בכפר וורבשט על־יד טשרנוביץ. מתוך התעודה מ־4 לאוגוסט 1796, שלפיה „נמכר ממשפחתו של יהודי זה למנהל הראשי של גביית־המסים יון פאאלאדי לעולם ועד חצי הכפר וורבשט על כל נתיניו וטחנותיו המסודרות", מתברר שצ'רבול בעצמו רכש לו את כל הכפר ב־1 במרס 1717.

מצבם של היהודים בשנים הראשונות של המאה הי"ח הורע תחת שלטונו של הנסיך מיהאי ראקוביצא (מ־1704—1705 ומ־1708—1710). במלחמה הטורקית־האוסטרית גורש מיהאי ראקוביצא מארצו לאחר שהאוסטרים פרצו לתוך מולדביה. הוא ביקש, איפוא, מן הטאטארים תושבי רוסיה, שיבואו לעזרתו נגד האויב הכובש את רומניה, על ידי שירשה להם, לשדוד את התושבים ולהטיל עליהם עבודות־פרך. בינתים שלט במדינה הנסיך דִימִיטרי קאנטִימִיר, שנוצח על ידי הטורקים וברח לרוסיה. פה כרת עם הקיסר הרוסי בשנת 1711 ברית־ידידות, שבעקבותיה התחילה לא רק השפעת התרבות והמדיניות הרוסית על המדינה, אלא בא גם זרם של יהודי רוסיה למולדביה שהוסיף לתערובת האתנית הקיימת עוד יסוד אחד בעל ערך. יורשו של דימיטרי קאנטימיר, הנסיך ניקולאי מאברוקורדאט (1713—1716), איש בעל השכלה רחבה, ידיד היהודים (הוא עמד תחת השפעתו העזה של רופאו ר' אליעזר פאפו בעל „פלא יועץ"), ונאמן הטורקים, ידע להחזיר למדינה שקט וסדר וגם מנוחה ושלווה ליהודים, אולם עד מהרה באו להם שוב ימים קשים, כי מיהאי ראקוביצא (1716—1727) היה צורר־ישראל

ולחץ אותם קשה. תחת שלטונו של קונסטאנטין מאברוקורדאט (1733—1749) הוטב מצבם הרבה. לפי חוזה־השלום בין רוסיה וטורקיה, שנחתם בבאלטה — לימאן בשנת 1749, עזבו הרוסים את השטחים, שכבשו אותם במשך המלחמה, אבל כדי לשמור על השפעתם המדינית הוסכם, שנסיכי־מולדביה לא ייבחרו, כמו עד עתה, לכל ימי־חייהם, אלא ל־7 שנים בלבד ושבמקום „המועצה המדינית המתמדת", שלא היתה נוחה וצייתנית לרוסיה, ייכנס מזמן לזמן „דיוואן אד הוק" (מועצה מדינית מיוחדת). בשנה זו עלה שוב על כסא־הנסיכות שונא ישראל, שעליו כתב בן־זמנו: „הוא אוהב בצע ללא גבול. צרכן כספים, שרכש לו אותם בלא כל יגיעה, עורך משתאות ואורגיאות כל לילה, יוני הראוי בכל לאחיו הרומני מיהאי רקוביצא". על התרבות האוכלוסיה היהודית בבוקובינה בכלל ובטשרנוביץ בפרט מעיד ספרו של יוסף בוסקוביץ, שליווה את הציר האנגלי בנסיעתו מקושטא לפולין בשנת 1762 והיו נאלצים, לרגל מזג־האויר הרע והגשמים החזקים, להישאר שבועיים בטשרנוביץ. בוסקוביץ רשם אז ביומנו: „רוב התושבים של עיר זו הם בני הדת היונית־האורתו־דוכסית, אבל נמצאים גם יהודים רבים, העוסקים במסחר־יצוא. אחדים מאתנו לנו בדירותיהם".

* * *

אפייני לתקופה זו הוא שלטון־נסיכים שמוצאם יווני הנקראים „פאנאריוטים". את דמותם מוסר לנו אחד הצאצאים ממשפחת פאנאריוטים, ראדו רוסֶטי (כהיסטוריון ידוע הוא בשם ווראכס) בספרו „זכרונות, מה ששמעתי מאחרים". הוא כותב: „ככל היונים, שהיגרו מצאריגראד לרומניה, כן היו גם הפאנאריוטים הרפתקנים במלוא מובן המלה. הם באו הנה אך ורק כדי לעשות הון ולהשיג עמדות מזהירות. מולדאביה וואלאכיה היו בשבילם, מה שהיו מכסיקו ודרום־אמריקה בשביל ההידאלגו העני מספרד. הארצות הרומניות היו לפאנאריוטים אפילו עוד יותר מזה, כי בו בזמן שלספרדים היתה מולדת משלהם, חיו היונים מצאריגראד חיי עבדים, שהוטלו עליהם בכוח הזרוע על ידי הקיסרות האלילית. ומכיון שהיו מחוסרי־מולדת היה להם הסיכוי לא רק לעשות חיל עצום, אלא גם להשקיע אותו מעבר לדאנובא עוד יסוד מגרה". והפאנאריוטים האלה „הצטיינו באכזריותם ובחוצפתם, בקמצנותם ובקפדנותם. במשך מאתים שנה שגדלו וחונכו בסביבת העריצות הפראית ביותר, בלא כל מגן וכוח מול הטורקים, הקובעים והמכריעים היחידים בחייהם, למדו להשתמש אך בנשק של מחוסרי און: בצביעות והתנכלות, באופן המושלם ביותר". שליטים אלה והאצילים בעלי־האחוזות ומנהלי־המשקים של המנזרים הכירו בחשיבות האיכלוס (אימפופולריה) של רומניה במהגרים חדשים ובמיוחד בחשיבותם של היהודים כמאכלסים, כדי להעלות את הכנסותיהם, בעיקר מרכושם הקרקעי. הרי החקלאות היתה בלתי מפותחת, היבול של מזרע התירס, הדגן, השעורה

והחיטה היה דל מאוד. אפילו הכמויות שנדרשו למשרפות־היי"ש המעטות לא נמצאו בידי האכרים והמשקים של המנזרים ושל בעלי האחוזות הגדולות והיה צורך להביאן מפודוליה הסמוכה. הוזמנו, איפוא, תושבי־ארצות אחרות וביניהם גם יהודים להתיישב בכפרים חדשים או קיימים סביב לערים או המנזרים. מתוך תעודה אחת משנת 1768, הוא ה„חריסוב" של גרי גורי יון קאלימאך (1767–1774), שנשתמרה במלואה, יוצא בבירור „שהמתישבים החדשים צריכים להגר מן הארצות הזרות, השכנות או הרחוקות ולא מערי־הארץ וכפריה ושהם יוכלו להיות מגזע כלשהו, אלא שלא יוקטן מספר התושבים ביישובים הקיימים מכבר". הנסיך הדגיש „שעל האחרונים להשפיע על קרוביהם, מכריהם וידידיהם מחוץ לארץ להגר למולדביה". הוא התיר למהגרים כשרים יהודים ולא־יהודים להתישב בערים ובכפרים. הוא וה„פריץ" העניקו לקבוצות מסויימות זכויות רבות ועשו להם הנחות, כי היו תושבים „רצויים בעיניהם ותועלת היתה צפויה מהם". כך קיבלו מקום לבנין בתי־דירה ובתי־עסק, בית־כנסת (מעצים ואך במקרים יוצאים מן הכלל מאבנים), בית־עלמין וכו' והובטחה להם אוטונומיה משפטית וחופש גמור במסחר. הנסיך שיחרר אותם ממסים למשך שנים מספר, גם משגדל הישוב היהודי בעיר והמקום הוצר להם היו כמה משפחות יוצאות למקום אחר בסביבה ומייסדות שם קהילה פיליאלית, קהילת־בת, שהיתה נתונה לפיקוחה ולמרותה של קהילת־האם, היא שילמה באמצעותה את מסי־הנסיכות, נזקקה לבית־דינה וכדומה. אם התנאים היו נוחים, היתה קהילת־הבת מתפתחת והופכת במשך הזמן קהילה בפני עצמה, בלתי תלויה בקהילת־מוצאה. גם כאן שולמו מסי הנסיכות על ידי הוועדים (אוּבשטֶה, קהל) בסכומים כוללים. דוגמה אחת לכך: סאדיגורה היתה עד שנת 1765 שטח־יערות. בשנה זו הקים הרוזן גַארְטֶנבֶּרג (השם סאדיגורה אינו אלא תרגום של שם המיסד הזה מגרמנית לסלאבית) בית־מטבעות רוסיות. המתיישבים ובתוכם גם היהודים היו עוסקים במלאכות ובעבודות הקשורות בבית־מטבעות זה. את צרכי המזון הביאו מחוץ למקום. לאחר הכיבוש האוסטרי (1774) עזב הרוזן גארטנברג את המקום ואז העניק המפקד העליון על חיל־הכבוש, הגיניראל סְפֶּלֶני, קרקעות נוספות למתיישבים והזמין לשם גם תושבים יהודיים נוספים. ביולי 1775 התיר להם גם לעסוק במלאכה והסכים לתחוקה עירונית. הוא פיטר אותם לשש שנים מכלל מס ומעומס כספי אחר. בדין וחשבון הראשון שלו לווינה הציע ספלני לא על טשרנוביץ בלבד, אלא גם על סאדיגורה, להכריז עליה כעל עיר חפשית, הצעה שנדחתה בשל העדה הארמנית בשניאטין, שהוקמה על יסוד מסחרי. התושבים היהודיים בעיירה הזו היוו קהילת־בת של טשרנוביץ במשך שנים רבות.

כדי לדעת מה היו ההנחות, שהתושבים החדשים קיבלו אז, נביא כדוגמא את תוכנן של תעודות אחדות אפיניות, שנשתמרו. בפקודה מ־24 לאפריל 1751 מאשר הנסיך קונסטאנטין שטיפן ראקוביצא (1749–1753) „לרגל

התלונות המרובות של הרומאנים והיהודיים גם יחד, שהם תושבי העיירות טשרנוביץ והוֹרָצ׳ה הנמצאת גם כן בשטח השיפוט של העיר הראשונה, את ההנחות הניתנות על ידי קודמי הנסיך קונסטאנטין ניקולאי, שהם פטורים ממס־מלח״. בתזכיר מ־29 למרס 1760 מצרפים אזרחי טשרנוביץ היהודיים פקודות שונות של הנסיכים מתתיה גיקאה, קונסטאנטין ראקוביצא וסְקאלאט גיקאה לתלונתם לפני הנסיך יון תיאודור קאלימאך (1758–1761), מהן מתברר, שלא הם ולא תושבי־הורצ׳ה ורוש השייכים לעיר טשרנוביץ לא שילמו אף פעם מסי־מלח. בתעודה מ־10 ליוני 1773 מאשרים ראשי־העיר, שכיון ו„לאַרנדאטור היהודי מטשרנוביץ דוד אין מקום ומגרש לבנות לו עליו בית הדרוש לו למחיתו וכיון שנמצא מגרש פנוי השייך לנסיך הארץ, הלכנו אל מקום זה, קבענו לו מגרש בית הנמצא בעמק סמוך לְפֶרוט ולא רחוק מביתו של היהודי נוֹבַאק, מול הקבר הטורקי״; כדי שיתאחז עליו לבטח „הוא וכל ילדיו ובני בניו לעולם ועד״. רבוי האוכלוסיה היהודית היה גדול כל כך, שההיסטוריון הגרמני זוֹצֶר, שסייר את כל הארץ, כתב בספרו „תיאורי הארצות הרומניות״ (1781), שבמולדביה „אין כמעט אף עיירה אחת, שלא תהיה גדושה יהודים, בעיקר נמצאים הם בבוקובינה והיהודיות מטשרנוביץ הן כל כך מפורסמות ביופין, שרבים רואים בהן את הערך היחיד הראוי לְהֵרָאות בעיר זו״.

* * *

הזרם של יהודי פולין, רוסיה וגאליציה לבוקובינה ולשאר גלילות מולדביה גרם לכך, שחיי היהודים במולדביה נשתנו מן הקצה אל הקצה. כל עוד שהיו חיים בקהילות קטנות, וכפי שראינו, רק בחסד השליטים הסתגלו לדרכי־המקום ולא נבדלו בהרבה מן העם, שבקרבו ישבו. יהודים אלה, בני העיירה והכפר, הבינו לפעמים בדוחק את פירוש המלות בסידור־התפילה; האמינו ברוחות, לצים ושדים, עין־הרע והשבעות; בכלל היו הם ההפך המוחלט מן היהודים, בני העיר הפולנית, שהיו לרוב בקיאים בתלמוד ובמפרשיו ובכל ספרות־הפוסקים והיו מתבלים אפילו את שיחות־החולין שלהם במאמרי־חכמים. יחסי־הגומלין שנתרקמו לאחר רדיפות חמלניצקי בין היהודים במרכז הפורעניות החדש שבארצות פולין ובין היהודים במרכז המשיחיות החדש שבשאלוניקי, השפיעו מעתה, משהתמזגו יהודי רומניה עם המהגרים מפולין, על טיפוס חדש זה ביתר שאת. הגעגועים המשיחיים נשתרשו עמוק כל כך ברוחו של הטיפוס החדש, עד שאפילו השמד של שבתי צבי וסיעתו ושל יעקב פראנק וגירוריו לא יכלו לעקור אותם ונולדה המינות השבתאית והפראנקית, אולם מצד שני צמחה מתוכו החסידות החדשה בכל ענפיה וגוניה. היא־היא שיצרה „טיפוס של מאמין, שהרגש חשוב לו יותר מן המנהג החיצוני. הדביקות וההתלהבות הדתית – יותר מן העיון ולימוד התורה״. היא חידשה את הישן באופן מתאים לדרישות המוני העם, היא נתנה ליהודים „אור יתר

בלב ואפילה יתירה במוח". נזכיר בהזדמנות זו, כי יוצרה של החסידות ר' ישראל בעל־שם־טוב נולד בעיירה אוקופ הנמצאת בהרי הקארפאטים על־יד הגבול הבוקובינאי־הגאליצאי ומאגדות חייו ידוע, שהיה מבלה שנים בהתבודדות בין ההרים שבסביבות קוסוב וקיטוב. וגם יעקב פראנק נולד לא רחוק ממקומות אלה, בעיירה קורולובקה הסמוכה לקולומיי; הוא עצמו איש בור ונבער הצליח לעשות נפשות בבירת וואלאכיה, בבוקארשט, וכאשר עבר לגאליציה (1755), כדי להמשיך שם בתעמולתו, היו אצלו כ־50 גירורים, כולם יהודי וואלאכיה.

* *
*

מעמדם המשפטי של היהודים במולדביה היה כמעמד כל הזרים. הסטאטוס היורידי שלהם היה דומה לסטאטוס של עובדי־אלילים ושל כופרי הנצרות. גורלם של יהודים אלה כגורל הארמנים, למשל. רק בזמן המשטר של הפאנאריוטים התחילה התאמת מעמדם למעמדם של הנוצרים האורטודוקסים ואז התחילו מתייחסים אליהם כאל שאר ילידי הארץ, אולם הם היו רק נתינים (סופּוּשי, רַאקַיֵי) ולעולם לא נראו כאזרחים בעלי זכויות מלאות. הם היו אמנם רשאים לסחור כסיטונאים וכקמעונאים ככל אזרח או זר אחר, אשר התיישב בארץ ישיבת־קבע, הם יכלו לגור לפי רצונם הם בעיר או בכפר. גיטו לא נמצא בכל רחבי מולדביה, רק במחצית השניה של המאה הי"ח התחילו הגבלות בהתישבותם בכפרים ורכישת אחוזות או חכירתן. במיוחד הרבה הנסיך גריגורי גיקאה בתקופת שלטונו הראשונה (1764 – 1767. בתקופה השנייה (1774–1777) היתה בוקובינה כבר ארץ־כיבוש של אוסטריה) בפקודות ממין זה. כך היו היהודים באותם הימים רשאים לרכוש בתים ומגרשים בכל מקום שהוא, אך לא יכלו לרכוש כפרים או אחוזות חקלאיות, איסור שחל עליהם עוד מימי־קדם, בלא שהיו שומרים עליו עד אז בקפדנות יתירה. הזרים, יהודים ולא־יהודים, כלומר אנשים שלא היה בדעתם להשתקע במקום ונשארו „אורחים־עוברים" (טָרָקאטוֹרי), היו רשאים לעסוק רק בסיטונאות. חריסוב של הנסיך מאברוקורדאט מ־1771 קובע, ש„השווקים פתוחים לפני כל אחד ולכל דבר וששום איש לא יהיה מוגבל בסחר הדברים הנחוצים להמצאת פרנסתו". לפי חריסוב של קונסטאנטין מאברוקורדאט משנת 1741, שהזכרנו כבר, היתה ההתעסקות בחרושת ובאמנות חפשית לכולם, ויהא תושב או זר. הותר להם גם להשתמש במשרתות ושפחות נוצריות ללא הבדל גיל ומין, רק בשנת 1741 הכריז ניקולאי קונסטאנטין מאברוקורדאט „שנערים ונערות, ויהיו הם יהודים או נוצרים, עד לגיל השלושים לא יוכלו לשרת יהודים בבתי מזיגה לא בעיר ולא בכפר". אסור היה ליהודים לקנות כרמים אפילו אם הם נמצאים בשטח העירוני, אולם היהודים ידעו מאז להשפיע על הממונים, שישנו את התנאים לטובתם. את בתי־הכנסיות שלהם היו היהודים רשאים להקים

רק מעץ, אמנם בכל מקום שהוא, אבל במרחק ידוע מן הכנסיה הנוצרית, אך לפעמים הצליחו לקבל את הרשיון לבנות בתי־כנסיות בניני־אבן. גובה הבנין לא היה מוגבל, לעומת זה היה הוא מותנה על ידי גודל האוכלוסיה היהודית במקום. מלבד בית־הכנסת האחד בכל מקום, שכינויו הרשמי היה „סינַאגוֹגָה", אפשר היה להקים בתי־תפילה נוספים לפי רשיון מיוחד, אולם רק בתוך הדירות הפרטיות של הפרנסים. היוריסדיקציה היתה אחת לכל מעמד ומעמד, בלא הבדל גזע ודת, כיוון שרוב היהודים היו סוחרים, היה מעמדם ביחס ליוריסדיקציה שלהם שווה לשאר הסוחרים. בימי הפאנאריוטים הוצאה תחוקה מיוחדת בשביל היהודים, שלפיה לא יכלו להופיע כעדים במשפטי־נוצרים. במשפטם עם נוצרי אסור היה להם גם להישבע, אף צורת־ההשבעה ותוכנה היו אצלם שונים לגמרי משל הלא־יהודים. ההשבעה נערכה בנוסח הידוע מימי הבינים: „מוֹרָא יודאַיקא". גם סדר־המסים נשתנה בתקופת הפאנאריוטים בעוד שעד אז היה מוטל על היחיד מס ישר, הונהג מעתה שעל הקהילה כגוף שלם ומיוחד לגבות את המסים, לפי הערכתה היא, אצל חבריה ולמסור אותם בזמנים קבועים על ידי פרנסיה המיוחדים לכך, ל„קַמָרָה דומניאַסקא" או ל„וִיסטֶרי" של הנסיך. מן הסכום הנגבה בעד בשר־כשר ובעד שחיטת־בהמות ועופות (גַבֶּלֶה או קרופקא) נקבע בכל שליש השנה (טרימסטר) השיעור המגיע לממשלה והעודף הנשאר שימש להחזקת המוסדות הקהילתיים, כגון: א) בית־הכנסת, ב) בית העלמין, ג) בית חולים, ד) תלמוד תורה, ה) חברה קדישא וכדומה. בטשרנוביץ נבנה בית כנסת כתום המאה הי"ז כפי שמעידה תעודה הכתובה ב־13 במאי 1774. באותו זמן פנו „כל יהודי קהילת העיירה (מַארקטפֶלֶקן) טשרנוביץ" ל„דיוואן" ומסרו ש„כבר בזמן המולדבי הקודם, לפני ששים שנה ויותר, היתה בטשרנוביץ סינאגוגה (שול) מוקפת גדר מסביב" ועתה עם בואו של הצבא הרוסי, ששפך את חמתו על היהודים במשך שתי שנות שהותו במקום „נהרסה ונשרפה ביחד עם הגדר ואין להם מאז מקום להתפלל בו לפי התורה והמנהג". הם מבקשים להרשות להם „שיקימו מחדש בית־כנסת באותו מקום, שבו היה בנוי כבר קודם ולהקיפו שוב גדר". הבקשה נתמלאה והוקם „בית־הכנסת הגדול" ש„ברחוב בית־הכנסת" (אחר המלחמה העולמית הראשונה—„רחוב ווילסון") והוא בית־הכנסת של החרדים שנתקיים עד השואה האחרונה. בית־העלמין שבטשרנוביץ הוקם גם כן בסוף המאה הי"ז, אף כי המצבה העתיקה ביותר, שנשתמרה, היא משנת 1718. המצבות לרוב מעשי־אמן אמיתיים, נצבעו תכופות בצבעים. כגון: זהוב, אדום, כחול וכמעט שאין הבדל בין מצבת־עשיר למצבת־עני. לא רחוק מבית־העלמין היה קיים בטשרנוביץ בית־חולים יחד עם הקדש ועל שמו נקרא הרחוב, שהוליך לבית־הקברות, „רחוב בית־החולים". כבכל עיר היה גם בטשרנוביץ תלמוד־תורה, שבו למדו בני העניים קריאת ה„סדור" והלשון העברית והיידיש וכתיבתה; מלבד

זה למדו שם במחצית השנייה של המאה הי"ח גם קרוא וכתוב רומנית. תפקידו של מוסד החברה קדישא בטשרנוביץ היה „גמילת חסדים לחיים ולמתים", כלומר שמירה ליד המתים, ללוותם ולקברם תקנותיה של ה„חברה קדישא" אושרו על ידי החכם־באשי, היינו על ידי הרב הכולל, ששמו היה משנת 1743 „חכם באשי", ולא כמו בפולין על ידי הרב הראשי המקומי, דוגמת אישור התקנות של האגודות המקצועיות הנוצריות על ידי ההגמון. את התפקידים העיקריים של החברה אפשר לראות מתוך. ההסכמה של החכם באשי, שאחת מהן נשתמרה וזה לשונה: „הפנקס הלזה נעשה ונגמר כל התקנות הנרשמים בידיעתי ובהסכמתי כאשר קיימו וקבלו עליהם לפני ח"ם ובאפן זה שיבואו על החתום חמשה עשרה אנשים מעל הפנקס מכל או"א מהחמשה עשרה אנשים מחויב ליתן תכף קודם שיבוא על החתום סך ארבעה אריות (?, המעתיק) בכדי שיהא הסך הנ"ל על הוצא' בנין בית הכנסת ואחר שיבוא על החתום חמשה עשרה אנשים ויסלקו כל או"א למקום אחד סך המגיע עליהם כנ"ל יעשו קלפי פתקאות של חמשה עשרה אנשים ויוציאו מהקלפי שלשה פתקאות שיהא כשרים כמבואר בתקנות הנרשמים והשלשה בוררים יעשו התמנות דהיינו שלשה גבאים ושני ראשים דחבורה הקדושה ומחוייבים כל החבורה הקדושה והגבאים והראשים להתנהג א"ע כפי התקנות הנרשמים וחלילה לעבור על שום תקון והנני גוזר בגזרת התורה שחלילה ליפול דבר ארצה מכל התקונים הנרשמים ואדרבא יחזקו ויקיימו בכל מיני חיזוק והסך המע' הנ"ל יומסר ליד הגבאי פ"ח מה שיתמנו מהבוררים ובכדי לאסור ולחזק כל התקונים אמרתי ידי תכון עמם וזרועי תאמצם ובאתי על החתום היום יום ג' חמשה ימים לחדש מנחם אב תקכ"ח לפ"ק. הקטן יצחק בהרב מ"ח בצלאל הכהן ז"ל ח"פ ק"ק יאס והגליל יצ"ו" (על רב זה ידובר עוד להלן). ראוי לציין, שלפי התקנות יכול להתמנות גבאי רק מי שהיה ראש ה„קהל". במלים אחרות, כבר מראש התכוונו מיסדי החברה, לשמור למשפחות מיוחסות מסויימות את האפשרות להתמנות גבאי ולכן נמצא שאחדים מן הפרנסים שירתו בתפקידם יותר משלושים שנה. לחברי ה„חברה קדישא" שמורה היתה הזכות להנחות ידועות בעיקר ברכישת קרקע בבית־העלמין ובהעמדת־מצבה. מלבד הפרנסים הנזכרים לעיל נבחרו גם 2 נאמנים, 2 רואי חשבונות ו־3 גבאים של בית־הכנסת הגדול. ברשות ההנהלה של החברה קדישא היתה גם להטיל על חבריה תשלומים לטובת העניים, האלמנות והיתומים. מתוך תעודה מ־1 בספטמבר 1778 מתברר כי ההלוואות שנתקבלו מטעם החברה קדישא היו בגובה ניכר. בתעודה קוראים, כי „החתומים למטה מאשרים, ששני אחים מהחברה קדישא קבלו כבר מזמן הלואה בסך 50 זהובים" ולכן „מתחייבים הם מחדש להחזיר את החוב עד סוף 1778". ובתור ערבות מישכנו את שכר־הדירות, שהכניס ביתם בטשרנוביץ,

אשר „ממולו עומד בית הכנסת שלנו; את הבית הזה תקבל הקהילה, אם לא נשלם בעוד מועד והוא יעבור לרכוש הקהילה".

על יהודי טשרנוביץ היה, כמו על תושבי הערים האחרות, לשלם מסים ששימשו להחזקת המוסדות המקומיים הנזכרים. ומספר המסים היה לא קטן: מס־משפחה בסך 5 זהובים אדומים, כולו לצרכי השליט; עליהם היה גם להשתתף בתשלומים לטובת ההגמון ביאסי, שעלו בכל מדינת בוקובינה ל־170 זהובים; מס־שירות בסך 1 אדום, מס־איכסון בסך 1 אדום ו־30 באַן כתחליף איכסון הצבא הממשי בבתיהם של היהודים; מס לעצי־הסקה לעניים בסך 2 באן; מס־שירות בסך 8 באן; נוסף למסים אלה היו מס־בהמות ודמי־מלח בסך 1 אדום; מס־רובוט בסך 3 אדום־זהב ומס־קאמביאטור (להחזקת סוסי־רתמה ועבדים). העירונים, היהודים והנוצרים, שילמו עוד מס־קאנינאר מכל שחיטה, מיין ודונג לכל חבית ודוד.

ככל המוסדות הארציים והמקומיים, כן היו, בהתחלת השלטון של הפאנאריוטים, גם ארגוני ה„קהל" היהודיים הקטנים בלתי מגובשים ובלתי מסודרים ובמידה שהישוב היהודי התרחב והתיצב על יסודות התחוקה הקיימת, התהוותה לאט לאט קהילה מושלמת ומתוכנת. הלא השליטים שאפו לשתף את האנשים בדאגות קיום הנסיכות והגבירו על ידי כך את ליכודם הפנימי. ה„בריאסלה ז'ידובילור" (חברת היהודים) – זהו השם הרשמי מעתה במקום „אובשטיה" הקודם – נמשכה עד לימי השלטון האוסטרי. יסודותיה הונחו בפקודות (חריסובים) של המוסד העליון, שהוקם ביאס על ידי השלטון החדש, הוא „הסטארוסטה הגדול" (ראש המדינה), הנציג הרשמי כלפי הממשלה והעיריות בעניינים האזרחיים ואדמיניסטראטיביים כשם שהרב הארצי, ה„חכם־באשי", פעל בענינים הדתיים. על כל סטארוסטה מקומי ועל כל רב מקומי בקהילות מולדביה היה לשמור על הפקודות של שני המנהיגים הארציים ושל הוועדים שפעלו בצידם, אף כי גם הם עצמם ופקודותיהם תלויים היו באישורם של הנסיכים המתחלפים בשלטון. תפקידו החשוב ביותר של „מנהיג המדינה" היה לייצג את היהודים כלפי־חוץ וכלפי פנים ובידו של ה„חכם־באשי" היה השיפוט הציבילי והפלילי על כל תושבי הארץ היהודים. האינסטאנציה השנייה היה ה„קאמראשוֹ צ'ל מארה" והשלישית – הַבוֹיבוֹדה. הכתובות על המצבות בבית־העלמין הישן שביאס מעידות על שמונה „סטארוסטים גדולים" שהיו במולדביה. אין למצוא בתוך התעודות הקיימות אלא פרטים מועטים על אישיותם, חינוכם, השכלתם ומצבם הכלכלי. תוארם הכללי הוא „האלוף הראש המנהיג", שנים הוכתרו עוד בתואר „התורני" ואחד – „הנגיד המפורסם". ואלה שמותיהם של המנהיגים: 1) הקדוש ר' מרדכי בן יהודה, נפטר בי' בכסליו תע"ו (1716); 2) ר' שלום בן מאיר, נפטר כ"ה בתשרי תפ"ט (1728); 3) ר' שמואל בן שלמה, נפטר ח' באב תצ"ג (1733); 4) ר' ישכר בער בן ר' מאיר, נפטר ט"ז מנחם אב תק"ה (1745); 5) „האיש הישר והמנהיג"

ר' מאיר בן אברהם, נפטר י"א בסיוון תק"ט (1749); 6) „האלוף הראש ומנהיג התורני" ר' יוסף בן ר' ישכר בער, נפטר ו' באדר תקי"ח (1758); 7) „האיש החשוב תם וישר האלוף הראש המנהיג התורני" ר' צבי בן שמעון, נפטר כ"ו באלול תכ"ט (1769); 8) „האלוף הראש הנגיד המפורסם המנהיג" ר' שמעון בן ר' ברוך, נפטר כ"ח באייר תקל"ב (1772).

רב הגליל הראשון היה ר' פתחיה בר' דוד לידא, אשר הפך את יאס „לעיר כלילת יופי משוש כל הארץ, מלאה חכמים וסופרים, גדולה בתורה ובמעשים טובים, בצדקה ובגמילות חסדים והארץ האירה מכבודם" והם דברים שכתב על העיר לבוב בהקדמתו לס' „עיר דוד" של אביו אב"ד בלבוב, בתעודות שונות נזכרים עוד כחכמי באשי ר' זלמן הכהן ואחריו בנו ר' אברהם הכהן ו„הרב הגדול מהו' א ר י ה ל י ב ב ן ש מ ו א ל". בשנת תע"ח (1718) שהה ביאס – יתכן כחכם באשי – אחד מגדולי הלמדנים בדורו, הקדוש והמקובל הגאון ר' נפתלי כ"ץ, בעל „סמיכת חכמים", שנתעכב בעיר זו בדרכו לארץ ישראל. הוא נולד באוסטרהא בשנת ת"ח (1648) לאחת המשפחות המיוחסות ביותר, נתפרסם עוד בנעוריו כעלוי. בעודו צעיר לימים עלה על כסא הרבנות בעיר מולדתו, אולם לאחר זמן קצר נתמנה רב בקהילת פוזנא וכעבור שנים ספורות בחרו בו מנהיגי קהילת פראנקפורט דמיין המפורסמת לשבת בה על כסא הרבנות. ב־14 ליאנואר 1711 פרצה בביתו שרפה, אשר הפכה את הרובע היהודי לעיי־מפולת. מושל העיר חשד בו „שעסק בקבלה מעשית ושהוריד בטעות את שר של אש מן השמים לתוך העיר" ולכן היה ר' נפתלי כ"ץ מוכרח לעזוב את פראנקפורט. הוא נמלט לאוסטרהא, שבתוכה שימש בנו ר' בצלאל כ"ץ אב בית־דין. בשנת 1718 כונן את צעדיו לארץ ישראל, אולם הגיע רק לקושטא, שבה השתקע עד סוף שנותיו (1724), כי השולטן מעוניין היה לקשר אותו אל חצרו קשר הדוק. הוא חִייב את נסיך מולדביה בשנת 1719 למנות את בנו של ר' נפתלי כ"ץ, הר"ר בצלאל כ"ץ (לדעתו של הסופר אדוארד הרברט (אוצר ישראל, חלק ט, ע' 287) היה ר' בצלאל הכהן „אחי נפתלי הכהן מפראג הנודע בווכוחיו עם חיון" ולא בנו), כ„חכם־באשי" לכל ימי חייו ולא כפי שהיה נהוג למנות לזמן מסויים. בשנת 1743 נתמנה כיורשו במולדביה ונוסף לזה, לפי הפקודה של הנסיך שטיפן מיהאי ראקוביצא משנת 1764, על ארץ וואלכיה; בנו של ר' בצלאל כ"ץ, ר' יצחק כ"ץ, שמת בשנת 1777 והיה החכם באשי האחרון של בוקובינה. תוארו היה „חכם באשי של כל יהודי ארצות רומניה" ושם המשפחה שלו ברומנית היה נַפתולוביץ, שפירושו נצר ר' נפתלי כ"ץ.

ראוי לציין, שיאס היתה כבר במחציתה השניה של המאה הי"ז „עיר גדולה של חכמים ושל סופרים". מלבד הרבנים הנ"ל ועוד לפניהם חי „בעיר ייאשי שבוואלאכיה איש אלוהים קדוש הרופא כה"ר שלמה אבן ארואי,

שעסק בחכמת הקבלה יותר מארבעים שנה וחיבר ספרים בה, ובהיותו זקן כבן פ׳ שנה נסע ללכת לירושלים תוב״ב — כך מעיד אחד התלמידים החביבים ביותר של ר׳ יוסף שלמה דלמדיגו (יש״ר מקאנדיה) כשנסע בשנת שע״ח מטורקיה לפולין, בהקדמתו לס׳ „מצרף לחכמה״, ר׳ שמואל בר׳ יהודה ליב אשכנזי. אחריו היה רב ואב בית דין בקהילת יאס הרב הקדוש נתן נטע האנובר, בעל „יון מצולה״, שנתפרסם בין רבנים חסידים והעם על ידי ספרו „שערי ציון״ המלא געגועים על ציון. כל אלה שהוזכרו ושלא הוזכרו הפיצו בארצות רומניה דעת התורה, הגבירו את מוסריותו של ההמון היהודי, העשירו ברוחם את היהדות המולדבית וחיזקו את מעמדה מבפנים ומבחוץ.

סמכותם המוסרית והחוקית של מנהיגי־המדינה בדברי־חול ובענייני־קודש היתה מקפת ורחבה מאוד. שניהם השתתפו במשפטים ציביליים ופליליים על היהודים הנמצאים בשטח־שיפוטם. בידי שניהם היתה מסורה גביית הגַּבָּה והסדר העניינים הציבוריים השונים. לשניהם הקציב ההוספודאר בעד פעולות אלו סכום מסויים מהכנסותיו, שנגבו מהיהודים. החכם־באשי היה רשאי לדרוש חלק מתשלומי־האירוסין, הנישואין והגיטין ונוסף לזה לֶיאוּ (Leu) אחד לגולגולת מהאוכלוסיה ו־45 באַני דמי־שחיטה לבהמה גסה ו־30 באני לבהמה דקה. לפי פקודת הנסיך שטיפאן רַקוֹביצָא ממאי 1764 היה רק השוחט שנתמנה על ידי החכם־באשי רשאי לשחוט בהמות. הסטארוסטה־הגדול היה מבקר כרגיל בירידים, כדי ליישב את הסכסוסים בין מוכר לקונה יהודי ולדון בעניינים שונים אחרים.

לא כל שמות המנהיגים האזרחיים והדתיים המקומיים נשתמרו. אנחנו יודעים רק, שברבע הראשון של המאה הי״ח היה ראש הקהל בטשרנוביץ היהודי טשֶרְבּוּ (צ ב י), שנזכר כבר. מתוך תעודה משנת 1710 למדים אנו ש„הבּוֹאר אַפּוֹסטוֹל מיהוֹלָן היה חייב לסטארוסטה היהודי טשרבו 394 לֶי״. ומסוף הרבע השני של אותה המאה נזכר תכופות שמו של לַזָר (א ל י ע ז ר) י ש ר א ל כנציגם החשוב ביותר של יהודי טשרנוביץ, שעמד בראש הקהילה במשך של יותר מ־35 שנה עד שנת 1779. בין רבני טשרנוביץ נציין כאן את ר׳ מאיר בן יחיאל „תם וישר המופלג בתורה ובירא שמים (נפטר בשנת 1740); ר׳ מרדכי בן יצחק סג״ל מִסְרֶט „איש תם וישר וירא אלוקים הר׳ רבנו המופלא הותיק״ (נפטר בשנת 1752); ר׳ שמחה זאב מקוטי (נפטר בשנת 1780); ר׳ ברוך בן שלמה „התורני והרב הינק והחכם המופלא״ (נפטר בשנת 1793), שפעל גם הרבה לטובת עדתו.

ואף אם לא נשתמרו תעודות מפורשות, הרי שומעים אנו מתוך שירי־עם ופתגמים שונים, שגם בקהילת טשרנוביץ היו ניגודים סוציאליים חריפים, שהביאו לידי קובלנות על ה„קהל״ ולעתים הסבו אפילו למלחמות בין ראשי הקהל ולבין עצמם.

המבנה הכלכלי של יהודי טשרנוביץ לא היה שונה מזה שבשאר ערי מולדביה

ובוקובינה. אלה שנולדו בארץ שגם אבות־אבותיהם ישבו כאן היו ברובם סוחרים ולא הצטיינו לא בידיעת התורה ולא בהשכלה. מבין פליטי פולין וגאליציה היו גם העשירים הגדולים וגם העניים המדוכאים, כי הם היו הראשונים במולדביה בכלל ובטשרנוביץ ביחוד, שהלוו כסף ברבית והתעשרו, ומהם יצאו גם המלמדים והמחזרים על הפתחים; הם שהביאו עמהם, בשלב הראשון, שאיפה עזה ללימודים ולאחר מכן את מלחמת ההשכלה.

כל הסוחרים, בלא הבדל מקצוע והיקף העסקים, מאורגנים היו באגודה מקצועית אחת, ב„בריאסלה הסוחרים". ואף שלא נשתמר אפילו פנקס אחד של „אגודת אומנים" בטשרנוביץ, יש להניח שגם פה כמו בוויז'ניץ היתה לכל הפחות „חברה מורכבת" אחת. מתוך תעודות שונות מתברר, שבטשרנוביץ היתה כבר קיימת בתחילת המאה הי"ח אגודת־אומנים, שתקנותיה היו מכוונות בוודאי לתקנותיה של העיירה וויז'ניץ משנת תקכ"ח (1768), שנשתמרו באיוו"א. האגודה המקצועית כללה בתוכה מקצועות אחדים קרובים זה לזה ואפילו רחוקים זה מזה. כמו אצל הנוצרים, שימש גם כאן הגורם החברתי הדתי רקע עיקרי ליסוד האגודה המקצועית, כלומר משאת נפשם של בעלי־המלאכה היתה לרכוש ספר תורה לעצמם ולבנות בית־תפילה מיוחד. כשמת אחד מהם טיפלו חברי־האגודה בקבורתו ולא חברי ה„חברה קדישא" הכללית; האגודה דאגה גם ללימוד־התורה ולשמירת־המצוות. מלבד זה היה מתפקידה לשמור על האופי המקצועי ומשום כך היו מקפידים על האיסור לעשות שותפות עם איזה פועל שעדיין לא נתקבל כחבר באגודה. האגודה היתה מסדירה את החיים המקצועיים ובמיוחד היתה מקפדת על כך שלא תהיה התחרות בין החברים הן בנוגע לפועל שכיר והן בנוגע ללקוחות. בכלל נהוג היה „ששום גילדה לא תוכל לקבל כחבר אדם בן שפה זרה", בכל זאת נתאשר גם כאן הפתגם כי „במקום שם הכסף עובר בראש, שם הדרכים פתוחות". המקרים שהיהודים השתייכו לאגודות נוצריות לא היו נדירים ולכן אסר הבויבודא בשנת 1767 על הנוצרים למכור אפילו את הנעלים, שנעשו על ידי יהודי או ארמני. לפי רשימת המסים, שנערכה בעקבות הפקודה של הבויבודא בשנת 1769, היו בערים טשרנוביץ, בוטושאן, רומאן, פוקשאן, גאלאץ וקישינוב סוחרים מתיישבים שעסקו במסחר־דבש, בהמות־עבודה ובהמות־שחיטה. בספרו של דִּימִיטְרִי קַאנְטֶמִיר „תיאור מולדביה" (1716) מוסר המחבר, כי „הסוחרים הם בעיקר טורקים, ארמנים, יונים ויהודים, ורק מעטים מולדובנים, כי אלה הם לפי טבעם גאים או נכון יותר עצלים והמסחר נחשב להם כבושה וחרפה, חוץ מן המסחר בתבואות, אשר הם בעצמם מגדלים". בספרו „תולדות מולדביה במשך שש מאות השנים האחרונות" מוסר א. דַארגִיצִי, שהמסחר בשוּפים ואגוזים פרח בבוקובינה זה מאות בשנים „ושמסחר זה היה עסק יהודי בלבד שממנו נתעשרו היהודים ונעשו אחר־כך לבעלי־הרכוש החדשים". איסור השלטונות בימי הפאנאריוטים, להוציא את התבואות ממולדביה ולמכור אותן

בארצות־חוץ, גרם לידי כך, שהונח היסוד לשני סוגים כלכליים, שהיו במשך הזמן החשובים ביותר והאופיניים למשק המדיני של רומניה בכלל: התבואה — במיוחד, שעורה ותירס — נשרפה במידה רבה ובכמות גדולה ליי"ש והפסולות שימשו לגידול שוורי־אבוס, שנקנו על ידי הסוחרים היהודיים וברובם הגדול הועברו דרך טשרנוביץ לפולין ולמוראביה. בידם נמצא גם ייצוא־הסוסים, הפרות, הכבשים, הצמר, העורות, החמאה, הדבש והדונג. סחורות אלו נשלחו במיוחד לערי הירידים הידועות, כגון לפראנקפורט דמיין, ללייפסיה, ברסלוי, ברין ואולמיץ, וכתמורה הכניסו מחוץ לארץ, על פי רוב מרוסיה, גאליציה, פולין, אונגאריה, טראנסילבאניה וגרמניה, עורות מעובדים, סחורות־פרווה, מלח, חרמשים, משורים, סכינים, פגיונות, זכוכית וכלי־נחושת. עם פריונה של העבודה החקלאית והגדלת ייבולה התרחבה והתפתחה גם הסרסרות. סרסורי טשרנוביץ היהודיים הסתובבו בכל ימות־החול בכפרים ובשווקי־הערים, סירסרו בין אכר לבין סוחר וחזרו בסוף השבוע או לחגים הביתה.

את תהליך ההתפתחות בשטחי הכלכלה של היהודים ובמבנה המקצועי שלהם מתאר מיהַאי קוֹסטאקֶה יאֶפּוּרְיאַנוּ במלים אלו: „היהודים, שהתיישבו במאה זו (כלומר במאה הי"ח. — המעתיק) בארצנו, מתחילים באמנות, עוברים אחרי־כן למסחר ולאחר שחסכו הון קטן הופכים למלווי־כסף וסוף־סוף לבאנקאים". נציין בהזדמנות זו, שסחר־הכסף או מתן־הלוואות לא היה ברומניה לפני המאה הי"ח אופייני ליהודים כלל וכלל, ולא היה דוגמת הארצות השכנות ממערב לה מקצוע יהודי כביכול. אדרבא מקצוע זה היה מקצועם של הטורקים ושל היוונים. וכהמשך לדבריו של יאפוריאנו עלינו להדגיש: ראשית, כי היהודים היו חוכרים בכספי החסכונות שלהם אדמות בכפרים ואפילו אחוזות גדולות, שהיו מעבידים אותן בעצמם, ויצרו בזה את הטיפוס־החקלאי היהודי בבוקובינה אשר היה לכבוד ליהדות הרומנית עד המאה העשרים. שנית, שבעלי־המלאכה היהודים נשארו, ברובם הגדול, נאמנים למקצועותיהם במשך דורות שלמים וששיקול־דעתם, התמדתם והתרכזותם בעבודתם המעשית הכשירו אותם להיות אמנים אמיתיים. כך, למשל, היו החייטים היהודים: וֶורנֶר ומייזֶס; הסתתים: פִיקֶר ושטֶיינמֶץ לפאר ולגאוה של העיר טשרנוביץ עד ימיה האחרונים של הקהילה. ובמידה שהחליפו את מקצועותיהם הקודמים היו הם לא רק לבאנקאים אלא ליוצרי התעשייה, לחלוצי החרושת, בזמנים שאיש מבין תושבי העיר הנוצרים אף לא חלם לנסות בשטח זה. לפי החריסוב עוד מ־30 במרס 1768 נתן הנסיך גריגורה יון קאֶימַאך ליהודי הרצל בן־מרדכי את הרשות לייסד 2 בתי־חרושת, אחד לזכוכית ואחד לנייר. שניהם התחילו את יצורם תחת הנהלתם של שלושה מומחים יהודיים עם 60 פועלים.

כשאנו באים לסכם תקופה זו עלינו לקבוע: יהודי טשרנוביץ עבדו ופעלו בזיעת אפם בכל עבודה ומלאכה והוציאו את לחמם בכבוד ובהרווחה. אורח־חייהם היה אמנם צנוע ובלא כל מותרות, כי הסתפקו במועט והיו

שמחים בחלקם. הם לא ביקשו „לעצמם אלא כפי מידת יגיעתם וכפי צורך קיומם", צרכי החיים היו אז זולים, העניות עוד לא רבצה לפתחם. בכלל היו הם אנשי תמימים וישרים במעשיהם, אמנם מנוערים מתורה וחכמה, אבל גם נקיים מערמה ומרמה, מצביעות וגסות־רוח. הם קיימו את המצוות כפי שקיבלון מאבותיהם ולא ביקשו טעמי־מצוות, רק המנהג וה„שולחן־ערוך" היו נר לרגלי־אמונתם. בניגוד לפולין לא „משלו כאן הרבנות והמסתורין העברי כאחד". בארצות מולדביה בכללה היתה הקרקע מוכשרת רק למסתורין. החסידות התפשטה במהירות הבזק וכבשה את הלבבות ונעשתה מושלת בממלכת המסתורין הקיימת. מבשרי התורה החדשה השרישו בהם את מידותיהם ואת מנהגיהם בקלות, כי עדיין לא נשבה כאן רוח ההשכלה, להחריד קהל ועדה, עוד לא היתה כאן המלחמה „בין התורה ומחזיקיה ובין החסידות וכהניה". כבר בתקופה זו הכריעה החסידות הבעש"טאית חלק גדול מקהילות הארץ, במיוחד החל כבר אז הזרע שזרע ר' נחמן מקוסוב לנבוט ולעשות פרי בנפשות היהודים הפשוטים האלה. ר' נחמן מקוסוב, נודע כמקובל וכמצדדו של ר' יהונתן אייבשיץ בריבו עם ר' יעקב עמדין, היה, כדין רוב בני דורו המקובלים, מתנגד תחילה לתורת הבעש"ט כל כך, עד שהלה אמר פעם: „הרב מוהר"ן רודף אחרי להמיתני". אבל לאחר זמן נעשה חסיד נלהב וידידו האהוב של הבעש"ט, ואף לאחר פטירתו של ר' נחמן טוותה האגדה את חוט ידידותם. הוא היה אחד הראשונים שהתפללו, ולא בסתר, על־פי סידור האר"י ז"ל. לחסידיו היה משנן, שכל יהודי מחוייב לקיים את הפסוק „שויתי ה' לנגדי תמיד" פשוטו כמשמעו, כלומר לדבק את מחשבתו בה' אפילו בשעה שהוא עוסק בעסקיו הפרטיים. וכשנשאל: כיצד לעשות זאת? ענה: „הלא בהיותכם בבית־הכנסת ומתפללים, הרי בכל זאת אתם חושבים במקח וממכר של כל מיני סחורות ובכן תוכלו לעשות להפך".

רבי נחמן מקוסוב היה לפי מקצועו חוכר־אחוזות וסוחר־תבואות ולכן רגיל היה לסובב תכופות עם סחורותיו בערי־פודוליה, גאליציה ובוקובינה. הודות לאישיותו ולמידת הוראתו הנפלאה הצליח לעשות הרבה נפשות בארצות הנזכרות ולשלוח את פארותיה של החסידות עד לפינות הרחוקות ביותר. הקיבוץ היהודי בבוקובינה בעל דינאמיות נפשית חזקה מאוד, גילה כבר בתקופה זו את האפשרויות הרחבות הגלומות בשעה שהוא בא במגע עם שכבת־מנהיגים מתאימים.

ג. התחיל עולם חדש, אבל מדורי־גהינום ויסורים ממרקים עברו על היהודים עד שהגיעו אליו

במחציתה השניה של המאה הי"ח בלטו כבר יסודות החברה, המדיניות והתרבות של שלוש המעצמות הגדולות במרכז־אירופה ובמזרחה, אשר בהתפתחותן

ובהתרחבותן הביאו כעבור מאתיים שנה בערך לאותם הגלויים הנוראים והאכזריים שמבשרנו חזינו אותם בימינו. בתקופה ההיא נולדה פרוסיה כמעצמה גדולה ותוקפנית. הקורפירשט הגדול פרידריך ווילהלם הראשון, פרידריך הגדול וביסמארק, הם שחפרו את האפיקים לזרמי החיים שיעילותם נתבררה רק בימינו. הסכמתה של פרוסיה למגמות ההתפשטות הטריטוריאלית של צרפת בגלילי הריינוס וכן השפעתה המעכבת על מדיניות המונארכיה ההאבסבורגית בבאלקאן במאה הי"ח נוסף למאמציה הכבירים להרחיב את גבולותיה — כל אלה יצרו את הרקע המתאים לשינויים המדיניים והטריטוריאליים, שנוצרו לאחר חלוקת פולין הגוססת. מצד שני שאפה רוסיה מאז ומתמיד לפקח על הארצות הקטנות הסמוכות לגבולותיה, אף שלא תמיד היה בדעתה לספחן אליה. הרי היא היתה קשורה בקשרים דתיים גזעיים אל עמי חצי־האי הבאלקאני ויושבי קושטא. משכבשו הטורקים בשנת 1453 את קושטא, „העיר הראשונה של המזרח", והפכו את כנסיית „חגיה סופיה" הקדושה למסגד, מצאה לה הכנסייה האורטודוקסית בית אחר. מעתה ראתה רוסיה את עצמה כמגינה על הנצרות היוונית ועל העמים הסלאביים־המזרחיים, שהיו קשורים בנצרות זו, נגד המדכא הטורקי. קשר זה הוליד כבר באותה חקופה ציביליזאציה חדשה מיוחדת, שראתה את עצמה כיורשתה האמיתי של ביזנציה. מוסקבה היתה לדעתו של העם הרוסי ל„רומי השלישית", לעיר הראשה של המזרח הנוצרי, כי עם עלייתה של טורקיה עלתה גם הממלכה הרוסית לדרגת מדינה בעלת ערך אירופי תחת שלטונו של פיוטר הגדול. ואוסטריה בימים ההם? כאן עמדו זו מול זו שתי אישיות נעלות וכל אחת בעלת השקפת עולם משלה ונושאת רעיונות השלטון משלה המנוגדים זה לזה, אך בהערכת היהדות היו שתיהן בדעה אחת. שתיהן נאבקו מאבק איתנים כדי להגשים את עקרונותיהן: הקיסרית מאריה תרזיה פעלה בשלטונה מתוך שנאה עמוקה למינים ולכופרים בדת הקאתולית, שנאה שנשתרשה בלבה עוד מימי נעוריה. היא התנגדה לכל סיפוח שטחים חדשים למדינתה, אם חיו בהם אנשים בני דת אחרת. וגישתו של בנה־יורשה יוסף לבעיות אלו היתה אחרת לגמרי. גישה שהושפעה על ידי שני הוגי דעות מודרניות, יוסף ניקולאס פון ווינדישגרץ והפֿדמַארשַאל נסיך קארל יוסף דה־לִיגנה (de Ligne). הראשון, שעליו אמר פעם עמנואל קאנט, שהוא „בעל מחשבות עדינות ואצילות של אזרח עולם", עורר על ידי ספרו „על הדברים שעל השולטים לעשותם, אם אינם רוצים, שהעם יעשה אותם מעצמו" את דעתו של יוסף, שלעולם אין לעשות, לא במדיניות הפנים ולא במדיניות החוץ, חצי דבר בלבד, אלא יש לצעוד בדרך שהתיצבת עליה, עד הסוף. ומן השני, הנסיך דה־ליגנה, קיבל את העצה, לשים את „הפילוסופיה למחוקקת היחידה במדינתו" ושהוא בעצמו יוציא לפועל את התיקונים הדרושים ולא להשאירם בידי מיניסטרים או פקידים ובינה מדינית (שטאַטס־רָזון) זאת דרשה ממנו להרחיב את גבולות שלטונו ולהרים את כבוד המונארכיה. סופר אלמוני צרפתי מתאר את היחסים

ששררו אז בחצר הקיסרות האוסטרית במלים אלו: „מצדדי הקיסרות הם לפי מספרם והשפעתם החשובים ביותר. בראשם עומדים הקארדינאל מיגאצי, הכנסיה על נזיריה ונזירותיה. הם מעמידים תמיד וועדות לשמירת הצניעות, לבדיקת הספרים ולאיסורם, להגלות מורים, לרדיפת הפילוסופיה החדשה וכו'. וחסידי הנסיך הצעיר חיים במלחמה תמידית עם אנשי סודו של אמו. אוהדיו הם בעד תיקוני החוקים, פיתוח החקלאות, המסחר והתעשיה ובעד השמדת הכוח של האמונה התפלה ולהפצת הרעיונות של הפילוסופיה החדשה. בניגוד לראשונים מטיפים אלה, לבטל את זכויות הפוידאלים ולהגן על החלשים מפני החזקים".

מתוך השאיפות והתנאים המתוארים נחברר, שבקלות הגיעו בשנת 1772 פרוסיה, רוסיה ואוסטריה לידי הסכם, לחלק ביניהן את פולין. מאריה תרזיה מסרה את ביצוע העניין לעוזרה במלוכה, יוסף, כך שלמן היום הראשון של סיפוח גאליציה לאוסטריה היה הגה השלטון במדינה החדשה בידו. והמסקנה הקונקריטית משלטונו זה היתה, שיש לקבל את הריבונות על הארץ הקטנה השייכת למולדביה, בוקובינה, כדי ליצור דרך ישרה מגאליציה לטראנסילבאניה. ההזדמנות לכך ניתנה לו דוקא בימים ההם.

בשנת 1683 עמדו הטורקים, לאחר שורה ארוכה של נצחונות מזהירים על מדינות שכנות רבות, בשערי ווינה ונהדפו. ומאז התחילה ירידתה, שהלכה ונמשכה עד גירושה הגמור כמעט מאירופה. אחד השלבים המכריעים בירידה זו היתה מלחמתה של טורקיה במעצמה אדירה על חוף הים השחור, ברוסיה של יקטרינה השניה, מלחמה שפרצה בשנת 1768. כשצבאות השולטן הוכו מכות קשות, ראה יוסף, יורש־העצר האוסטרי, את השעה הכשרה להגשמת חלומו. אמנם גרמה בגידתו של הנסיך המולדבי גריגורי קאלימאך באדונו השולטן, שצבאות רוסיה כבשו חלק גדול ממולדביה, דבר שעורר בלבה של מאריה תרזיה רגשות של שמחה למפלת הכופרים, אף הדאיג את עוזרה יוסף, אולם לאחר עמל רב הצליח הלה לכרות ב־6 ביולי 1771 „ברית הגנה והתנגדות" עם טורקיה ולפיה ערב לה יורש־העצר, שיעזור לה להחזיק בשלטון הארצות הרומניות, מולדביה וואלכיה. ב־21 ביולי 1774 כרתו הרוסים והטורקים בקוטשוק־קאינרדי שלום. נסיכות הדאנובא נשארה בידי השולטן והרוסים פינו את מולדביה. אולם אך עזבו הרוסים את הארץ, זרם לתוכה צבא אוסטרי בלא ליתן איזו הנמקה שהיא לפעולה זו ובלא להכריז על מטרת הכיבוש. ב־31 באוגוסט 1774 נכנס המפקד האוסטרי הגנראל גבריאל פרייהר פון סְפֶּנְיי לטשרנוביץ וב־1 באוקטובר של אותה שנה היתה כל הארץ בידו. בינתיים השתדל הגנראל טוגוט בדרכים דיפלומאטיות להשלים את מפעלו על ידי זה שנתן לכיבוש צורה חוקית מוסכמת. המחזיק נהפך אחרי תשעה חדשים לבעליו המוחלטים של פרובינציה זו. בחוזה נאמר בפירוש: „כדי ליתן דוגמה ללא עירעור של ידידות ושל הכרת־טובה ושל רצון טוב של טורקיה כלפי אוסטריה, מוותרת

היא לטובת הקיסרות ומעבירה אליה את הרבונות על השטח פולוציה, אונגאריה וטראנסילבאניה".

זמן קצר לאחר הכיבוש, כלומר ב־10 בדצמבר 1774 הציע הגנראל ספלני באמצעות המפקדה העליונה (גנראל אובר־קוֹמאנדו) בלבוב ל„מועצת המלחמה של החצר" (הופקריגסראט) בווינה „תכנית מעבר לסידור צבאי בחלק מולדביה הכבושה" וגם המפקד העליון בגאליציה, הגנראל אֶדְריכסהויזן, שלח לשם תזכיר מ־6 ביאנואר 1775 תחת הכותרת „תכנית לאדמיניסטראציה של המחוז המולדבי שנכבש בפיקוד צבאי". אשר ליהודים יעצו שניהם לאשר את האירגון הפנימי שלהם בצורת ה„קהל" הקיימת וכן את זכותם לשפוט ולהישפט בענייניהם בערים על ידי שופטים יהודיים, אולם בכפרים, שבהם מינו לשופטים לפי הנוהג המשפטי המולדבי בעלי־האחוזות, אפילו אם הם יהודים, יש להנהיג יוריסדיקציה של שופטים מיוחדים (שטַאנדפּפֶּגר). השיעור של מס־המשפחה יעלה מ־5 ל־10 זהובים לשנה ויש לבטל את „תשלומי־המיטרופוליט". אולם כדי לא להקשות על מהלך המשא ומתן עם הטורקים נדחו כל ההצעות האלה. הקיסר יוסף השני דרש בפקודתו ל„מועצת המלחמה של החצר" מ־8 בספטמבר 1775 מן המפקדה הכללית העליונה בלבוב „לקבוע כלל שאין לערער את הסטאטוס־קבו ולהוציא לפועל רק את התכוף ואת הדחוף". למרות זאת נתן הגנראל ספלני לפי דברי ההיסטוריון וויקנהאוזר, להרבה יהודים, להתיישב בערי הארץ ובכפריה ובייחוד בסאדיגורה.

הגנראל ספלני חזר על הצעותיו בתזכירו, שהגיש אל המועצה הנ"ל ב־10 בפברואר 1776 בשם „תיאור בוקובינה". הרצאתה של המועצה לפני הקיסר היתה שוב שלילית בכתבה ב־13 באפריל 1776, כי „עד קביעת הגבולות של הארץ יש להימנע מכל מה שמתנגד לנוהג הקודם". מתוך החלטותיו של הקיסר הובלטה יותר ויותר דעתו הקבועה, שיהודי בוקובינה הם כמו יהודי גאליציה „מכת־המדינה ולפיכך יש להשתדל ככל האפשר להיפטר מהם. ואם העשירים מהווים צרה לשכניהם הנוצרים – העניים על אחת כמה וכמה". והקיסר הרחמן ואוהב־הבריות, „שכל מעשיו היו מכוונים לטובת העם ואפילו הרעה שגמל להיהודים העלובים היתה מכוונת לטובת יתר תושבי הארץ, האכרים והעירונים הנוצרים", התחיל להגביל את פרנסות־היהודים, להרחיקם מן הכפרים ולגרש מן הארץ כולה את העניים, שאין ידם משגת לשלם את מס־הגולגולת. מאת העניים שלל אפילו את הזכות הטבעית, לשאת נשים, כי הטיל על החתנים והכלות מס כבד ובלא רשות הפקידות אסור היה לקדש אשה. העובר על דבר־המלך גורש מן הארץ ורכושו הוחרם.

על הגנראל ספלני הוטל לפעול להבא לפי העקרונות הבאים: 1) את כל האומות במדינה צריך ללכד לעם אחד ולכן על האדמיניסטראציה בכל הליכותיה ומעשיה לכוון תמיד את דעתה לדבר אחד, היינו להפוך את כולם לעם א ח ד, כדי שהאוכלוסיה כולה תהיה חטיבה אחת; 2) לכן מן ההכרח

שבארץ יהא קיים משפט אחד, העלול לייצור תורת־מוסר אחת ואורח־חיים אחד ; 3) כמו כן צריכה בכל הארץ לשלוט רק לשון אחת – הגרמנית, כי לשון משותפת זו תיצור קשר חזק בין הלאומים השונים ותביא לידי התמזגותם המליאה.

אבל היהודים הרי היו בעייה קשה באופן מיוחד. הם נבדלו בארחות חייהם, באמונתם, בלשונם ובתלבושתם.

בכל הארצות האחרות אמרו על היהודים, שאינם אוהבים לעסוק בעבודת האדמה, אלא במסחר ובנשך בלבד, והנה כאן כמעט שאינם נמצאים מלווים ברבית ומספר האיכרים היהודיים גדול מאוד.

הוחלט, איפוא, בווינה שיש לשים קץ לדבר, שהיהודים יהוו בתוך המדינה, מדינה מיוחדת לעצמה. וכדי לתקן את הדבר תיקון של ממש על האדמיניסטראציה לשנות את המצב תכלית שינוי: מן הצורך לשנות את כל התנאים, שיש בהם כדי להזיק ושמביאים לידי כך, שהיהודים משתמשים במעמדם לרעה. יש להשבית את הרעה, המגעת לנוצרים בעקבות האחדות ההדוקה שבין היהודים, אותה האחדות, שאינה מכוונת אלא כנגד הנוצרים ומבדילה את היהודים הבדל גמור מכל שאר האזרחים.

הצעד הראשון בדרכו להגשמת המגמות הנזכרות היה שיורש־העצר הזמין, תמורת הנחות מרחיקות לכת, גרמנים מסאכסוניה ומווירטנברג, שעמדו להגר לארצות אמריקה הצפונית, להתיישב בגאליציה ובבוקובינה, ארצות שהיו מאוחדות בהנהלת האדמיניסטראציה הצבאית שלהן. הגנראל ספלני היה כפוף למפקדה הראשית בלבוב וזו היתה נתונה לפיקוחה של מועצת המלחמה הקיסרית בווינה. במיוחד דרשו אנשי החצר בווינה מהגנראל ספלני, שידאג לכך, שנוסף למקומות אחרים תווסד בקירבת טשרנוביץ מושבה גרמנית, היא המושבה שלרגלי גבעת הוֹרָצ׳ה. ואם לאחר מותו של הקיסר יוסף השני, ב־20 בפברואר 1790, נפסקה בנייתה של אוסטריה חדישה בעלת סגנון תרבותי־גרמני ואם במרוצת הימים נהרסו אפילו יסודות הבנין, שהקים בשטח המדיניות הפנימית, הרי בבוקובינה נשאר כמעט עד ימינו אנו הכל כמו שהיה. אדרבה, במובן ידוע עוד הושלם ופותח המפעל. הרי הגרמנים ידעו גם לשמור בארץ זו על אופיים הלאומי והתרבותי וגם להשפיע על שכניהם בני הגזעים האחרים ובעלי לשון ותרבות שונה. אף שהתושבים הגרמנים היוו רק החלק החמישי של האוכלוסיה, בכל זאת הטביעו הם את חותמם על האחרים והצליחו במרוצת הזמן להפוך את הארץ בכללה לאי תרבות גרמנית באירופה המזרחית־דרומית.

הצעד השני היה – הפחתת מספר התושבים היהודיים בארץ. הם חולקו קודם כל לשני סוגים: „תושבים וותיקים" ו„תושבים חדשים". הוותיקים היו היהודים, שישבו במדינה לפני פרוץ המלחמה ב־1768 והחדשים–אשר היגרו לשם בימי המלחמה עד הכיבוש האוסטרי או ש„התגנבו" אל תוך הארץ לאחר הכיבוש.

שתי סיבות היו להגירתם של יהודים באותם הימים: ראשית, ההזדמנויות הטובות שניתנו ליהודי רוסיה, כדי להרוויח על ידי הספקת מצרכים לצבא ולאוכלוסיה; שנית – עומס המסים הכבד שהיה קיים בקהילות גאליציה, שהשיכבות הנמוכות לא יכלו לשאתן, וחובת היהודים בארץ זו להתגייס לצבא. משתי חובות אלו נפטרו יהודי גאליציה על ידי בריחתם לבוקובינה. מספר המהגרים האלה לא היה קטן. לעומת 206 המשפחות היהודיות ב־1768 נפקדו ב־1774 כ־502 וב־1776 כבר 650 (מספר נפשותיהן היה ב־1768 בערך 986, ב־1774 עלה ל־1862 וב־1776 כבר ל־2906). אבל מספרים אלה אינם משקפים את המצב האמיתי, כי רבים ידעו להשתמט מן המפקדים ולא נגזים אם נוסיף עליהם לכל הפחות 50%. ב־1776 נמנו ב ט ש ר נ ו ב י ץ 112 משפחות יהודיות שהן 495 נפש ואם נוסיף את 45 המשפחות היהודיות, שהן 186 נפש, בקהילת־הבת שלה, בסאדיגורה, יתברר, כי עיר זאת, בלא פרבריה הורֶצ'ה ורושא, היתה הקהילה הגדולה ביותר שבבוקובינה. ב„תיאור בוקובינה" כותב הגנראל ספלני: „טשרנוביץ היא עיר בעלת אוכלוסיה ניכרת. הבתים הטובים ביותר שם, הם רכושם של היהודים ומספרם בעיר הוא הגדול בכל עיר הפלך". מפני אוכלוסיותה הגדולה של טשרנוביץ ובשל מצבה הגיאוגראפי הטוב הכריז הגנראל ספלני על טשרנוביץ כעל עיר הבירה של בוקובינה.

עלינו לציין בהזדמנות זו, שהמעצמות הגדולות, שהיו מעורבות במאורעות הימים ההם היו זקוקות ליהודים, בעיקר לשירות המודיעין החשאי שלהן או כאנשי קשר בין הצבא לבין התושבים הנוצרים. כך, למשל, כותב הגנראל יאן דה־וויטה, מפקד המבצר בקאמיניץ־פודולסק בשנות 1777–1779, באחד ממכתביו למלך פולין, מיום 10 ביאנואר 1778 כי שלח שני יהודים, כדי לבדוק ולקבוע את המקום, בו נמצאים הַהַידמאקים המחרידים את תושבי הארץ במעשי האלימות והשוד שלהם. וגם ממכתב ב־10 בספטמבר 1778 ל נ ס י ך ק א ו נ י ץ מתברר תפקידם של יהודים אחדים וחשיבותם במפקד בוקובינה. במכתב זה מודיע השולח „שלמפקדה העליונה בגאליציה הגיעו כמה ידיעות על תנועות הטורקים והרוסים וגם על מצב הבריאות בשטחים אלה. לפי הוראות הגנראל־מאיור בבוקובינה הבארון אֶנגֶנבֶּרג נמסר הדין והחשבון של היהודי לֵיבּל שמואל, שנשלח לגאלאץ ומעבר לדניסטר". וכל זמן שהיו השלטונות זקוקים להם, לא אחזו נגדם באמצעים אכזריים. אבל מכיוון „שהתושבים הוותיקים סובלים מהמון המהגרים העניים, שהתגנבו לארץ בזמן המלחמה הרוסית ולאחר הכיבוש האוסטרי ואין ביכולתם וברצונם לעבוד – אלה מתפרנסים מחכירות בתי־מרזח ואכסניות בלבד –", דרשה המפקדה העליונה בלבוב ב־31 בדצמבר 1777 מהגנראל ספלני לחוות את דעתו: „אם בכלל ועד כמה היה יעיל להטבת היחסים באיזור הנדון לגרש את אלה, שהיגרו במשך המלחמה או „שהתגנבו" אחרי־כן לתוך הארץ וגם כיצד ומתי אפשר לגרשם בהצלחה הגדולה ביותר". מלבד זה פנה ראש הקהילה בטשרנוביץ זֵר (אליעזר)

ישראל באותה השנה אל המפקדה העליונה בבקשה נמרצת, להרחיק את היהודים הזרים מן הארץ, כי הוותיקים חששו מפני התחרותם של המהגרים, שהתרכזו על פי רוב גם הם בערים ובעיירות. תפקידם של יהודי בוקובינה בתנאים הסוציאל־אֶקונומיים שנתהוו, הודות לשינויים שנבעו מהכיבוש, מזרימת התושבים הגרמניים החדשים אל הארץ ומרבוי האוכלוסיה היהודית עצמה, היה אחר לגמרי מתפקידם של אחיהם בארצות אוסטריה המערביות. כמעט כל אדמות הארץ היו רכושם של בויארים וכדי להבטיח להם ידים עובדות במידה מספקת, נאסר על האיכרים, כפי שהיה נהוג בכל העולם באותה תקופה, לעזוב את הכפר בלא רשיון מיוחד מבעל־האחוזה. האיכר נחשב, איפוא, כ„רשום אל הקרקע״ כאינוונטאר אנושי חי. הוא לא יכול היה להופיע אפילו בפני שופטי־העיר ולתבוע שם את צדקתו. הוא היה קשור לפסקי־דין של בעלי־האחוזות או של השופטים, שהוא היה ממנה אותם. ממילא מובן, שרוב התושבים הנוצרים היה עסוק בחקלאות, אפילו בחלק של שטחי ההרים שעדיין היו מכוסים יערות־אשוח (בוכונוואלד) עסק רוב המכריע שלהם בעבודת האדמה וחלק במרעה־בקר ובעיבוד התוצרות החלב והצמר. מספר הערים והעיירות בארץ היה קטן מאוד והן היו מפוזרות פה ושם ובלתי שונות מבחינה כלכלית מישובי הכפר. פירושו של דבר, שגם תושביהן לא הרבו לעסוק במסחר ובתעשייה. מקור מחייתם במחצית השניה של המאה הי״ח היה גם כן בעיקר החקלאות. מצבה הגיאוגראפי של בוקובינה והתנאים הכלליים גרמו, איפוא, לכך, שהיא נתגבשה כארץ חקלאית. דבר זה גרם לכך, שגם היהודים עסקו במידה רבה, אם גם בצורות אחרות, באותם המקצועות. רב היה מספרם גם בכפרים, שעיקר פרנסתם החקלאות ממש. אך היה ביניהם מספר ניכר, שעיבדו חלק מתוצרותיהם לתעשיית־משקאות בבתי־משרפות יי״ש. היו גם שחכרו אחוזות שלמות על כל איכריהן; הם מופיעים בתור חוכרי משרפות־יי״ש ובתי־זיתוס, טחנות־קמח ושמן, חוכרי יערות ומעבדי־קורות וקרשים, אגמי־דגים וכרמים. אפילו ספנים נמצאו בארץ, שהיו משיטים יחד עם ספנים נוצרים, על נהרי פרוט, סרט וצ׳רמוש רפסודות נושאות תבואה, קורות, קרשים, שוורים ושאר תוצרות של הרי הקארפאטים. המסחר הסיטוני של יהודי טשרנוביץ כלל את היצוא של תוצרות החקלאות, כגון תבואה וקמח, חמאה וגבינה, פירות ויין, עור, עורות ופרוות, שוורים, אשלג, מלח וכדומה, ואת היבוא של סחורות מפולין ומארצות מערב ומזרח אירופה. הם באו בקביעות אל הירידים בקולומיי, שניאטין, רוהאטין, לבוב, קראקא ווינה. יש שעסקו בסוג אחד נפוץ של סחר הבינים במזרח־אירופה, שהיו מקדימים ויוצאים אל הדרכים וקונים מן האכרים את תוצרותיהם והובילו אותן העירה, „הולכי־כפרים״ האוספים בשביל שולחיהם הסיטונאים תוצרת חקלאית ותגרנים ותגרניות „יושבי־שוק״. מפורסמים היו בעלי־העגלות היהודים, שהובילו את הסחורות ואת תגריהם למקומות הירידים הרחוקים.

מצבם הכלכלי האיתן של היהודים בערים ובעיירות, ובמיוחד העובדה שהעשירים מבין היהודים היו משקיעים לפרקים את ממונם באחוזות והיו „קונים לעצמם כפרים שלמים במחיר תשלום חד־פעמי מסויים ולפעמים גם כמה כפרים סמוכים יחד עם שדות־מרעה, אגמי־דגים, טחנות וכדומה" ונעשו לבעלי האיכרים הנוצרים, מעמדם במסחר ובמלאכה, השפיע על הגנראל ספלני להציע פיקוח קפדני על כל שלושת הסוגים: על הסוחרים, בעלי־המלאכה והחקלאים היהודים. הואיל ועוד לפי הדין והחשבון שלו מ־10 בפברואר 1776 אסור היה ליהודים הזרים להתיישב בכפרים ולקבל אפילו באריסות את קרקעות האיכרים ולחכור כפרים שלמים („זה לא אנושי ולא נוצרי, שנוצרים יהיו נתונים תחת שלטונם של יהודים"), אכסניות, בתי־משרפות יי"ש וטחנות קמח–אסר הוא עליהם מעתה לבנות בתים חדשים, מחשש שמא יהיו נאלצים לעזבם, במקרה שיגורשו. אך גזירות אלו לא יצאו לפועל, כי במארס 1778 עזב הגנראל ספלני את משרתו ואת הארץ. אדרבה, המפקדה העליונה ביטלה את כל הפקודות שלו, כי אילו היו לדעתה „לא רק בניגוד לסטאטוס קבו שנקבע, אלא עמדו אף בסתירה מפורשת לפקודותיה הקיימות עוד בתוקפן המלא". עם כניסתו של הגנראל־מאיור קארל פרייהר פון אנצנברג לאדמיניסטראציה נתברר מיד, שהוא שונא־ישראל מובהק ושמגמתו העקרית היא לגרש את כל היהודים „שהתגנבו" אל הארץ ולצמצם את זכויותיהם של התושבים היהודיים הוותיקים, בלא להתחשב בעובדה, שהממשלה המרכזית בווינה התכוונה ממילא להנהיג תיקונים ושיפורים באדמינסטראציה העלולים ליצור מצב מתאים לתכנית המדינית הכללית. מטרתו החשובה ביותר היתה להרוס את האוטונומיה של ה„קהל" על כל מוסדותיו. כדי להגשים את מגמתו זו השתדל להשיג ידיעות על כל המתרחש בתוך האוכלוסיה היהודית. הוא לא נרתע לשם כך להסתייע בשיטות שפלות, כגון פיתוי למלשינות ולקילקול המידות וכדומה. בעד שירותים אלה היה גומל במשרות טובות ומכניסות רווחים. כך למשל נתמנה על ידו בשנת 1779, לאחר מותו של שופט היהודים לזר (אליעזר) ישראל, שכיהן במשרה זו יותר מ־30 שנה, במקום מנדל יצחק, שקיבל בבחירות את רוב הקולות – יוסף שמואל פולטַבֶר, אף על פי שנשאר במיעוט בולט, רק משום שהיה עוזרו הנאמן. עובדה זו מתבררת מתוך תעודה שבה נאמר: „היהודי יוסל שמואל פולטבר הוא תושב וותיק בבוקובינה, בתקופת האדמיניסטראציה הצארית בארץ זו שימש שופט־יהודים עליון ומילא בתפקיד זה שירותים טובים. בשל ידיעותיו על יהודי בוקובינה שרכש לו בתפקיד זה, נדרש הלז, לרגל החקירה המתבררת על היהודים בבוקובינה למסור ידיעות, מי מן היהודים רשום כחוק ומי מהם מוחזק בסתר". מעניין הדבר שלאחר פיטורו של הגנראל אנצנברג ולאחר סיפוחה של בוקובינה לגאליציה נאשם פולטבר באהבת־בצע ובשימוש בלתי הוגן בכספי המסים היהודיים והודח ממשרתו. אז חזר פולטבר והלשין על נציגי הקהילה, שהם

מעלימים יהודים זרים ומגורשים, שחזרו לבוקובינה והמשיך למסור לשלטונות ידיעות על נישואין חשאים ו„בלתי־חוקיים". אמנם עירער מנדל יצחק על מינויו של יוסף שמואל פולטבר אצל מועצת המלחמה בווינה והוסיף על עירעורו את הבקשה, להנהיג גם בבוקובינה את סדר הבחירות לקהילות הקיים בארצות המונארכיה האחרות. תשובה על העירעור ועל ההצעות של מנדל יצחק, ניתנה רק על ידי „תקנון־היהודים" (יודנאורדנונג) של הקיסר יוסף השני בפאטנט שלו מ־27 במאי 1785. בכתב הסניגוריה שלו מתנצל הגנראל אנצנברג מצד אחד בתירוץ, שמנדל יצחק שיחד את בוחריו בסכום של 30 דוקאטים ומצד שני נימק את פעולתו בשירותים ששירת יוסף שמואל פולטבר לטובת הממשלה.

גזירה שנייה, שרצה לגזור על היהודים, היתה העלאת המסים הקיימים והטלת מסים חדשים. כך העלה את המס על רשיונות־נישואין לבחורים מ־20 דוקאטים ל־22 ולבחורות – מ־10 ל־11 וכן הטיל על יהודים בעלי־עסקים, בעלי־מלאכה ובעלי־בתים המשכירים דירות, תוספת של 15% מן המסים הנערכים ועל חוכרי־טחנות וכפרים – תוספת של 5% מדמי־החכירה.

בפקודתה מ־25 באוגוסט 1779 דרשה „מועצת המלחמה של החצר" מהגנראל אנצנברג הצעות לסידור ענייניהם של יהודי בוקובינה. תשובתו בתזכיר מ־29 באוקטובר 1779 היתה הצעת־תכנית אנטי־יהודית בולטת. הוא מדגיש במיוחד, שמספר היהודים הוכפל מאז 1768 על ידי ההגירה, כי היהודים „נהנים מזכויות, חירויות והנחות במסחר, באמנות ובכל מיני חכירה. במלים אחרות: הם נהנים משווי־זכויות מלא עם כל התושבים הנוצריים". משום כך יש לארץ זו כוח־משיכה גדול לגבי היהודים, דבר הגורם רק נזק לארץ ומכביד על התושבים הנוצריים. על יסוד זה הציע ראשית כל לגרש את היהודים שבאו מגאליציה ואת היהודים הקבצנים; שנית, להנהיג מס־גולגולת בסך 2 אדומים, מס־סבילה באותו הגובה ומס־מלאכה בסך 20% מהכנסותיו; שלישית, לצמצם את זכויות המסחר והאריסות. וכאמצעי ממריץ מיוחד שיכריח את התושבים הוותיקים לעזוב את הארץ הציע להנהיג עונש מלקות, שאפשר להמירו בקנס של ממון: אדום אחד ההכאה. בדרך זו קיווה הגנראל אנצנברג להפחית את מספר היהודים, עד שיעלמו מן הארץ לגמרי.

„מועצת המלחמה של החצר" דחתה את כל ההצעות והסתפקה לעת עתה בגירוש היהודים, שהתגנבו אל הארץ בימי המלחמה הטורקית־רוסית ובראש וראשונה של היהודים הקבצנים. אולם עד מהרה שינתה גם היא את דעתה בישיבותיה מ־4 עד 15 באפריל 1780, שנערכו בנשיאותו של הפלדמארשאל גראף ה א ד י ק ובנוכחותו של הגנראל אנצנברג בעצמו. בפרק ה־27 של הפרוטוקול נאמר: „בבוקובינה נמצאות בערך 800 משפחות יהודיות שמספרן היה לפני כיבוש הרוסים בערך 400". אנצנברג נשאל לדעתו: מה

לעשות? והשיב: „שאת היהודים החדשים, כלומר אלה שהתגנבו משנת 1769, עלינו לגרש – על זה אין לערער ולהתווכח". הלכך הציע: לקבוע קודם כל אימתי נכנסו כל המשפחות היהודיות לארץ ולכל היותר יהיו 12 משפחות „חדשות ידועות" רשאיות להשאר בארץ ולקבל מכתבי זכות, אם היקף עסקם ניכר למדי הוא. לשאר המשפחות, חוץ מ־16 יהודים זקנים שיוכלו להשאר ולעסוק במסחר זעיר של קמח וירקות, יש ליתן זמן של שלושה חדשים לסידור ענייניהן, אך עליהן למסור את כפריהן לנוצרים בלבד או לבעלי האחוזות הקודמים ולא ליהודים וותיקים, אלה יוכלו לרכוש בתי־מרזח או משרפות יי"ש בלבד. ובנוגע ליהודים הוותיקים והנסבלים הצעותיו הן: א) להרשות להם את פרנסות המזיגה בבתי־המרזח ליין, בירה, תמד, יי"ש, לחכור עסקים כאלה, לסחור בסחורות ובבהמות (אך לפרוע מהן מס־פרנסה בשעור 15% משווין) ולהחזיק מקולין. הנמקתו של אנצנברג להצעה זו היתה, שעל היהודים להרוויח, כדי שיוכלו לשלם את המסים; ב) יש לאסור על היהודים את המסחר בלחם, בדובשנים ותופינים; ג) אסור ליהודים לחכור כפרים שלמים ולהחזיק נתינים נוצרים ומשרתות נוצריות (על עבירת האיסור הזה נקבע קנס של 20 פלורין), רק ליום השבת היתה להם הרשות להשתמש במשרתות מגיל 40 ומעלה; ד) על כל משפחה המפגרת בתשלומי המסים לשלם סכום כפול, מכפל־המס היה לשלם שליש אחד למדינה, שליש לכנסיה הקתולית ושליש למלשין; ה) על קהילת טשרנוביץ, שאליה יצטרפו קהילות סאדיגורה, סוטשאבה, וויז'ניץ וסֶרֶט, להחזיק שופט יהודי, רב וסופר היודע לרשום את הפרוטוקול והתעודות בעברית. הרב פטור מן המסים. לכל „התעודות, שבהן היה להשתמש בפני המוסדות הציבוריים", כגון חוזים, שטרי־חובות וצוואות לא יהיה תוקף אם לא יאושרו על ידי משרדי־המדינה המוסמכים. על יהודים־רוכלים להצטייד בתעודת־רוכל, כיוון שמי שלא תהיה בידו תעודה זו ישלם קנס של שלושה אדומים; ו) ולבסוף הציע לחייב את היהודים לתפור על הכובעים והמצנפות סרט צהוב ברוחב של שתי אצבעות.

גם הפעם נתמכו הצעותיו של אנצנברג על ידי תזכיר של איש צדדי, היינו על ידי תזכירו של באזיליוס בַּאלש, בּויאר בוקובינה, שהוגש ב־13 בנובמבר 1780 למועצת המלחמה. אין פלא, שכל ההצעות נתקבלו ורק הוצאתן לפועל נדחתה, כיוון ובדעתו של הקיסר יוסף השני לפי „מכתב־היד" שלו לפלדמארשאל האדיק היה לבקר קודם כל את בוקובינה ולהכיר בעצמו את המצב שם. רק על סמך פקודתו מ־20 במאי 1781 ולפי הוראתה של „מועצת המלחמה של החצר" הורכבה ביולי 1781 בטשרנוביץ „וועדה לסידור ענייני היהודים", שבראשה עמד הגנראל אנצנברג. הוועדה החליטה, כדי למנוע את התפשטותם של היהודים בכל רחבי הארץ וכדי להשגיח עליהם ביתר קפדנות, לרכזם ב־6 ערים: טשרנוביץ, סוטשאבה, סרט וזַאסטבנה, קימפולונג וקפוקודרוליי; בכפרים רשאים יהיו להישאר רק היהודים האמידים, שגרו

בבוקובינה עוד לפני שנת 1769 ויהודים שבעצמם ירצו לעסוק בחקלאות, כדי „שישוחררו מהלוואות ברבית גבוהה, כפי שהם רגילים וכדי שיורחקו מהסחר הנפסד". אלה שבאו אחר 1769 וכן הקבצנים, כלומר היהודים שלא שלמו יותר מ־4 פלורין מס, אף אם הם גרים בארץ עוד לפני המועד הנזכר, נדונו על פי החלטה הנ"ל לגירוש.

כפעולת־הכנה לעיבוד תכנית מתאימה להגשמת ההחלטות, שנתקבלו בישיבות המועצה המלחמתית בווינה, התחילו חילופי מכתבים בין הוועדה המכוננת בטשרנוביץ לבין מועצת המלחמה בווינה. כבר ב„מכתב־ידו" של הקיסר לקאנצלר גראף בלומגן מ־13 במאי 1781 הביע יוסף השני את כוונתו „לעשות את כל היהודים, בכל מקום שהם חיים ונסבלים, לתושבים מועילים של המדינה". דבר זה יכול להתגשם רק אם חלק ניכר מהם יועבר לחקלאות. ב־26 לספטמבר 1781 הציעה מועצת המלחמה „תקנון־יהודים" זמני בשביל יהודי בוקובינה, שקיבל תוקף על ידי הפאטנט של הקיסר יוסף השני מיום 13 במאי 1781. פירושו של דבר, שבעקבות פקודות אלו התחילו בבוקובינה בימים הראשונים של שנת 1782 גירושי־היהודים, בו בזמן שבווינה (ב־2 ביאנואר 1782) ובמוראביה (ב־13 בפברואר 1782) קיבלו היהודים את כתב הסבלנות. רוב המגורשים היה מבין אריסי־טחנות ובתי־מרזח, רוכלים, חנוונים ובעלי־מלאכה, אולם גם מלמדים חזנים ושוחטים. מ־24 בפברואר 1782 עד סוף אפריל של אותה שנה גורשו מבין 1050 המשפחות, שישבו אז בקביעות בארץ זו, 365 משפחה שהן 1210 נפש, 646 גבר ו־564 אשה.

יהודי בוקובינה ובראשם יהודי טשרנוביץ, שחיו במובן מסויים חיי חירות לא ישבו בחיבוק ידים ולא נתנו לענייניהם להתפתח לפי מסלולם ה„טבעי". הם ניסו בסוף חדש יוני 1782 לשגר לווינה משלחת מיוחדת, שתמסור את קובלנותיהם לקיסר. ב־27 באוגוסט 1782 מוסר הגנראל אנצנברג, כי הוציא פקודה לאסור את המשלחת „משום שעוררה מהומה, קנוניה ותחבולה". היא נאסרה בט־סמניצה והוחזרה לטשרנוביץ לאחר עינויים מרובים. נוסף לכך הוגשה נגדה תביעה באשמת „הרגזה ציבורית וקשירת קשר". למרות הכל עלה בידי המשלחת (ב־26 ביוני 1782) לשלוח לווינה קריאת־מחאה בצורת כתב־בקשה לקיסר, אשר נחתם על־ידי „כל יהודי בוקובינה". הבקשה נדחתה על ידי מועצת המלחמה בתשובתה מ־6 ביולי 1782. אולם עוד באותו חודש הצליחה משלחת שנייה להגיע בחשאי לווינה. הנציגים של יהודי בוקובינה מנדל יצחק וּבֶּרל הֶרשל הגישו את כתב בקשתם לקיסר יוסף השני. בבקשתם זו תוארו פעולות הגנראל אנצנברג כפעולת־זדון: הרי יגרשו לפי פקודותיו אפילו שוחטים, חזנים, מלמדים, סופרים ושאר כלי־קודש, כדי להרוס את הפולחן הדתי. הם מיחו על שהגנראל נוהג בהם בצורה שאין דוגמתה בכל רחבי־המונארכיה. הם התאוננו על נטל־המסים המוגבר ועל המעשים הבלתי־חוקיים של אנצנברג, שברשעותו ראה בעירעורם ובפנייתם לקיסר שלהם פשע, שעונשו מאסר והחרמת הרכוש, כפי שנענשו

חברי המשלחת הראשונה בטיסמיניצה. ולבסוף ביקשו להתיר להם את ענפי הפרנסה, שבהם החזיקו עד כה, בעיקר חכירת־אחוזות ובתי־מזיגה. בכתב־בקשה שני ביקשו מהקיסר, להקים מחדש את אירגון הקהילות באבטונומיה הקודמת ואת זכות־הבחירה החפשית של שופטיהם, זכויות שבוטלו על ידי אנצנברג.

לאחר שנתקבלה חוות־דעתו של אנצנברג הרצה נשיא מועצת המלחמה, הפלמארשאל האדיק, ב־5 באוקטובר 1782 בפני הקיסר. בפתח הרצאתו נימק את האמצעים, שנקטו כלפי היהודים, שמספרם גדול יותר ביחס למספר התושבים הכללי, „כי 400 משפחות יהודיות בערך „מן השכבה הנמוכה", הנקראים „זאקליודן" (יהודי־שק) התגנבו במשך המלחמה אל הארץ" ואלה השולטים בכל המסחר. הנזק הנגרם על ידם הוא כפול: נזק הבריאות הנגרם להמוני־העם על ידי היי"ש המובא בכמויות גדולות מאוקראינה ונזק הפינאנסים של המדינה הנגרם על ידי הוצאת הכסף תמורת היי"ש המובא – לחו"ל. ולכן הציע הפלדמארשאל: א) גירוש כל „הזרים הקבצנים והולכי בטל"; ב) הרחקת שאר היהודים ממסחר נושך „והפיכתם לתושבים מועילים" על ידי העברתם לחקלאות ולמלאכה „לפי תכנית התיקון שעובדה כבר". את נציגי היהודים יש להחזיר כדי למנוע בעתיד בעוד „עירעורים המכוונים לתועלת עצמם ולשיעבוד התושבים".

ברור, שהצעותיו של האדיק נתקבלו על ידי הקיסר. הנציגים היהודיים הורחקו ב־16 באוקטובר 1782 לבוקובינה, בלא שתינתן להם האפשרות להביא לפני הקיסר במישרים את תלונותיהם. ובאותו יום ניתנה הוראה לאדמיניסטראציה להוציא לפועל את כל האמצעים, שהוחלט עליהם, כלומר לגרש את היהודים הזרים ולמנוע אף גידול כלשהו של האוכלוסיה היהודית, קודם על ידי צמצום מספר החתונות של היהודים; רק איכרים יהודיים הורשו להתחתן, כיון שאלה זקוקים לאנשים עובדים „לכן לא קל ביותר לגזור עליהם איסור נישואין. בכל אופן יש לגבות יותר מ־20 דוקאטים, כאשר נעשה פעם" בעד כל חתונה. במקום המגורשים יש למנות מתוך הילידים אנשים „המסוגלים לשירות הפולחן והחינוך". הומלץ על יחס יותר נוח כלפי האיכרים היהודיים ועידוד הפיכת היהודים לתושבים מועילים. לבסוף נאסר על היהודים „לערוך פגישות חשודות ונסיעות יקרות לווינה". לאנצנברג ניתנה פקודה, למסור לשלטונות בווינה רשימה ממויינת ומדוייקת של היהודים העוסקים במסחר מתוקן, במלאכה ובחקלאות. הוועדה רשמה באביב 1782 בכל הארץ 672 יהודים בעלי מקצועות אלה: 392 חקלאים, 101 בעלי־מלאכה, 111 סוחרים. על הסוג האחרון נמנו רק יהודים עשירים. 68 יהודים, שכמה מהם היו זקנים, נועדו „לשירותים יהודיים". כגון רבנים, שוחטים, חזנים, סופרים, ש"ץ וכו'.

ב־29 באפריל 1783 הוזמנו יהודי טשרנוביץ, וסאדיגורה בכללם, להופיע בבית־הכנסת הגדול שבטשרנוביץ לפני וועדה מיוחדת בת שלושה קציניים. הוועדה מיינה גם אותם לשלושה סוגים: אנשי מסחר ותעשיה, בעלי מלאכה וחקלאים. הקציניים הודיעו, כי היהודים שנימנו עם החקלאים או שהיו מסוגלים

להיות חקלאים, מחויבים לעסוק במקצועם החדש ואלה שימאנו לעסוק במקצוע זה, נדונו לגירוש מיד. אנצנברג הוסיף בתזכירו למועצת המלחמה, שלדעתו יש לגרש את היהודים המסרבים להיכנע בהקדם האפשרי, כי „המדינה אינה מפסידה ולא כלום מהעדרן של הבריות הללו ושרצוי היה, שכל היהודים האלה או לכל הפחות חלק מהם ישתדלו להחריב ארצות אחרות". הוא יעץ גם להודיע בפומבי ליהודים המערערים על מיונם ומתנגדים להחלטות הוועדה, כי התנגדותם המתמדת תביא לידי גירושם הכללי מגבולות הארץ.

אנצנברג הודיע מיד ב־30 לאפריל 1783 לגוברניום בלבוב על מהלך העניינים. היהודים ניסו בינתיים בלבוב ובווינה להשיג ארכה לשנה, בנמקם שלא ייתכן „כי דעת הוד מלכותו תהיה לגזול מהם יחד עם מולדתם גם את רכושם". למרות השמירה המעולה מצד אנשי אנצנברג והאיסור המוחלט של מועצת המלחמה הצליחו יהודי בוקובינה שוב לשגר משלחת לווינה, שחבריה היו בֶּרֶל הֶרשל, זָלִיג יַאנקל וחיים זִינדֶל, שכינו את עצמם בשם „שליחי כל יהדות בוקובינה". בכתב־בקשתם מ־10 ביוני 1783 ביקשו לדחות את ההסדר החדש או ליתן להם ארכה.

בינתיים הגיע הקיסר בפעם הראשונה לבוקובינה. במשך שהותו בארץ מ־16 עד 19 ביוני 1783, הגישו לו היהודים בכל הערים, שעבר בהן, בקשות, שמספרן עלה ל־17 ונתקבלו אפילו לעתים לראיון. בכתב ובעל פה ביקשו מהקיסר להפר את מיונם ולבטל את פקודת הגירוש על מאתים משפחות.

תשובתו של הקיסר הנאור והרחום לכל בקשותיהם ותחנוניהם של היהודים היתה, שעוד ביום פרידתו מטשרנוביץ ב־19 ביוני 1783 שלח מכתב לנשיא מועצת המלחמה, פלדמארשאל האדיק, ובו מסר לו פקודה „להמשיך כלפי היהודים בשיטה הנהוגה מכבר, כי מוכרחים הם להיות או סוחרים ובעלי־מלאכה טובים, או לעבור לחקלאות, ואם לא ירצו בזה, יש לגרש אותם מן המדינה". בהתאם לפקודת הקיסר דרשה מועצת המלחמה בפקודתה מ־4 ביולי 1783 מאת האדמיניסטראציה בטשרנוביץ „להוסיף ולנהוג בשיטה זו כלפי היהודים ולגרש את כל אלה, שאינם רוצים להיות סוחרים ובעלי־מלאכה טובים". ובהוראה מ־19 ביולי 1783 הודיעה, כי „ליהודים שבאו לידי החלטה לעבור לחקלאות, אסור להתערב בנתינים הנוצרים; עליהם לשים לב לפקודת הקיסר, שלפיה רשאים היהודים לקבל רק חכירות למשך 20 שנה, ורק אחרי שיתנצרו יוכלו לרכוש נכסים". באמת הותר להם להחזיק, לשם אימון בחקלאות ועיבוד הקרקעות, עובדים נוצרים, אבל אסור היה, להלינם בבתי־היהודים.

תחת לחץ פקודות אלו לא נשארה ליהודים ברירה אחרת, אלא לעזוב את בוקובינה. חלק גדול היגר למולדביה והמיעוט לבסרביה, בעיקר לחוטין. מספר המשפחות היהודיות ירד עד שנת 1786 ל־463, שהן 2383 נפש, במלים אחרות: האוכלוסיה היהודית פחתה במשך 3 שנים בשליש בערך ממספרה הקודם.

ביאנואר 1786 קיבל תוקף בבוקובינה „פאטנט היהודים" מ־27 למאי 1785, שהונהג אז בגאליציה. על ידו בוטלו הקהילות ובתי־הדין של רבנים שהתקיימו בבוקובינה. רק בטשרנוביץ ובסוטשאבה הציעה האדמיניסטראציה לקיים את המוסדות האלה בהקיפם ובצורתם הקודמת. ובנוגע לבחירות ראשי־היהודים הציעה, שהן תתקיימנה בכל שנה ולא כדרישת הפאטנט, אחת לשלוש שנים. הצעות אלו לא נתקבלו והאדמיניסטראציה נצטוותה „להנהיג את הפאטנט בבוקובינה באותה צורה שהיתה נהוגה בגאליציה". על־ידי פאטנט זה הותר ליהודי בוקובינה לרכוש ולחכור קרקעות, בו בזמן שהאדמיניסטראציה רצתה, שעל ידי הסטאטוס קבו תימנע מהם זכות זו.

בשנת 1786 ביקר הקיסר יוסף השני בגאליציה ובזמן שהותו בלבוב נענה ללחץ השלטונות האזרחיים ואחר זמן־מה סיפח את בוקובינה לגאליציה. בפקודת לשכת־החצר מ־6 באוגוסט 1786 נכללה בוקובינה „בעניינים פוליטיים ואדמיניסטראטיביים" כגליל מיוחד (אן פולִיטיציס את קאמראליבוס) בגוברניום הגאליצאי והשלטונות נתחייבו למסור עד 1 בנובמבר 1786 את שירותי האדמיניסטראציה הצבאית לידי האדמיניסטראציה האזרחית ובזה נתבלטה סמכותה של מועצת המלחמה כמוסד עליון לגבי פרובינציה זו.

עם האיחוד הפוליטי והאדמיניסטראטיבי של בוקובינה עם גאליציה, תהליך שנמשך עד ראשית שנת 1850, נפתח פרק חדש בתולדות יהודיה ובהתהוות צורות חייהם הפנימיים והכלכליים.

***

יותר משבע שנים נמשכו הדיונים והחכנות, עד שהחליטה הממשלה בווינה ליתן ליהודי גאליציה ובוקובינה, את אשר קיבלו יהודי ווינה כבר בתחילת 1782. פאטנט מיוחד מ־7 במאי 1789, שפורסם בבוקובינה ב־22 בספטמבר 1789 קיבל תוקף מלא בארץ זו החל מ־1 בנובמבר 1789. תכלית הפאטנט היתה „להעניק לתושבי גאליציה היהודיים הנחות", אשר „יסלקו את ההפליות שהופלו עד כה ולתת להם את הזכויות וההענקות שנהנו מהן כל הנתינים האחרים. מעתה יש לראות את היהודים הן בנוגע לזכויותיהם והן בנוגע לחובתם בדיוק כראות נתינים אחרים". הטירוניה הצבאית בוטלה גם כלפי היהודים ומיונם הופר, כלומר כל ההגבלות האישיות ביטלו, כן גם כפיית המקצועות עליהם. מעתה היו רשאים לחכור אחוזות שלמות על כל אדמותיהן ועל כל הכנסותיהן, אם רק היו אחוזות אלו חטיבה אחת; הותרה להם הרוכלות בערים ובכפרים, בלא רשיון מיוחד וכן המסחר בכל הארץ בתנאי, שהפנקסים והחשבונות יתנהלו בלשון הגרמנית. גם החוקים שמטרתם היתה לצמצם את מספר היהודים, בוטלו. הותרה ההגירה מחוץ לארץ, אבל במספר קטן בלבד ובתנאי, שהמהגרים יתיישבו בכפרים או בסביבת הערים ויעסקו בחקלאות ובמלאכה. הגבלות הנישואין בוטלו גם הם ו„דלות הארוס או הארוסה או של שניהם לא יעכבו את הנישואין",

כמו כן בוטלו המסים על רשיונות נשואין, אבל נדרשה מהחתן והכלה תעודה, שביקרו בבית־ספר נורמאלי; ופטורים מזה היו רק אלה, אשר גרו במקומות, שבהם לא היו בתי־ספר. מותר היה ליהודים לעבור ממקום למקום „כדי לשפר את מצב־המחייה" בלא שיצטרכו לרכוש את הפיתקה הידועה, את ה„פַּייטשיין". אמנם היה עליהם לשלם לפני עזיבתם את המקום, את המסים לשנה שלמה, ואם עברו לכפר, חייבים היו לעסוק בחקלאות ובמלאכה. היהודים העשירים נתחייבו ליישב בכל שנה מכספם הם 15 משפחות כאיכרים „כדי שיהודים עניים אלה ימצאו את מחייתם בחקלאות". „כל זמן שהיהודים בכלל לא יעסקו בשקידה ובחריצות במקצועות, שבהם לא היו רגילים לעסוק עד כה" נאסר על היהודים החדשים והוותיקים לחכור בתי־מרזח, טחנות־קמח, אדמות, מסים וארנוניות. גם ביחס ליהודים נשארו רק אותם המסים שחלו גם על הנוצרים, אלא ששיעורם אצל היהודים היה גבוה ביותר. הונהגו ארנוניות מיוחדות כלפי היהודים, כגון מס חד־פעמי בשם „קאמֶרַלְטַכסֶה" בסכום של 2000 פלורין בעד רשיון להקמת בית־כנסת חדש או בית־עלמין חדש ו„מס־מניין פרטי" בסך של 50 פלורין לשנה בשביל הקמת „מנין" בבית פרטי. הקמתם של בתי־כנסיות ובתי־עלמין תלויה היתה בזה „שמספר חברי הקהלה יהיה ניכר למדי" וכיוון שבכל גליל וגליל ניתנה הרשות לכהן רק לרב אחד ומכיון שבוקובינה היוותה רק גליל אחד, גליל טשרנוביץ, הרי היה בכל הארץ רק רב אחד המכונה „רב־הגליל" (קרייזראבינר), בעוד שבקהילות האחרות כיהנו „מורי־הוראה" או „מורי־דת" (רַיגיונס־לַיזר) או „חזנים" (שולזינגר). על כל קהילה היה לפתוח בית־ספר נורמאלי „גרמני־יהודי" ולהחזיק את „המורה הנורמאלי הגרמני־יהודי" כחורגמן הקהילה. כל ילד יהודי חייב לבקר בבית־ספר זה ואסור היה לו ללמוד תלמוד, אם לא מילא חובה זו. משנת1795 דרושה היתה „כסגולה הכרחית" ידיעת הלשון הגרמנית להיבחר כפרנס או כרב הגליל.

גם אירגון הקהילה סומן בפאטנט זה באופן סופי. צורת „האגודה המקצועית" נשתמרה, אולם מתפקידה היו מעתה העניינים הדתיים בלבד. לקהילות הראשיות טשרנוביץ, סוטשאבה וסרט נוספו קהילות־בת, היינו לטשרנוביץ – קהילת סאדיגורה, לסוטשאבה – קהילת וויז'ניץ ולסרט – קהילת קימפולונג. חברי „קהילות־הבת" היו חייבים לשלם לקהילה הראשית אותם המסים ולפי אותה הערכה, שחייבת את חברי הקהילה הראשית, לעומת זה קיבלה קהילת־בת את כל השירותים הדרושים אפילו אם הסכומים שהכניסה לקהילה הראשית לא הספיקו לכיסוי ההוצאות שנעשו בשבילה למעשה. בכל קהילה ראשית נבחר אחת לשלוש שנים דירקטוריום בן 3 חברים, שהיו שווים בזכויותיהם. בקהילות־בת נבחרו 2 „זקני־יהודים" (יודנאֶלטֶסטֶה). לפי תקנון הבחירות מ־27 במאי 1785 נבחרו אמנם בכל קהילה ראשית 6 מועמדים, שמהם אושרו שלושה על ידי „לשכת הגליל" בלא להתחשב במספר הקולות שכל אחד מהם קיבל בבחירות. הזכות לבחור ולהיבחר היתה לבעלי־בתים

בלבד, אולם עומס־ההוצאות של הקהילה הוטל על כל חברי הקהילה ובכללם גם „האיכרים". המסים „הדומֶסטִיקאלִיים" שולמו לפי 3 כיתות־מקצוע אלה: בכיתה א' — איכרים ובעלי־מלאכה, בכיתה ב' — פקידים ועובדים ציבוריים יהודיים, כגון רבנים, שוחטים, חזנים ובעלי תפילה וכו', ובכיתה ג' — סוחרים. כל עסקי הקהילה מוכרחים היו להתנהל רק בגרמנית.

אם נבדוק את כל ההנחות שניתנו ב„טולראנץ־פאטנט" ליהודי בוקובינה, נראה שאין פירושן אלא החזרת חלק קטן מכל זכויותיהם, שהיו להם בתקופת הנסיכים המולדביים. מלבד זה נתחוורו כוונותיו של השלטון החדש, של הקיסר הנאור: התמזגות עם המדינה כולה, כלומר התבוללות ושמיעה בתוך העמים האחרים. דעה קבועה היתה לו ליוסף השני, שיהודי גאליציה ובוקובינה „הם מכת המדינה ולפיכך יש להשתדל ככל האפשר להיפטר מהם ואם העשירים בישראל הם צרה לשכניהם הנוצרים, העניים לא כל שכן. את העניים יש לגרש או להמית ברעב". וכך שאף ליתן ליהודים בעלי־יכולת את שוויון־הזכויות לאחר שוויתרו על עצמיותם הדתית הלאומית. בריזולוציה אחת שלו מ־19 במארס 1788 נאמר בפירוש: „מתכנית הפאטנט המסובכת הזאת, שזה מזמן ובעמל רב נערכה לשם הסדר השיטות לניהול העניינים היהודיים, לא יצא לעולם דבר ממשי ומועיל, אם לא נוותר על הכלל היסודי המקובל מאז ומתמיד, להיכנס לעומקם ולתוכם של הדינים והמנהגים היהודיים, שמוצאם נחשב מֹמשה ואשר כבר נהפכו מן הקצה אל הקצה ולקשר אותם עם המצוות הקיימות היום. את פולחנם ואת מנהגיהם יכולים הם לקיים בלא כל הפרעה כל זמן שהם אינם בניגוד לחוקים הכלליים. אולם אם הם בסתירה להם אז ניתנת הברירה בידם, או להתרחק ממנהגי דתם ולחיות לפי רוח הזמן, או לוותר על זכויותיהם כאזרחי־המדינה, לשלם את מ ס י - ה ב ר י ח ה שלהם ולעבור לחוץ לארץ" (כדאי לציין בהזדמנות זו, שבוקובינה היתה הארץ הראשונה שגבתה מס־בריחה מתושביה היהודיים, שעזבוה. שם המס היה „אבפַהרטגֶלד". מס זה נתחדש בשם „רייכספלוכטשטוייר" בגרמניה הנאצית.

מה הן תקנות הפאטנט כלפי יהודי בוקובינה בכלל ויהודי טשרנוביץ בפרט? במקום „דאגת" האדמיניסטראציה המולדבית — כמעט הדאגה היחידה — לגביית המסים ולטיפול בשיפוט האזרחים, באה מעתה התערבות השלטונות המרכזיים בלבוב בכל עניני היהודים הפנימיים והחיצוניים. הנהלת העיר עברה לידי מועצת־עיר נבחרת עם ראש־עיר נבחר בראשה. העיר היתה אוטונומית לא בענייני משפט בלבד, אלא גם בחוקותיה. המועצה ושלטונות המדינה המרכזיים בווינה ובלבוב פירשו את סעיפי התחוקה החדשה תמיד לרעתם של היהודים: צימצמו את שטח התיישבותם על־ידי הרחקתם מן הכפרים אם לא רצו להתפרנס מעבודת־האדמה, וגרשום לערים, שבתוכן היו מוכרחים להצטופף. כך ציווה, למשל, הגובֶרניום ב־26 בדצמבר 1789, שהיהודים יכולים להתיישב רק בתוך „הערים האמיתיות". פירוש הפקודה הזאת, שמקום

מגוריהם של יהודים נצטמצם בשלוש הערים הקיימות בארץ, והן: טשרנוביץ, סוטשאבה וסרט ואילו על האוכלוסיה היהודית, שמספרה היה באופן יחסי גדול למדי בקהילות־בת: סאדיגורה, וויז'ניץ וקימפולונג — לעזוב אותן. רק הודות לדרישה הנמרצת של קצין־הגליל (קרייזהויפטמאן) הראשון בבוקובינה יוסף בק, אשר הרים את טשרנוביץ לדרגת עיר־הבירה, התירו השלטונות העליונים בווינה בפקודתם מ־21 ביוני 1790 ליהודים להישאר, קודם רק בסאדיגורה ובוויז'ניץ ואחרי־כן גם בקימפולונג. היהודים בכפרים נדרשו על ידי קצין־הגליל — על ידי מכתבי חוזר אל הפרנסים היהודים מ־17 בספטמבר ו־22 באוקטובר 1790 ומ־28 ביאנואר 1791 — לעבור אל הערים, שאם לא כן יֵחָשבו כ„מחוסרי משמעת". על השלטונות המקומיים הוטל לדאוג לכך, שהאנשים האלה יגורשו. שוב התערב הקצין בק והודות לדרישתו נשארו בכפרים המזקקים (בְּרֶנָר), מפני ש„לבעלי משרפות הייי"ש הנוצריים לא היו די מזקקים נוצריים". הוא דחה את מועד יציאתם עד ל־1 במאי 1791. הוכרז, שכל מי שיודיע לשלטונות על יהודים הנמצאים בכפרים לאחר המועד הנזכר, יקבל „שכר" של שלושה דוקאטים ולעומת זה יוטל על האנשים והממונים במקום עונש בסך של עשרה דוקאטים והיהודים ייענשו במאסר או במכות, אולם על אף כל האיומים לא נשתנה הדבר ולכן הוטל על קצין הגליל בעצמו האחריות לכך, שההגירה תושלם עד ל־1 באפריל 1792. בפקודה מ־21 ביולי 1792 צומצם גם מובן המושגים „איכר" ו„בעל־מלאכה" עוד יותר, הותרה הישיבה בכפר רק לאלה, אשר „עיקר מחייתם" מושתת על המלאכה ולא, למשל, לאופה בכפר, שתושביו אינם קונים את לחמם אצלו, או לחוכרי־אחוזות שלמות גירושם המוחלט מן הכפרים אמנם לא נתגשם, אולם יותר משליש האוכלוסיה היהודית היתה לאוכלוסיה חקלאית ממש הואיל ומספר ניכר של היהודים העדיף לעבור לחקלאות מאשר להגר ולהיטלטל לחוץ לארץ. לפי הדין והחשבון של משרד הגליל אל הגוברניום מ־26 ביאנואר 1792 עסקו מבין 527 בעלי־מקצוע 180 בחקלאות ו־347 במקצועות אחרים, כלומר 35% מכל פעילי־המקצועות היו איכרים.

* * *

במבנה החיצוני דמתה הקהילה בטשרנוביץ להסדר הבתים שברובעי יהודים אחרים. בתים אלה כרגיל לא היו בתי־אבן, אלא בתי־עץ, ונקראו „בתי חורף". פוֹק במאמרו על כיבוש בוקובינה מתאר את המצב בטשרנוביץ במלים אלו: „חוץ ממקרים מעטים יוצאים מן הכלל, היו הבתים מעץ, לרוב בני חדר אחד ובנויים במרחק גדול זה מזה". הדירות שימשו לעתים קרובות גם מחסנים לתבואות ולכלים שונים „וכל בעל־בית חופר באר בחצירו כדי שלא יצטרך להשתמש בריחוק מקום" (דרך אגב: בתעודות מאותם הימים אנו קוראים תדיר „מי־מעיינות" ולא „מי בארות"). לתושבי הבתים,

שבהם לא נמצאו בארות, סיפקו את המים „הסַקָאזיואים", אנשים שהתפרנסו מהובלת המים מבית לבית ואשר נמנו עם התושבים העניים והאדוקים ביותר. את פרנסתם מצאו אז היהודים בכל סוגי המלאכה והמסחר. „רק המסחר הגיע בימים ההם לדרגה חשובה", מוסר הד"ר פוֹלָק. במסחר עסקו בעיקר יהודים וארמנים. הוצאו סוסים, בהמות ועורות־כבש, צמר, חמאה, גבינה, דונג ודבש; הובאו כלי־עור, זכוכית וכלי ברזל. יש להעיר שערך היבוא עלה על ערכו של היצוא, כלומר שהמסחר היה אקטיבי.

לפי „הסדר היהודים" משנת 1776 הועמדו אמנם יהודי בוקובינה תחת מרותה של „הנהלת היהודים הגאליציאנית", אולם נשארו תחת שיפוטם העצמי, עם „החדר" שלהם בעל שלוש דרגות כמוסד החינוכי העקרי; הונהגה רק הוראת הקריאה והכתיבה בגרמנית. ומכיון שהשלטונות לא התערבו במידת ההסדר של חייהם הפנימיים, חיו המנהיגים היהודיים לפי המסורת הישנה ולא סבלו את ההוראה בלשון הגרמנית, כי ראו בזה משום עבירה. אולם משנת 1785 היתה כוונת הקיסר לשבור את האוטוריטטה החזקה של ה„קהל", שבסמכותו יהיו בעתיד רק ניהול המוסדות הדתיים. ענייני החינוך נשתנו לגמרי. לא רק ששנים משלושת עמודי היסוד של קיום האוטונומיה הלאומית התרבותית, השיפוט העצמי והלשון העצמית, נהרסו כבר, אלא התחילו הורסים גם את בית־הספר העברי, את ה„תלמוד־תורה", שהמירו אותו בבית הספר הגרמני. בתחוקה זאת כלולים הגורמים המכריעים לעיצוב דמותה המיוחדת של עיר טשרנוביץ ויהודיה ודמות העיירות בארץ זו, אשר דמו במבניהן הפנימי לעיירות היהודיות בארצות אוסטריה המזרחית בסוף המאה הי"ח. אז הופיע בעל המלאכה והאיכר היהודי החרוץ והפשוט והתהווה ה„הינטרַאנד" היהודי, הריזרבואר השרשיות היהודית שממנו יָנקו המרכזים באוסטריה ואחרי־כן במערב אירופה ומעבר לים. הם, כמו יהודי פולין וליטא, מילאו את התפקיד, שממלא הכפר אצל עמים אחרים, כי הם איפשרו הגירות המוניות קבועות ומתמידות למרכזים יהודיים חדשים בארצות אחרות. נוצרו על ידה גם שני הטיפוסים הידועים: חחסידים, באי כוח השדרות הסוציאלות הנמוכות, והמשכילים, נציגי המעמד הבורגאני החדש כביכול, שצצו בתקופת ביסוס הרכושנות, פרצה היאבקות בין אוהדי בית־הספר החדש ובין חסידי ה„חדר" הישן, היאבקות, שבעצם לא היתה אלא מאבק בין מזרח למערב, בין תנועת ההשכלה „המתקדמת" לבין משטר החינוך היהודי המסורתי. יוסף השני ראה בכתב־הסבלנות שלו את הצעד הראשון לתיקון היהודים, „את הרחקתה הגמורה של לשונם הלאומית של היהודים ממילוי כל תפקיד בחייהם חוץ מהפולחן", ומשום כך אסר על השימוש בה בכל ענייניים ציבוריים ומעשיים: „חוזים, צוואות, חשבונות, פנקסי־מסחר, עדויות, התחייבויות בענייני משפט או כל התחייבות אחרת, — צריכים להיכתב בלשון הרגילה של בית־המשפט" ואם תעודות אלו ייכתבו גם להבא בעברית או ביידיש, הרי „הן בטלות ומבוטלות

ובית המשפט והשלטונות לא יעמדו על קיום ההתחייבויות הכלולות בהן" (מכתב חוזר של יוסף השני מ-13 במאי 1781). בסעיף 11 של „פאטנט הסבלנות" מ-7 במאי 1789 נאמר: „כדי לתאם את מידות היהודים לכוונות המדינה המועילות על־ידי השתלמות דעתם ושכלם ופיתוח נימוסיהם, ייפתח בכל קהילה, עד כמה שאפשר, בית ספר גרמני בשביל הנוער היהודי דוגמת בית הספר הנורמאלי. מורי בית הספר הזה יועמדו כמתרגמים המושבעים של הקהילה". ובסעיף 12: „וכיון שלפי החוקה הנוכחית ידיעת השפה הגרמנית וכתיבתה נחוצה היא מטעמים שונים, לא יורשה במקום שיש בו בית ספר גרמני לבחורים יהודיים ללמוד את התלמוד, אלא אם יוכלו להוכיח בתעודת המורה הגרמני, שביקרו בבית ספר גרמני ונהנו ממנו במידה מסויימת". בהתאם לדרישה זו נוסדו בשתי הקהילות הראשיות טשרנוביץ וסוטשאבה בתי־ספר יהודיים גרמניים ובראשם הועמדו „יהודים נאורים" וההורים נאלצו לשלוח את בניהם לבתי־ספר הללו. למנהל הראשון של בית ספר יהודי־גרמני חדש זה נתמנה ב־20 ביוני 1791 ישראל זאורקוף (Sauerquell) מֵיזִיריזֵ'ני שבגאליציה. לפי יוזמתו הונהג לימוד־חובה לכל ילד יהודי החל משנתו הששית ובלא הבדל המין.

כאמצעים לשמור על מילוי חובה זאת שימשו פקודות אלו: בלא תעודה על סיום מוצלח של הלימודים בבית־הספר לא יכול היה צעיר יהודי להתקבל כחניך אצל בעלי־מלאכה; אפילו על העוזרים (בֶּהֶלפֶר) של מורי־הדת היה ללמוד „בקפדנות ובהתמדה" את הלשון הגרמנית. גם לימוד הילדות ביחד עם הילדים („קוֹאֶדוקציה") היה אובליגאטורי וגם הנערות לא יכלו להשיג את „רשיון־הנשואין" (אֶהֶקוֹנסֶנס), אם חסרות היו תעודות הביקור בבית־הספר היהודי־הגרמני. אסור היה ללמד צעיר בתלמוד אם לא הוכיח, שלמד כבר לפני־כן בבית־ספר נורמאלי או לכל הפחות, שהוא לומד בו עתה באופן מקביל. מורי־ההוראה היו המשגיחים על מילוי פקודות אלו, ואי הציות להן גרר אחריו קנס של כסף ואיסור־ההוראה; על ההורים נאסר להשתמש במורים שנענשו או שלא יכלו להוכיח כי שנה על ידי תעודות המורה היהודי־הגרמני כי אמנם עמד על כך, שתלמידיו ילמדו בבית־הספר הנורמאלי. למעשה נתמנו המורים „הנורמאליים" למפקחים ול„מוסרים" רשמיים. בכל זאת לא הוצאה פקודה זו לפועל במלואה. בפקודת החצר מ־11 ביוני 1791 מצווה שבסוף הזמנים, כלומר בחול־המועד של חג הפסח וחג הסוכות, יחולקו פרסים לתלמידים ולתלמידות המצטיינים בלימודיהם, במעמדם של הוריהם, של פרנסי־הקהילה, הרבנים והדיינים „בחגיגות־הסיום" ושמותיהם של המצטיינים ישארו במשך חצי שנה רשומים על הלוחות הציבוריים. לפי הפקודה של משרד הגליל מ-28 ליולי 1791 היה על רב הגליל לבחון את העוזרים של המורים לדת במקומות שבהם לא נוסדו בתי ספר מתוקנים מחמת דלות תושביהם.

על הרבנים ועל הדיינים הוטל להטיף בתחילת שנת הלימודים לפני כל ההורים והתלמידים ובנוכחותו של המורה המפקח ב„נאום עידוד" על

„התועלת הגדולה של בית הספר". מן ההכרח היה, שבנאום זה יופיעו גם משפטים אלה: „לא בכוונת הוד מלכותו ולא ברצונו הוא, לשנות משהו בדתם של היהודים ובמנהגיהם המקובלים. כוונתו היא רק לחנך את הנוער היהודי, שיהיו אזרחים ישרים ומועילים של המדינה, שלטובתה עליהם לשרת כמיטב יכולתם ולהכשירם להיות לחברה של אושר ועזרה הדדית".

סיכום תוצאות השלטון של הקיסר יוסף השני בבוקובינה במשך שנות 1774—1790 מראה, שכל מעשיו היו מכוונים לטובת עמי הארץ הנוצרים בלבד. אפילו שאיפתו „האנושית" כביכול לעשותם ל„אנשים" ולאזרחים „מועילים", הוצאה לפועל על ידי גזירות קשות, שזעזעו את היהדות בעמקי מהותה.

עד כמה נשתרשה השנאה המעורבת בהערצה אצל היהודים הפשוטים כלפי קיסר נאור זה, מעידות האגדות והמעשיות המרובות, שסופרו עליו, בשכבות החסידים. המפורסמת ביניהן הוא האגדה הקשורה עם רבי לייב בן יוסף, המכונה על שם אמו בשם ר' לייב שרה'ס. הוא נלחם מלחמת עמו בכל האדירים והמלכים האכזריים, שהציקו והרעו לישראל. מלחמה ארוכה וכבדה היתה לו בייחוד עם יוסף השני, „שהוציא גזירה להקים בתי־ספר להשכלת היהודים בארצו, בתי־ספר העלולים להשכיחם תורתם ודתם. מלחמה זו בין יוסף השני ובינו נמשכה כשבע שנים וסופה היה, ששניהם נפטרו מן העולם ביום אחד". על פטירתם מספרת האגדה, שהקיסר האוסטרי עבר פעם דרך יאַזטישקוב (פודוליה), שבה השתקע ר' ליב שרה'ס ישיבת־קבע בשנת תקמ"ט ונשברו במרכבתו כל צירי האופנים. הקיסר הבין מיד את העניין, כעס מאוד וצעק, כי יודע הוא, שר' לייב עשה לו דבר זה במתכוון. הוא הוסיף באנחה, שהוא ימות אמנם בקרוב, אבל ר' לייב לא יחיה ודרש, שייראו לו את דירתו של יהודי זה ששמו ר' ליב שרה'ס. משנכנס ולא מצא את הרבי בביתו, פנה אל בני הבית במלים אלו: „תאמרו לו, כשיבוא, שאי אפשר לי לסבול יסורים נוראים כל כך. אני הולך למות, אבל גם הוא לא יחיה". המרכבה תוקנה והקיסר חזר עד מהרה לווינה. לפנות ערב חזר ר' לייב שרה'ס ממסעיו הביתה. אך „דרוך דרכה רגלו על מפתן הבית, קרא: אוי לי, כבר נכנסה הטומאה לביתי. — וכאשר סיפרו לו את דברי הקיסר אמר ר' לייב: „אם כך נגזר עלי מן השמים, הריני מקבל את הכל באהבה". כאשר נפטר הרבי ביום ד' לחודש אדר־ב שנת תקנ"א מת באותו היום גם הקיסר.

ד. על יסודות רעועים נבנים בנינים רעועים

„ככל שמעמיקים לחדור לתוך יער
מתעבים צלליו"

לאחר מותו של הקיסר יוסף השני ביטל יורשו־אחיו הקיסר ליאופולד השני (1790—1792) עד מהרה את כל הישגי האבסולוטיזם הנאור. האנטישמיות המעשית והעיונית נתעוררה שוב ועוד הלכה וגברה. הקיסר החדש שמר לכן על המדיניות של קודמו כלפי היהודים הן בנוגע לריכוזם בערים וצמצום שטח התיישבותם והן בנוגע לבתי הספר שלהם. רק בשטח דתם וויתר במקצת. כך, למשל, קבע, שהגיטין יינתנו לפי פסקי־הדין של הרבנות ועל סמך תעודתה בכתב; תוקפם של הגיטין נשאר אמנם קשור בפרוצידורה לפני בית־המשפט הממשלתי, שקדמה להם. הורשה להקים עירובין בתנאי „שלא יפריעו לנוחיותם של העוברים והנוסעים". לאסירים יהודיים, שנמצאו בבית־הסוהר או לחולים בבתי החולים, היתה הרשות, לקבל מאת בני־דתם בתנאים מסויימים, אוכל כשר; אסור היה להכריחם לעבוד בשבתות ובימים טובים עבודות צבוריות, מותר היה להשתמש בהם רק לעבודות בית ידועות. בשנת 1784 הוציא הקיסר יוסף השני פקודה, שעל היהודים להיקרא בשמות משפחה ובשמות פרטיים גרמניים, וב־16 במאי 1790 התיר הקיסר החדש שוב שמות פרטיים עבריים, כמו כן הרשה להם, בניגוד לפקודת קודמו, להתלבש „בבגדים יהודיים שבהם התרגלו מקודם". ב־17 ביוני 1791 נגש משרד־החצר, לרגל הדרישות השונות, להצעת פתרון סופי של בעיית היהודים וניסח את עקרונות־היסוד לכך במלים אלו: „רק שתי דרכים לרשותנו: או לפייס את העם הזה, אשר בסתר הוא אויב־החברה, שבתוכה הוא חי, זר ונרדף ומר־נפש, על ידי מתן האפשרות להשתתף ביתרונותיה, או לנסות להשתחרר ממנו על ידי החמרת חוקים קיימים מכבר, אשר למרות היותם קשים למדי, לא הביאו כל תועלת. השביל בין שתי הדרכים הוא ללא כל ספק הגרוע ביותר". אבל הקיסר ליאופולד השני החליט ללכת בדרך השנייה. לפי פקודותיו מ־26 באוגוסט 1790 ומ־20 ביולי 1791 חודשו מפקדי היהודים בארץ — אמנם פוליטיים במקום צבאיים; כן נאלצו היהודים לרכוש להם „תעודות־תנועה" (גלייטשיין) מטעם השלטונות. „מזכיר־הגליל היהודי" נשאר גם להבא לפי פקודה מ־10 ביולי 1792 והיהודים היו אפילו מוכרחים להשתתף במשכורתו, שעלתה ל־350 פלורין לשנה. הוזכר לפרנסי הקהילה, שעליהם לגרש את כל היהודים הזרים הנמצאים עוד בתוכם ואיימו עליהם בעונש כבד, אם יעברו על הפקודה. לזרים מותר היה לגור רק בבית־חותנם או חותנתם. אולם למרות כל הפקודות התקיפות ואמצעים חמורים אלה גדל בימי מלכותו של הקיסר ליאופולד השני מספר התושבים היהודיים בארץ, כיון שעל יהודי בוקובינה לא הוטלו מסים גבוהים כל כך

כמו בגאליציה וגם לא החובה להתגייס לצבא, ומכיון שלבעלי רכוש של לכל הפחות עשרת אלפים פלורין היתה כבר מקודם אפשרות מסויימת להגר לתוך הארץ ולהשתקע בכפריה כסוחרים או כאיכרים, משכה בוקובינה רבים מבין יהודי גאליציה השכנה. מתוך כך עלה מספר התושבים היהודיים בכפרים מ-108 משפחות בשנת 1789 ל-180 בשנת 1791, שכמעט רובם ככולם באו מגאליציה. רבוי האוכלוסיה היהודית בכלל בחמש השנים 1789—1793 משתקף מתוך הטבלה הבאה:

בשנת	1789	חיו בארץ	463	משפחות יהודיות.
"	1790	" "	499	" "
"	1791	" "	547	" "
"	1792	" "	594	" "
"	1793	" "	675	" "

האוכלוסיה היהודית גדלה, איפוא, במספרה ב-212 משפחות, כלומר ב- 46%. מעניינת היא גם תנועת-הנישואין בתקופה זו:

בשנת	1789	היו	14	נישואין
"	1790	"	26	"
"	1791	"	30	"
"	1792	"	19	"
"	1793	"	20	"

בסך הכל היו בשנות 1789—1793 109 נישואין, ש-103 מהן היו יוצאי גאליציה. מלבד המשפחות הללו נכנס מגאליציה לבוקובינה עוד סוג מהגרים כ-50 משפחות, שקראו לעצמם „בני-אברהם" (אברהמיטן), אלה היו חלק מחסידי יעקב פראנק, אשר התנצרו בעיר זלשצ'יקי והתחרטו לאחר שאבד כל הונם, אשר מסרו למשיח המתעה. הם התישבו בקוצ'ורמה שעל יד טשרנוביץ. הקרקעות של כפר זה היו רכושה של „קרן הדת היוונית־האורתודוכסית", שנוסדה על ידי הקיסר יוסף השני לאחר החרמת הרכוש של 39 מנזרים שהיו בארץ. הגוברניום בלבוב החכיר את הקרקעות בקוצ'ורמרה לרוזן ליצני וחוכרי המשנה שלו היו האחים יצחק ואליעזר ברונשטין מזאלשצ'יקי, גם הם מחסידיו של יעקב פראנק, שחזרו בתשובה ועברו לטשרנוביץ. בשנות העשרים למאה הי"ט נמנה אליעזר ברונשטין ל„ראשי טשערנאוויץ." שני אחיו של אליעזר ברונשטין, שנשארו בזאלשצ'יקי כנוצרים, קיבלו אחר כך את השם בארון ברוניצקי. חוץ משבע משפחות, שנשארו כמעט כולן קתוליות, התגיירו בני המשפחות האחרות והמשיכו כחקלאים אמיתיים.

כדי לצמצם את זרם ההגירה מגאליציה לבוקובינה הוגדל ראשית כל, לפי פקודה מ-18 ביולי 1792, נטל המסים. דרשו מן היהודים: א) השתתפות

ב„הוצאות" (רֶגִיבייטַראַג) של 350 פלורין לשנה להחזקת „המזכיר של משרד היהודים" בתוך „מחלקת היהודים (יודנפאַך); ב) 600 פלורין לשנה להחזקת המורים היהודיים־הגרמניים בשלושת בתי־הספר בטשרנוביץ, סאדיגורה וסוטשאבה. הכספים נגבו מכל המשפחות היהודיות, הללו חולקו ל־4 כיתות ועליהן היה לשלם סכומים בין 1 פלורין עד ל־14 פלורין ו־18 קרויצר למשפחה. ואם גם הופחת החל מ־1 בספטמבר 1792 מס־המנינים מ־50 ל־25 פלורין, הרי ניסו השלטונות המרכזיים להנהיג גם בבוקובינה תשלומים בעד בשר כשר ובעד נרות שבת. קצין־הגליל בֶּק כינה אמנם את כל ההצעות ממין זה: בלתי צודקות, כי „יהודי בוקובינה משלמים ממילא מסים, שגובהם עולה על אלה של יהודי גאליציה ב־3/5 ולכן יש לחשוב להם את התוספת הזאת כעין מס ממוזנות". בישיבה, שנקראה על ידי השלטונות לטשרנוביץ ב־14 ביוני 1792 הצהירו פרנסי קהילת טשרנוביץ: הירש גֶרבֶּל, יהודה שְׁמִידֶנאור ויהודה ליב פייאֶר או פֶּהר, וכן זקני קהילת־בת סאדיגורה, יהודה ליב בֶּרגר ויצחק מַדֶרֶר, וזקני קהילת־בת וויז'ניץ, יוסף רוֶנברג ויעקב דאטינגֶר, ש„טוב יהיה, אם המצב יישאר כמו שהוא והם ערבים בשם כל היהדות, שהמסים יְשֻׁלְּמו במועדם ובלא איחור". לאט לאט עברו בשנת 1802 מגזירות והגבלות לגירושים ממשיים, קודם כל של אותם היהודים, שנראו לשלטונות כ„בלתי־ציתניים" ומשום כך „בלתי־ראויים" להישאר בארץ. הפקידים נִצְטַוו לחקור את חוקיות הגירתם של יהודי מולדביה ויהודי חוטין. החקירה נעשתה בד־בבד על ידי „המזכיר של משרד־היהודים" קרומֶיק ועל ידי קומיסאר הגליל הממונה על האיגודים המקצועיים, אדמוביץ. שניהם קבעו שמ־1 בנובמבר 1786 עד 15 בפברואר 1802 באו לבוקובינה 473 בעלי משפחה, כלומר שמספר התושבים היהודיים הוכפל במשך שנים אלו. הממשלה החליטה, איפוא, לשים קץ להתפתחות זו ולנהוג באכזריות גמורה. פקודת־משנה משנת 1783 מכריזה על גירוש היהודים שהוא הראשון בתולדות יהודי הארץ הזאת: כל מי ששינה את מקצועו, שהופיע ברשימות מיין משנת 1783 הוכרח לעסוק שוב במקצועו הקודם או לצאת מן הארץ. כמו כן נאלץ לעזוב את הארץ כל מי ששמו נעדר מן הרשימות ההן. בפקודה של לשכת־החצר מ־21 בדצמבר 1804 הוכרז שמבין התושבים היהודיים יוכלו להיבחר כ„ראש הקהל", רק מי ש„שמו נקי מחטא ופשע" והוא בעל־בית ויכול להוכיח, שהיה תושב עוד לפני שנת 1786. לפי הפאטנט מ־8 במרס 1805 היו חוכרי האחוזות היהודיים, שהתגנבו לארץ מוכרחים להעביר במשך שנה — ולא כמו בגאליציה במשך שלוש שנים — את אחוזותיהם לידי נוצרים.

כל החוקים האכזריים והגזירות הרעות לא היו בכוחם לשנות את אופיים הכלכלי של היהודים: הם נשארו בחלק ניכר עוסקים בחקלאות ובמקצועות, הקשורים בעבודת האדמה. ולכן נבין את דבריו של יוסף רוהֶרר, הפקיד הממשלתי הגבוה בווינה, אשר נכתבו בספרו המלא בדויות על היהודים

„נסיון על יהודי מונארכיה", שהופיע בשנת 1804: „רק בבוקובינה, בסביבת סוטשאבה וסרט, נמצאים יישובים שלימים של יהודים, שהתמכרו לעבודת האדמה; הם עובדים בידיהם הם, יהודים אלה הם ידועים כ ה י ש ר י ם ב י ו ת ר". והמסקנה שלו, ש„איכרים אלה מהווים דוגמה חיה לכך, שהאומה כולה יכולה לעבור לחיי חקלאות". הוא הציע, להקים בשביל כל יהודי אוסטריה בארץ קטנה זו מעין גֶטו, בה ישארו עד שישתחררו „ממידותיהם הרעות" ויהיו „ראויים להיות אזרחים".

בתקופה זו של השנים 1789 עד 1805 חלו כבר, לרגל האמצעים שהונהגו על ידי הממשלה, שינויים חשובים בחייה הכלכליים של המדינה, שהבליטו את חידוש פני המבנה הסוציאלי והפוליטי שלה. מראשית התקופה החדשה איבדה היא את חשיבותה כמדינת־מעבר בסחר היבשת של מערב אירופה דרך גאליציה ופולין עם המזרח. בוקובינה נהפכה ארץ נדחת, השוכנת בפינה בלתי חשובה של הקיסרות האוסטרית במרחק רב מדרכי המסחר החשובות ביותר, שהוליכו מעתה בעיקר על הדאנובה דרך אונגאריה לארצות הבאלקאן והמזרח הקרוב. הארץ התחילה משמשת מקור יצוא במיוחד לגלילות אוסטריה האחרים. מעתה היו מפליגים משם משלוחי התוצרות החקלאות, כגון תבואות בקר, עורות, צמר, גבינה, אבל גם עצים, בעיקר עצי־אשוח, שמהם קיבלה הארץ את שמה „ארץ־אשוח" (בוּכֶנלַאנד), מלח וכדומה. שנים אלו, שהיו אמנם ליהודי הארץ שנות ניוון פוליטי ודלות חמרית היו להם גם שנים של התעוררות השכלתית ופיתוח רוחני. גם אל ארץ קטנה נידחת זאת הגיעו רוחות ההשכלה והחופש, שעברו אז על צרפת. סיסמאות המהפכה הגדולה בצרפת לשויון, לדרור ולאחווה בכל העולם— חדרו גם לתוך לבותיהם של הנאורים בארץ זו. גם רעיונות „השכלה הברלינית" התפשטו לאט לאט בבוקובינה ורכשו להם קומץ קטן של אוהדים.

ותוצאות ההשפעה העזה של סיסמאות המהפכה הצרפתית ותנועת ההשכלה היהודית על יהודי טשרנוביץ בעיקר היו, שגם חלק מהם התחיל מבין שהדעת, ההשכלה, יכולה לשמש צעד ראשון, להקל את מצב היהודים החמרי והפוליטי, ושסופה להביאם, לאחר שישנו גם את נימוסיהם, לידי שווי־זכויות פוליטיות ואזרחיות להטבת מצבם התרבותי והחברתי. ומכיון שהמשכילים ידעו מראש, כי תכניותיהם ותיקוניהם עתידים להתקל בהתנגדות קשה מצד האדוקים התחילה המלחמה בחסידות לתפוס מקום חשוב במערכתם.

במאבק זה היתה ידם של החסידים על העליונה הודות לאישיותו הנפלאה והנשגבה של רב הגליל הראשון בבוקובינה, הרב הגאון המפורסם ר' חיים בן שלמה מטשרנוביץ המכונה גם ר' חיים טִירָאר. הודות לפעולתו היתה הממשלה נאלצת בפקודתה של „לשכת החצר" מ־26 ביוני 1806 לחסל את בתי־הספר היהודיים־הגרמניים כמיותרים. ר' חיים היה לפני בואו לטשרנוביץ אב"ד במוהילב, בוטוֹשַאן, קישינוב ובכמה קהילות אחרות. למדן גדול היה,

איש תבונה ומעמיק חקר, בעל כשרון המעשה וכוח הגיון. הודות לסגולותיו ולמידותיו אלה נתעלתה הרבה גם חשיבות החסידות לא בקרב מחזיקיה בלבד, אלא גם בחוגי מתנגדיה ולא יהודי בוקובינה בלבד חיו על פי הוראותיו, הלכותיו ומנהגיו, אלא גם יהודי רומניה וגאליציה.

פרטים על משפחתו של ר' חיים טיראר, על מקום מוצאו ועל שנת הולדו וכן על דרכי־לימודיו אינם ידועים. דברים אלה לוטים עדיין בערפל. חסידיו סיפרו ששמו הלך לפניו כצורב־חריף וגדול בתורה, כאשר בא בפעם הראשונה, והוא אז צעיר לימים, כבן 15, לקבל את פני מורו ורבו ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב, הצדיק המפורסם. מתוך התשובה שנתן לשאלה אחת של ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב בעניין שבת, הרגיש הצדיק כי בחור צעיר זה עתיד להיות „יונק את חיותו מקדושת השבת ותענוגיה". כי יותר מחישות השבת שהיא מורגשת בספרו „סדורו של שבת" (פאריצק תקע"ז) היו חסידיו ומתנגדיו מרגישים את השבת בחייו הפרטיים. על „איש שבת" זה מספרת אגדת עם כי „קומתו של ר' חיים היתה מזדקפת ביום השבת וגדלה במידת ראש־אחד". אפייניות להשקפותיו על השבת הן מלים אלו מספרו „סדורו של שבת": „אינו דומה אור פניו של אדם כל ימות השבוע כמות שהוא בשבת. ומי יוכל לספר כמה העין רואה השתנות מימי החול ממש כרחוק מזרח ממערב ויותר מזה".

התנהגותו כלפי בנו היחיד, שהלך בדרכים עקלקלות ולעתים קרובות הלבין אפילו את פני אביו, אפיינית היא להשקפת עולם שלו. תמיד הראה לבנו, למרות הכל, פנים מסבירות, השכים בבוקר להכין לו מאכל ומשתה וכל אשר שאל לא מנע ממנו. חסידיו תמהו ושאלו אותו: מדוע הוא מראה לבנו הסורר והמורה, שאינו שומע בקול הוריו, חיבה יתירה כל־כך? ור' חיים ענה להם, שהוא רוצה להראות כביכול להקדוש ברוך הוא, שגם „עם זרע מרעים ובנים־משחיתים צריכים להתנהג בעין טובה, במידת הרחמים ובאהבה רבה".

ר' חיים היה דרשן מזהיר ומלהיב ובשבתות ובימים טובים היה עובר לפני התיבה בבית הכנסת הגדול, שבניינו נגמר ב־1796. ספרו „ארץ החיים" מכיל „לקוטי נ"ך ומגלת אסתר, בדרושים נפלאים ע"ד הפרדס" ובחלקו השני נמצאים „חדושי הלכות ואגדות ממס' ברכות". ספרו המפורסם ביותר הוא „באר מים חיים" (חלק א טשרנוביץ תק"פ; חלק ב טשרנוביץ תר"ט); פירוש זה על התורה כבש לו את הלבבות של יהודי מזרח אירופה וארץ־ישראל ומשמש עד היום לימוד־עונג לשיכבות החסידים.

הקשיים, בהם נתקל ר' חיים ביחסיו הפרטיים והציבוריים השונים עם פקידי השלטונות המקומיים והמרכזיים, אכזריותם וקפדנותם של השלטונות בהוצאה לפועל של פקודות המוסדות העליונים נגד היהודים, אשר הלכו

והחמירו משנה לשנה וסוף־סוף הכרתו המכאיבה על חוסר אונים לשנות התפתחות זו המסכנת את עתיד אחיו יותר ויותר — החרידו את לבו והדאיגו את נפשו מאוד. נציין דוגמא אופיינית אחת לגזירות שרירותיות: בדצמבר 1796 נקנס ר' חיים באופן אישי בקנס גדול של 50 פלורין בשל זה, שהתפלל אחר מותו של אחד הנכבדים בדירתם של האבלים ואמר במעמדם של מנין אנשים את ה„קדיש". משרד־הגליל מצא אמנם את עירעורו כצודק, כיון שאין לראות במקרה בודד דבר של הקמת מנין חשאי וביטל את העונש אך הגוברניום בלבוב נזף בקצין הגליל והטיל מחדש על רב הגליל את העונש החמור ההוא בהנמקה, ש„חסרים נימוקים מספיקים לזכות את היהודים מהעונש החוקי, אשר ערכו בסתר את המנין".

בשנת 1807 עזב ר' חיים את ארץ פעולתו הפוריה והברוכה במשך יותר מ־15 שנה, ועלה ארצה. הוא השתקע בצפת וכאן מצא את מנוחתו בכ"ה כסלו תקע"ג באחת המערות שבסביבתה הנקראת על שמו.

פשטותו המופלאה של ר' חיים, תלמידו של הבעש"ט, אשר „שתה ממים קדושים הרב יחיאל מיכל מזלוטשוב וגיסו של הצדיק ר' אברהם יהושע העשיל, הרבי מאפטא", עניותו והסתפקותו במועט, בריחתו מן הכבוד והימצאו לכל דורשיו, כל המידות הנשגבות האלו גרמו לכך, שכסא־הרבנות הראשית בטשרנוביץ ובמדינה נשאר מיותם עד תקצ"ג (מארס 1833). רק בראשית שנת 1833 נבחר ר' יצחק שמשון בן אביגדור הורוויץ־מייזלש, רבה של קהילת זאלקווא שבגאליציה. בחירתו אושרה על ידי בית המשפט של עיריית טשרנוביץ ב־15 באפריל 1833. עד בחירתו כיהנו רק דיינים־מורי־הוראה: ר' מתיה משה לוויט, ר' מאיר ריינר ור' אפרים צלניקר (בקהילת־בת סאדיגורה היה דיין בימים ההם ר' יקוורניק). חברי בית הדין היו בֶּרל רוזנטל, אברהם רוט ומשה שולמן ומסאדיגורה ר' אליהו שטראוכר. מתוך תזכיר אחד, שהוגש על ידי משרד־המחוז בוקובינה אל הגוברניום בלבוב ב־28 ביאנואר 1822 נראית דעתם של שלטונות המדינה המבזה את הדיינים האלה. שם כתוב בין השאר: „מאז שנת 1807, בה עזב הרב חיים טיראר את המדינה ועלה דרך מולדביה לארץ־ישראל אין רב גליל של יהדות בוקובינה. רוב הדיינים (מורי־ההוראה) הנמצאים כאן, גמרו את חוק לימודיהם בתלמוד או במולדביה או באחד המחוזות שברוסיה. ולכן הם על פי רוב „אידיוטים" ובלא כל השכלה. בחלקם הגדול הם חסידי הרבי מקוסוב שבמחוז קולומיי".

* * *

אפילו המכות הניצחות של הקיסרות האוסטרית במלחמתה עם נאפוליון הראשון, שכבש חלק ניכר מארצותיה המערביות, לא מנעו מאת הממשלה

המרכזית בווינה מלטפל באכזריות יסודית בענייני גירוש היהודים מבקובינה. היא דרשה לא רק, שבתי אב יהודיים לא יתרבו, אלא אסרה גם לקבל „לתוך המשפחה הקיימת עוד בן האומה הזאת מחוץ לארץ". מובן מאליו, שלפי פירוש זה לא יכלו יהודי בוקובינה לשאת נשים מגאליציה. רוח גזירת פרעה מלך מצרים נושבת בעיקר מגילוי דעת אחד של „לשכת החצר" אשר ניתן כתשובה לבקשתו של יוסף פולטבר, ב־22 ביאנואר 1807, שבו נאמר: „רוח הדיקרט של החצר מ־19 באוגוסט 1804 וביטויו מתכוונים בכלל רק למניעת גידולו המספרי של יהודי בוקובינה ולכן, כפי שיש להבין, במיוחד של הזכרים שביניהם; הרי בריבוי הגברים היהודיים והמשפחות היהודיות טמונים הסכנה והנזק, שלמניעתם נחקקו החוקים ופקודות המוסדות העליונים ביותר. ריבוי זה אינו צפוי מנשואיו של היהודי יוסף פולטבר, בגיל של 60, עם ארוסתו ממולדביה בת 49, מאשר לו היה מתחתן עם יהודיה צעירה מבוקובינה עצמה".

כדי לא לעכב את הוצאת הפקודות לפועל, הוטל על השלטונות לגרש בלא דיחוי את כל היהודים, אשר כלפיהם נקבע ללא כל ספק, שהם החגנבו או שישיבתם בארץ לא היתה עוד הכרחית, כגון המורים בבתי־הספר היהודיים־גרמניים, אשר חוסלו, כפי שהזכרנו לעיל, לפי פקודה מ־26 ביוני 1806. הפקידים הממונים נצטוו „לטהר את כל שטחי בוקובינה בקפדנות גמורה ובמהירות הגדולה ביותר מהיהודים, אשר התגנבו לתוכה לאחר שנת 1786", להטיל על כל אחד, שיתן „ליהודים זרים, שהחגנבו" להתחבא בבתיהם, קנס של 20 דוקאטים ולמתחבאים עונש של 14 מכות. ובהתאם לדרישות אלו של הממשלה המרכזית ותחת לחץ של שר־הגליל יוהאן פלאצר קבע הגוברניום בלבוב ב־25 בנובמבר 1808 את „קוו המדיניות בלא עירעור" במלים אלו: „כיון שעל פקידי בוקובינה לנהוג לפי עקרונות מיוחדים, לכן יוצא מזה, שמן ההכרח גם יהודי גאליציה יחשבו כזרים כלפי בוקובינה ושכוונתה הנמרצת ובלא כל שינוי של הממשלה היא, לשחרר את בוקובינה לא רק מכל זרים נתיני חוץ, אלא גם מיהודי גאליציה, שאינם נמנים על תושבי בוקובינה הותיקים". הוכרז, איפוא, בזה באופן רשמי על מעמד מיוחד של יהודי בוקובינה כלפי אחיהם בגאליציה. הללו נחשבו מעתה כזרים, אשר עליהם חלו כל החוקים, אשר נחקקו בשביל יהודים נוסעים זרים. היהודים, אשר באו מגאליציה בלא דרכיות, הועברו על ידי הצבא שוב לגאליציה. רק אלה, אשר הגרו לשם לאחר המועד הידוע ואשר עסקו בחקלאות, קיבלו חנינה בתנאי, שימשיכו גם בעתיד לעסוק במקצוע זה בלבד.

אך קצב הגירוש לא השביע את רצונם של אנשי־הממשלה ומשום כך דרשו להחישו. שר־הגליל פלאצר חשב להתקרב למטרה זו בהציעו שתי הצעות הנכללות בתזכירו מ־30 בנובמבר 1810: א) הנהגת השיטה של „הפמיליאנטים",

שהיתה קיימת אז במוראביה ובבוהמיה. הוא כותב: „לפי נוסח הפקודה של הוד מלכותו יש לגרש לא רק את כל היהודים, אשר אינם מופיעים ברשימות המיון משנת 1783 או שבאו אחרי כן לבוקובינה, אלא גם את הזרים ויהיו הם נתיני אוסטריה או נתיני חוץ. לכן יש להסיק מזה את המסקנה, שכוונת הוד מלכותו היא לא רק לדאוג למניעת גידול מספרם של היהודים בבוקובינה, אלא גם להקטנתו. דעתי, איפוא, שעלינו להנהיג גם פה את שיטת מוראביה ובוהמיה ולצמצם את מספר המשפחות היהודיות באופן כזה, שאחרי מות כל בני משפחה אחת, תנתן הרשות לבני משפחה אחרת, להתחתן עם צעירות או צעירים ילידי הארץ"; ב) מן העובדה, שרבים מיהודי גאליציה היגרו כדי להשתמט מן הצבא, הסיק פלאצר, שיש להנהיג את חובת השירות בצבא גם ליהודי בוקובינה.

רק לאחר גירושם של 479 משפחות, בשנת 1811, חלה הקלת מה במדיניות זדונית זאת ובשנת 1817 נפסקו הגירושים השיטתיים לחלוטין. בדיקרט-החצר מ-10 בספטמבר 1812 הוקפד: ראשית שלהבא אין בכלל לגרש יהודים, חוץ ממקרה, שיתעסק מישהו מהם במקצוע, שנאסר עליו ומשום זה עליו לעזוב את הארץ; שנית, אסור מעתה לגזור על יהודי חוץ או על יהודי גאליציה להתיישב בבוקובינה; שלישית, על התושבים היהודיים לעסוק רק במקצועות מותרים, אבל הם חפשיים בבחירת המקצוע; רביעית, על היהודים הנסבלים לרכוש להם לא כל תמורה כספית „תעודת סבילות", כתובה באחת השפות המדוברות בארץ ובגרמנית גם יחד.

עם פירסום דיקרט זה ב-6 בפברואר 1813 הוטל על השלטונות לרשום את כל היהודים ברשימות מיוחדות ולהגיש לכל משפחה ומשפחה את התעודה הדרישה. עריכת רשימות אלו נמשכה שלוש שנים ונגמרה רק בקיץ 1816. לפי ההוראות של שר הגליל הופרַאט פלַאצר מ-10 ביולי 1816 התחילו בחלוקת התעודות ל-1031 המשפחות, שהיו אז בארץ ומהן 682 דיירי-קבע ו-349 אורחים עוברים. ההבחנה בין שני סוגים אלה נעלמה במשך הזמן לגמרי, כי גם היהודים „העוברים" קיבלו עד סוף שנת 1822 את הזכות לישיבת קבע. הן ב„תעודות השהות הזמנית" והן ב„תעודות הסבילות" נאמר, שהתעודה תבוטל, אם מישהו מהמשפחה יעסוק במקצוע אסור ושעונשו יהיה קודם כל עונש-גירוש, לאחר שישלם את כל המסים, שהיה עליו לשלם בעד שנה שלמה.

* * *

מלחמות טורקיה ברוסיה במחצית השנייה של המאה הי"ח ובשנים הראשונות של המאה הי"ט שָמו אחת ולתמיד קץ למדיניות הממלכה העותומנית,

שהיתה במשך יותר ממאתים שנה מכוונת לכיבושים במערב אירופה ובמרכזה. בפגישתם של שני הקיסרים פראנץ הראשון מאוסטריה ואלכסנדר הראשון מרוסיה, שהתקיימה מ־6 עד 23 באוקטובר 1823 בטשרנוביץ הוסכם ביניהם להתערב בסכסוך שבין יוון לטורקיה ולקומם את היוונים נגד הטורקים כדי לגרש את השולטן לגמרי מאירופה. טשרנוביץ היתה מקום הוולדה של המלכות היוונית החדשה. אבל מצד שני הלכה ושקעה במונארכיה האוסטרית השנאה לאומה הטורקית. במקום השנאה והקנאה נתהוו יחסים ידידותיים בין שתי המעצמות. חילופי אוצרות הטבע בצורתן המקורית או המעובדת ותוצרות התעשייה והאמנות, שנשלחו מאוסטריה לטורקיה, נגד סחורות שהמזרח הטורקי הביא לווינה, עיר התעבורה הטבעית ושפע זה של עושר, הפך את ווינה במרוצת הימים לעיר הברוכה בתרבותה והמפוארת ביצירותיה שבכל יבשת אירופה. ווינה שימשה ראש גשר בין המזרח והמערב ויהודי ווינה תרמו את חלקם להתפתחות זו ולהתהוות ההבנה ההדדית בין מלכות לחברתה, ובין תושבים לתושבים, אשר בשתי המעצמות האלו, שהיו שונים כל כך בשפתם ובתרבותם.

מובן מאליו, ששינויים אלה, הפוליטיים והכלכליים, השפיעו השפעה חזקה גם על בוקובינה והביאו גם לארץ זו שינויים עצומים באוריינטאציה המדינית והכלכלית שלה ובמבנה חברתי והתרבותי של תושביה בכלל ושל יהודיה בפרט. בשטח הרוחני הפכה טשרנוביץ מרכז מעט של תורה וחכמה. טשרנוביץ זכתה הראשונה, בארצות שהיו פעם שייכות לרומניה, לדפוס עברי והיתה „לעיר המעטירה, שהתחילה להפיץ בישראל ספרי קבלה ויראים עוד בשנת תק"פ לאלף השישי". בעיקר הצטיינו לא במרצם ובזריזותם בלבד, אלא גם בסידורם הטכני המשוכלל — המדפיסים והמוליאים משה יהודה ליב איש הורוויץ ובני משפחת הילער. במיוחד נתפרסם ה„טשרנוביצר-ש"ס" בהידורו של הדפוס ובדיוקו של הנוסח (נדפס בשנת 1835). חבל שלא נשתמרו כל אותן ההוצאות שנתפרסמו בפרק מיוחד ומעניין זה שבתולדות הדפוס העברי. נכון שרבות מהוצאות אלו לא היו אלא חוברות קטנות מאוד ולכן אבדו בקלות ורובן לא הגיעו אף לידי ביבליוגראפים חרוצים כבן־יעקב, למשל. מכיוון שהתושבים החדשים, שבאו לבוקובינה באותה תקופה, היו בעיקר יוצאי אוקראינה וגאליציה וברוב רובם נוטים לחסידות, נוסדו בכמה קהילות ובראש וראשונה בהשפעתו החזקה של ר' חיים טיראר ושל יורשו ר' יצחק שמשון הורוויץ־מייזלש, רב מן הטיפוס הישן, קבוצות חסידים. אבל עדיין לא העמידו יישובים אלה צדיקים משלהם, אלא היו נמנים על המון החסידים של הצדיקים הגאליציאיים והאוקראיניים. רק בסוף הרבע הראשון של המאה הי"ט ובשנות הארבעים שלה, זכתה בוקובינה לדינאסטיות צדיקים משלה, והן השושלת הוויז'ניצאית, שמייסדה הוא ר' מנחם מנדיל, בנו הצעיר של רבי

חיים האגר הקוסובאי והדינאסטיה הסאדיגורית שמייסדה ר' ישראל מרוז'ין אנוס היה לברוח מארץ מולדתו רוסיה ליאס ומשם הגיע בשנת תר"א (1841) לסאדיגורה.

מתוך התפתחות העניינים ברור, ששתי הערים השכנות האלו, קהילת טשרנוביץ וקהילת סאדיגורה עמדו זו לעומת זו כשני מבצרי-אויבים: בירת בוקובינה כמרכז ההשכלה וחופש הדעות בארץ, בה הלכו והתפתחו רגשות שנאה וקנאה כלפי סאדיגורה, בירתה של הדינאסטיה הצדיקית שנהנתה גם מפריחה כלכלית.

ואף בטשרנוביץ עצמה הלכה ונמשכה עשרות שנים המחלוקת הגדולה שבין המשכילים והחרדים. ואם עד שנות הארבעים של המאה שעברה היתה ידם של החסידים על העליונה, הרי הלכה ורפתה השפעתם מכאן ואילך, בו בזמן שמעמדם של הנוטים אחר ההשכלה ותיקונים בדת נתחזק יותר ויותר.

נרמז כבר, שבעיר טשרנוביץ, השוכנת לרגלי ההר צֶצינה, היו בהתחלת הכיבוש רק בתי עץ חוץ מבית-הכנסת הגדול, הבנוי לבנים. וכדי לעודד את הבנייה מאבנים שוחררו לפי הפקודה מ-7 במרס 1788 בעלי בתי-אבן חדשים למשך 30 שנה מכל מסים ארציים ולמשך 10 שנה ממסי-קרקעות עירוניים. הנוצרים העשירים בנו, איפוא, לצרכיהם הם בתים יפים, אבל לא בעמק, שבו נמצאה העיר העתיקה, אלא על המדרון של אחת הגבעות ובמישורה. במהרה הוקמה שכונה שלימה, שבתוכה נבנה ונגמר בנין העירייה, העומד ומשמש למטרה זו עד היום. ויהודים עשו כמוהם: החל משנות השלושים בנו גם הם לעצמם בתים מודרניים ונוחים באיזור זה. ולא עבר זמן רב עד שנתהוותה חלוקה זו: תושבי ההר היו כולם מנכבדי הקהילה, יודעי לשון וספר, והתושבים לרגלי ההר, כלומר „יושבי עמק הבכא" היו ברובם מיעוטי היכולת ומחוסרי השכלה. בין יושבי ההר והעמק היתה „שלשלת השלום נעדרת". יושבי העמק דמו בלבם, כי הם זרע ברך ה' והם הם, אשר בשם ישראל יכונו ויושבי ההר נראו להם כאפיקורסים ארורים.

עד אמצע המאה הקודמת לא היתה תלבשתם של יהודי בוקובינה אחידה: לבושם של יהודי בוקובינה הילידים לא היתה דומה ללבושם של היהודים, שהיגרו מגאליציה או מרוסיה. ושונה מכולם היתה תלבשתו של האיכר היהודי העשויה לפי סגנון הארץ הקדום. חלק מיהודי טשרנוביץ התחתית היו לובשים בימי-חול בגדי פולין, כלומר מכנסים קצרות לבנות, הגוף עטוף קאפטאן-משי, על הרגלים חצאי-נעלים ועל הראש מעל לכיפה כובע-קטיפה; וחלק התושבים הוותיקים לבש בגדים מולדובניים, אף כי גם על לבוש זה השפיעו יותר ויותר מהגרי פולין וגאליציה ויושבי ההר בגדיהם בגדי-אשכנז. הנשים בעיר התחתית לבשו — חוץ לשבתות וימים טובים — בגדים פשוטים וצנועים, על ראשן מטפחת-צמר שחורה; והנשים הצעירות בעיר החדשה שעל ההר

היו מקשטות את עצמן ומתלבשות בבגדים יקרים דוגמת נשי־המערב.

הזכרנו, שמראשית המאה הי"ט ואילך היתה השפעתם של היהודים שהגרו בשנים האחרונות, ניכרת על התושבים הוותיקים בכל אורח־חייהם. כך, למשל, חדלה במשך תקופה זו הלשון הרומנית להיות הלשון המדוברת היומיומית בקהילות בוקובינה וכולם למדו לדבר בלשונם של יהודי גאליציה: יידיש. כיון שהמהגרים עלו על התושבים הוותיקים בתורה ובחכמה וביחוס־המשפחה, היה בכוחם של הללו, להכניס גם את שיטת הלימודים שלהם. נוסדו „חדרים" בנוסח גאליציה: „חדר־דרדקי" כשלב ראשון, „חדר ערבוביה" כשני וכשלישי „חדר מלמד גמרא". רק מספר קטן של תלמידים בעלי כשרון עברו ממלמד גמרא ל„מלמד גדול", שאצלו היה עיקר הלימוד גמרא עם רש"י ותוספות עד כדי לימוד עצמאי של דף גמרא וקצת פוסקים. כברומניה, כן בבוקובינה לא מצאו להן „ישיבות" בית נאמן, רק ר' אליעזר האגר מצאצאי רבי נחמן מקוסוב, שהיה הרבי האחרון בוויז'ניץ (נפטר בירושלים בשנת תש"ז), היה הראשון שהקים ישיבה גדולה, ששימשה במשך שנים רבות מבצר עוז ליהדות בוקובינה. צדיק זה הבין גם שאם לא יחדש „את פני הישיבה יתמעטו תלמידיה, לאט לאט תתמעט התורה במשכנות ישראל הדלים בבוקבינה" ולכן הקים בנין נהדר, שבו מצאו יותר ממאה תלמידים מקום לעסוק בתורה. בישיבתו של רבי אליעזר למדו לפני פרוץ המלחמה העולמית השניה למעלה מ־150 בחורים ולא נתפלא, איפוא, שתקציבה החדשי של הישיבה עלה עד 80.000 לֵיי בערך.

ברור, שמתוך התלמידים שלמדו בשלושת הסוגים הנזכרים של ה„חדרים" בלבד לא גדלו עלווים או תלמידי חכמים, בייחוד אם נביא בחשבון, שכל אב דאג קודם כל שבנו בהגיעו לגיל 12—13, יפסיק בכלל את לימודיו ויעבור להכשרה במקצוע מעשי: במלאכה ובמסחר.

תושבי ההר החזיקו מלמדים ומורים פרטיים בביתם בשביל בניהם ובנותיהם. לפעמים נצטרפו אל בניהם עוד שנים שלושה חברים ולמדו יחד בביתו של בעל־הבית. שלטון החסידים בטשרנוביץ במחצית הראשונה של המאה הקודמת גרם אפילו לכך, שהמשכילים לא העיזו לשלוח את ילדיהם לבית־ספר ציבורי וגם לא לגימנסיה, שהוקמה בשנת 1808. עוד בשנת הלימודים 1820—1821 היה בין 239 תלמידים בבית ספר תיכוני זה רק תלמיד יהודי אחד. בשנת 1845—1846 הגיע מספר התלמידים היהודים, בין 243 תלמידים בכלל ובין 58 תלמידים גרמניים בפרט — והיהודים היו רשומים כגרמנים — ל־10! ורק לאחר המהפכה של שנת 1848, כלומר בשנת 1853, הצליחו תושבי ההר להקים בית־ספר עממי חילוני לבנים ולבנות משלהם. ואף על פי שהקיסר פראנץ הראשון הודיע עוד במכתבו מ־5 באוגוסט 1805 לאוברסט־קאנצלר שלו „שאין בדעתו להסכים לזה, שבבוקובינה יסתפקו ההורים ללמד את בניהם, קריאה, כתיבה וחישוב בלבד", לא אישר הגוברניום

בלבוב את הקמתו של בית-ספר יהודי, כי לשון הלימוד היתה צריכה להיות הלשון הגרמנית. הרי הגיש הרוזן גולֶיבסקי מן הגוברניום בלבוב בשנת 1826 בקשה אל הקיסר, בה דרש ששפת ההוראה תהיה בבית-הספר, שהיהודים רצו להקים, פולנית. הבקשה נדחתה ב־10 באוגוסט 1830.

ראוי לציין שהמורים הפרטיים חינכו מספר ניכר של תלמידים שמתוכם קמו אנשי-שם, שהיו מסוגלים להשיג רמה ניכרת וגבוהה בשטח המדע, הכלכלה והחברה בארצות אוסטריה וחוצה לה.

* * *

שאיפת הממשלה, להפטר לכל הפחות מן היהודים המהגרים, מצאה שאיפה מקבילה לא בתוך האוכלוסיה הנוצרית בטשרנוביץ בלבד, אלא אף בקרב התושבים היהודים הוותיקים. מדיניות הממשלה, ליישב בארץ גרמנים ולהפיץ על ידם את התרבות הגרמנית בבוקובינה, הביאה לידי כך, שמספר הסוחרים ובעלי-המלאכה גדל באופן ניכר מבין המתיישבים הגרמניים בעיר הבירה. ואלה נלחמו מלחמת-התחרות מרה בסוחר ובאומן היהודי. הרי היו הסוחרים היהודיים, כסוחרים הנוצרים לעתים קרובות, סוחרים בחמרי גלם, שבעלי המלאכה הנוצרים והיהודים זקוקים להם. נוסף לזה הנהיגו הסוחרים היהודיים בענפי-תעשייה מסויימים — כגון ייצור בגדים, נעלים וכובעים או עיבוד זהב וכסף, — את שיטת חרושת-הבית, שבה היו מייצרים בזול יותר, מאשר בעלי המלאכה העצמאיים, ובמסחר מוצרים מוכנים אלה היה משום התחרות בבעלי המלאכה הנוצרי והיהודי גם יחד, ומשום כך השתדלו אפילו היהודים להשתחרר מן המתחרים החדשים, עד כמה שהללו לא היו ילידי-הארץ או תושביה הוותיקים.

התלונה, שהוגשה על ידי פרנסי קהילת וויז'ניץ, שהיתה אז קהילת בת של טשרנוביץ, — משה מיק ונתן רייכמן, ב־31 ביולי 1817 אל הקיסר, בשעת ביקורו בָּקוטי, מבליטה כמעט את הטענות והנימוקים, שהיו טוענים נגד המתחרים גם תושבי המקומות האחרים. הם כתבו: „לפי הפקודה של ה"מ, רק היהודים שגרו בשנת 1783 בארץ, רשאים לשבת בה ישיבת-קבע (בשנה ההיא היו בוויז'ניץ לא יותר מ־40 משפחות). מאז, ובעיקר בשנים האחרונות, התרבו המשפחות היהודיות מגאליציה, אשר השתמטו מתשלומי המסים המיוחדים, כלומר מן המסים על הדלקת נרות לשבת ועל בשר כשר והתגנבו לכן בשמות מזויפים לבוקובינה. מספרם בעיר וויז'ניץ ובכפרים שבסביבתה, הגיע השנה ל־180 משפחות. יהודים אלה, לא רק שמפריעים את כל סדר החיים הרגיל, אלא שגורמים גם ליוקר בצרכי-האוכל ונוסף לכך דורשת טשרנוביץ מעיריית וויז'ניץ בשביל משפחות אלו את הארנוניות ואת המסים המלאים. כיון שמספרם גבוה יותר ממספר התושבים המקומיים, לקחו להם בתוקף

את הזכות להיות מעריכי המסים „השמאים" (טַכַּסַטוֹרֶן) בקהילה. ואם הם עצמם אינם המעריכים, הרי יש להם ידידים בין המעריכים, המקילים מעליהם את נטל המסים. העומס המוטל על הילידים במקום הוא, איפוא, כבד כל כך שאין בכוחם לשלם את הסכום הנערך. ולכן מעיזים החתומים לבקש בהכנעה ובכריעת־ברך מה"מ, שיעשה אתנו חסד ויטיל על משפחות אלו לשלם אותו הסכום, אשר אנו משלמים. ואם לאו, מבקשים אנו, להנהיג גם בארצנו דוגמת מסים על נרות לשבת ועל בשר כשר. אחרת אבוד נאבד". ובתזכירים מ־17 באוגוסט 1823 חזרו פרנסי וויז'ניץ משה מיק, שמחה פֶּכטֶר ויחיאל אֶנגֶל על בקשתם הנזכרת. הממשלה נענתה אמנם לשתי הבקשות: היא פקדה שהמוסדות בבוקובינה ירחיקו ביתר קפדנות את היהודים שהתגנבו ובכל אופן לדרוש מהם תשלום המסים ומ־1 בנובמבר 1824 לגבות מכל יהודי, חוץ מאיכרים יהודיים, מס בשר כשר דוגמת גאליציה.

מעתה העיזו גם פרנסי טשרנוביץ, יעקב גֶרבֶּל והרש יוסטֶר, בתזכיר מ־8 באפריל 1826 לדרוש ממשרד־הגליל את החזרת הסכומים, ששולמו מ־15 במארס 1811 מדי שנה בשנה בסך 580 פלורין לשנה כ„השתתפות בהוצאות" (רֶגיגֶלד), כי בבוקובינה „אין מורה יהודי־גרמני ומאז יציאתו של רב־הגליל מן הארץ אין גם רב־גליל" והסכומים הנקובים מטרתם היתה החזקת מורים נורמאליים ורב גליל בלבד. בתשובתו מ־30 באוקטובר 1826 נענה הגוברניום בלבוב גם לבקשה זו.

בשנת 1830 יצאה גם בבוקובינה הפקודה בדבר הטלת חובה לעבודת הצבא על תושביה היהודים, שמספרם הגיע בשנה זו ל־7728 משפחות.

רמזנו כבר, שעל התהוות הגון הדתי והרוחני של קהילת טשרנוביץ, השפיע השפעה כבירה ומכרעת רבה הראשי רבי יצחק שמשון בן אביגדור הורוויץ־מייזלש. הוא נולד בסוף המאה הי"ח ולמד תחילה אצל אביו, רבי אביגדור הורוויץ, רבה של קהילת קאמינקא, ואחר־כך אצל אבי זקנו הגאון ר' משה צבי הירש מייזלש, אב"ד ב„קריה הנשגבה" זאלקווא. בשנת תקפ"ב נתקבל כרב בקהילה זו ומילא את מקום אבי זקנו עד שנת תקצ"ג, בשנה זו נבחר אב"ד של קהילת טשרנוביץ ושל מדינת בוקובינה וכיהן במשרה זו עד תר"ל (1870). בעקבות השינויים הכבירים במצב הפוליטי של הארץ ובשל המריבות הפנימיות בין אוהדיו האדוקים לבין מתנגדיו המשכילים, שמספרם והשפעתם הלכו וגדלו עם נצחון הרעיונות המערביים, עזב הרב ר' יצחק שמשון את טשרנוביץ לאחר 37 שנות רבנותו בקהילה זו וחזר למקום כהונתו הראשון, לזאלקווא. במוצאי שבת"ק ב' של חנוכה שנת תרל"ט מצא בעיר זאלקווא את מנוחתו. במשך 66 שנות שירותו כרב ואב"ד, שמחציתן האחת התמסר לכהונה בטשרנוביץ והשניה בזאלקווא, פירסם חיבורים תורניים שונים. כך הדפיס מחדש בהיותו עוד בטשרנוביץ את ספר שו"ת „גאוני בתראי" (1860). הוא כתב גם את ההקדמה לס' „חמדה גנוזה", אשר

הוציא ר׳ משה צבי הירש מייזלש וחיבר את הקונטרס האחרון שבסוף ספר זה (לבוב תרל״ד). הוא מובא בשו״ת „חתם סופר״ (אבן העזר, סי׳ מה); ב„תפארת יוסף״ (אבן העזר, סי׳ כ) וב„שואל ומשיב״ (מהדורה שניה, חלק ג, סי׳ פה). גם מספר הסכמות נתן ר׳ יצחק שמשון: על הספר „בית ישראל״ (זאלקווא תרל״א) ועל הספר „אלפי יהודה״ לשו״ע חו״מ (לבוב תרל״ג).

ה. תקופת הפריחה של יהדות בוקובינה ועלייתה

גלי המהפכות, שמקורן בגעגועי שיכבות הנרדפים והמדוכאים לחיים של חופש התנועה והמחשבה, עברו החל מהימים הראשונים של שנת 1848 על כל עמי אירופה המערבית והמרכזית והגיעו גם לפינה נשכחת זו — לבוקובינה. אלא בעוד שבגאליציה השכנה הסתערו המוני העם — וביניהם ובראשם המדוכאים ביותר, היהודים—על השלטון, בדרישה לשחררם מכל כבלי ההגבלות והקיפוחים — וכי מי אינו זוכר את כרוזו הנלהב והנרגש של רייטמן, מנהל בית הספר היהודי בברודי, אל יהודי גאליציה, לנצל את שעת הכושר ולפעול לתקומת עם ישראל — בו בזמן שתושבי הארץ הזאת שיגרו משלחת לווינה, שאליה נספחו נציגי היהודים המטיף אברהם כהן, מ. ר. מיזס וישעיה הורוויץ מלבוב והרב מיזלש מקראקא, כדי להביא לפני הקיסר פרדינאנד (1835-1848) ועד-הבטחון הנבחר מבין האזרחים הריבולוציונריים, שבראשו עמד המהפכן היהודי המפורסם אדולף פישהוף, את עצומותיהם וביניהן גם את הדרישה לשווי-זכויות היהודים וביטול החוקים המיוחדים — היתה „המהפכה״ בבוקובינה שקטה לגמרי ומתוך נאמנות וכפיפות לשליטיהם. הטענה אף לא היתה מכוונת נגד השלטון בכלל, אלא נגד הגוברניום השנוא בלבוב, ששאף תמיד לפולוניזציה של הארץ. מכאן לא שגרו משלחת לווינה, אלא הסתפקו בפטיציה מיום 3 באוגוסט 1848, שנשלחה בדואר לבית הנבחרים ולממשלה. גם היהודים חתמו על הפטיציה, כי הם רגזו על הגוברניום בשל סירובו להרשות להם בשנת 1843 להקים בית ספר יהודי ובית חולים שלהם, רק משום, שהשפה המדוברת בשני מוסדות אלה צריכה להיות גרמנית. ובפטיציה לא העיזו לדרוש דבר, הם ב י ק ש ו רק „שהקיסר יואיל בטובו ובחסדו למשול להבא על הארץ לא דרך לבוב, אלא ישר מווינה״, כלומר לנתק את הקשר האדמיניסטראטיבי בינה לבין גאליציה. ובכך נגמרה כל המהפכה וחיכו לתשובת השלטון. בקונסטיטוציה מ-4 במארס 1849 קיבלו כל יהודי אוסטריה את שווי-הזכויות ובכללם גם יהודי בוקובינה. כבר באוקטובר 1849 בוטלו כל מסי היהודים המיוחדים והונהגו מסים שווים לכל התושבים. הארץ הועלתה לדוכסיות עצמאית בתוך הקיסרות עם נשיא-המדינה, שנתמנה לתקופות מסוימות על ידי הממשלה המרכזית, בראשה. בריפורמה של קונסטיטוציה זאת, שנחקקה לאחר שנות הדמים של הקונטרה-ריבולוציה ושל שלטון הריאקציוני של הצבא,

ב-31 בדצמבר 1851, בוטלה אמנם העצמאות החוקית של בוקובינה, אף כי למעשה נשארה גם להבא מנותקת מגאליציה. בשנת 1860 ניסה הגוברנאטור הגאליציאי הגראף אַגֶנור גולוכובסקי שוב לספח את בוקובינה לארצו, אך תושבי בוקובינה הצליחו לסכל את הנסיון הזה: הקיסר החליט להשיב בחיוב על הפטיציה שלהם מ-24 בדצמבר 1860, שהופיעה גם בדפוס בשם: „קריאה לאמאנציפאציה של בוקובינה" ואשר הוגשה בשם „כל הכיתות, האומות, המעמדות והדתות שבבוקובינה". בפטיציה נאמר בין השאר, כי „האוטונומיה תהיה המאורע החשוב ביותר, בעל תוצאות מרחיקות לכת ביותר והמאושר ביותר". בפאטנט מפברואר 1861 הוחזרה התחוקה הבוקובינאית מ-1849 לקדמותה ועוד ב-6 באפריל של אותה שנה התקיימה הישיבה הראשונה של „הלאנדטאג הבוקובינאי". ומצב היהודים היורידי מעתה מהו? עוד לפני פירסום התחוקה משנת 1849 כתב העתון הרשמי של הממשלה בווינה: „מחוגים מהימנים נודע לנו, שהאמאנציפאציה של היהודים תוחלט בבית־הנבחרים. אנו מקווים, שהם יהיו ראויים לה. לנו לא איכפת הדבר, כי אנו מכבדים מאז ומתמיד את היהודים, שהשכלתם נתנה להם ממילא את האמאנציפאציה, באותה המידה, בה אנו מכבדים כל בן־אדם אחר, שהוא בעל־כבוד. והיהודים האחרים, ויהיו נהנים מהאמאנציפאציה או לא, ישארו בעינינו יהודים, כל זמן שהם יהיו יהודים יותר מאשר פאטריוטים". מובן מאליו, שיהודי בוקובינה, בעלי השכלה, השתדלו להיות ראויים ל„מתנה נדיבה" זאת, ובאמת נחשבו הללו מכאן ואילך כנציגי הרעיון האוסטרי-המדיני הנאמנים ביותר, שעליהם יכולה לסמוך הממשלה המרכזית וגם הממשלה הארצית בכל עת. הלא האמינו יהודי בוקובינה באמונה שלימה בכוחו של חוק ומכל שכן בתחוקה ובחבונתה הנצחית המוחלטת ואת ההוכחה הראשונה הנראית לעין ראו בעובדה שבשנת 1851 נתקבל צעיר יהודי כפקיד גבוה במשרד-הגליל.

תחת שלטונו של הקיסר החדש פראנץ יוסף הראשון (1848—1916) היו היחסים בין הדוכסאות בוקובינה לבין הבירה ווינה הדוקים מאוד. כבר בשנת 1851 וזמן מה אחרי כן (1855) ביקר הקיסר בבוקובינה, ולעתים קרובות גם בנו יורש העצר רודולף, שבנה בהרי הקארפאטים הבוקובינאים ארמון-ציד מפואר.

שחרור האכרים, חופש התנועה של כל התושבים בלי הבדל גזע ודת, חירות הרוח והעתונות ושוויון־הזכויות, הם שפתחו לכל שיכבות האוכלוסיה, וביניהן כמובן גם ליהודים, שדה רחב לפעולה פוריה במסחר, בחקלאות, בתעשיה ובבאנקאות. בקצב מופלא נבנו כבישים ומסילות ברזל, אשר קשרו את הפינות הרחוקות והנידחות, עד עתה, של הארץ עם בירתה. הוקמו מפעלים תעשייתיים לסוכר, למלט, לאשלג, למלח וללבנים. נפתחו בתי חרושת לבירה ולשמרים, לבגדים ולנעלים, לרהיטים ולפסנתרים, לכלי־מלאכה ולמתכת, בתי מסחר ובנינים ממשלתיים וכדומה. איכרים רבים עזבו אמנם את כפריהם ועברו

לעיר והחמירו את ההתחרות בשוק העבודה, אולם השלום הסוציאלי והפוליטי בארץ ובבירתה לא הופרע עד לערך סוף שנות השבעים של המאה הקודמת. הלאומים השונים תושבי הארץ לא ביקשו ואף לא יכלו אז להתגבר ולעלות זה על זה ושום כנסיה לא היתה חזקה מחברתה. בתקופה זו עלה מספר התושבים הכללי פי 37 לעומת מספרם בשנת 1774, בעוד שמספר היהודים ביניהם התרבה במדה קטנה יותר, ל-32933 נפש; רוב האיכרים היהודיים, אשר חיו בכפרים שלהם, עברו גם הם למקצועות עירוניים כך, שבשנת 1873 לא היה אלא כפר יהודי אחד, בן 50 משפחות בערך, הוא הכפר טֶרֶשְׁנוי. נשיאי-המדינה ובמיוחד הבארון שמוק (1855—1860) והבארון מירבך (1865—1870) נתנו את חלקם לפיתוח הארץ.

מעתה היתה ליהודי טשרנוביץ ההזדמנות להניח את היסודות המתאימים לקהילה מסודרת ומוכרת ולמוסדותיה התרבותיים, הדתיים והסוציאליים. ביחוד התמסרו לפעולת האירגון והפיתוח של קהילה מתקדמת נשיאה הראשון, יצחק רובינשטיין וסגנו בתפקיד זה, מארכוס צוקר. יצחק רובינשטיין, איש המעשה, בעל רגש-אחריות עמוק, שנצטרפו בו ערכי-תרבות לרצונו המכוון למעשים, לא הסתפק בשמירת הקיים, אלא שאף לשכלולו ולהרחבתו המתמדת וליצירת מפעלים חדשים. כסגן-הנשיא של „הקאמרה למסחר" הרשמית, נסע לעתים תכופות לווינה וקשר שם עם מוסדות ממשלתיים ועם מנהליהם ופקידיהם יחסים טובים, שידע לנצלם לטובת הכלל. ובכל עבודותיו ושאיפותיו מצא עוזר נאמן ומסור בסגנו מארכוס צוקר, באנקאי ובעל-תעשיה, שתכונותיו הבולטות היו תקיפות נאורה ועקשנות שקטה. ואם הציע רובינשטיין באחת הישיבות הראשונות של וועד הקהילה לשים קץ לשערוריה הציבורית ולתקן את בנין בית הכנסת הגדול, הרי היה צוקר, שלא נח ולא שקט עד שהסכום הדרוש נאסף והתיקון בוצע. רובינשטיין דרש באותה השנה לעשות את כל ההכנות ליסוד בית-ספר יהודי בטשרנוביץ, שיעמוד על הגובה הדרוש והודות למאמציו של צוקר ובעזרתו של נאדלר נפתח כבר בשנת 1853 מוסד חינוכי זה, שנוסד בכוחותיהם העצמיים של היהודים. צוקר הוא שהביא את המנהל החדש של בית ספר זה, את „המורה הנבון טִיבֶּר" לאחר שהתייעץ עם המטיף והמלומד המובהק ד"ר אהרן יילינק בווינה. רובנשטיין וצוקר הציעו גם להזמין רב-קהילה, שיתאים יותר למשרת רב-הגליל, מאשר ר' יצחק שמשון הורוויץ-מייזלש, שבידו תשאר רק הכהונה של אב"ד מקומי ושל רב החרדים. הנהלת הקהילה, שללה מאת החרדים את הזכות להתערב בעניין זה ומנתה על דעת עצמה בסוף שנת 1853 את הרב ד"ר אליעזר אליהו איגל. חשבו שהוא יהיה סוף סוף — הודות לגדולתו בתורה, לעמידתו ברשות עצמו ולרמתו המוסרית הגבוהה — מקובל על כל השכבות. ב-6 במארס 1854 כתב ד"ר איגל לעורכו של ה„אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", ד"ר פילִיפסון, ש„יריבי הקהילה האדוקים שלחו לממשלה בווינה ולקיסר עצמו פסקווילים מלאים גידופים, השמצות

ומלשינות" ולכן נדחתה השבעתו עד שתיגמר החקירה נגדו. ב-10 במאי 1854 התקיימה לפי פקודת הממשלה הצבעה מחדש וד"ר איגל נבחר שוב ב-147 קולות נגד 34, ימים אחדים לאחר בחירתו אישר אותו נשיא־המדינה, שלידו נשבע שבועת אמונים לקיסר ולממשלתו. הרב איגל נולד בי"ד באדר תקפ"ה (4 במארס 1835) בלבוב. אביו שמואל איגל היה מדפיס ידוע ומוכר ספרים חדשים ועתיקים, עבריים ולועזיים. מתוך הספרים הלועזיים, ביחוד הלאטיניים והיווניים, סיגל לו אליעזר הצעיר את הידיעות, שנלמדו בבתי־ספר תיכוניים ועמד בשנת תר"ג בבחינת הבגרות בהצלחה רבה. עוד בשנה זו עזב את בית הוריו והלך לפאדובה, כדי ללמוד במשך 6 שנים באוניברסיטה המפורסמת שלה לשונות שמיות ופילוסופיה כללית וכדי להשתלם בבית המדרש לרבנים בהנהלתו של ר' שמואל דוד לוצאטו. בית מדרש זה לא הוערך ביותר בחוגי החרדים, מאחר ששימש מעין „תלפיות למשכילים". בשנת תר"ט נסמך לרבנות ולדוקטור לתיאולוגיה. כאשר חזר לעיר מולדתו נתמנה כדוצנט ללשונות שמיות באוניברסיטה הלבובאית ומורה לדת בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים בעיר זו, שם קיבל בשנת 1852 את התואר דוקטור לפילוסופיה. בשנת 1854 נבחר לרב בטשרנוביץ והממשלה מסרה לידו את ההשגחה על כל ענייני הדת במדינת בוקובינה. הוא כיהן בתפקיד זה כארבעים שנה, עד שנת 1861 בתור „רב הגליל", ומשנה זו, שנת הפירוד של בוקובינה מגאליציה, בתור „רב המדינה", ומשנת 1873 כ„רב־ראשי" של קהילת טשרנוביץ. במשך כהונתו היה הרב איגל שוקד להנהיג בעניינים הדתיים של הקהילה את מנהגיו והליכותיו של מורו ורבו ר' שמואל דוד לוצאטו. ברור, שעל ידי כך לא נחשב בעיני החסידים בר־סמכא כל עיקר. הרב איגל פירסם ספרים ומאמרים מקוריים בעלי ערך רב בגרמנית ובעברית. נציין רק אחדים מהם: מחקרים תיאולוגיים בשם „מכתבים שונים" (לבוב תק"ץ), דקדוק הלשון הסורית (לבוב 1851), תרגום מאיטלקית לגרמנית של „יסודי התורה" לשד"ל (ברסלאו 1870), תרגום ארמי בחרוזים „עבראה עבראה" מגרמנית של שיר אחד מאת שאול יצחק קֶמפּף (נדפס ב„אוצר החכמה", 1859); גם את דרשותיו פירסם בקבצים אחדים. כל החיבורים והמאמרים שלו הצטיינו בעומק ובבהירות.

בחירתו של הרב איגל נחשבה בעיני החרדים פגיעה בכבודו ובמשרתו הקדושה של ר' יצחק שמשון הורוויץ-מייזלש. נפלה מחלוקת קשה בינם לבין המשכילים, תומכי הקהילה. העיר נתפלגה לשתי משפחות, שכל אחת ירדה לחייה של חברתה. לא זו בלבד, שלכל אחת ואחת היה רב משלה, אלא שכל אחת ואחת מינתה אפילו שו"ב שלה והאחד היה מטריף מה שהשני הכשיר.

מלבד הנשיא וסגנו שהזכרנו היו פעילים בועד הקהילה הֶרש וולף יוסטר, המנוסה בעבודת הציבור במשך שלושים שנות עסקנותו, ד"ר היניך אֶטלס ומנדל טיטינגר, שדאגו בנאמנות לשמירת הרמה החינוכית והלימודית של

בית הספר היהודי, א. נ. רוזנצווייג, השומר המסור על ענייני בית-הכנסת הישן, ובעזרתו של המזכיר הכללי של הקהילה, וולף שיפר, הצליחו ליצור צעד אחר צעד כל המוסדות הנחוצים לקהילה מסודרת. כן הושלם ב-1853 הבנין של בית הכנסת הגדול וראש הגבאים שלו נבחר הפרנס רוזנצווייג. גידול האוכלוסיה היהודית הביא לידי כך, שבשנת 1857 נמנו בטשרנוביץ 22 בתי תפילה נוסף לבית הכנסת הגדול, שבהם הצטיין בית־התפילה של „האשכנזים", שבראש הנהלתו הועמדו ראשי־הקהל רובינשטיין ונאדלר. אף שרוב המתפללים בבית תפילה זה היו משכילים, בכל זאת התפללו בו לא בנוסח אשכנז, אלא בנוסח ספרד, נוסח בית־הכנסת הגדול ובתי־התפילה שבעיירות הקטנות בארץ. פה הטיף הרב הראשי הד"ר איגל בימים טובים ובהזדמנויות חגיגיות אחרות בגרמנית וכדי להבליט כלפי חוץ גם את תפקידו כרב־ראשי, דרש פעמיים בשנה, בשבת הגדול ובשבת־תשובה, בבית הכנסת הישן. ברור, שדבר זה גרם לר' יצחק שמשון הורוויץ-מייזלש חולשת הדעת ועגמת־נפש. עוד אחד מבין המניינים, גם הוא בשטח העיר העתיקה, ראוי להיזכר בשל גודלו ומתפלליו המרובים, הוא בית־התפילה על שם לוטינגר, ראש משפחה נכבדה וותיקה בטשרנוביץ. ריבוי בתי התפילה, שכל אחד מהם לא הספיק — לא לפי צורתו החיצונית ולא לפי אפשרויותיו — לקליטת מספר המתפללים, יחד עם דאגותיו של נשיא-המדינה הרוזן פון שמוק לפיתוחה ושיפורה של עיר הבירה, הביאו לידי כך, שוועד הקהילה החליט בשנת 1857 להקים היכל מפואר בשטח הקריה החדשה. באותו מעמד נאספו יותר מ־15.000 פלורין, שאליהם ניתוספו עוד סכומים הגונים, שהספיקו לכסוי ההוצאות הדרושות לבניין ה„סינאגוגה". בשנת 1877 נגמר הבניין, מעשה ידי אמן בסגנון מאורי, שעמד על תלו המפואר עד 5 ביולי 1941, כשאנשי הגיסטאפו העלוהו באש וסיכלו את הצלתם של 63 ספרי התורה שהיו בתוכו. הפסקה קצרה בהתפתחותה של העיר חלה בשל שריפה גדולה, שפרצה בשנת 1859 והחריבה כמעט את כל העיר הישנה ולא השאירה כמעט אף בית אחד שלם — רק בית הכנסת הגדול ניצל מלהבות האש. אבידה רבה אבדה לישוב היהודי בשריפת התעודות החשובות, שנשרפו בארכיון הקהילה. למזלה של הקהילה היה שוכן בית החולים היהודי רחוק מרובע היהודי, כמעט בקצה האחר של העיר העילית. מוסד זה הועתק מלמטה למעלה עוד בשנת 1857, לבניין רחב, שהפרנס מארכוס צוקר קנה בכספו הוא במחיר של 9.500 פלורין.

קימום ההריסות לאחר השריפה והצורך למנוע את הליקויים הקודמים נתנו דחיפה עצומה למפעלים ציבוריים ופרטיים ועוררו את התושבים היהודים לפעילות נמרצת וקדחתנית, שמשכו יותר ויותר מהגרים מגאליציה וממולדביה לטשרנוביץ והפכוה למרכז התרבות והציביליזאציה.

ועוד גורם אחד השפיע הרבה בהתפתחות זו: בית־הספר שהזכרנו, על מוריו ותלמידיו. בחירת חבר המורים נעשתה כאן בזהירות רבה. אין פלא,

איפוא, שבמשך הימים התרכזו בטשרנוביץ מחנכים ומורים ממדרגה ראשונה. נציין כאן עוד שני מורים מן המפורסמים ביותר: א) משה ארנשטיין, בנו של ר' יואל ארנשטיין, יליד טורקה שבגאליציה, שהיה אחד מראשי הגבאים בחצר הרוז'ינאי. משה ארנשטיין היה לאחד מבין חלוצי „המהלך החדש" ונאמן ההשכלה העברית, שערשה עמד בגאליציה ולא בברלין. כסופר בעל כשרון וחוקר קדמוניות היה מפרסם בכתבי־העת, שהופיעו בזמנו, כגון כוכבי יצחק, אוצר הספרות, המגיד, המבשר והשחר, סיפורים מלאי־טעם, מאמרים וסודיים ודברי ביקורת מקוריים. נציין רק אחדים מחיבוריו: „תולדות העמים" (ווינה תר"ל), שתי חוברות מספרו „תולדות גויי ימי־קדם", האחת על „מצרים" (השחר, שנה י') והשניה על „אשור ובבל" (אוצר־הספרות, שנה ב), סיפור בשם „איש חמודות" (לבוב תרמ"ח) וספרו „הוגה דעות" המכיל מאמרי חקירה וביאורים על כתבי הקודש. גם כעורך ומוציא לאור של ירחונים עבריים שונים התנסה ארנשטיין. כן הוציא לאור בטשרנוביץ ואחר כך בבוקרשט את „המצפה", את „ההלך" ואת „השחר החדש", שלא האריכו ימים. אף שכתב כמעט רק עברית, היתה השקפתו על השפה הקדושה כהשקפת רבים מחבריו המשכילים, שראו בה רק כלי־שרת, להביא בו את ההשכלה „מן החוץ אל מחנה יהודה". הוא ראה את בית הספר העברי כמעברה בלבד, להעביר בה את הילדים מהלימודים הנושנים ומחוסרי תועלת מעשית שב„חדרים" וב„ישיבות" אל מוסדות חינוכיים־כלליים. אופיינית להשקפתו זו היא תשובתו שנתן פעם לשואל, ששאלו: על שום מה לא לימד את בניו עברית? הוא ענה: „וכי למה זה להם? האם אלמד אותם גם את שפת הסינים?". כרבים מחבריו לדעה, כן ראה גם הוא רק את הצללים ואת הנגעים אשר בבית־ישראל; ב) מורה מסוג שונה לגמרי היה ישראל הלוי טֶלֶר. גם הוא יליד גאליציה, למד תורה לשמה, זהיר בכל מצוה קלה כבחמורה, היה חדור „אמונת צדיקים", עד שרבים היו אומרים עליו, שהוא „רך בשנים ואב בחסידות". כרבים מבין המשכילים נשאר גם הוא בחייו הפרטיים שומר דת ואפילו ירא שמים. אף שידע את הספרות הגרמנית על בוריה — באותם הימים אבן־בוחן להשכלתו של כל יהודי — לא התאמר מעולם להיות, דוגמת חבריו, „האשכנזי הגמור מדור דור". בניגוד לארנשטיין, שהיה כרבים מן המשכילים הגאליציאים, „מנודים משני עולמות, אחרי אשר לעולם הישן פנו הם את העורף והעולם החדש פנה להם את העורף", ביקש ומצא טלר בחזון שיבת־ציון את „דרך התשובה", שבה ניסה לחנך את תלמידיו.

שנים מבחירי תלמידיו של טלר היו דוד צבי מִילֶר, יליד בוצ'אץ' שבגאליציה, המזרחן המפורסם שהיה אחר כך פרופיסור למדעי המזרח באוניברסיטת ווינה ומרצה בבית המדרש לרבנים שם, ושלמה שוארץ, שהתיישב בתחילת שנות השבעים בקושטא והתמסר לעסקנות ציבורית בתוך קבוצות היהודים יוצאי אוסטריה ורומניה, שחיו בבירת טורקיה. אחרי הפרעות האכזריות

של שנות השמונים ברוסיה, כשנתעורר מחדש הרעיון לשיבת־ציון, היה ד"ר שווארץ אחד מתומכיו הנאמנים ביותר. הוא השתתף גם בפעולותיהם הפוליטיות של סיר אוליפנט ואלכסנדר והעמיד את עצמו לרשותם של מנהיגי התנועה הציונית המדינית: הרצל וולפסון.

המפורסם בין תלמידיו־חסידיו של משה ארנשטין היה הסופר הידוע, שסגנונו הגרמני נחשב כאחד המזהירים ביותר, קארל אֶמיל פראנצוז, אשר למד ממורו הנערץ, שעל היהודים המודרניים להקריב את נפשם על ההשכלה באותה המידה, בה הקריבו אבות אבותיהם את נפשם על התורה. למטרה זו הטיף פראנצוז כל ימי חייו בכשרון רב, הן בסיפורים וברומאנים המזהירים שלו המפתחים מערכה שלמה של תמונות מחיי המציאות היהודית המצויירת בצבעים מקסימים והן במסותיו הנפלאות על בוקובינה, פינת יקרת זו המכונה בפיו „אסיה למחצה". הוא נולד בשנת המהפכה האוסטרית לאביו רופא מחוז צ'ורטקוב שבגאליציה ונשם עוד משחר ימי נעוריו בבית הוריו את רוח הקידמה וההומאניות. כבן שמונה הובא היתום הצעיר לטשרנוביץ, לאווירת התרבות הגרמנית, באותם הימים היחידה בארצות מזרח ודרום אירופה. תמיד היה נותן ביטוי מלא לדבקותו הנפשית בעיר זו, שבה גודל וחונך. הרי אוהבים אנו לפי דבריו „את המקום, בו בלינו את ימי שחרותנו, כמו את ילדותנו אנו". ובעיר זו למד גם להבין את אחיו החרדים, שעליהם כתב את המשפטים המאלפים האלה: „ארץ מולדתם היא ארץ רחוקה, רחוקה עד מאוד, שלא ראו אותה מעולם ואשר אינה קיימת עוד על אדמת תבל והנה כל מחשבותיהם וכל הרהוריהם, כל מה שעושה אותם לבני־אדם, — שראשיהם מונחים בעמקי הארץ הזאת ובאגדותיה". ובכל זאת ניסה גם פראנצוז לעקור אותם מעולמם זה, מישותם הרוחנית והנפשית הזאת, ולשותלם לתוך תרבות זרה לרוחם ולנפשם. הוא האמין באמונה שלימה שהגשמת שאיפתו תלויה אך ורק בהתנהגותם של העם השולט ומנהיגיו — של הגרמנים. ומתוך שיקול־דעת עקבי זה היה אומר: „לכל ארץ יהודים הראויים לה". ומשום כך נתן את ידו, בהיותו בשנת 1891 המזכיר המרכזי של הוועדה לעזרת המהגרים היהודים מרוסיה שהוקמה בגרמניה, לפיזור הפליטים בארצות רבות והתנגד לריכוזם וברוח זו פעל גם כמזכיר הכללי של קהילת ווינה, כיורשו של חבירו לעט ולשירה לודביג אוגוסט פראנקל.

אחד מן המסוגלים ביותר בין מפיצי ההשכלה ועסקניה, אשר במותו (י"א תמוז תרמ"א) היה רק בן שלושים וחמש, הוא הרב אברהם אבוש אייזנר. נולד בקורוליובקה שבגאליציה, שימש בבחרותו דיין ומורה בעיירה זו. אחרי היווסדה של „חברת כל ישראל חברים" בווינה — נציגה הרשמי בבוקובינה היה הרב ד"ר איגל — נשלח הרב אייזנר לגאליציה ולבוקובינה להטיף שם על הצורך בהשכלה ובבתי ספר חדשים. קובץ נאומיו המזהירים נתפרסם בשם „אוהב שלום" (קאלאמעא תרל"ז), בשנת תרל"ח הוציא בלבוב שבועון עברי

„הצופה", אשר לא האריך ימים. בשנים האחרונות לחייו הקצרים ישב בטשרנוביץ והתפרנס כבעל־פנימיה לתלמידי הגימנסיה, אשר באו ללמוד בה מסביבתה של העיר ומן הארצות השכנות. גון מיוחד לאווירה התרבותית העדינה הקיימת בטשרנוביץ הוסיף בנימין זאב אֶרנקראנץ, בנו של ר' משה השו"ב בזבארז', שנודע בשם „וָלוֹלֶה זבראז'ר, הטרובאדור הנודד מעיר לעיר בבוקובינה וברומניה. לעתים קרובות הפסיק ולוול"ה את נדודיו, כדי להינפש מטרדותיו, בטשרנוביץ. משורר עממי זה בעברית וביידיש, רכש לו כאן ידידים רבים בין עסקני ההשכלה. על שיריו כתב סמולנסקין: „אם כי לא ישרו דרכי המשורר הזה בעיני, כי עשה את שפת היהודים הנשחתה לעיקר ואת השפה העבריה לטפל לה, בכל זאת לא אוכל לשים מחסום למו פי, להגיד לו ישרו, כי מעשה ידי אמן ופלא תחזינה עינינו בהספר הזה, לא במלאכת השיר ולא בהשפה הגביר חיילים, כי אם ברוחו, רוח משוררים מאד נעלה וחן ונועם שפוכים על כל השירים האלה". הפואימה שלו משנת תרל"ד בשם „רומניה" היא אקטואלית עד היום.

חבורת משכילים זו, שאליהם נצטרפו גם העסקן דויד שוארצפלד ממשפחת המלומדים הידועה ברומניה ודוד אפאטהעקער, מחבר קובץ שירים בעברית וביידיש בשם „הנבל" (טשרנוביץ 1881), היתה מתאספת לעתים מזומנות בחדר מיוחד שבמסעדת „המרתף" בפינת „רחוב הדואר". השם „מרתף" ניתן למסעדה, באשר היתה בנויה מחציה ולמטה מפני הבית והנכנסים אליה ירדו במדרגות אחדות. במרתף זה נועדו בחירי משכילי טשרנוביץ וולוול"ה זבארז'ר היה יושב כאן אחרי הצגותיו. לחבורה זו נצטרף אחרי־כן „אורח נפלא בכל דרכיו" אברהם גולדפאדן, שערך כאן את השבועון, הראשון ביידיש שהופיע בטשרנוביץ: „איזראליטישעס פאלקס בלאט".

האווירה של המסיבות ב„מרתף" וסגולותיהם והליכותיהם של המסובים בו נשתמרו בספרי זכרונותיו המצויינים של ד. י. זילברבוש, יליד זאלישצ'יקי, עיירה בקירבת טשרנוביץ מעבר לגבול בוקובינה.

* * *

בשנת 1860 התחולל מאבק עז על עתידה של הגימנסיה, מבצר התרבות החשוב ביותר בעיר, אם עליה להיות לפי רוב האוכלוסיה, רומנית, רותנית או גרמנית. היהודים המשכילים הסכינו במשך השנים המעטות לראות את עצמם גרמנים טהורים ועמדו, איפוא, במאבק זה לצידם של הגרמנים. נפתחה תקופה של שיתוף פעולה בין יהודים וגרמנים: הכנר היהודי המובהק ליאון קופלר הופיע ביחד עם חברו לאמנות פון מיקוליץ והקדישו את הכנסות נשפיהם המוסיקאליים להקמת המוזיאון הארצי והספריה הארצית. הבאנקאי מוריץ אמסטר ופאול כץ, שניהם עתונאים וסופרים בעלי כשרונות, הניחו את היסודות לעתונות יומית כלית ראויה לשם זה בגרמנית. נציין כאן אחדים

מחבורת העתונאים בלבד: אהרן (אדולף) גלבר, חניך הגימנסיה בטשרנוביץ, חבר חשוב של מערכת „נויעס ווינר טגבלאט" בווינה, פירסם שורה של ספרים בעלי-ערך רב לתולדות הספרות, ביחוד של שקספיר. הוא השתתף גם בשבועון הציוני של הרצל „די וועלט". נציין כאן רק אחד ממאמריו החשובים ביותר בשם „קצת על פסיכולוגיה של תושבי הגבול", מאמר מקיף ועמוק על מדיניות המתבוללים. מרדכי (מארקו) ברוצ'ינר, יליד יאסי, אף הוא חבר המערכת של „נויעס ווינר טגבלאט", מחברם של רומנים וסיפורים, שנתקבלו על הקוראים בדורו ומחזותיו הוצגו בהצלחה רבה ב„בורגטיאטר" בווינה, מסותיו החינניות היו בטעמם של הפליטונים של סופרי ווינה המפורסמים. ברשימה זו יש למנות עוד את שטקל, וואלשטיין ופרידריך לייטר. וראש וראשון ליאו אֶברמַן, מחבר המחזה המזהיר „די אַתֶנֶרין". הם שהכשירו את הקרקע לכוחות חדשים כקרל קֶיגֶר והֶרמן מֶנקֶס, פילִיפּ מֶנצֶל ויוליוס וובר, ד"ר מכס רוזנברג וד"ר יוסף קוֹר, ארנולד שוואַרץ וד"ר א. ויינשטיין, כתבי-חוץ ד"ר צוליו הכט ושמעון האמבורג. העתונים „בוקובינר רונדשוי", „טשרנוביצר טאגבלאט" „צ'רנוביצר אֶגמיינה צייטונג", „בוקובינר פוסט" ו„קליינס ז'ורנל", „צ'רנוביצר מורגנבלאט" וכו' היו נקראים גם מעבר לגבולות הארץ, במולדביה ובגאליציה המזרחית. על יסוד הסכם פוליטי שבין היהודים והגרמנים נבחר פון אמברוס הגרמני לראש העירייה, אף שמספר התושבים היהודים היה גדול יותר מן הגרמנים. לעומת זה מינתה בתחילת שנות השמונים ה„בוקובינר הַנדֶלסקאמר" את סגן-נשיאה יצחק רובינשטיין ציר „בית הנבחרים" (רייכסראט) האוסטרי בווינה. בתחילת שנות התשעים נבחר בעזרת הגרמנים ד"ר וילהלם וואגנר ובשנת 1897 ד"ר בֶנו שטרויכר הידוע, לתפקיד זה. בשנת 1867 יסדו ראשי הקהל, בהתאם לחוקת הקיסרות החדשה שנתקבלה באותה שנה, קהילה רשמית ועיבדו תקנון בעזרתו של היוריסטון המובהק ד"ר יוסף ריטמאן, עורך-דין מכובד, אחיו של הירש רייטמאן, מחבר „הקיטל", פארודיה נפלאה ל„הפעמון" של שִיללֶר. לפי תקנון זה על הקהילה להיות בעלת אוטונומיה רחבה ולכלול לא רק את האוכלוסיה היהודית כולה, בת 10.000 נפש בערך, שחיו בתוך גבולות העיר, אלא גם את הישובים הקטנים שבסביבתה ובעיירות סאדיגורה (אז בת 3591 נפש כבר) ובויאן (בת 200 נפש). אלה נשארו תלויים בקהילה הראשית טשרנוביץ בכל סדרי חייהם הדתיים.

אולם המתיחות הקשה שהיתה קיימת בקהילה עוד מזמן התמנותו של הרב ד"ר איגל החמירה עד שהמריבות והקטטות שבין החסידים והחרדים הביאו להתפלגות הקהילה הרשמית. החרדים הלכו ויסדו קהילה משלהם, שאושרה בשנת 1871 על ידי ממשלת בוקובינה ובאוגוסט 1872 אפילו ע"י המיניסטריון לעניני פולחן וחינוך בווינה. כאב"ד של החרדים נבחר הרב בנימין וויס, בנו של ר' חיים הירש הכהן, רבה של קהילת יאנוב (גאליציה). בעיירה זו נולד ר' בנימין וויס ובעודו נער נשלח על ידי אביו ללבוב, ללמוד תורה וחכמה מפיו של רבה הראשי ר'

יוסף שאול נתנזון בעל „שואל ומשיב" וגיסו הרב ר' מרדכי וולף אֶטינגר. מהרב נתנזון רכש לו הרב בנימין ווייס לא רק ידיעות יסודיות בתלמוד ומפרשיו, אלא גם את ההכרה, להיות מתון עם אנשי שלומו ועם מתנגדיו ולכן כרבו כן הוא „לא נתן אותותיו במלחמת החרדים עם המתקדמים שלא פסקה".

בינתיים אישרה הממשלה (1872) את התקנות שהקהילה הגישה לה עוד בשנת 1867, אלא שלמרות זה נתאחדו שתי הקהילות המפולגות. את העקרונות לפעולות הקהילה שנקבעו עוד בפאטנט של הקיסר יוסף השני מ-7 במאי 1789 ושתכליתם הברורה היתה לשרש את היהדות העברית המקורית ולגשם את הגרמניזאציה המוחלטת, לא יכלו לשאת לא החרדים ולא המשכילים ושני הצדדים היו נאלצים לוותר על עמדתם הקיצונית. נחברר לשניהם, כי „אך יצאה אש השנאה, תצא ותבער ולא תכבה". ושלושת המנהיגים הרוחניים של יהודי טשרנוביץ, הרב ד"ר איגל, מתוך משמעתו העצמית שבמסורת העברית היקרה, הרב ווייס „מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" והדיין ברנר כשונא של חובת-השיגרה, התערבו והתחילו בעוד מועד „לזרוע אהבה ושלום על תלמי לבב בני-קהילתם" והשתדלו ש„הקנאה והתאוה לא תקומנה לשטן להם". בשנת 1875 בימי „שכרון" החגיגה של מאה שנה מאז סיפוחה של בוקובינה לאוסטריה נחתם השלום בין שני הצדדים היריבים בצורת תקנון חדש של קהילה יחידה ואחידה, שאושר בשנת 1876 על ידי הממשלה הארצית. בשנת 1877 נתקיימו לפי התקנון הזה הבחירות הראשונות לוועד הקהילה החדש. לנשיאות נבחרו דויד רוטנברג ונפתלי טיטינגר וכחבר הוועד דויד טיטינגר, ידוע כציר הפארלאמנט האוסטרי מטעם „הלשכה למסחר", והופטמן ברנהרד בלטינסטר, שהיה לאחר מכן גם סגן נשיא של וועד הקהילה. הוסכם גם, שוועד הקהילה ימנה הפעם ובעתיד באופן רשמי את הרב למתקדמים לחוד ואת הרב לחרדים לחוד. לרב המתקדמים ישמש התואר „הרב הראשי" ולרב החרדים — התואר „אב בית דין". הסכם זה נשאר בתקפו המלא עד ליום האחרון של קיום הקהילה בכלל. לאחר מותו של הרב ד"ר איגל היה יורשו על כסא הרבנות הראשית דיר יוסף רוזנפלד ואחריו הרב ד"ר אברהם יעקב מארק. כאב"ד שימשו אחרי פטירתו של הרב בנימין ווייס, הרב בן-ציון כץ ואחריו הרב משולם ראַטי.

הרב ד"ר יוסף רוזנפלד נולד בשנת תרכ"ח (1858) בניישטדטל שבאונגאריה. אביו, ר' מאיר רוזנפלד, רב ואב"ד בעיר מולדתו. הדריך את בנו, שהצטיין כבר בילדותו בכוח זכרונו ובעומק שכלו, להתמיד בתורה ובחכמה. אחר כך בא לבודאפשט להמשיך את לימודיו בבית-המדרש לרבנים. כאן למד תורה מפי ר' בנימין זאב באכר ומשה בלוך. אחר-כך עבר לברלין לבית-המדרש לרבנים ע"ש הרב הילדסהיימר. בשנת 1883 נסמך בברלין לרב ומורה בישראל ובאותה שנה הוכתר באוניברסיטת ליפסיה בתואר דוקטור

לפילוסופיה. לפני התמנותו בטשרנוביץ (1893) כיהן ד"ר רוזנפלד במשך שבע שנים כרב בקהילת אורוהַזֶה שבאונגאריה. ראוי לציין, כי לפני שנבחר בטשרנוביץ נתקבל כרב בקהילת האמבורג האשכנזית המפורסמת, אבל רוב התושבים המתקדמים בקהילה זו ראו אותו כבעל השקפות מסורתיות יותר ממה שהיה רצוי להם, ולכן השפיעו על הממשלה, שלא תתן לו את הנתינות הגרמנית, שהיתה הכרחית באותם הימים לרב בגרמניה. עד מהרה נתחבב ד"ר רוזנפלד על כל בני עדתו המתקדמים, שמצידם עוררו בלבו התעניינות עזה ברעיון הציוני. מאז התמסר הרב ד"ר רוזנפלד לביסוס רעיונותיו של הנוער האקדימאי הלאומי על ידי הרחבת השכלתם במדעי היהדות ובספרות העברית העתיקה והחדישה. הוא תרם על ידי פעולתו הציבורית הפוריה תרומה ניכרת להשתתפות המועילה של יהודי בוקובינה במפעל התחייה ותרבותו העברית המקורית. בפעולה זו הכשיר את הקרקע ליורשו בכהונה הרב ד"ר אברהם יעקב מארק, שהמשיך והוסיף על הישגי קודמו ביחוד בשטח ההכשרה התרבותית.

הרב ד"ר אברהם יעקב מ א ר ק, נולד באושצ'יצ'קו ב־9 במארס 1884. נכדו של ר' אפרים, או כפי שקראו לו החסידים: ר' פרויקי, מגַלוֹניצָה (גאליציה), שהיה „תלמיד חכם מופלג ונחשב לבעל מדרגות ומידות רבות", חסידו של רבי מנחם מנדל מייסד שושלת וויז'ניץ־קוסוב. ממנו ירש הנכד אברהם־יעקב את אהבת התורה וההוראה. כתלמידו של הרב בעיר מולדתו ר' מוטילי פוהורילה, תלמידו של ר' יוסף שאול נתנזון מלבוב, הוכיח הצעיר אברהם־יעקב התמדה ושקידה בלימודיו עד כדי כך, שעוד בהיותו בן עשרים קיבל מהרב ר' בנימין ווייס בטשרנוביץ סמיכות להוראה. בשנת 1915 גמר את חוק לימודיו באוניברסיטת ווינה ובבית־המדרש לרבנים שם והוכתר כדוקטור לפילוסופיה. משנה זו עד 1918 שימש כעוזר הרב בקהילת לינץ שבאוסטריה העילית וכרב במחנה שעל־ידה, שבו חיו יותר מעשרת אלפים פליטים מגאליציה ומבוקובינה. בשנת 1918 נתקבל כרב בעיר ביאלה שבשלזיה האוסטרית ושימש בה עד 1926 גם כמורה לדת בבתי־הספר התיכוניים. בשנת 1926 נתמנה בקהילת טשרנוביץ לרבה הראשי. הוא ידע לחדור ללבות שומעיו בבית־הכנסת הגדול (בסינאגוגה) ולהביא את תלמידיו בבתי הספר להוקרה עמוקה של ערכי התרבות העברית, במיוחד היתה קרובה ללבו הלשון העברית והקדיש הרבה מרץ לקביעת „שיעורים להכשרת מורים לעברית", שמבקריהם היו באים מכל קצווי רומניה. כחבר נכבד של המוסדות העליונים של „המזרחי" הארצי והעולמי, נשלח מטעם מפלגתו גם למוסדות מוניציפאליים שונים. כך היה חבר פעיל של המועצה המחוזית והעירונית בטשרנוביץ וטיפל במיוחד בענייני החינוך. מיד לאחר בואה של הגיסטאפו לטשרנוביץ ביולי 1941 נאסר. לאחר שלושה ימים נודע על ידי הודעה ציונית: „מארק, בית־הכנסת שלך בוער באש" ושעות אחדות אחרי כן הוצא לשדה הקליעה, נאלץ לכרות לעצמו את קברו ונורה על ידי כדור בעורף, יחד עם החזן הראשון גורמאן והמנצח על המקהלה טויבמאן.

ב־28 בספטמבר 1872 דרש המיניסטריון לדת ולהשכלה, ש„בית־הכנסת הראשי" יוחזר לרשותה המלאה והמוחלטת של קהילת־אם (שטאמגמיינדה). לרגל זה נערכה תפילה חגיגית ובה הוכרז, שהרב ר' בנימין ווייס ישאר הרב הראשי של החוגים החרדים וישמש להבא אב־בית־דין בקהילה ומשכורתו היסודית הועמדה ל־800 פלורין לשנה. הדרשות של הרב ד"ר איגל בבית־הכנסת הגדול הופסקו מעתה ולתמיד ומשום כך החישו את בנייתו של ההיכל („סינאגוגה") וב־8 במאי 1873 ירו את אבן־פינתה. יורשו של הרב ר' בנימין ווייס בכל תפקידיו ובכל היקף זכויותיו היה הרב ר' בן־ציון כ"ץ, שנבחר אחרי עשר שנה לפטירתו של הרב ווייס בשנת 1912. הרב כץ היה הראשון, שזכה כיליד בוקובינה לשבת על כסא הרבנות של הקהילה החשובה בכל הארץ. הרב כץ נולד בסָרֶט ב־19 באוגוסט 1887. בילדותו ובימי נעוריו לימד אותו אביו, סוחר־תלמיד חכם וספוג תורה וחכמה, והוא שחינך אותו לאהבת־תורה, ליראת שמים ולמידות טובות. כשגדל נשלח לאכסניה של תורה בישיבתו של הרב ר' אריה ליבוש בן יצחק הורוויץ בסטאניסלאב. לבסוף המשיך הצעיר בנציון ברוב שקידה בלימודיו בש"ס ופוסקים אצל הרב ר' יצחק שמלקיש בלבוב ונעשה למדן מובהק. בהיותו בן 17 השמיע דרשה, אשר שימשה יסוד לספרו „ירושלים דהבא" (דרוהוביץ, 1910). בשנת 1907 קיבל מאת הרב ר' בנימין ווייס והרב ר' אריה ליבוש הורוויץ את הסמיכה ומשנת 1911 עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה שימש רב בקהילת בורשוב. כאן חיבר את פירושו לסדר קדשים בשם „גאון צבי" (דרוהוביץ, 1913). את שנות המלחמה בילה בווינה ועשה הרבה לטובת הפליטים עד שנתמנה ב־1928 לאב"ד בטשרנוביץ. תלמידו המפורסם ביותר, המשורר ש. שלום, מתאר את דמותו של הרב כץ במלים אלו: „בלילה אני לומד תורה, ש"ס ופוסקים מפי הרב כץ מטשרנוביץ, מי שהית „העלוי מבורץ". ענק הממלא בנפח גופו רבע של החדר, הנושם כמכונת קיטור ומוציא קולות מפיו כמקהילה שלמה. ניצוץ של פלאי היה בו ביהודי כביר זה. לא דברנו בינינו בעניינים פרטיים ובכל זאת בהתחמץ הלב בקרבי ממשהו שלא כשורה בחיי או בחיי סביבתי, ביצרי או ברוחי, הייתי מתוודה לפניו בחצי הברה, מבליע רמזים בסוגיה שלמדנו, והוא הבין והביא מרפא ללב". רבה האחרון של קהילת טשרנוביץ ויורשו של הרב ר' בן־ציון כץ היה הרב ר' משולם ראט המכונה „הרב מחורוסטקוב", עיירה נידחת במזרח גאליציה בין הושיאטין וצ'ורטקוב. נולד בשנת 1877 בהורודנקה שבגאליציה, נתחנך בבית מדרשו של הרב משה תאומים בהורודנקה, של הרב ר' יעקב ווידנפלד בגז'ימאלוב, של הרב ר' מאיר אראק בטארנוב ושל הרב ר' אברהם מנחם הלוי שטיינברג בברודי. בהיותו כבן 17 נסמך כרב וכבן 18 כיהן כרבה של קהילת מֶלֶניצה. משנת 1900 עד 1929 היה רב ואב"ד בקהילת חורוסטקוב. באותה שנה נתקבל כרב בקהילת סוצ'אבה, שהיתה פעם בירתה של בוקובינה ומולדביה. בשנת 1936 נתמנה

כיורשו של הרב בן־ציון כץ, שמת באותה שנה בנכר, בסאנאטוריום פֶּרנִיץ שעל יד ווינר־נוישטאדט (אוסטריה התחתונה). רק אחר טלטולים ויסורים רבים הצליח הרב ראט להימלט מצפרני הנאצים ולעלות ארצה. בשלוש סגולות בעיקר מצטיין הרב ר׳ משולם ראט: למדן חריף ובקי בכל מכמני התורה והחכמה נמשך לבו לדרכי החיים הצנועים לפי תורתם של מורי החסידות המופלאים. יחד עם זה היה עסקן ציוני ואיש המעשים. במשך שנים רבות שימש ראש וועד החינוך בטשרנוביץ ומומחה מנוסה בבעיות חינוך הנוער היהודי. חבריו בבית־הדין, שבראשו עמד, היו הדיינים ר׳ מרדכי שרייבר, ר״ש מ. הוֹנֶדר ור״א שולזינגר.

מי יודע, אם יהודי טשרנוביץ היו עומדים בעינויים האכזריים של הנאצים וגרורותיהם הרומנים, בכוח־גבורה ובעוז נפלא, אלמלא היו מתחנכים לרעיון הלאומי בקסמי אישיותם של שני מחנכים אחרונים אלה.

* *
*

שיא החגיגות, שנערכו בסתיו 1875 במלאת מאה שנה מאז סיפוח הארץ לאוסטריה וסמל מדיניות הגרמניזאציה המתנהלת על ידי הממשלה, היה יסוד אוניברסיטה גרמנית בעלת שלוש פקולטאות: משפטים, פילוסופיה ותיאולוגיה. מינויים של פרופיסורים־חוקרים בעלי השכלה כללית גבוהה וידיעות יסודיות במקצועם, בעיקר בשתי המחלקות החילוניות, משכו המון גדול של תלמידים צמאי־דעת והשתלמות למוסד חינוכי עליון זה והפכו עד מהרה את טשרנוביץ למרכז הרוח המתקדם, החברה המתפתחת והתרבות המערבית־האוסטרית, לא של בוקובינה בלבד, אלא גם של הארצות השכנות. הפרופיסורים הגרמנים הלאומניים ברוחם ובשאיפותיהם, כגון גרבין, צינגרלה, ציגלויאֶר, רושמאן, הרמיר, צלינקה, פרידנַגנר, קיינדל, קוש, קליינֶכטר וכו׳ הקדישו את כוחם לא רק לעשות נפשות לאהבת המולדת האוסטרית. הם התאמצו בעיקר לחנך מספר תלמידים לפקידות אדמיניסטראטיבית בעלת רמה ניכרת ולהכשיר קבוצת שופטים ועורכי־דין, כדי שיוכלו אחרי־כן לשפוט מתוך אוביקטיביות וחוש בריא של צדק. הפרופיסורים היהודיים, שמספרם היה דוקא קטן וששמם היה מפורסם וידוע, התמסרו תחילה רק להוראה ולמחקר ועשו כמיטב יכולתם, כדי להרחיב את האופק הרעיוני ואת ההשקפה ההומאנית של תלמידיהם בלא להתערב בפעולתם הפוליטית של חבריהם למקצוע הנוצרים. נציין כאן רק שמות אחדים מן המפורסמים שביניהם: אויגֶן אֶהרלִיך, יליד טשרנוביץ, בנו של עורך־דין מפורסם, היה תלמיד הגימנסיה בעיר מולדתו, למד בווינה את תורת־המשפטים ונתמנה שם באוניברסיטה לדוצנט ואחרי כן פרופיסור למשפטים בטשרנוביץ. הוא היה חוקר מקורי, יסד את התורה הידועה בשם „המשפט החי״ (לֶבנס רֶכט) האומרת, כי החיים

אינם מתנהלים לפי סעיפי החוקים, אלא לפי חוש הצדק והנכון של כלל בני־אדם ועל השופט, איפוא, להכיר את דעת הכלל ומחשבתו על העניין העומד לדין. גם תורתו על „הסוציולוגיה של המשפטים" מצאה הד רב בחוגי המלומדים. הוא עסק גם בענייני הציבור היהודי בבוקובינה אחרי התפשטות הרעיון הציוני וחוברתו על „תפקידי המדיניות לעזרה סוציאלית במזרח אוסטריה" מלאה הצעות חשובות בנדון זה. בשטח ההיסטוריה הכללית קנה לו שם הפרופסור זיגמונד הרצברג־פרנקל, בנו של הסופר ליאו הרצברג־פרנקל, ידידו ומעריצו של הרצל. בשנת 1905 היה „רֶקטור מגניפיקוס" של האוניברסיטה ועל ידי זה חבר ה„נַדְטַג". אישיות נעלה נוסף ללמדנותו היה איזידור הילברג, פרופיסור לפילולוגיה קְלַאסית. נולד ב־1852 בבֶּלְזֶה־צֶרקוב (גוב. קיוב), קיבל חינוך תורני ומסורתי והיה לאחר גמר לימודיו באוניברסיטת ווינה מלומד בעל שם עולמי. למרות האנטישמיות שהלכה וגברה באוסטריה לא היסס אף רגע, להצהיר בגלוי את נאמנותו לרעיון חיבת־ציון, כשנוסדה אגודת הסטודנטים „החשמונאי" בטשרנוביץ. גם הפרופיסור למשפט רומי וה„טַבו" (גרונדבוכסרֶכט), בעל־ידיעות עמוקות, הופראט ד״ר לאסט, שחי כיום בירושלים, נמנה עם אותם היהודים הדגולים הנושאים את שם־ישראל בגאון. אולם מוצאים אנו כאן גם את הטיפוס של פרופיסור מתבולל מן המין הידוע באוסטריה המערבית הוא הפרופיסור לחימיה אנאליטית ריכארד פשיבְרַם. נולד ב־1847 בפראג, למד במכללה של עיר זו ונתמנה בשנת 1879 לפרופיסור מן המנין בטשרנוביץ. ב־1891 היה רֶקטור ואפייני להשקפותיו הכלליות והיהודיות הוא חינוך בנו ברונו אוסקאר פשיבראם. גם הוא תלמיד הגימנסיה בטשרנוביץ, עיר מולדתו, השתמד ונתמנה לדוצנט לחירורגיה באוניברסיטה בברלין ולמנתח הראשי של בית־החולים הקתולי על שם „הֶדְוִיג". על המפורסם ביותר בין הפרופיסורים באוניברסיטה זו, גם הוא מייצג הטיפוס של היהודים החדשים אחרי הופעתו של הרצל, על ליאון קְלֶנֶר, פרופיסור לאנגליציסטיקה, ועל פעולותיו כעסקן פוליטי וציוני בטשרנוביץ ידובר עוד להלן. הרקטור היהודי האחרון היה בשנת 1914 הפרופסור עֶזֶר פוֹמֶרַנץ.

באשר להתפתחות האוניברסיטה וחלקם הגדול של הסטודנטים היהודים בה מאלפים המספרים שלהלן: כאשר נפתחה האוניברסיטה נרשמו 26 סטודנטים בכל המחלקות, בשנת 1886 הגיע מספרם ל־270 וביניהם 65 (24%) יהודים, בשנת 1896 ל־397 וביניהם 198 (42%) יהודים ובשנת 1906 ל־636 ומהם 264 (41%) יהודים. באותה שנה נימנו בין 354 בפקולטה למשפטים 188 יהודים (53%), בין 190 בפקולטה לפילוסופיה 65 (34%) יהודים ו־11 הסטודנטים במחלקה לפרמצבטיקה היו כולם יהודים. אין פלא, איפוא, שבשנת 1914 היו בין 225 עורכי־הדין שבכל הארץ 194 (86.2%) יהודים ומתוכם נבחר לנשיא ה„קאמרה של עורכי־הדין" בבוקובינה, המוסד המקצועי הרשמי העליון, ד״ר הינריך קיזלר.

ברור, שבתנאים המתוארים גירמנו היהודים את הארץ, שהיתה ארץ

רומנית ורותנית ביסודה, יותר מהגרמנים עצמם. רק בעזרתם היתה הלשון הגרמנית ללשון השלטת במשרדים ובמוסדות הממשלתיים, המוניציפאליים והפרטיים בעיר ובכפר, ללשון ההוראה בבתי הספר התיכוניים והגבוהים, ואפילו בבתי הספר העממיים בערי־השדה לימדו גרמנית. לכל אורח ומבקר היתה נראית בוקובינה כמחוז גרמני, שיהודיה היו חלוצי הגרמניזם שהרגישו את עצמם כגרמנים לכל דבר; הם היו לא רק שותפים נאמנים של האזרחים הגרמניים בכל העניניים הציבוריים, אלא אפילו המפיצים הנלהבים ביותר של רעיון הליבראליזם הגרמני. מצב זה בא לידי ביטוי בשתי תופעות: א. „אגודת הקידמה של הסוחרים" (קויפמנישר פורטשריטספריין) היוותה את הנציגות הפרוגרסיבית החשובה ביותר של התושבים בעלי־עסקים ופקידיהם ועובדיהם. היא כללה כמעט את כל היהודים והגרמנים, אבל גם בני־אומות אחרות במקצועות אלה, ולכן היתה הגרמנית הלשון הרשמית בכל ענייני האגודה. ב־24 באוקטובר 1873 נבחר באסיפת המליאה של „הקאמרה המסחרית בבוקובינה", שהיתה הנציגות הרשמית של אותם החוגים, היהודי יצחק רובינשטיין, לציר הפארלאמנט האוסטרי בווינה והיה על ידי כך המייצג היחידי של הסקטור הגרמני הליבראלי שבארץ; ב. במארס 1861 נבחר כחבר „יום הועד" (לאנדטאג) לתושבי מדינת בוקובינה מטעם אותו החוג היהודי ד"ר י. מ. פכנר כראשון בתפקיד זה, וב־7 בספטמבר 1874 נבחר המועמד של „מפלגת נאמני התחוקה" (פרפאסונגסטרייא פרטי), התאחדותם הפוליטית של „הגרמנים הליבראלים" בבוקובינה, ליורשו של הד"ר פכנר, היהודי יעקב כ ה ן.

מתוך השאיפה הטבעית של היהודים להתגבר על כל ההגבלות שנבעו ממצבם הפוליטי, החוקי, החברתי והכלכלי מראשית הסיפוח עד שנות השבעים של המאה הקודמת, וכדי לחזק ולפתח את כשרונותיהם החיוביים על ידי ניצול התנאים המתקדמים הקיימים, נתנו הם את ידם ליצור בארץ הקטנה הזאת – היחידה במונארכיה ההאבסבורגית – עובדה מעניינת: לסלק את הלשון המדוברת של רוב התושבים ולהביא במקומה את הלשון הגרמנית ומתוך שאיפה זו נוצרו מכשירים שונים להרמת הדרגה ההשכלתית והתרבותית של השכבות הנמוכות, שגם הם שימשו כמובן לאותה תכלית: הפצת התרבות הגרמנית. כי לא הפרופיסורים היהודיים בלבד השתתפו במפעל זה, אלא גם אזרחים סתם, שהתמכרו לחינוך העממי, היו חניכי האוניברסיטאות בווינה ובפראג, בברלין ובליפסיה, בברסלוי ובהיידלברג. נציין כאן רק כאישיות החשובה ביותר בין מפיצי ההשכלה והמחשבה בשיעורים עממיים, את ד"ר שושנה (רוזה) רובינשטיין. היא גמרה את חוק לימודיה בפראג ובליפסיה והוכתרה ב־1874 לדוקטור לפילוסופיה ומאותה שנה ואילך ערכה סידרה של הרצאות על נושאי התרבות הגרמנית, במיוחד בשטח הספרות היפה. בעזרתה נוסדה מעין אוניברסיטה עממית, שבה הרצו כמעט כל הפרופיסורים האוניברסיטאיים, נוצרים ויהודים.

על המפנה החיובי במעמדם הסוציאלי של היהודים מעידות, נוסף לבחירתם של רובינשטין וד"ר פכנר וכהן כצירי המוסדות המחוקקים העליונים של המדינה ושל הארץ, גם בחירתם של ד"ר אטלאס ושל קריגל למוסד העירוני העליון, ל„מועצת־העיר" (שטאדטראט) המנהלת את ענייני העיר, מינויו של הפקיד היהודי הראשון קיזלינגר לדרגה העליונה שבעירייה: ל„מאגיסטראטסראט" ושל הד"ר ב. ברבר ואיזידור תיאודור זאואר קוול, בנו של המנהל הראשון של בית־הספר הנורמאלי היהודי בטשרנוביץ, לעוזרי־שופט (גריכטס אדיונקט). מספר החברים היהודים במוסדות ציבוריים אלה ומספר הפקידים במוסדות הללו הלך וגדל משנה לשנה, עד שבסוף המאה הי"ט הרימו שונאי־ישראל את קולם נגד ה„פריודונג" הגמורה כביכול.

תולדות בית הספר היהודי משקפות באופן ברור ביותר את השינוי הכביר שחל במעמדם החברתי של יהודי טשרנוביץ. כאשר נעשו הצעדים הראשונים בשנת 1843, להקים מוסד חינוכי משלהם, היו בטשרנוביץ שני בתי ספר קתוליים־רומיים, אחד לבנים ואחד לבנות. שניהם קיבלו לפי חוק־החינוך משנת 1805 רק בנים ובנות יהודיים שהוריהם היו נסבלים. נוסף לכך היו ילדים אלה נאלצים לשבת בגיטו חינוכי, כי הוקצו להם ספסלים מיוחדים ונאסר עליהם לשבת על ספסלי הנוצרים. ב־1841 הותרו ליהודים בתי ספר מיוחדים, אבל שפת ההוראה בו היתה פולנית. המורים הקתוליים היו רשאים ללמד בהם וכל החינוך בהם היה חייב להיות לפי תנאי הקונקורדאט, שהובא אחר כך בשנת 1855, תחת פיקוח הקלירוס הקתולי. אולם הודות למרצם של ראשי הקהילה הנזכרים והודות לעזרתם של יעקב רוזנצוויג, מאיר ווינדר ושלמה ברונשטיין עובדה התכנית לבית ספר יהודי. כיון שלא היתה קרן להחזקתו, לא ניתנה להם הרשות להתחיל בלימודים, בלא לדרוש מן התלמידים העניים שכר לימוד. רק בשנת 1852 עמד הסכום הדרוש לרשות הקהילה; ב־23 ביולי 1853 אושרה אמנם התכנית וב־16 באוקטובר 1855 החלו הלימודים, תחילה בבית פרטי. הממשלה לא הקציבה מהכנסותיה אף פרוטה, כדי להקל על היהודים את שחרור התלמידים העניים מתשלום שכר־הלימוד וכדי להקים בנין מיוחד לבית הספר החדש. עד כדי כך זילזלו אז בתושבים היהודים. בשנת הפתיחה של בית הספר נרשמו 268 תלמידים ולימדו בו 1 מנהל, 9 מורות (!) ורב אחד. תקציבו בשנה זו עלה ל־3.700 פלורין בערך. ממשלת אוסטריה „הבדילה אז את היהודים תושבי גאליציה ובוקובינה לבלי לתת להם הרשיון, אשר נתנה ליהודים שוכני ארצותיה, לקנות שדה אחוזה, מפני שאחינו בגאליציה ובוקובינה לא יאבו ללמד את בניהם את הדברים הנחוצים לישוב המדינה, ובעיני הממשלה רע לתת לאנשים כאלה משפטי אזרח בארץ, כי יהיו מן האוכלים ואינם עושים, הם ימצאו כל טוב הארץ ולתועלתה לא ידאגו ולא ישיתו לב, כי אינם אונים להם". על כן „התעוררו אלופי עדה לקום לישע אחיהם להכין

בתי ספר בעריהם לעשות גם את בניהם מוכשרים לקבל שפעת חסדי הממשלה". נימוקים אלה הם שהניעו את הקיסר בשנת 1851 להרשות ליהודי טשרנוביץ לקנות מגרש על שם הקהילה בסכום של 1.577 פלורין, אולם הבנין הוקם רק בשנת 1860. דרך אגב: גם להקמת בית עלמין חדש קיבלה הקהילה בשנת 1866 את הרשות, הוא בית־הקברות החדש בהורצ'ה. כמעט 80.000 קברות ניכרו שם, לחסידים ולחרדים הוקצה חלק מיוחד בתוך בית עלמין זה.

ברור, שהמפנה במצבם החברתי של יהודי טשרנוביץ עורר גם תופעות אנטישמיות וגם שאיפות לטמיעה שלימה בלב משכילים אחדים: באוקטובר 1870 הוחגה ברוב פאר בפני ראש העירייה ד"ר פון קוכאנובסקי (פולני) וסגנו אמברוס (גרמני), בנוכחותם של חברי העירייה היהודיים ד"ר אטלאס וקריגל החתונה הציבילית הראשונה למרות סירובו של הרב לתת חופה וקדושין; ובשנת 1882 פירסם בציריך בעילום שמו אחד הפרנסים החשובים ביותר, חוברת „אנחנו היהודים, הרהורים והצעות של יהודי מבוקובינה", ובה הציע טמיעה שלימה של היהודים בתוך העמים האחרים. כיון שהדת היא הגורמת לרדיפות היהודים, עליהם להמירה ולהתנצר. ומצד שני הודבקו באותה שנה על לוחות המודעות שבעיר כרוזים והופצו בבתים חוברות תעמולה באלפים טפסים, שתוכנם – הזמנה לפעולות אנטישמיות ובסופם הקריאה: „מות ליהודים".

ובד בבד עם הגברת ההתבוללות בין יהודי טשרנוביץ נוצר חוג קטן אמנם לפי מספר חבריו, אבל פורה ביותר לפי פעולותיו, שיצר אווירה של התעוררות לאומית שהכשירה את הקרקע לתנועת התחיה הרחבה. נציגו החשוב ביותר של החוג, הרב ד"ר איגל, הציע לסמולנסקין להקים בטשרנוביץ בית ספר, שמתפקידו לחנך את הרבנים והמורים העומדים להורות את יהודי רומניה תורה וחכמה. ואלה הם המניעים להצעה זו: בשנת 1874, משנתפרסמו רדיפות היהודים ברומניה, שלחה חברת כי"ח בווינה את פרץ סמולנסקין להכיר את מצב היהודים שם. על מטרת שליחותו כותב סמולנסקין: „בעיני שולחי היתה תכלית נסיעתי למען אשמיעם משפט אמת על אודות בני־ישראל ברומניה, אם באמת הם פרועים לשמצה, ואם באמת כולם חסידים פראים ובני בלי תרבות, ובעיני היתה תכלית נסיעתי ליסד שני בתי ספר גדולים בארץ זו אחד בבוקרשט ואחד ביאס, ובתי הספר האלה יהיו כבתי הספר האמצעים (גימנזיום) לכל דבריהם למען יוכל התלמיד, אשר כלה חוק למודיו בם לבוא לבית־הספר הגדול (אוניווערזיטאט) רק כי עברית וקורות־ישראל לכל משפטיהם ילמדו בהם. ועל כן נחוץ היה לחלק כל אחד לשתי מחלקות. המחלקה האחת לאלה, אשר יחפצו להיות למורים ולמטיפים ובה ילמדו הרבה יותר בשפת עבר ותלמוד וכמוהם, והמחלקה השניה לאלה, אשר יחפצו לבוא לבית־ספר גבוה ולאלה ילמדו כמו כן שפת־עבר אך לא הרבה כמו במחלקה האחרת". את תוצאות ביקורו מסכם הוא במלים אלו: „שקר ענו בהם, כי מואסי

השכלה המה, כי גם בעת צרה וצוקה התנדבו בכל לבם אך למען השכיל את בניהם ובלב מלא שמחה שבתי הנה וכתבתי את ספרי הזכרון הראשון כשפת אשכנז, שבו גלותי חרפת אחינו ברומניה מעליהם ושם הראיתי לדעת, כי רוב בעלי־המלאכה אך יהודים המה וכאלה רבות". ובאווירה זו, שנוצרה על ידי החוג הנזכר, גדלו וחונכו מספר ניכר של מלומדים בעלי־שיעור קומה עולמי בכל ענפי היהדות. נציין רק אחדים מהם: מנחם בנימין קלאר (הי"ד), שימש מורה ומדריך באוניברסיטה העברית בירושלים ומורה בבית־המדרש למורים מזרחי שם. מרדכי אלכסנדר שור ז"ל, יליד דורנא, שימש מורה בבית המדרש למורות מזרחי בירושלים ואחרי כן מנהל ת"ת מזרחי שם, תירגם לעברית ספרי טאקיטוס, הירודוטוס ויוסיפוס, עבודות שהוכתרו בפרס ביאליק. שלום שפיגל מסטנששי התחתונה, היה מורה בבית הספר הריאלי ובתכניון העברי בחיפה, אחר כך פרופיסור למקרא וספרות עברית במכון היהודי למדעי הדת בניו־יורק ומשנת 1940 עד היום פרופיסור בסמינריון לרבנים ע"ש שכטר שם. אלכסנדר שפרבר מטשרנוביץ, עבד באקדימיה למדעי היהדות בברלין, אחר כך היה מדריך באוניברסיטה בירושלים ומ־1935 מרצה בדרופסי קולג' ומורה בסמינריון לרבנים בניו־יורק. יעקב שפרבר, דוצנט בבית המדרש לרבנים על שם הילדסהיימר בברלין. מסביבה זו יצא גם: ברל לוקר, יליד קוטי, תלמיד הגימנסיה בטשרנוביץ, כעת יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית ומנהיג בעל זכויות בתנועת הפועלים, מחבר מאמרים וספרים על בעיות הציוניות. גם חברו לדעה ועסקן הקהילה הווינאית הד"ר שאול סוקאל, חבר הוועד הפועל הציוני ובית־המשפט של הקונגרס וכן העתונאי הדגול משה וולדמאן, חבר המערכת „די יידישה צייטונג" בווינה ו„יידישה רונדשוי" בברלין באו מתוך סביבה זו. אווירה ספוגת תרבות זו גידלה אמנים ואוהדי האמנות בעלי קומה, כגון: ד"ר ראמף, רופאמפורסם למחלות עצבים. השחקן פלדהמר מה„דויטשס פולקסטיאטר" בווינה, ציוני נלהב ויהודי בעל לב ובעל תרבות רחבה. השחקנית לאה רון, שבהדרכתו של מכס ריינהארד היתה לאחת השחקניות בעלת רמה גבוהה ביותר ונתקבלה ב„בורגטיאטר" הווינאי ובכוח התפעלותה במשחק וחדירתה לתוך רוח המחזות הפכה לא לשומרת רוח זה בלבד, אלא גם למשלימה של היצירה הפיוטית; ציונית נלהבת, השתקעה לפני חצי יובל שנה בערך עם בעלה המהנדס שוורץ בתל־אביב. הזמר יוסף שמידט, שכבש את העולם בסרטי הקולנוע. ציוני מסור זה עונה על ידי הנאצים עינויים אכזריים במחנות ההסגר.

המצב הסוציאלי: בשנות השבעים של המאה הי"ט הוחל ביסוד האגודות הראשונות של פועלים ובעלי־מלאכה יהודים לפי מקצועם בצורה חדישה. אמנם גם לפני זה היו קיימות חברות שונות לעזרה הדדית, אבל במרוצת הימים היו אלה לארגונים של אנשים עובדים עם מגמה פוליטית. כך נוסדה בשנת 1866, שנת מגפת החולירע, „אגודה לתמיכת פקידי סוחרים ומנהלי פנקסים". התמיכה

ניתנה לחברים במצוקתם החומרית ובמחלתם וכן לכיסוי הוצאות הקבורה ולהקמת מצבה. תחילה היו חברי האגודה מקבלי־עבודה בלבד, אבל עד מהרה עלה מספר המעבידים מבין הסוחרים, התעשינים ומבין המעמד הבינוני בכלל לכמעט 95% של כל החברים. אלה איפשרו את הקמת הבנין המיוחד ובו אולמים שונים, שנשכרו לאסיפות פומביות, לחתונות ולנשפים. „האגודה היהודית לעזרת חייטים חולים" נוסדה בשנת 1867. בשנת 1875 נוסדה „אגודה לתמיכת מלצרים חולים". לאגודות אלו ניתוספו במשך הזמן אגודות של העגלונים, בעלי־מלאכה לבניין בתים, כגון נגרים, מסגרים וכו'; של ספרים, עובדי־דפוס, בעלי־מסעדות, סוחרים זעירים ואמנים. ברור, שלא חסרו אגודות להחזקת מטבחים עממיים (מיסדה עמנואל רוזנצווייג בשנת 1875), שבהם אכלו גם סטודנטים ותלמידי הגימנסיה, אגודת „מחזיקי שבת", שסיפקה בכל ערב שבת לעניי העיר מאכלי שבת, „מחסה לאביון", שלהחזקתו תרם הבאנקאי אברהם לוטינגר קרן ניכרת ומן הרבית נקנו בכל שנה עצים לעניים, מתוך סכומי הנדרים חולקו מעות־חיטין ונדבות שונות; בבנין ה„תלמוד תורה" שימש חדר אחד כעין הקדש בשם „מלון אורחים" (1875), „בקור־חולים", שיבת־אחים, הכנסת־כלה, גמילות־חסדים וכו'. הקהילה הקציבה, נוסף לסכומים שבאו מתוך הכנסות שונות, מתקציבה היא, בעיקר ממסיה השונים, סכום שנתי של 20.000 פלורין למטרות עזרה סוציאלית בלבד.

* * *

תחנות ההתפתחות של העניינים המדיניים בארץ עד להתהוות דמותה של העיר ויהדותה בתקופה זו הן: המאורעות שבעקבות המהפכה במערב הקיסרות בשנות 1848/49, שנויי המצב בשל המהפכה הנגדית והקונקורדאט שבא אחריה על כל תוצאותיו השליליות, תחוקת היסוד של המונארכיה בדצמבר 1867, שהביאה אתה גם את האוטונומיה של הקהילות היהודיות כגוף משפטי המייצג הרשמי היחידי של יהודי אוסטריה, אשר קיבלו על ידה את שוויון הזכויות כיחידים ולא כאומה, וסוף סוף החוק מ־21 במרס 1890 „על סידור התנאים החיצוניים של חברת הדת הישראלית" המבוסס על הקהילה.

תוצאותיה של התפתחות זו הן: חיזוק הכלכלה של תושבי הארץ ובירתה בכלל ושל היהודים בפרט ולעתים התעשרותם במידה ניכרת. בלטו לעין כל: החיבה המיוחדת לתרבות עדינה, טעם מובחר ומזג רענן באורח חייהם כלפי פנים וכלפי חוץ. העיר נראתה לכל מבקריה מעין „ווינה בזעיר אנפין" ומשכה אליה את האינטלקטואליים מגאליציה המזרחית, ממולדביה, ומרוסיה הדרומית, שבאו ליהנות מיפיה ומעליזותה. שיטת האפיטרופסות, בה נהגו הפקידים, לרוב יוצאי מערב־אוסטריה – כלפי התושבים, מנעה כמעט לגמרי את התהוות החוש הבריא הדרוש לכל פעולה ציבורית מועילה. הרי מטיבעם של פקידים הוא: ראשית, שלא להביט בעין יפה על אנשים בעלי דעה

עצמאית ומכל שכן, אם אנשים אלה עומדים בתוקף על דעתם; ושנית, להעריך רק את המעמד בכללותו ולא את היחיד הנמנה עליו, כי לא מאמצי האדם וסגולותיו המיוחדים הם בעלי ערך לדעתם, אלא התוצאות המוצלחות. התוצאות ממהלך ענייניים זה היו שהחברה האורחית, שהיתה מתגדרת בהתקדמות השיטתית שלה ובסדרה, הכריזה על המתינות והאיטיות בכל צורות החיים, כמידות הנכונות היחידות הראויות לאדם. לפי דעתה יש איפוא להימנע מכל מאמץ נחפז להתקדם. גורמים אלה הם, שהפכו את אוסטריה למדינה בלא שאיפות נעלות, אשר קיוותה להחזיק מעמד באירופה רק על ידי התנגדות לכל שינוי קיצוני.

מתוך זה נבין, כי הנוער חונך לראות את הקיים כדבר משוכלל ביותר ואת תחיקת המדינה כמוחלטת. משום כך נראתה בעיני כל אב – בלא הבדל מעמד – המשרה הממשלתית או העירונית, הנותנת את זכות הפנסיה, כחלום עתידו של בנו או חתנו ותהא זו מהדרגה הפחותה של „שמש קיסרי־מלכותי" במוסד ממשלתי או של נושא־מכתבים בדואר, או של מנהל בית הסוהר. דבר זה מבאר את העובדה, שכמעט כל צעיר סיגל לעצמו מידת אדיבות ואבירות מסויימת, המציינות את הפקיד הממשלתי והעירוני באוסטריה המערבית ונתחנך לשמירה על נאמנות, על נקיון־כפים, על מסירות נפש ועל רציניות במילוי תפקידיו. ההתחרות מצד מועמדים בני לאומים שונים השפיעה על רבים מהם, להגיע ליסודיות, העמקה והתמחות בעיקר מצד היהודים, אבל לפעמים הביאה התחרות זו לתופעות שליליות: להחלשת האופי, לחנופה ולהכנעה, כי הנטייה הטבעית של הנוער לחידושים ולתיקונים נראתה כיסוד מפוקפק לפקידות ציבורית. מתוך חינוך זה נבע, שבלבם של אורחי המדינה היהודיים והלא־יהודיים, שלט מצב־רוח של בטחון גמור, בטחון בהנהגתה הנבונה ואמונה בקיומה ובעתידה. חוש בטחון זה נטל מהיהודים את האפשרות, להבדיל בין „האווירה החוקית הכללית של היהודים ככיתה דתית מוכרת וחוקית, לבין האווירה החוקית האינדיבידואלית של כל בן הדת היהודית לחוד". בסופו של דבר שללה המדינה את זכויות היהודים כאומה באורח חוקי ובזה הקילו על האנטישמים מסוגו של שֶׂנֶרֶר וחבריו במלחמתם ביהודים. הלא סיסמתם, שבאה מגרמניה, היתה כי „אמונת היהודים חסרת ערך היא, חשוב האופי הגזעי בלבד, ולפיכך ראויים הם שיגזלו מהם את זכויותיהם". היהודים לא ראו שביסודה של תורה זו כלולה ההכרזה, שהיהדות מהווה גזע זר ומנוון ללא תקנה. יהודי בוקובינה לא הבחינו באסון המתקרב והולך גם משנשמעו „הרעמים" הראשונים, הפרעות משנת 1881 והשיסוי המתמיד מצידם של שונאי ישראל בארצות השכנות. את הפרעות, אשר התחוללו על ראשיהם, ראו כדבר חולף ואת ההסתה דימו לשרש בעזרת כוחות התרבות הכלליים ובעזרת אחיהם בעלי ההשפעה. על הגורמים הקובעים את דברי התוכחה של אנשי הבשורה הראשונים, שהביאו את רעיון שיבת ציון לטשרנוביץ (אוליפנט

וא. רוקח), לא שמעו ולא אבו לשמוע. כן אטמו את אזנם לנאומיהם הנלהבים של הסטודנטים הטשרנוביצאים, שהשתתפו בפעולות האגודה האקדמית „קדימה" בווינה ויסדו ב־1891 גם בטשרנוביץ אגודה דומה לה בשם „החשמונאי". מאמצי סטודנטים אלה עלו בתוהו, בה בשעה שהצלחות מתנגדיהם הצדיקו כאילו את שיטותיהם של הפרנסים ואת דרכיהם הישנות. בעיקר משעמד אדם בעל שיעור קומה כד"ר בֶּנוי שטרויכר חשבו יהודי טשרנוביץ, כי הוא הוא האדם המושיע. שטרויכר נולד בשנת 1852 בפרבר טשרנוביץ רוהוז'נה. אביו נגר, שפירנס בדוחק את בני משפחתו, חסך את פרוטתו האחרונה, כדי ליתן לבנו המוכשר חינוך גבוה. לאחר שגמר את חוק לימודיו בגימנסיה שבעיר מולדתו הלך לווינה ולמד שם בשקידה את תורת המשפטים. בבחינות האחרונות עמד בהצטיינות באוניברסיטה הטשרנוביצאית, שנפתחה בינתים. כאן הוכתר לדוקטור למשפטים וכאן התיישב כעורך־דין. ידיעותיו המקצועיות ופקחותו בהצעת הבעיות היורידיות, נוסף לסגולתו כנואם בחסד עליון, הביאו לידי כך, שבזמן קצר נעשה פופולארי ביותר בין היהודים. ב־1884 נבחר לוועד הקהילה והעיר ובשנת 1890 – לחבר ועד החינוך המחוזי. כאשר הופיע בשנה זו החוק החדש על הסדר ענייני הקהילות היהודיות והיקף תפקידיהן צומצם במסגרת של מוסד דתי גרידא, היה שטרויכר בין הראשונים, שניסו והצליחו לפרש את החוק בצורה הרצויה. הודות לפעולתו היורידית הורחבו שטחי העבודה של הקהילה כמקודם ונוצרו מפעלים חדשים עד שבשנת 1914 היו בה 14 חברות פילאנטרופיות; 1 מפעל מדיציני, שטיפל בחולים עניים; 4 מוסדות להזנת ילדים ולחינוכם, מעונות הבראה ונופש, בתי שוליות ויתומים; 5 אגודות־סטודנטים ועל ידן 2 אגודות לעזרה הדדית, כגון הלוואות לשם תשלום שכר־הלימוד ודמי הבחינות; 11 אגודות לפעולה תרבותית להחזקת בתי־ספר ושיעורי־ערב, ספריות, לפיתוח האמנות, תיאטרונות ומוסיקה; 31 חברות כלליות לעזרה הדדית: 3 מפעלי כסף לאשראי ולחינוך מקצועי; 3 אגודות לשמירה על האינטרסים המקצועיים; 3 אגודות למטרות לאומיות ופוליטיות; 2 אגודות ספורט ו־46 אגודות להחזקת מניינים־קבע ובתי־תפילה. מבין המפעלים הגדולים נציין כאן רק שלושה: 1) בית־היתומים היהודי, שבנייתו אופשר הודות לתרומתם הנדיבה של יוספינה וד"ר היינריך וואגנר – הציר היהודי בפארלאמנט האוסטרי עד בחירתו של שטרויכר בשנת 1897; 2) „הבית הלאומי היהודי", ארמון ממש, מפאת צורתו החיצונית ופארו הפנימי; בבנין זה רוכזו כל משרדי הקהילה על כל מחלקותיה ומוסדותיה, ההסתדרות הציונית הארצית והמקומית, אולמים שונים לאסיפות פומביות ופנימיות, לחגיגות מיוחדות ולנשפים; 3) גם בהקמת מושב־הזקנים בשנת 1910, שאופשרה הודות לתרומתו של יוסף בלום, אחד מראשי הקהילה, היה חלקו של ד"ר שטרויכר גדול. ב־1897 נבחר ד"ר שטרויכר לציר הפארלאמנט האוסטרי ושימש בתפקיד זה עד התפוררותה של הקיסרות האוסטרית בנובמבר 1918 וסיפוחה של בוקובינה

לרומניה. בינתיים הלך והתפשט הרעיון הציוני בכל שיכבות האוכלוסיה היהודית ותאי ההסתדרות הציונית בבוקובינה הלכו ונתגבשו. ל„החשמונאי" ניתוספו עוד ארבע אגודות סטודנטים: „הצפירה", „חברוניה", „אמונה" ו„יודישע קולטור". מעתה היתה ביניהן כעין חלוקת העבודה: „החשמונאי", „חברוניה" ו„אמונה" דאגו בעיקר — כאז כן גם עתה — לשמירה קפדנית על כבוד ישראל, אפילו בחרב, כפי חברי האגודות הסטודנטיות הגרמניות־הלאומיות והגרמניות־הליבראליות, ו„הצפירה" ו„יודישע קולטור" העמיסו על עצמן את הדאגה לעבודת התרבות העברית והיידיש, להרמת אורח־חייהם של השיכבות היהודיות הנמוכות על ידי מדיניות ארצית עממית ויצירת מפעלים כלכליים לטובתן. מתוך פעילי החוג הראשון בלטו במיוחד ד"ר מאיר אֶבנר, ד"ר פיליפ מנצ'ל, ד"ר יעקב קומר וקארל קליגר, ומתוך החוג השני ד"ר מאכס דיאמאנד, עורך־דין פיקח שגילה בספרו „על אמנות עממית־יהודית" את ערכי האמנות המיוחדים במצבות שבבתי העלמין העתיקים בטשרנוביץ, בבוקובינה ובארצות השכנות. כממלא מקומו של הנציב העליון לעזרת הפליטים שלא על מנת לקבל פרס, עבד במסירות רבה לטובת אחיו האומללים; ד"ר פישל (אפרים) ברנר, שקנה לו שם בשטח נטיעת החיבה לתרבות וללשון העברית; ד"ר י. זילברבוש, מפרסם חוברות על בעיות הציוניות, עסקן פעיל למען הקרן הקימת לישראל; ד"ר שרף (כעת בתל אביב) שליחה של קרן־היסוד ומנהל משרדה בבוקובינה; ד"ר דוד בַּלַקן, בעל ידיעות במדעי הכלכלה, שעזב את ההסתדרות הציונית והיה למנהיגה של התנועה הסוציאליסטית היהודית דוגמת „בונד" בבוקובינה. לשני חוגים אלה הושיטו את עזרתם אישים יחידים, שבאו מערים אחרות לטשרנוביץ. ביניהם יש להזכיר בראש וראשונה את ד"ר יוסף בַּיֶרְר, בנו של ד"ר ראובן בירר מלבוב, שהיה אחד הראשונים הפעילים בתנועת התחיה; התועלן המפורסם והנואם המזהיר מקולומיי לייבל טוויבש, שיסד בשנת 1903 בטשרנוביץ את השבועון האידי הציוני בשם „יודישעס וואכענבלאט"; מיכאל וורמברענד, מחבר סיפורים, מפות ומאמרים מצוינים, שהיה אחרי כן סוכן סט"א בברלין וכעת בין עורכי השבועון האמריקאני בגרמנית „אופבוי"; יוסף הֶנֶבֶרג, בעל ידיעות מקיפות בבעיות הכלכלה הכללית והיהודית להלכה ולמעשה, גם הוא אחר כך סוכן סט"א בווינה; ד"ר נתן בירנבאום (מתתיה אחר) המפורסם בעבר כמטיף האוטונומיה היהודית באוסטריה והלשון היידיש ויצירותיה החדשות, לוחם נמרץ לשוויון־זכויות לעם ישראל ולשפתו המדוברת בכל העולם; גם ד"ר בירנבאום יסד בשנת 1903 שבועון אידי בשם „ד"ר בירנבאום'ס וואכענבלאט"; מעריציו בטשרנוביץ הוציאו לאור את מבחר כתביו בשני כרכים, אשר השפיעו על הנוער היהודי בטשרנוביץ השפעה רבה. מצד הציונים נעשו כל המאמצים לקיים את החלטות הקונגרסים הציוניים בדבר כיבוש הקהילות ובחירת נציגים לאומיים לכל הגופים הצבוריים הכלליים, אולם כל הנסיונות נכשלו למרות מה שהרצל עצמו עזר להם בפעולתם. עוד במאי

1900 הזמין הרצל את ד"ר אבנר, ד"ר מנצ'ל וד"ר בירר לישיבת הוועד הפועל המצומצם, כדי להתייעץ אתם על המצב המדיני הפנימי בבוקובינה. דעת כל המשתתפים היתה, שמחובתם של הציונים להיות פעילים גם בשטח מדיניות ההווה, כפי שקראו לזה אז לעומת המדיניות הציונית שפניה לעתיד, אלא שאסור על ההסתדרות הציונית כשלעצמה להתערב בעניינים פוליטיים פנימיים. בישיבת הוועד הפועל המצומצם מ-6 בנובמבר 1900 מסרו שלושת הנזכרים דין וחשבון על פעולתם, שנעשתה עד כה. ד"ר מנצ'ל המליץ על הרב בנימין וויס כמועמד המתאים ביותר בבחירות הבאות לפארלאמנט האוסטרי, בעוד שד"ר אבנר התנגד לו בטענה, שאין לסמוך על נאמנותו המפלגתית של הרב וויס ולכן נמנעו מלהעמיד מועמד ציוני מיוחד וד"ר שטרויכר נבחר שוב בתמיכת הציונים. התייעצויות בנדון זה עם אנשי החוגים הלא-ציוניים הביאו לפילוג החברים והידידים עצמם. נציג חוגים אלה היה ד"ר הינריך קיזלר, נשיא „לשכת עורכי-הדין הבוקובינאית" ומחבר החוברת „היהדות והציונות המודרנית" („יודנטום אונד מודֶרנר ציוניזמוס", מ. ברייטנשטיין-פֶרלאג, ווינה 1897), שבה הוא מתנגד לציונות בכתבו, כי „ציון, אשר לדעתם של הציונים החדשים היא הנקודה המרכזית הלאומית של היהודים, תיהפך לארץ התבדלותם מכל העמים האחרים", ומשום כך „לאומיות כזאת וציוניות כזו, למרות מה שהן מוצדקות מתוך רגשות אנושיים: התמרמרות על הזילזול בכבודם ועלבונות עמוקים — הן אינן יהודיות". ד"ר קיזלר המליץ על שיתוף פעולה עם הרומאנים, בעוד שד"ר מנצ'ל היה בעד המשכת שיתוף פעולה עם הגרמנים. אז קמו הדוקטורים אבנר ובירר והוכיחו בחריפות את ד"ר מנצ'ל והוויכוחים העוקציים הלכו ונמשכו ב„די וליטי" ובעתונים היומיים המקומיים.

המפנה המכריע בשאלה, אם על ההסתדרות הציונית כשלעצמה לנהל את המדיניות הארצית או להטיל אותה על מוסד מיוחד אחר, באה ב„וועידת קראקא" (1905), אשר שמה קץ למלחמת אחים זו בטשרנוביץ. עם המאבק העז לזכות בחירות כלליות וחופשיות באוסטריה נראתה ראשית-סיכויים למעשה גם בשביל ציוני הקיסרות ולכן הוחלט להשתתף בבחירות הבאות במועמדיהם. שטרויכר, מתוך חושו לריאליות, הבין, כי עבר זמנו של הליברליזם הגרמני ולכן לא היסס להצטרף למפלגה הפוליטית, שנוצרה באותה ועידה. ווֹלפסון, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, חיווה בתשובתו לד"ר שטרויכר את דעתו על עניין זה במלים אלו: „לדעתי לא ניטיב אם נערבב את הפעולה המדינית הארצית עם הפעולה הציונית. אבל לאחר הדיונים בוועידת קראקא נעלמו קצת חששותי. גם אני בעד השתתפותם של הציונים בעבודות ההווה, אבל הייתי רוצה, שהקשר בין ההסתדרות הציונית לבין המפלגה החדשה לא יהיה כל כך בולט לעין. הנני בכל זאת שמח לשמוע שהחיים הציוניים הם אצלכם ערים". שטרויכר הטיל את עצמו בכל מסירותו למאבק הפוליטי בהכנות הבחירות של 1907, שבהן נבחר כמועמד „מפלגת העם היהודי", מפלגת

הציונים הפוליטית. המועמד השני של מפלגה זו במחוז סֶרֶט, לוציאן ברוֶנֶר, באנקאי ווינאי ותעשייתן הידוע, חבר מפורסם של העירייה בווינה, נכשל בעקבות המאניפולאציות והשוחד מצד הגרמנים ותומכיהם מבין הפקידים הממשלתיים הגבוהים. שטרויכר הועמד בראש „הקלוב היהודי", עליו נמנו עוד שלושת חבריו הציוניים האחרים: אדולף שטאנד, ד"ר היינריך גֶבֶל והפרופיסור לארכילוגיה באוניברסיטת פראג ד"ר ארתור מַהֶר. במשך כל שנות השתייכותו למוסד המחוקק העליון באוסטריה עמד שטרויכר על המשמר כמגן הזכויות האזרחיות והלאומיות של יהודי אוסטריה ולאחר הבחירות בשנת 1911, בהן נכשלו חבריו הציונים, היה הוא היחידי, אשר השמיע את קולו בכל השאלות הנוגעות ליהודים. הודות למאמציו ולמאמצי הפרופסור מַאסַארִיק, נשיא הרפובליקה הטשכוסלובאקית לאחר מכן, קיבל הילזנר, היהודי הנאשם בעלילת דם, חנינה ושוחרר ממאסרו. ראוי לציין, ששטרויכר היה הראשון באוסטריה, אשר הכריז מעל במת הדֶלֶגַציות — כעין פארלאמנט משותף של אוסטריה ואונגאריה, מורכב מצירי שני הפארלאמנטים של ארצות אלו — בתעצומות־עוז על הציונות ותעודותיה, על מהותו של עם־ישראל ועל דרכיו ותביעותיו לתחיית ארצו ושפתו ותרבותו (1906). כציר ה„לאנדטאג הבוקובינאי" משנת 1901 עד סוף המלחמה העולמית הראשונה פעל שטרויכר הרבה להטבת התנאים בהם חיו היהודים בבוקובינה. אולם מדיניותו כלפי האומות האחרות בארץ זו וחוסר אמון בנאמנותו הציונית מצד הנוער הלומד באוניברסיטה ובראש וראשונה השפעתו הכבירה של הפרופיסור ד"ר לֵיאון קֶלנֶר, שנתמנה בשנת 1904 מטעם האוניברסיטה בטשרנוביץ למורה הלשון האנגלית וספרותה, על יהדות העיר — כל אלה הביאו שוב למלחמה חריפה בין תומכי המדיניות הישנה, שבראשה עמד שטרויכר וידידיו, לבין אוהדי ההשקפות המתקדמות והציוניות של מנהיגם הנערץ קלנר. ריבוי האוכלוסיה בטשרנוביץ, המשתקף מתוך הטבלה הבאה, פירושו הרחבת השטחים לפעולה מועילה:

שנה	מספר הכללי של התושבים	האוכלוסיה היהודית	מבין 100 תושבים היו יהודים	ריבוי היהודים באחוזים
1880	45.600	14.449	31.69	50.95
1890	54.171	17.359	32.04	20.14
1900	67.622	21.587	31.92	24.35
1910	87.235	28.613	32.10	23.55

והפרופיסור קלוזנר ועוזריו ידעו לנצל את ההזדמנות שניתנה לפתח אצל היהודים את תרבותם הכללית והיהודית ולחזק את מצבם הכללי והחברתי. קלנר נולד בטארנוב, מרכז התרבות הפולנית שבגאליציה המערבית, קיבל חינוך מסורתי וכללי־הומאניסטי: בנעוריו ספג לתוכו מחורת ישראל ובימיו האחרונים היה נוהג להקדיש את יום השבת ללימודים עבריים ולדף גמרא בלבד. מתחילה התכוונן אפילו לבחינות כניסה לבית המדרש לרבנים בברסלוי, אולם עד מהרה

הכיר, כי עטרת הרבנות לא תהא הולמת את אופיו והחליט ללכת לבילין ולהתכונן שם לבחינות הבגרות. בעיר זו דבקה נפשו בלשון האנגלית וביצירות שקספיר והשקיע את כל כוחותיו בלשון האנגלית ובספרותה. ב-1900 נחמנה דוצנט באוניברסיטת ווינה וב-1904 לפרופיסור מן המניין באוניברסיטת טשרנוביץ. עוד מתקופת התבגרותו היה קלנר חובב-ציון וגמר אומר לקיים את חיבתו לציון הלכה למעשה ובהופיע הרצל הוקסם על ידי דמותו הנפלאה והצטרף, מיד לאחר פירסום ספרו על „מדינת היהודים", לתנועתו ומאז היה לידידו, יועצו ועוזרו עד יום מותו. אמנם כל זמן שמצבו הכלכלי לא היה יציב ובטוח נמנע מלהופיע בשמו כמנהיג ציוני ולא קיבל עליו שום תפקיד אחראי כלפי חוץ. בשם ליאו רפאלס פירסם מאמרים פוליטיים מצויינים החל מן הגליון הראשון של „די וולט" ובשנת 1900/01 היה לעורכו הראשי. את עצם ציונותו מברר קלנר במכתבו מ-6 ביוני 1896 לידידו פרדינאנד קוֶיטנֶר במלים אלו: „יש לי לשאיפתי הגדרה פשוטה עד למאוד: ברצוני לעזור להנחת אבן־הפינה בימינו אנו לבנין ההוא, אשר יהיה אמנם אולי בעתיד הרחוק מתאים ורחב למדי, כדי לשמש מקלט בפני סערות וצרות לנכדים ולבני־נכדים שלנו. אנו רוצים להעביר את היהודים, הרוצים ויכולים לעבוד, במספר הגדול ביותר לא"י ולסוריה ולהבטיח להם שם אוטונומיה שלמה — זה הכל". ולהגשמת רעיון זה השקיע גם בטשרנוביץ את מיטב כוחותיו, בלא להזניח את עבודתו המדעית והחינוכית באוניברסיטה ובשיעורי האוניברסיטה העממית. הרצאותיו הפופולאריות משכו את קהל השומעים עד שהיה נאלץ לחזור פעמיים בשבוע על אותה הרצאה, והרצאות אלו התקיימו תדיר באולם הגדול ביותר שבעיר. בהתאם לסיסמתו, להיות „עבד נאמן למדע ועוזר לעמו", לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים, הסעיר הפרופ' קלנר מחדש את הרעיון הציוני, העמיקו והרחיבו והיה לכוח המפרה את חיי היהודים בעיר מושבו. המפעלים החשובים ביותר, שליצירתם נתן את ידו, הם: א) האגודה להחזקת „הֵיכַל טוֹינבִּי" בדומה למפעלו שקם, כראשון בין יהודים, בשנת 1903 בווינה. בהשתתפות הפעילה של אגודת הסטודנטים „חברוניה" נערכו באולמי הבנין המפואר הרצאות מדעיות פופולאריות, הצגות מחזות, נשפי מוסיקה והקראה, אשר הדליקו את אבוקות רעיונותיהם של גדולי הסופרים, המשוררים והקומפוזיטורים היהודיים ולא יהודיים וקרבו את היצירות הללו אל לב השומעים והצופים; ב) גם להרמת מצבם הכלכלי עשה מפעל זה רבות. ב-1913 נפתח בבית זה מעון מחסה לשוליות אומנים; עשרת השוליות, שאוכסנו בו, קיבלו חינם את כלכלתם ואת ההשתלמות העיונית במקצועם. למוסד זה צורפה אחרי־כן (1923) מכספו של מארכוס קיסלינגר ספריה יהודית וכללית עשירה; ג) פרופיסור קלנר הצליח גם בהשתדלויותיו הנמרצות, להשפיע על חברת כל ישראל חברים בפאריז ליסד בשנת 1911 את „הקואופראטיבה המרכזית בבוקובינה לשם מתן אשראי ולוואה לסוחרים זעירים ולבעלי־מלאכה זעירים"; ד) הודות להשפעתו הקים

בשנת 1908 התעשייתן ובעל־האחוזות ד"ר הֶרמַן פּ י ש ר, מעון מרווח לסטודנטים.

מרובים הם הגורמים שהפעילו את כשרונותיו הפוליטיים המצויינים של הפרופיסור קלנר לעבודת ההווה בטשרנוביץ. בבואו לשם נסתיים כבר המאבק הרעיוני בין שני מחנות הציונים בארץ על השאלה, מי צריך להופיע כלפי חוץ כנושא המדיניות הארצית המעשית. הלא הוחלט ב„יום הציונים" הראשון ב-22 במארס 1903, שבו נוסד „הוועד המחוזי הבוקובינאי" (בוקובינר דיסטריקטס־קומיטֶט) והושלמה באופן רשמי התאגדות הציונים, לנהוג להבא לפי הצעת ד"ר מנצ'ל, קסנֶר וחבריהם ולא לפי המלצת מתנגדיהם ד"ר מאיר אֶבנר, ד"ר מנדיל קינסברוּנר וד"ר דוד בַּלַקן, כלומר שהעושה והמַעשה בענייני הפוליטיים מן ההכרח שיהיה אירגון מיוחד, שיקרא לפעולה זו בלבד. ובאותה שנה קיבלו שני מחנות היריבים תגבורות חזקות. הפרעות בקישינוב ובערים אחרות, שהתחוללו ברוסיה בשנות 1903/04, גרמו להגירה המונית של יהודי רוסיה וחלק מהם עבר דרך בוקובינה והשתקע בטשרנוביץ. הציונים־הסוציאליסטים שבהם הצטרפו לתנועת „פועלי ציון", שהוקמה בשנת 1903 כמפלגת־פועלים יהודית הראשונה בארץ, תחת הנהגת אישיות פשוטה וצנועה ליב שטיינמֶץ ועוזריו הצעירים מבין תלמידי הגימנסיה. אלה עמדו לצידם של אבנר וחבריו ולעומתם היו אוהדי שיטתו של שמעון דובנוב מבין המהגרים החדשים, ובראשם ד"ר נתן בירנבאום, חסידי מפלגה מיוחדת ונפרדת מההסתדרות הציונית וגם פרופיסור קלנר נמנה עם מחנה זה. הנסיונות העשירים, שפרופיסור קלנר רכש לו במשך שנות שהותו בטרופאו (מוריביה) כמורה בית הספר התיכוני שם, לימדו אותו את צורת האירגון הנכונה למלחמה יעילה במאבקים לאומיים דוגמת „מועצת העם הגרמני" ואת שיטות פעולותיהם הפוריות בהתחרותם של הגרמנים עם הצ'כים. פרופ' קלנר נתן, איפוא, את חלקו לשכלול המערכות הקיימות ויצר את האירגון המתאים למחשבות ידידיו לדעה, את „מועצת העם היהודי" (יודישר פולקסראט), שהיתה עד פרוץ המלחמה העולמית בשנת 1914 המוסד המכריע בכל ענייני היהודים שבבוקובינה, שמספרם עלה בשנה זו ל-120.000 נפש בערך, לעומת ה־47.750 בערך ב-1867 שנת מתן התחוקה החדשה בקיסרות האוסטרית.

על הגורמים המתוארים ניתוספו בשנת 1909 עוד עובדה חשובה אחת, שנתנה „למועצת העם היהודי" את ההזדמנות להוכיח את נכונות רעיונותיה ואת יעילות אירגונה והיא התחוקה על הרשמת האומות במטריקה מיוחדת לכל אומה ואומה (נאציונאלה מטריק) ועל בחירות לפי „קוריות לאומיות" (נאציונה קורין). אין צורך להאריך כאן על המלחמות הלאומיות המתמידות בקיסרות רבת אומות זאת ושגם היהודים השתתפו במרץ בהיאבקויות אלו להשגת עצמאותם הלאומית בתוך עמי המונארכיה. המרצת שאיפות אלו מאז הופעת „מדינת היהודים" של הרצל, בעיקר בבוקובינה בעקבות הרכבה הלאומי, הביאה לידי כך, שעוד בסוף שנת 1902 השיגה משלחת „הצפירה" מן הרֶקטור ד"ר

שריצר את שתי דרישותיה: הכרת הסטודנטים היהודים באוניברסיטה כבני האומה היהודית וכן את הפסקת ההרצאות בחגים היהודיים. בשנת 1905 נוסדה על ידי קלארה קלינגר אגודת „דבורה" ושעשתה נפשות לרעיון תחייתה של הלשון העברית ולהפצת השכלה עברית בין הנשים והצעירות היהודיות. חבר „הצפירה" ד"ר מאכס דיאמאנד דרש שנים אחדות לאחר הצלחתה של אגודתו באוניברסיטה, במשפט נגד הממשלה, שבית־המשפט העליון בעניינים אדמיניסטראטיביים (אוברסטר פרוואלטונגס־גֶריכטסהוף) יפסוק, שהאיסור בשימוש הלשון היידיש והעברית בתעודות רשמיות ובהנהלת פנקסים הוא בסתירה גמורה לחוקי היסוד של המדינה. ראוי להזכיר כאן את הערתו של הסופר והמשורר המפורסם י. ל. פרץ כלפי ד"ר דיאמאנד בשנת 1908, כי „מזמן לא שמע אידית כל כך צחה ועסיסית כמו בטשרנוביץ". ואם בשנת 1908 התקיימה דוקא בעיר זו „ועידת הלשון היידיש", הרי היה זה לא דבר שבמקרה, אלא תוצאה של מומנטים שונים: „בעיר זו חיו אז היהודים חיים מפותחים במובן החברה והמדיניות שלהם" בו בזמן שברוסיה השכנה שלטה הריאקציה אחרי מהפכת 1905. בו בזמן שיהודי בוקובינה חיו חיים של מדיניות עצמאית, נחנקה בגאליציה על ידי השלטונות האדמיניסטראטיביים האוסטריים כל פעולה פוליטית-יהודית, כי הממשלה השתדלה לנצל את היהודים המתבוללים במלחמתה נגד האוקראינים. נכון אמנם, שגם בטשרנוביץ היה מספר קטן של אינטליגנטים יהודים, אשר עזרו לגרמנים במלחמתם לכיבוש השלטון על האחרים, אבל המוני היהודים היו רק שומרי האינטרסים שלהם" (ד"ר דיאמאנד בחוברת ד „פון נאענטן עבר", ווארשע 1938). ההתלהבות הערה בה הקשיבו תושבי טשרנוביץ להרצאות המרצים ולנאומי המתווכחים בוועידה הנזכרת, ההקשבה המעולה בהצגות ובהקראות בתיאטרון העיר ולנאומי האורחים באולם הפילהרמוניה וזרם ההמונים לאסיפת העם הגראנדיוזית תחת כיפת הרקיע — כל אלה מעידים על יחסם הנלבב של השיכבות הרחבות לוועידה בכלל וללשון היידיש בפרט. ברור, שהשפעתם של הסופרים והמשוררים המפורסמים ביותר, שנתכנסו בטשרנוביץ ונשארו בה שבועות אחדים, היתה כבירה על התושבים בכלל ועל הכוחות הספרותיים הצעירים ביחוד שנתעוררו ליצירות חדשות. אין להתעלם מן העובדה שהרומנים מצד אחד והרותנים מצד שני תמכו בתנועה של היהודים לא מאהבת ישראל, אלא משנאת הגרמנים, ונבין, איפוא, משום מה איגוד הקואופראטיבים של „האוקראינים הצעירים" בטשרנוביץ השתחפו במימון בית המסחר לספרים של ד"ר בירנבאום; הרי עזרתו של מנהיג יהודי זה הביאה להם תועלת במלחמתם נגד הרומנים ונגד „הרותנים־הוותיקים" (אלטרותנן).

התחוקה משנת 1909 על הבחירות „לאנדטאג" קבעה 5 גופים לאומיים נפרדים, כלומר קוריה מיוחדת לרומנים, רותנים, גרמנים, יהודים ופולנים, והכירה בדרך זו ביהודים כאומה, אולם את החלטת הלאנדטאג, הבוקובינאי, שנתקבלה פה אחד, הכשילו המתבוללים היהודים בווינה בעזרתם של הפולנים

בגאליציה ושל הגרמנים בכל המונארכיה, שראו בצדק בתחוקה זו סכנה למעמדם בבוהמיה ובגאליציה. למרות זאת נבחרו בשנת 1910 בבחירות, שנשארו היחידות לפי התחוקה הזאת, עשרה צירים, היינו ששה כנציגי הערים וביניהם הפרופ. קלנר והד"ר מאכס פוקשאנר בטשרנוביץ כמועמדי „מועצת העם היהודי", שנים כנציגי המסחר והמלאכה ושנים כנציגי בעלי האחוזות הגדולות. כל עשרה צירים יהודיים אלה התאחדו ויצרו את „הקלוב היהודי של צירי הלאנדטאג", שמתוכם נבחר גם חבר אחד ל„וועדה הארצית הבוקובינאית", שהיא כעין ועד הפועל. בישיבה הראשונה של הלאנדטאג החדש נתקבלה שוב החלטה, בה הוכרו היהודים כגוף לאומי מיוחד הרשאי להיות מיוצג על ידי נציגים משלו, החלטה שהיה לה ערך עיוני־הפגנתי בלבד.

משקלה של האוכלוסיה היהודית מתבטא למעשה בשלושה דברים: א) היא לא הסתפקה יותר בסגן ראש העירייה והצליחה בשנת 1905 להעמיד את נציגה ד"ר אדוארד ריים כראש העירייה (בירגרמייסטר) ובשנת 1913 את ד"ר סלו פון ווייסלבֶרגֶר. ב) במועצת העירייה הוחלט לקרוא את הככר שבתוך הרובע היהודי על שמו של החולם והלוחם הציוני ד"ר תיאודור הרצל, רחוב אחד על שם הינריך היינה, רחוב אחד על שם קארל אֶמיל פרנצוז, ואחד על שם ראש העירייה ד"ר ריים. ועוד עובדה הראויה לציון: בוקובינה ובירתה היו הראשונות בקיסרות האוסטרית למינוי יהודים לפקידי הממשלה הגבוהים ביותר. נציין אחדים מתקופה זו: מיניסטריאל ראט ד"ר אֶנגיס, סֶקציונס־ראט ד"ר קארל זיידמן והופראט ד"ר קארל גוטהֶרץ; ג) אין לתאר קיום המוסדות החינוכיים הגבוהים והמקצועיים בלא השתתפותם של היהודים. בשנת 1913 היה מספר התלמידים היהודיים בכל בתי הספר התיכוניים בטשרנוביץ 1150 (יותר מ־$^2/_3$ של המספר הכללי), בבתי הספר המקצועיים (סמינריון למורים ולמורות, בית ספר תיכוני לחקלאות, בית ספר מקצועי גבוה, בית ספר תיכוני למסחר) היו בין 910 תלמידים—240 (26.37%) יהודיים. בתיאטרון העירוני (טשרנוביצר שטאדט טיאטר) היו צופיו כמעט יהודים בלבד, והם שאיפשרו את הצגות האורחים של התיאטרונות הווינאים המפורסמים ביותר.

מתוך הרכב התעשיה בבוקובינה משתקף אופייה האגרארי גם בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה העולמית הראשונה וכתוצאה ממצב זה גם המקצועות העיקריים של יהודי הארץ: לא רק שמספר בעלי האחוזות הגדולות הרשומות ב„לוחות־הארץ" הגיע אז לכמעט 50%, הם גם שהוציאו את החקלאות משיטת אכסטנסיביותה ויצרו חוות למופת, אשר נתנו לחוכרי האדמה ולאיכרים יהודיים דחיפה לחידוש משקיהם. ב־61 אחוזות נמצאו משרפות יי"ש ו־53 מהן היו שייכות ליהודים, פירוש הדבר, ש־87% היו בידי היהודים, אף אם האחוזה עובדה על ידי בעליה הנוצריים. מבין שבעה בתי־חרושת לבירה נמצאו ארבעה בבעלות יהודית, וגם בית־החרושת לבירה של חברת־מניות, העסק הגדול ביותר שבבוקובינה, רוב מניותיו היו בידי יהודים. תעשיית־העץ, כולה פרי יוזמה

יהודית, נשארה בידי יהודים (מאכס אביר פון אנהאוך ומשפחת פופּר הידועה גם באוסטריה המערבית); גם 28 מפעלי משור מבין 34 יותר גדולים היו שייכים ליהודים. כל ששת בתי הזיקוק לנפט היו בידי בעלים יהודיים. בתי-החרושת למלט ולאשלג היו בידי יהודים, ד"ר הרמן פישר ועמנואל אכסלרד, בתי-החרושת לסוכר בלוין ובזוצקה היו רכושם של מוקי פישר ונתן אידינגר. בית החרושת לזכוכית הגדול ביותר היה קניינו של פרידריך פישר. טחנות-הקמח ובית-חרושת לגלוקוזה של האחים קראפט ושל לוטינגר וכן בית-החרושת ללבנים של טיטינגר היו מן החשובים ביותר שבבוקובינה. מסילות הברזל, שנבנו על ידי היהודי עמנואל ציפר וחיברו את המחוזות הנדחים וההרריים עם הבירה, הפכו לאחר שהולאמו, לרכוש ציבורי. המסחר הסיטוני והקמעוני היה, כאז כן עתה, כמעט לגמרי מקצוע יהודי, וכן יצוא התבואות והבהמות ויבוא הסחורות הקולוניאליות ותוצרות התעשיה מווינה, בוהמיה ומורביה. מספרם של בעלי-מלאכה יהודיים הלך וגדל ופועלי התעשיה ופקידיה הלכו ורבו. בגדר של דבר מובן מאליו הוא, שרוב החברים של "הלשכה לתעשיה ולמסחר" הרשמית ונשיאה היו יהודים. נשיאה האחרון באותה תקופה היה מנהלה וילהלם טיטינגר ומזכירה ד"ר מרם זומר. המצב הכלכלי האיתן של יהודי טשרנוביץ נתפרסם כל כך עד שהגנראל-גוברנאטור טריפוב לא רצה בשום אופן להרשות אחרי כיבוש העיר בידי הרוסים בקיץ 1914, שהיהודים שנשארו בה ייסדו וועד עזרה וטעמו וניסוקו עמו "כי פה התושבים היהודים עשירים למדי והם יכולים להתקיים גם בלא עזרה". ושלושת כיבושי העיר בזה אחר זה על ידי הרוסים החריבו את כל האוצרות הרוחניים והחומריים של היהודים, אשר נצטברו במשך יותר מיובל שנים. עיר המסחר והתעשיה העשירה-והפורחת הזאת על בתיה היפים והיקליה הנהדרים, עם כל סדריה המופתיים ומוסדותיה התרבותיים, על מפעליה הכספיים והסוציאליים— הכל נחרב, נשרף ונשדד. לאלפים ברחו היהודים למחוזים אחרים של הקיסרות ההאבסבורגית, שנחשבו כבטוחים וחיו שם חיי דוחק ומצוקה של פליטים ונודדים. ראש העירייה, ד"ר פון ווייסלברגר, ד"ר מאיר אבנר, ד"ר פילים מנצ'ל, ד"ר מאכס דיאמאנד, החזן הראשי שכטר ועוד רבים נאסרו על ידי הרוסים כבני-ערובה וגורשו לסיביריה. העתונאי בפובליציסטיקה היומית הבוקובינאית, שפתח את התקופה הליבראלית, עורכם ומייסדם של העתונים "קליינס זורנאל", "טשרנוביצר מורגנבלאט", ו"פולקסוהר", פירסם ב-1915 חוברת בשם "ימי הרוסים בטשרנוביץ", שבה תיאר בכשרון רב ובצורה פיוטית את המאורעות שהתחוללו בתקופת הכיבוש הרוסי והופץ באלפי אכסמפלארים.

גם סאדיגורה היהודית עם חצרה הרוזינאית, עם חייה המיוחדים וסגולותיה המובהקות, סגולות החומר והרוח, נחרבה ונשדדה. נשיא הקהילה וסגנו של ראש העירייה ועוד שלושה עסקנים נהרגו "בשעה שהגנו על נשיהם ובנותיהם מפני חילול כבודן". נהרסו שני הארמונות של הצדיק הבנויים "בטעם ימי

הביניים, בסגנון המוירי, עם מגדלים עגולים לצידיהם, עם כרכובים מחודדים כשנים, עם קישוטים מעשה ידי אומן ועם דלתות גדולות וחזקות, שמראיהן כמראה שערים. שני הארמונות נצבים זה לעומת זה ולשניהם תכנית אחת וגובה אחד" (אנ־סקי). האחד היה מעונו של הרבי והשני בית־הכנסת של החצר. הרוסים החריבו את בית־הקברות והרסו ושיברו את המצבות. גם על אהלו של הצדיק ר' ישראל מרוז'ין לא חסו, פתחו את הקבר ואת העצמות פיזרו לכל רוח.

כחתף חמק ונעלם מרכז התרבות המערבית והיהודית כאחת בדרום־מזרח המונראכיה, בו השתמשה הממשלה לחיזוק עמדתם החלשה של הגרמנים וכסוללת מדיניותה האוסטרית־ההאבסבורגית נגד גלי הים הסלאבי־רומני. היהודים היו ילידי השעשושים של הממשלה המרכזית בווינה ועכשיו היו הם הקרבן הראשון של הכובשים, של יריבי מדינת חסותם.

ו. בין מלחמה למלחמה על סף מאורעות, שסופם השמדת הישוב היהודי

הרומנים אינם אומה כי אם פרופסיה

(אמרה רוסית, מפי ש. אנ־סקי)

עם תום מלחמת העולם הקודמת נראה היה, כי תם גם העולם, אשר חי במתיחות־עצבים ובאווירה של ריקנות ושעמום, אותו עולם, אשר ציפה בכליון נפש לשינוי ערכים מדיניים, חברתיים ותרבותיים. מעכשיו מפעמת בלב כל עמי היבשת האירופית שאיפה אחת לחירות הלאומים. הרי באירופה כולה עשוי היה לקום דור חדש, דור שלמד את הלקח המר של מלחמה, של תבוסה ונצחון האוכלים ומכלים לא רק את כוחותיו של היריב, כי גם את כוחות עצמם. ועוד בשנות המלחמה, ביחוד בימי הצרות הקשות והנסיונות המרים ביותר, נראה היה, שהופיעו כוחות חדשים, אשר ידעו לא רק ללחום בגבורה נפלאה, אלא גם לחלום חלומות על עולם חדש ולא להסתפק בהחזרת הדברים לקדמותם.

והעם היהודי, אשר יצא מן המלחמה כשהוא שותת דם, רצוץ ושבור בגופו וברוחו מהנדודים שאינם פוסקים — דווקא היהודים תלו תקוות גדולות בצעירים הלוחמים־החולמים האלה. שנות המלחמה לא החלישו גם בקיבוץ היהודי הבוקובינאי את כושר־המאבק, את התלהבותו ליצירה חדשה, את רצונו לבצר עמדות חדשות בשדה החיים והתרבות. עד מהרה התגבר גם הוא על חורבנו החמרי והנפשי ומצא מחדש את שרשיו ושב לפריחה מחודשת. בכרכי אוסטריה ואונגאריה, בווינה, פראג ובודאפשט, בהן נתקבלו פליטי בוקובינה מתוך חמימות מיוחדת על ידי הקהילות היהודיות, היתה להם הזדמנות טובה להתוודע אל חיי חברה מדוייקים ושיטתיים. אך בכל זאת חזרו פליטים אלה למקומות מגוריהם הקודמים בהזדמנות הראשונה שניתנה להם ורק חלק קטן נשאר

בערי אוסטריה, כדי להמשיך בהשתלמותם המדעית והמקצועית או מתוך תשוקה עזה לחרוג מן החוג הצר ולצאת אל העולם הגדול. על חוג זה נמנים, דרך משל, שני המלומדים המובהקים בתורת הרפואה: פרופיסור ד"ר ב. גוטליב, מייסד בית החרושת לתרופות בחיפה „הלל", רופא שינים מפורסם, פרופ' ד"ר י. שרף, רופא למחלות פה, ושלושה בנים של ד"ר נתן בירנבוים, אשר סיימו את חוק לימודיהם בבתי הספר התיכוניים בטשרנוביץ — כאן נעוץ גם שורש הערצתם לשתי השפות היהודיות וחיבתם למסורת החיים החסידיים: הבלשן המובהק שלמה, שהדיסרטאציה שלו נותנת הסברה מקיפה ומאלפת על „הגורם העברי בשפה האידית"; אוריאל המשורר והגראפיקן בחסד עליון ומנחם הצייר המוכשר. לנשארים אלה נמנה גם קלארה בלום, סופרת ומשוררת בגרמנית הממשיכה בדרכי הספרות של קונרד פֶֶקלמן (היא כעת במוסקווה). היו גם כמה צעירים, אשר ראו בווינה כר יותר רחב להכשרתם לקראת עלייתם ארצה, כגון המהנדס ישראל קרוּגר, המשמש בעיריית חיפה אחד הפקידים הגבוהים והחשובים ביותר; המורה בחל־מונד ד"ר חיים שיבר, פדגוג והיסטוריון מצויין, והמהנדס צבי קרֶמר ממנהיגי החלוץ בווינה, עתה פעיל בשטח השיכון לעולי מרכז אירופה בתל־אביב. אבל אלה שחזרו לטשרנוביץ החל משנת 1918 ידעו להשתמש בנסיונותיהם המרובים והקימו במשנה מאמץ מוסדות חברה משוכללים יותר, מפעלי הוראה ותורה חדשים, מרכזי תרבות עברית ויידיש. עם עלותו של מעמד הפועלים הכללי באותם הימים עלו גם הפועלים היהודיים, אשר תרמו גון חשוב להתהוות דמות חדשה של הישוב היהודי בבוקובינה ובבירתה, קמה עיתונות משלהם, נוסדו תיאטרונות ומוסדות חינוך והשכלה משלהם, אשר טרם היו כמותם לגודל ולהיקף בטשרנוביץ. בעמל ובזיעה של אנשי הכלכלה היהודיים נבנה משק ארצי חדש ומפותח.

עוד לפני שעלה הקיסר קארול, יורשו של פראנץ יוסף הראשון על כסא המלכות האוסטרית, הכריז, בהתאם להצעותיהם של מדינאים שונים וביניהם גם של הרב הראשי מווינה פרופיסור ד"ר צבי פרץ חיות, שעל כל עמי המונארכיה הדורשים הגדרה עצמית כאומה, לכונן „מועצה לאומית" משלהם, ומיד לאחר שהועמדה על סדר־היום של הפארלאמנט בווינה בסוף חודש ספטמבר 1918 שאלת הגורל של הקיסרות, התקיימו התייעצויות בתוך המפלגות היהודיות בבוקובינה על עמדתן כלפי המתהווה בהתפתחות העניינים הפוליטיים הפנימיים. נציגי הפועלים היהודים היו הראשונים, שכינסו בתחילת אוקטובר 1918 אסיפת עם גדולה ובה העמידו על הפרק את הדיון על עתידו של הישוב היהודי בגליל זה וניסו לחוות בקווים כלליים את דעתם על הרצוי. הודות ליזמתם זו התאספו כבר ב־14 באוקטובר 1918 — וזו הפעם הראשונה בתולדות היהדות בבוקובינה — נציגי כל ארבע המפלגות היהודיות הקיימות או לישיבה משותפת והחליטו פה אחד לכונן „מועצה לאומית יהודית" (יודישר נאציונאלראט). ההסתדרות

הציונית הארצית בחרה כנציגיה אישים צעירים בעלי מרץ רב וצמאי פעולה לטובת עמם ובראשם העמידה את ד"ר מאיר אבנר המנוסה, שנמצא גם ראוי להיות הנשיא של מוסד עליון חדש זה, מטעם „המפלגה הארצית היהודית". נבחרו רק עסקנים וותיקים בפעולות פוליטיות כלליות ויהודיות ובראשם הד"ר בֶּנו שטרויכר; מתוך הרכב נציגותה של מפלגה זאת בלט, כי להשקפותיה הישנות הנושנות יחסר כל כוח, למשוך אחריה את הנוער היהודי, שלבו הלך אחרי הרעיונות הקיצוניים השמאליים, הקשורים במסורת הידועה, שאת ראשיתה יש לראות בפעולותיו המהפכניות־הרעיוניות של דוד אַפֿותקר בשנות השמונים של המאה הקודמת. הלא ידעו הצעירים בטשרנוביץ, כי הוא עזב את בוקובינה רק כדי ליסד באמריקה מושבה חקלאית יהודית על בסיס הקולקטיביזם דוגמת הקולוניות, שהוקמו על ידי חברי „עם עולם" בארצות הברית. ברור גם כי נציגי שתי המפלגות של הפועלים היו כמעט כולם כוחות צעירים, אשר שאפו במעשיהם וברעיונותיהם להרים את קרן הפרולטאריון היהודי במובן החברתי התרבותי והכלכלי. המנהיגים של מפלגת „פועלי ציון" היו, נוסף לליב שטיינמן, ד"ר פייבל שטֶרנבֶרג, יליד קולומיי, וד"ר מאיר רוזֶנֶר, יליד דורנה־וואטרה (בוקובינה) ותלמיד הגימנסיה בטשרנוביץ. שניהם חונכו להלכה ולמעשה בחוג הציוני הסוציאליסטי הווינאי, שניהם תלמידים של האינג' שלמה קפלנסקי ושל נתן גרוס המנוח, שניהם סיימו את חוק לימודיהם בתורת המשפטים באוניברסיטת ווינה. בראש הנציגים של „ההסתדרות הארצית הסוציאל־דמוקראטית היהודית" עמדו ד"ר יעקב פיסטֶנֶר ומארכוס כתבן (קאסוואן), הפעילים ביותר בהתהוות התנועה הבונדאית לאחר המלחמה. אלה חשבו, שאין לשקוד ביותר „על קיום מצוות שעבר עליהם כלח — ושל מדינה ישנה שנתפוררה משכבר הימים", כי הם היו תמימים ואופטימיים באשר לעתידו של הקיבוץ היהודי בארץ; הם האמינו מעומק לבם, כי העולם הדימוקראטי יתן ללא כל ספק לישוב היהודי את החופש ואת האפשרויות לכלכל בתי ספר יהודיים, ששפת ההוראה בהם תהיה יידיש ומוסדות תרבות יהודיים המבוססת על הלשון המדוברת ובדרך זו יהיה ממילא קיום של היהודים כעם בטוח. אנשי „פועלי־ציון" ידעו אמנם, שלאורך ימים לא תוכל להתקיים האומה היהודית בלא „גג יהודי על הראש", אולם גם הם חשבו, שבגולה על היהודים בראש וראשונה להשתחרר מן המסורת הדתית ולהטביע על חייהם חותם חולוני, כי תיקונים במשטר ובאירגון הכלכלה בכיוון הסוציאליזם יאפשרו גם לאחיהם את תקופת המעבר וההכשרה שלהם מחיי הגולה לחיי עם חפשי על אדמתו. והציונים האחרים הכירו, כי תכנה ומהותה של היהדות המבוססת על התרבות המקורית העברית חשיבות רבה נודעת להן גם בשביל העולם המודרני ויש להם ערך מכריע לקיום האומה. אולם למרות כל הניגודים שבהשקפה ובטכסיס הוחלט בוועדה הראשונה, שכונסה בטשרנוביץ ב־22 באוקטובר 1918, אחרי הרצאתו של הד"ר פיסטינר, ליצור הסתדרות ארצית אחידה וממן אותה מהכנסות

מס לאומי. על תפקידיו של איגוד זה של יהודי בוקובינה מעמידנו כרוז מאותו יום החתום בידי נציגי כל ארבע המפלגות. בפתיחתו נאמר: „סדר חדש עומד להתכונן בכל העולם ובמיוחד במזרח־אירופה. כל העמים מבקשים את הרשות להגדרת ענייניהם הם בעצמם ולהבטיח לעצמם חיים של חופש ולאום. הגיעה השעה שגם אנחנו מן ההכרח נשיג את זכויותינו הלאומיות, אם איננו רוצים, שההיסטוריה תעבור עלינו". עקרונות־היסוד של המועצה הלאומית היהודית הם לפיכך: 1) כיון שכל המדינות רבות האומות יסודותיהן מונחים בהגדרתן העצמית מכריז העם היהודי, שגם הוא דורש את הכרתו כאומה. 2) האסיפה המכוננת (הקונסטיטואַנטה) תהווה על בסיס בחירות כלליות שוות, חשאיות, ישירות ויחסיות. זכות הבחירה לכל גבר יהודי הרשום בקַטַסטֶר היהודי. 3) האסיפה המכוננת תקבע את התחוקה ואת הסדר־האדמיניסטראציה של האומה היהודית ותסדר את היחסים בינה לבין אומות הרוב, שבשכנותן היא נמצאת ולבין המדינה, שבתוכה היא חיה, דרך הבנה הדדית והסכמים חפשים. 4) האוטונומיה הלאומית כוללת נוסף לניהול העניינים התרבותיים גם את העניינים הכלכליים־היהודיים הנובעים ממעמדו של עם ישראל כעם מיעוט. 5) על ההנהלה לדאוג להגשמת: א) שוויון הזכויות הפוליטיות והאזרחיות, ב) נציגות יחסית בכל המוסדות הציבוריים, שעליהם להחליט על דברים משותפים, ג) חופש תנועה גמור בתוך גבולות המדינה בלא קיפוח בזכויות הפוליטיות, הכלכליות והלאומיות, ד) ביחס למדינות חוץ דורשים היהודים את ההבטחה הבין־לאומית של זכויות שוות בכל הארצות וזכויות־מיעוט בארצות, בהן חיים היהודים בהמונים; הגירה חפשית לכל הארצות ובמיוחד לארץ־ישראל; פיתוח ההתישבות בארץ ישראל והאוטונומיה שלה.

אף על פי שהקיסר קארול הכריז ב־22 באוקטובר 1918 כי הקיסרות תיהפך למדינה פֶדֶראטיבית, השתחררו בסוף חודש זה כל העמים מעול המלוכה והצהירו על עצמאותם הלאומית. המועצה הלאומית האוקראינית קיבלה ב־6 בנובמבר על עצמה את האדמיניסטראציה של בוקובינה, אולם חמשה ימים אחרי זה, ב־11 בנובמבר 1918, הגיעו מחנות הצבא הרומני הראשונים לטשרנוביץ וכיוון ההתפתחות השתנה לגמרי, כי כוונתה של ממשלת רומניה היתה לספח חבל ארץ זה אחת ולתמיד. יום לפני המאורע נתקיימה הישיבה הראשונה של המועצה הלאומית היהודית, שבה נבחר וועד פועל בן 18 חבר ובניהם ד"ר שטרויכר, ד"ר אֶבנר, ד"ר קסנר, ד"ר מארכוס קְרֶמֶר, פרופ' לֶקֶר, ד"ר רוזנר, ד"ר שטרנברג ושטינמץ. האישיות הבולטת ביותר, מלבד ד"ר שטרויכר וד"ר אבנר, היה סגן הנשיא של המועצה, ד"ר שלמה קסנר, יליד טשרנוביץ, שגמר את חוק לימודיו, בגימנסיה ובאוניברסיטה הטשרנוביצאית והוכתר בה כדוקטור למשפטים. את שמו קנה לו בעיקר כסופר־חלוץ בשטח תולדות היהודים בבוקובינה (ווינה 1917). חיבור מקיף, אמנם עדיין לקוי מבחינות שונות, שנתן דחיפה להיסטוריונים צעירים אחרים. הוא היה חבר מכובד ב„לשכת עורכי דין הבוקובינאית", בוועד

הקהילה ובעירייה. כחבר מועצת העירייה דאג להשבחת חלקי העיר בעלי־ערך היסטורי, כגון הרובע היהודי ובית־העלמין הישן. כעסקן פעיל בתנועה הציונית השתתף ד"ר קסנר כציר עיר מולדתו בקונגרס הציוני בשנת 1907 ובמשך שנים רבות בנשיאות ההסתדרות הציונית הארצית.

מיד לאחר כיבוש הארץ ע"י הצבא הרומני נוצרה גם מועצה לאומית רומנית, שדחתה כל שיתוף פעולה עם המועצה הלאומית האוקראינית והכריזה על עצמה כעל המוסד הממשלתי העליון בארץ. לשם הכרזה חגיגית על סיפוח הארץ לרומניה, כינסה ב-28 לנובמבר 1918 קונגרס בטשרנוביץ והזמינה גם את המועצה הלאומית היהודית להשתתף בו. על הזמנה גורלית זאת נתנה המועצה היהודית מתוך בינה פוליטית ובגאוה לאומית את תשובתה במכתב מ-27 בנובמבר ובו נאמר בין השאר: „המועצה הלאומית היהודית רואה בהתאחדות כל הגלילות הרומניים למדינה אחת את הגשמת העקרון לזכות ההגדרה העצמית של העם הרומני ומכירה בזכותו זו. אולם בהתחשב עם מעמדם הנוכחי של יהודי רומניה הנמצאים מחוץ לכל חוק וכיון שגם להבא עדיין אין שוויון־זכויותיהם מובטח, על המועצה הלאומית היהודית לדרוש, שליהודי רומניה יינתן שוויון־זכויות פוליטיות ואזרחיות וכן זכויות לאומיות בלתי מוגבלות. מתוך נימוקים אלה ולשם שמירת הנייטראליות, שעליה עמד פעם עם ישראל בהתאם למידת ישובו והרכבו בכל מקום, אין המועצה הלאומית היהודית מוכנה להשתתף בקונגרס הנדון". אלא שבסופו של דבר קיבלה היא בעל כרחה את המשטר הרומני החדש והשתדלה רק לפעול בהתאם לתכניתה המוסכמת להגשים את עקרונות האוטונומיה המוחלטת, בכל שטחי חייהם הפנימיים. היא לא הסתפקה בכך שמחתה נגד מעשי הפורעים בערים ובכפרים של דרום בוקובינה והגישה עזרה חומרית ומוסרית לנזקקים, היא לקחה תחת מרותה את הנהלת הקהילה בטשרנוביץ, שבראשה עמדה וועדה שמינתה הממשלה האוסטרית עוד בימי המלחמה. היא בעצמה מינתה ב-3 לדצמבר 1918 הנהלה חדשה מורכבת מאישים בעלי מרץ ונסיון ובראשה הועמד הרופא המנהל את בית החולים היהודי ד"ר יוסף אורנשטין. ביולי 1919 אישרה הממשלה, לפי תזכירו של חבר הוועד הפועל הלאומי ד"ר פוקשנר, את וועד הקהילה הזה. על ידי כך הוחזר המעמד האוטונומי של הקהילה למצבו שלפני המלחמה. המועצה הלאומית היהודית הצליחה אפילו בתקופה הקצרה של שלטון הגנראל אַוורסקו, המנצח במלחמת הרומנים נגד הגרמנים, להתחיל בהרחבת המסגרת של אוטונומיה זאת. כבר ב-10 לינואר 1919, בפגישה הראשונה בינה לבין מיניסטר החינוך, הבטיח לה המיניסטר, מתוך שאיפתו להפסיק את תהליך הגרמניזאציה בבוקובינה בכלל ובתוך האומה היהודית בפרט, תמיכה רחבה בהקמת רשת חינוך לאומית. הממשלה הקציבה מהכנסותיה היא סכומים ניכרים לגני הילדים ולבתי־הספר העממיים של היהודים ובעצמה קיימה אפילו בטשרנוביץ גימנסיה ממשלתית בשביל כל יהודי בוקובינה, שמספר כיתותיה

עלה בזמן קצר לאחר הווסדה ל-32 ובהן למדו כ-1200 תלמידים והורו כ-70 מורים. בבתי-הספר העממיים ליהודים, שהוחזקו על ידי הממשלה, היתה עברית לשון הוראה של כ-1500 תלמיד. וגם בבתי-הספר הכלליים הוכרה הלשון העברית כלימוד-חובה של יותר מ-300 ילדי-ישראל. נתמנה אפילו מפקח ממשלתי יהודי על החינוך היהודי בכל הארץ. שני מוסדות נתקיימו עוד מלפני המלחמה ועליהם הוטלה הדאגה לחינוך יהודי: האגודה להפצת התרבות העברית „שפה עבריה" (1905) והאגודה, שנוסדה אחרי וועידת הלשון היידיש (1908) „יודישער שולפעראיין". שתיהן היו בתקופה זו למפעלים בעלי-ערך עצום, שולתם אין לתאר את ההתעוררות היצירתית בשתי הלשונות והחדרתן בלב הקהל היהודי הרחב בטשרנוביץ. תוצאות פעולותיה של האגודה האחת היו: תחילה ששה גני ילדים, אשר מספרם הוקטן, בשל פקודת הממשלה, לשלושה ובהם חונכו כ-70 ילדים בעברית, 6 שיעורים ללימוד הלשון העברית וספרותה ובהם 320 תלמידים, שיעורי ערב ל-126 תלמיד, הפדגוגיון העברי, שיעורים מיוחדים להשתלמות במשך חדשיים בכל שנה ובהם 20 מורים, שלימדו בבתי הספר הציבוריים, שיעורים ל-100 חברי „השומר" ובית הספר הפרטי העממי עם עברית כלשון ההוראה. הסמינריון למורים בן 5 כיתות ל-105 מורים-תלמידים הוחזק אמנם מכספי הקהילה אך הפיקוח עליו היה בידי האגודה „שפה עבריה". שנים מטובי המורים לעברית, אשר כיוונו את נפשם ולבם של תלמידיהם גם לתפקיד ציוני רחב יותר, כדאי להזכיר כאן: א. ל. יגולניצר, משורר בעל כשרון ומחבר מחזות (שני מחזות עומדים להופיע בקרוב), נפטר לפני שנתיים בארץ; ואברהם רוזנצוייג הממשיך במקצועו כמורה גם בתל אביב מאז עלייתו ארצה בשנת 1925.

האגודה „יודישער שולפעריין", שקיבלה ב-1919 צורה חדשה ותכנית רחבה יותר, נכשלה אמנם בשאיפתה, להקים בתמיכתה של הממשלה בית ספר עממי וגימנסיה, שבהם תשמש היידיש כלשון ההוראה, אך סידרה בהסכמת הממשלה שיעורי-ערב, שבהם למדו בשנה הראשונה כ-850 תלמיד ובשנת 1924 רק כ-450 ומספרם הלך ופחת. גם שיעורי-הכשרה למורים נפתחו על ידה בשנת 1920 ובשנת 1922 פתחה פדגוגיון לגננות, שבו חונכו 26 גננות על פי העקרונות הפדגוגיים החדישים על יסודות העבודה המעשית ולא רק מתוך הרצאות וספרים. הספריה העשירה, שנוסדה עוד ב-1914 ע"י אגודות הסטודנטים „יודישע קולטור", עברה לרכושה של האגודה. האגודה להשכלת פועלים יהודיים ע"ש „בר-בורוכוב" החזיקה אף היא ספריה, גן-ילדים, בית-ספר עממי לילדים נחשלים ובית-ספר מקצועי. האגודה הבונדאית „מורגנרויט" (השחר) בעל בנין מפואר, שנערך ב-16 מיליון ליי, יסדה בעזרת ה„ג'וינט" וה„אורט" בית-ספר מקצועי בעל רמה ניכרת.

בכפילות זו שבלשון ההוראה במפעלי החינוך משתקף המאבק הישן

בין שתי השקפות עולם של יהודי בוקובינה, ששרשו נעוץ באותם הוויכוחים הסוערים משנת 1908 בימי הוועידה הטשרנוביצאית שהכריזה על לגיטימיותה של הלשון היידיש כלשון לאומית. המאבק סביב החלטה זו גרם אחרי חצי שנה לקיומה של המועצה הלאומית היהודית, לחיסולה. עוד במכתבו מטשרנוביץ מ-22 באוקטובר 1980 אל י. ל. כהן בניו־יורק תיאר ד"ר נתן בירנבוים את ההאבקות הזאת, במלים אלו: „עלי להלחם מלחמה קשה. פה ובגאליציה ידם של „העברים" (הבראיסטן) על העליונה. יש להם כוח מסויים, העתון היומי „טאגעבלאט" המופיע באידית הוא בכל זאת שונא מות של האידית. הם יצאו נגדי ונגד שבועוני בהתקפה קשה. הם הלשינו עלי בפני עמי, שאני עומד לשדוד ממנו את שארית היהדות, את כל נכסיו העבריים". בישיבת המליאה של הוועד הלאומי הבוקובינאי ב-23 באוגוסט 1919, שהיתה גם האחרונה של מוסד זה, הציע הפרופסור שַׁיִיאֶר בשם הציונים, להשתמש בשפות יידיש וגרמנית רק כבאמצעי פדגוגי להנהיג את העברית כלשון־ההוראה הרשמית בבתי־הספר העממיים הלאומיים, שעמדו להיפתח. לאחר ויכוח חריף וסוער נתקבלה הצעת הציונים. היידיש נועדה להיות מעתה רק שפת־לימוד פַּקולטַטיבית. המנהיג של ההסתדרות היהודית הסוציאלדמוקראטית ד"ר פיסטינר התפטר מתפקידו כסגן־נשיא של המועצה הלאומית היהודית, מכיון שד"ר אבנר סירב להשפיע על חבריו לדעה, שישנו את עמדתם וכך הוחש הקץ למוסד חיוני ורב פעלים זה. נציין כאן עוד שני מפעלים חינוכיים שלא היו יצירות הוועד הלאומי; האחד קיים היה עוד לפני המלחמה—ה„תלמוד־תורה" והשני, מוסד חינוכי חדש, היא הישיבה הראשונה בטשרנוביץ, שנוסדה בשנת 1923 ונקראה על שם החיבור של מנהיגה הרוחני והדתי המפורסם ביותר „באר מים חיים". בהנהלתו של ראש הישיבה הרב קוטאי חונכו כ-60 בחורים לתורה, לחכמה ולמידות.

נציגיה של המועצה הלאומית היהודית בוועידת השלום בפאריז ד"ר מאכס דיאמאנד וד"ר מארכוס קרמר השיגו, כי וועידת השלום תטיל על רומניה להעניק ליהודיה שוויון־זכויות אזרחיות ומדיניות ואת הסטאטוס כמיעוט לאומי. אולם הסכסוכים הפנימיים החמירו עוד, כאשר חבר אחד של הוועד הפועל הפר את המשמעת כלפי המועצה הלאומית היהודית והופיע כמועמד לבחירות הסינאט הרומני בסתיו 1919 ברשימת הממשלה. ב־25 לדצמבר 1919 פירסמה הממשלה בעתונה הרשמי פקודה שלפיה חוסלו כל הוועדים הלאומיים וביניהם גם הוועד הלאומי היהודי, בעיר זו, שבה רעדה אדמתה מההיאבקויות הקשות שבין עמיה השונים בכלל ובתוך הציבור היהודי בפרט. גורם זה הביא להגברת אי־יציבותו הנפשית של עמנו במדינה זו.

ואם תקומתו של המשק העברי בבוקובינה היתה בכל זאת אפשרית, הרי יש לזקוף עובדה זו לזכות מאמציהם של יהודי טשרנוביץ ועזרת המוסדות היהודיים הגדולים באמריקה: „ג'וינט", „אורט" ו„אוזה", שהודות להשתדלויותיהם

של ד"ר דיאמאנד וד"ר קרמר המשיכו בעבודת ההצלה של ש. אנ-סקי, ד"ר לנדרר וד"ר הֶלְמַן, שהתחילה בחשאי ובאופן בלתי רשמי מיד עם כיבוש בוקובינה ע"י הרוסים. וגם המוסד האמריקאני „היאס" פתח במפעלו החשוב של מתן-עזרה חומרית ומוסרית למהגרים יהודיים. יהודי טשרנוביץ, שחזרו, בין מרצונם בין בעל כורחם, מגלילות גלותם האוסטריים המערביים, ניסו תחילה לפי יזמתו של ד"ר פיבל שטרנברג, ליצור בכוחותיהם הם את המוסדות הדרושים לקיומם הכלכלי, לעזרה רפואית, תרבותית וחברתית ולרכזם בוועד הקהילה. אולם נסיונות אלה נכשלו, כי תנאי החיים החדשים בעיר טרם התגבשו. רק לאחר שנוסדה וועדת הג'וינט בטשרנוביץ ב־20 בספטמבר 1919 ולאחר „קונגרס הג'וינט" ב־12 וב־13 ביולי 1920 הוקמו „חברה לקימום", מרכז לעזרה סוציאלית, מפעל למלחמה בשחפת, לטיפול בתינוקות ובנשים הרות, ביתומים ובמהגרים, להכשרה, להדרכה ולהשתלמות מקצועית לבנים ולבנות, לפיקוח רפואי והיגייני על בתי־הספר וכו'. ראש דאגתם של יהודי טשרנוביץ היו גולי אוקראינה אחרי הפרעות האכזריות, שמספרם עלה על 6.000 נפש. הוקמה „וועדה למען גולי אוקראינה", שנשיאה היה תחילה ש. גולדפלד ואחרי כן קארול קֶלְנֶר, סופר, עתונאי ועסקן ציוני בעל זכויות ולצידו הועמד כיו"ר הועדה ד"ר מארכוס קרמר, התועמלן הציוני המובהק. עיקר פעולתה של הוועדה היה הגנת הגולים והסטודנטים שבתוכם, מתן עצות והדרכות יורידיות ומעשיות, עזרה ברכישת דרכיות ותשלום דמי נסיעות עבורם, משהיו נאלצים לעזוב את הארץ. בשנת 1920 נוסדו מעדה לתלמידי בתי-הספר התיכוניים, איגוד כלכלי של סטודנטים אקדמיים ו„מֶנזָה אַקַדֶמִיקָה יודאיקה" (מסעדת סטודנטים יהודיים), אשר רכשה לה ב־1923 בניין משלה. על בית החולים היהודי, הוסיפו ב־1933 אגף שלם, שבנייתו עלתה 3 מיליונים לֵיי והכיל 8 חדרים גדולים לחולים, אולם נתוחים גדול, 5 מרפאות, מחלקה לנארקוזה. חדרים אחדים לאחיות ומטבח חדש. להחזקת בית־החולים שימשה „קרן למען החזקת בתי ספר ובית חולים" שהכנסותיה ב־1923 עלו למיליון לֵיי בערך; הגרעון נתכסה מכספי הקהילה. הג'וינט הקים „מכון להֶיגיֶנה טֶרַפִיה". כלומר לריפוי־ילדים חולי־שחפת על ידי קרני X. עבודה חשובה נעשתה בשטחי העזרה הסוציאלית והחינוכית גם מטעם „לשכות בני ברית"; היו בטשרנוביץ 3 לשכות: בני־ברית „מזרח" (אוריֶנט), שנוסדה עוד בשנת 1911 והיתה מסונפת לאיגוד הלשכות העולמי; אגודת „אמת" (וֶריטַס) שנוסדה ב־1913 כאגודה מעורבת (אמנם יותר מ־90% של חבריה היו יהודים), שנהפכה ב־1923 לאגודה יהודית טהורה. מאגודה זו יצאו כ־40 חברים ויסדו לשכה חדשה בשם „אחוה" (פרַטֶרניטֶה). שטח פעולותיהן של הלשכות היה החזקת מטבחי הפועלים, תמיכת האגודה „שפה עבריה" ו„מטבח הסטודנטים". נציין עוד שני מוסדות תרבותיים חשובים והם: א. „אגודת התיאטרון היהודי ע"ש אברהם גולדפאדן". מיסדה היה בשנת 1913 ד"ר מכס דיאמאנט ומטרתה—הקמת תיאטרון יהודי קבוע בבניינו הוא. אולם

למעשה הצליחה רק לאפשר את בואן לטשרנוביץ של הלהקות המפורסמות ביותר באותם הימים, של „להקת הווילנאים", של „להקת פישזון" ושל „הבמה החופשית היהודית" מווינה; ב. „החברה לתולדות היהודים בטשרנוביץ", יוזמה ומיסדה בשנת 1936 היה ד"ר מאנפרד ריפר, שפעל בחקר תולדות היהודים ברומניה בכלל ובבוקובינה בפרט בעבר לשם התוויית דרכם לעתיד. ד"ר ריפר, בעל תרבות גבוהה, שקיבל את חינוכו באוניברסיטה הווינאית, היה, אחרי ד"ר קסנר, הראשון מבני בוקובינה, שעבד בשקידה ודיקט בחריצות רבה את החומר המפוזר בארכיונים ממשלתיים וארציים, בספרים ובחוברות, בעתונים ובתעודות פרטיות, חומר המברר את תולדות היהודים בגליל בוקובינה, ובעיקר את דרכי המאבק שלהם לשווי זכויות. מלבד ד"ר שולזון, עסקו בשטח זה עוד ד"ר יוסף קיסמן בספרו „שטודיעס צו דער געשיכטע פון רומנישע יידן אין 19טן און אנהייב 20סטן יארהונדרט" (ניו־יורק 1944), הכולל בעיקר את תולדות ההגירה ותנועת הפועלים היהודיים ברומניה, ד"ר סופר כחוקר תולדות המוסדות היהודים לעזרה סוציאלית בטשרנוביץ, ושלמה וינינגר, בנו של ר' צבי שכטר מלודמיר בששת הכרכים הגדושים חומר רב על יהודי בוקובינה „גרוסה יודישה נאציונאלביוגראפיה" (הביוגראפיה הגדולה הלאומית של היהודים).

גם התנועה הציונית על כל גוניה השיגה בטשרנוביץ בתקופה זו את שיא הצלחותיה. בוועידה הציונית־הראשונה אחרי המלחמה (1918) נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית ד"ר מאיר אבנר ולסגנו תחילה ד"ר שלמה קסנר ומשנת 1920 ד"ר תיאודור וויסלברגר.

חלק רב בהתהוות הגון המיוחד של יהודי טשרנוביץ — תערובת של יהדות משורשת, עתיקת ימים ושומרת מסורת עם תאוה לוהטת לנכסי תרבות זרה — היה לעתונות מרובת־הגוונים. הציונים הכלליים יסדו ב־1919 את העתון „אוסטיודישה צייטונג", שהופיע בגרמנית שלוש פעמים בשבוע. תחילה עמדה בראשו מערכת מורכבת מאישים אחדים ומשנת 1923 שימש ד"ר מאיר אבנר כעורך ראשי היחיד; משנת 1926 הופיע שבועון ציוני כללי שני, בעריכתו של ד"ר מאנפרד ריפר, בשם „נויה יודישה רונדשוי". גם המפלגה של ד"ר שטרויכר הוציאה שבועון בגרמנית בשם „בוקובינר פולקסצייטונג" בעריכתו של ד"ר שלמה קסנר. למפלגת פועלי־ציון" היה שבועון משלה „פרייהייט" ביידיש, עורכו הראשי עד שנת 1920 ד"ר פייבל שטרנברג ואחריו ד"ר שלמה ביקל. גם הבונדאים הוציאו החל משנת 1919 את שבועונם הם „דאס נייע לעבן" ומשנת 1921 „דיע ארבייטער צייטונג" שניהם ביידיש. בעריכתו של עתונאי מוכשר ומובהק, ד"ר ד. מראנץ, הוצא מטעם „צעירי־ציון" שבועון בגרמנית, „דס פרייע וורט". גם ירחון עיוני ביידיש „דער יונגע קעמפפער" הופיע החל משנת 1925, ואף שבועון־התולי „דער קאנטשיק". העתונות היידישאית עמדה על רמה ניכרת, הרי השתתפו בה טובי המשוררים והסופרים, שחיו

בטשרנוביץ, כגון משה אלטרמן, מדריך של ה„טשרנוביצר יידישר קולטורפדרציה", שיריו מעידים על יכולתו האמנותית הרבה בעברית וביידיש; חנוך אקרמן, שפירסם את קובץ־שיריו בטשרנוביץ בשנת 1920; יעקב בָּאטָאשֶׁנסקי, שתרגומיו המרובים של אגדות מולדביות, בולגאריות וסרביות הם נכסים יהודיים יקרי־ערך; יעקב גרוּפֶּר מצאצאי ר' משה קוניץ אב"ד באופן ישן וממשפחת רבי חיים'ל קוסובר, ואחרון־אחרון אליעזר שטיינברג, הפדגוג המובהק, מחברם של ספרי־ילדים נפלאים וממשל פיקח והריף. אף שרוב ימי חייו בילה בעיר מולדתו ליפקאני שבבאסאראביה הנקראת „האולימפ הבאסאראבי" ולמרות שמשרתו במשך שנתיים כמנהל בית־הספר על שם „שלום עליכם" ברִיו־דה־זַנֵרִיו הבטיחה לו חיים ללא דאגה, חזר לעיר חיבתו טשרנוביץ, בה נפטר ונקבר בבית העלמין הישן שלה. מחונן בנפש פיוטית ואהבה רבה לאגדות, הצטיין שטיינברג בעברית וביידיש שלו בסגנונו המובחר ובלשונו המלוטשת. ספרו ללימוד עברית: „אלפון" (הוצאת ההסתדרות הציונית בבוקרשט 1920) מבוסס על שיטתו הוא ביידיש, תרגומיו מן הספרות העברית העתיקה והחדשה, כגון ספרו בשם „מעשהלעך פון בראשית" (הוצאת „קולטור" טשרנוביץ 1923; „חרוזים ומעשיות" מאלה הופיעו בספריה „לילד" של הוצאת „עם עובד" בתל־אביב) מושכים את לב הלומד ליצירותיו הקלסיות. ספרים אלה כמו ספרו „אלף־בית" (הוצאת „קולטור", טשרנוביץ 1921 עם ציורים מאת ארתור קולניק, ראובן זליקוביץ ושלמה ֶקֶר). עדים נאמנים הם כי שלט בכל חמודותיה של הלשון העברית ודקדוקה, והבין גם לנסתרות שבנפש הילד. „הפדראציה לקולטורה האידית" בטשרנוביץ הוציאה מהדורה נפלאה של 12 משלים שלו עם שנים־עשר ציורים של פיתוחי עץ, שנעשו על ידי הצייר קולניק ותחת השגחתו האמנותית של האדריכל יוסף שְׁוַרצמַן (טשרנוביץ 1928). שטיינברג היה האישיות המרכזית בטשרנוביץ, שסביבה התרכזו החיים התרבותיים. הוא היה גם המשפיע על בן עירו יעקב שטרנברג ועל יצחק מַנגֶר (אשר נמנה בין תלמידי הגימנסיה הטשרנוביצאית המוכשרים ביותר), להשתתף בבטאונם של פועלי־ציון, ב„פרייהייט" ובעתוני הבונדאים. הפסל בֶּנוָדר והציירים יעקב אַיזנשֶׁר, שלמה ֶקֶרֶר ופ. הָנִיך, שקנו להם פירסום רב בחוגי־האמנות, חיו ופעלו בבירת בוקובינה. מבין הזמרים נזכיר רק את הזמרת האלטיסטית אֶנגֶל ואת ֶוִין, שניהם התהילו באופן שיטתי ומדעי באוסף שירי־העם, שהושרו בפי יהודי בוקובינה, ומבין השחקניות—את השחקנית והבמאית סידי טאל, ילידת טשרנוביץ, שלהקתה רכשה לה מעריצים רבים גם במולדביה הסוביטית.

* * *

שתים היו בעיקר הסיסמאות המדיניות הארציות של יהודי בוקובינה עד לסיפוחה לרומניה: א. שיתוף פעולה הדוק מלא עם אחת האומות בעלות

השפעה הן מצד כוחה המספרי והן הודות לרמתה התרבותית או הכלכלית; ב. מדיניות לאומית עצמאית והסכמים הדדיים עם אחת האומות. בויכוח הפומבי, שהתנהל ב„די וולט" בשנת 1901 בין ד"ר פיליפ מנצ'ל ודי"ר מאיר אבנר סיכם הראשון את דעתו במלים אלו: „הסברתי שעל היהודים מן ההכרח ומתוך נימוקים מעשיים לתת את חלקם להגברת האופי הלשוני-הגרמני והתרבותי-הגרמני הקיים בארץ, כי אחרת ירדו מכל הבחינות למעמד עבדים של הרומנים. אני כשלעצמי מטיף לרעיון זה ומדגיש בכל זאת את השקפתי היהודית־הלאומית". וד"ר אבנר טען, שיהודי בוקובינה היו יכולים להשיג שלושה צירים ולא רק אחד לפארלאמנט בווינה, לו היו מנהלים מדיניות עצמאית, והמשיך: „מספר היהודים בבוקובינה הוא 90.000 מבין 600.000 נפש ולמרות זאת הצליחו הגרמנים בעזרת היהודים להשיג 5 צירים מבין 31 הצירים ב„לאנדטאג", בו בזמן שהיהודים מיוצגים רק על ידי שני צירים, ב„וועדה הארצית" אין שום נציג יהודי ולכן אין להתפלא שדולגים על המועמדים היהודים למשרה פקידותית במשרדי הממשלה, בערים סֶרֶט, ראדאוץ וסוצ'אבה, שרוב האוכלוסין שלהן הוא יהודי, נבחרו גרמנים או רומנים ורק לא יהודים". נצחון רעיונותיו של ד"ר אבנר לאחר בואו של הפרופ' קלנר לטשרנוביץ הביא לכך שבמקום שני צירים נבחרו 10 יהודים לאומיים. מעתה היה על המדינאים היהודיים לפעול לפי המציאות הפוליטית החדשה ולהתאים באפיק החיים החדשים את תכניותיהם ואת פעולותיהם לנתונים הריאליים, שנשתנו בינתיים תכלית שינוי. הרי יהדות בוקובינה היתה רגילה למשטר הליבראלי האוסטרי, שמגמתו לפתח את האוטונומיה התרבותית הלאומית הקיימת להגדרה עצמית בכל שטחי החיים האחרים, בו בזמן, שברומניה היה למעשה שלטון אבסולוטי אם גם תחוקתה היתה להלכה המתקדמת והדימוקראטית ביותר. אפייני בנדון זה היא העובדה, כי הממשלה הרומנית פיזרה מיד עם שינוי השלטון את הנהלת הלשכה למסחר ולמלאכה, שנבחרה בבחירות חופשיות והעמידה בראשה אנשים שנתמנו על ידה ולא התירה בחירות חדשות, כדי למנוע בעד היהודים מלקבל רוב קולות. מטעמים אלה פוזרה גם „מועצת העיר" ובמקומה באה וועדת ממונים מטעם הממשלה. נתברר להם למנהיגי היהודים, שיש צורך לנסח מחדש ובאופן ברור את מטרת מדיניותם, כדי לא לסכן על ידי אי בהירות את האפשרויות של הישגים ריאליים. הם ידעו שתכבד עוד עליהם המערכה המדינית, כי לא בין לילה תשנה ממשלת הדיכוי והשעבוד את עמדתה דווקא כלפי היהודים הנרדפים. אולם מאידך הבינו, כי במשחק הכוחות הלאומיים בבוקובינה אין היהודים מהווים גורם ממדרגה אחרונה ושחשיבותם תעלה ככל שיעלה וישופר מצבם החברתי ויבוצר מעמדם במשק המדינה על ידי פיתוח התעשיה והמלאכה ואוצרותיה הטבעיים של הארץ. הם האמינו, ששאיפותיהם תתגשמנה, כי החוזה מ-9 בדצמבר 1919, אשר נחתם בפריז בין המעצמות המאוחדות לבין רומניה עודד את התקוה, שבמעמדם המשפטי של יהודי רומניה

עתידה לחול תמורה יסודית. נראה היה שעל פי חוזה זה ניתנה ערובה מספקת לזכויותיהם המליאות כמיעוט לאומי, זכויות שנכללו בחוזה זה הודות למאמצי המשלחת היהודית העולמית. בשני סעיפיו הראשונים של החוזה נקבע, ששום חוק או פקודה או מעשה ממשי לא יהיו בסתירה לזכויות היסוד של המיעוט היהודי, שהונחו בחוזה המיעוטים. ובסעיפיו האחרים נאמר מפורש שכל אדם, שחי בזמן שהחוזה מקבל תוקף חוקי בתוך גבולות „רומניה הגדולה" ואשר אינו נתין־חוץ, יהיה אזרח בעל זכויות שוות לזכויות הרומנים ללא הפלייה של גזע ודת. אולם „ירח הדבש" של חירות ושוויון־זכויות הגיע עד מהרה לקיצו ועמו אכזבה מרה אמנם, אך בד בבד נתעוררו בלב היהודים מרץ חדש והחלטיות חזקה, ללחום בכל כוחותיהם למניעת המזימה הזידונית של הממשלה.

תושבי בוקובינה היהודיים, שהיו אמנם נתיני אוסטריה, אך השתייכו לפי החוק לאחד מעריה או כפריה הנמצאים בטריטוריה אחרת, ואשר עליהם היה לעזוב את הארץ, נשארו לפי פקודת ראש המשטרה בטשרנוביץ עד לבירור הסטאטוס המשפטי שלהם. בראש השלטון עמדה כמעט בכל התקופה שלאחר המלחמה, ממש כמו לפניה, המפלגה הליבראלית, שלאמיתו של דבר חסרה היתה כל תוכן ליבראלי, אך מנוסה בהפרת חוזים בין־לאומיים, עד כמה שהללו קבעו תנאים ידועים לטובת היהודים. הלא הליבראלים היו תמימים דעה עם „הליגה האנטישמית הכללית" (אליאנצה אנטיסמיטה אוניברסלה), שלפי התקנון (שנתחבר ע"י שני פרופסורים אנטישמיים ידועים לשמצה: ניקולאי יורגה ואלכסנדר קוזה עוד בשנת 1895) חייב כל חבר „לעשות הכל, כדי להחמיר את מצב היהודים ברומניה עד לבלתי־נשוא מצד אחד ולסייע להגירתם מצד שני". גם הפעם, החל משנת 1923, השחדל ראש המיניסטרים ומנהיג הליברלים יון בראטיאנו להתאים את הקו הפוליטי שלו לסיסמאות האנטישמיות של כנופיית הסטודנטים הפרועות, אשר בחרו בקונגרס הראשון שלהם ב-10 לדצמבר 1922 למנהיגם את הרוצח קודריאנו. ושיטתו — כשיטת קודמיו: להיות צדיקים גמורים כלפי חוץ ואנטישימים־מובהקים כלפי פנים. בשורה ראשונה החליט הוא לבטל את הסעיף השלישי של החוזה הפאריזאי, שלפיו נקבעה והובטחה „אזרחות ללא הגבלה" למיעוטים הלאומיים וכמובן גם ליהודים נטולי כל נתינות אחרת. הפארלאמנט והסינאט שנקראו ונתכנסו על ידו בשנת 1923 קיפחו את זכויותיהם של היהודים כמיעוט לאומי על אף מחאות ציריהם המעטים (אזורי הבחירות נתכנו כך, שלבוחרים יהודים לא היתה כמעט כל אפשרות לבחור לפי רצונם את נציגיהם ובמספר מתאים לגודל האוכלוסיה היהודית). אמנם בסעיף 5 של החוזה הנ"ל נקבע כי לכל האזרחים ינתן שוויון־זכויות מלא, אבל הממשלה ראתה צורך בפרוצידורה אינדיווידואלית מיוחדת לגבי הגלילות בוקובינה באסאראביה וטראנסילבאניה שנספחו לרומניה. התחוקה החדשה הכירה כאזרחים רומניים רק אותם היהודים, שהיה בידם להוכיח, כי היו נתיני בוקובינה ובאסאראביה לכל הפחות החל משנת 1918 ובטרנסילבניה משנת 1914. רק מי שיזכור, כי ארכיוני השלטונות דוקא בארצות הנספחות האלה נחרבו כמעט כליל, ידע גם, שמן

הנמנע היה, כי יהודים רבים יוכיחו בראיות חותכות, מה שנדרשו להוכיח. אין להתפלא, איפוא, שלפי שיטה שטנית זו נגזלה מרבבות יהודים אזרחותם ונטולי זכויות־אזרח אלה נעשו לבני־חסות כביכול של המדינה הרומנית. ל"סופושי רומוני" לפי ההגדרה הרשמית, שיטות אלו של הממשלה, המסורתיות מאז חתימת חוזה־השלום בברלין (1878), שלפיהן פעל בעבר בראטיאנו כ"מושל בכיפה", שמו כמובן לאל את המשטר הפארלאמנטרי והדימוקרטי שנקבע בקונסטיטוציה ולא נתנו לו להתבסס ולהתערות במדינה. שיטות אלו נמשכו גם כאשר לאחר מות המלך פרדינאנד ב-20 ביולי 1926 סולק יורש־העצר קארול מזכויותיו, בעקבות הסתבכותו הרומאנטית עם היהודיה מגדה לופסקו, ומיכאי בן השש הוכתר למלך. ענייני המלוכה נמסרו אמנם ל"מועצת עוצרים", אך לאמיתו של דבר נשאר המושל בראטיאנו והמועצה שימשה לו רק כשלט וכסות עינים כלפי חוץ. המצב הכלכלי והכספי במדינה הלך והורע מיום ליום עד כדי כך, שבראטיאנו נאלץ היה להתפטר ומפלגת האיכרים עלתה לשלטון. מפלגה זו היתה היחידה, שהעיזה לגנות את מעשי האנטישמיים למרות מה שבראשה עמד אדם שמרני־אנטישמי יוליו מאניו. סגנו ד"ר ניקולאי לופו הצהיר אפילו שיהודים "הם המיעוט הלאומי הקרוב לנו ביותר בתוך המדינה ושום סכנה אינה צפויה מהם למדינה הרומנית". אלא שבהגיעה לשלטון נשתנה גם יחסה של מפלגה זו לגבי היהודים והותאם יותר להשקפתו של מנהיגה מאניו; אחד ממנהיגיה המובהקים ביותר גְרִיגוֹרי וויְנִיאַן עזב אפילו את המפלגה בשל אי־כשרותה הדימוקראטית. מאניו תלה תקוות רבות בקארול והחזירו והשיבו על כסא המלכות ושניהם המשיכו בשיטות המקובלות בארץ והכשירו את הקרקע למשטר הטוטאליטרי ולשלטון הדיקטאטורי, אשר הפכו את חיי היהודים לגיהינום. השוחד, שפשה מאז ומתמיד במנגנון הממשלתי, והמעילות במנגנון האדמיניסטראטיבי־הצבאי, הלכו והתרבו. הסטודנטים הליגיונרים ובראשם קוֹרנֶליו קודריאנו דרשו מהממשלה להגביל את מספר היהודים כסטודנטים באוניברסיטאות ולפרסם חוק של "נומרוס קלאוזוס". הממשלה ידעה יפה, שחוק כזה פירושו הפרת חוזה המיעוטים, בכל זאת סבלה, שהאוניברסיטאות הנהיגו למעשה הגבלות מרחיקות לכת כל כך, שמשמעותן היתה "נומרוס נולוס". היא לא אחזה בשום אמצעים רציניים נגד מעשי התנפלויות של סטודנטים אנטישמיים על חבריהם היהודים בתוך כתלי המכללות הרומניות, כמו באוניברסיטאות אחרות כן גם בטשרנוביץ חזרו ונשנו הפרעות פעמים רבות ולפעמים היה צורך להביא את המשטרה ואפילו את הצבא, שישמרו על הסדר ב"מקום הקדוש האוטונומי" הזה. התרבו התנפלויות סטודנטים לגיונריים ואזרחים אחרים על יהודים ברחובות וברכבות, שמהן היו משליכים אותם דרך החלונות. לאינטרפלאציות בסֶנָט ובפארלאמנט, בהן האשימו הסינטורים היהודים הרב צירלסון וסַנְיֶלֶביץ והצירים ד"ר אדולף שְטֶרן ונתן לֶרנֶר את הממשלה במפורש, שהיא תומכת במישרין ובעקיפין בידי הפורעים, לא ניתנה שום

תשובה. העובדה, שקודריאנו זוכה בדין עודדה גם אחרים ללכת בעקבותיו.

היחס החיובי של השלטונות בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, איפשר ליהודי טשרנוביץ ליצור מפעלי חינוך עבריי עצמאיים, אשר שימשו ביטוי מזהיר לתסיסה הלאומית החזקה, שהיתה קיימת לפני סיפוח הארץ לרומניה, ואשר הלכה וגברה במסיבות הקיימות לאחריו. גם השאיפה של רבים מבין גומרי בתי־הספר התיכוניים היהודיים והממשלתיים להשתלם באוניברסיטה, הלכה וגדלה. אבל מאז עלותו של בראטיאנו לשלטון נתקלה שאיפתם זו באיבה גלויה מצד הממשלה, שהתחילה להגביל את אפשרויות ההשכלה התיכונית והגבוהה של המיעוטים הלאומיים ובתוכם בעיקר של היהודים. פורסם חוק־בגרות (חוק־באקאלורייאטים) שלפיו היה על גומרי בתי הספר התיכוניים הממשלתיים והלאומיים להיבחן בפני וועדת מורים רומנים, שנתמנו מטעם מיניסטר החינוך כדי לרכוש להם את זכות הכניסה לאוניברסיטה רומנית. המיעוט הגרמני, הגדול ביותר לפי מספרו, נלחם בכל כוחותיו בחוק זה, אך לשוא. ברור, שתוצאות חוק זה היו כלפי הנבחרים היהודיים השלילית ביותר. עמדת הממשלה, האויבת כלפי המיעוטים הלאומיים בכלל, מתוך כוונתה לרומניזציה של מערכת החינוך שלהם, וכלפי היהודים בפרט, מחברת מהצהרתו של מיניסטר החינוך וההשכלה אנגלסקו, אנטישמי ידוע ממפלגת הליבראלים, בישיבת הסינאט במארס 1925. הוא דרש את "החאמחן של שיטות החינוך בבתי הספר של המיעוטים לאינטרסים של המדינה, העומדים בניגוד גמור גם לרוח הקומוניזם וגם ללאומיות קיצוניות כלשהי". בדברים שאינם משתמעים לשתי פנים האשים המיניסטר את היהודים באהדתם לקומוניזם ואת האונגארים באירידנטה. הוא התנגד בחריפות לשפות האונגארית והעברית כלשונות הוראה בבתי הספר היהודיים, כיון שהראשונה מחנכת את התלמידים היהודיים לאירידנטה, והשניה היא לדעתו שפה מתה ומעמיסה על התלמיד מעמס מיותר. לשון ההוראה בבתי הספר היהודיים אינה יכולה להיות אלא רומנית. ובמאי 1925 הציעה הממשלה בפני הפארלאמנט תכנית חדשה בענייני החינוך במפעלים הפרטיים, ובנוגע לבתי הספר היהודיים כתוב בתכנית זו מפורש: "בבתי הספר הפרטיים של היהודים לשון ההוראה היא רומנית. רק בלימוד הדת והשפה העברית יכולה להיות שפת ההוראה עברית". החגובה למגמת הממשלה היתה התקוממות אחידה והתנגדות ברורה של כל המפלגות היהודיות ושל כל המוסדות החינוכיים והתרבותיים במדינה. נערכו אספות־מחאה המוניות והוגשו תזכירי־תלונות יסודיים ומבוססים עם דרישות, להרשות למיעוט היהודי בבוקובינה, באסאראביה, וטראנסילבאניה להמשיך בשיטה הקיימת, כלומר להשתמש בלשון העברית או היידיש כלשונות הוראה בבתי־הספר הפרטיים היהודיים, לפי רצונם של ההורים. מאבק זה נסתיים לכאורה בנצחון היהודים, כי החוק החדש מ־22 בדצמבר 1925 קובע, כי "בבתי הספר היהודיים הפרטיים לשון ההוראה תהיה להבא רומנית או הלשון היהודית", כלומר עברית או יידיש לפי רצונם של

בעלי בתי הספר. אולם למרות החוק הזה ולמרות ההכרזות המרובות, שהממשלה תשמור על התחייבויותיה בכנות, המשיכו השלטונות במסורתם האנטישמית. שיטות דיכוי הללו הביאו לידי התרופפות מצבם של היהודים. בעקבות הקשיים שנגרמו ע"י מדיניות החינוך של הממשלה נוסף עוד קשיים תקציביים לבתי הספר שלהם. הממשלה בחרה בדרך עקיפין, כדי להרוס את מפעלם החינוכי: הלכה והקטינה משנה לשנה את תמיכותיה, שירדו בסוף שנות השלושים עד לאפס. ותוצאות מדיניות זו היו, שבטשרנוביץ ירד כבר עד שנת 1935 מספר הגנים ל־3 ובהם רק כ־100 ילד ו־5 מורים; מכל בתי הספר העממיים היהודיים בארץ נשארו עד לשנה זו רק שנים בטשרנוביץ: בית הספר העברי שנוסד ב־1921 ומספר תלמידיו רק כ־120 ובית הספר העממי של הקהילה ומספר תלמידיו רק כ־400; קיימו אז רק פדגוגיון לגננות ובו 30 תלמידות ו־6 מורים וסמינריון למורים שנוסד ב־1926 ביזמתו של הרב הראשי ד"ר מארק ובו 15 תלמיד ו־7 מורים. ראוי לציין, שבכל ערי השדה שבבוקובינה התקיימו ב־1935 רק 12 גני ילדים ובהם כ־400 ילד ו־18 מורים ו־15 שעורי ערב לעברית, שבהם לימדו 15 מורים 380 תלמידיהם. ועוד שלושה גורמים לירידת המפעלים החינוכיים: א. נדרשה לפתע מן המורים העבריים הכשרה מיוחדת, הואיל ועל פי רוב היו מורים אלה מחוסרי הכשרה מקצועית רשמית; ב. חובת התלמידים לעמוד בבחינה מדי שנה בשנה החל מהכיתה הראשונה של בית הספר העממי, הכריחה ללמד את המקצועות הכלליים בשתי שפות כאחת, בעברית וברומנית. מלבד זה נקבעו אזורי הבחינות כך, שהיו כרגיל רחוקים מן העיירות. אם נקח בחשבון, שהבוחנים היו ברובם שונאי ישראל, שלא התביישו להתנקם בילדים על שהוריהם התעקשו לשלוח אותם דוקא לבית ספר עברי, נבין, שגם רצון ההורים האלה נחלש. הרדיפות המתמידות של הסטודנטים הרומניים והשתוללותם בחוך כותלי האוניברסיטאות המריצה את ירידת מספר הסטודנטים היהודים גם באוניברסיטה הטשרנוביצאית. אין, איפוא, להתפלא, כי בעוד שבשנת 1920 הגיע אחוז הסטודנטים היהודיים באוניברסיטה בטשרנוביץ ל־37.3 ירד אחוזם בשנת 1925 ל־24.6 ובשנת 1933 ל־18.4 בלבד. האווירה האנטישמית שנתעוררה בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים הן ע"י המורים והן ע"י התלמידים הרומניים, שהיו רובם ככולם כמעט קשורים לתנועת קודריאנו והשתתפו בהתפרעות בפעולותיה, היתה בהמשך הזמן לתלמידים היהודיים ללא נשוא. לימודם בתנאים הקיימים היה כרוך בסכנת נפשות ממש ולכן הלך ופחת גם מספרם בבתי הספר התיכוניים הציבוריים. בטשרנוביץ היה מספרם בשנת 1920 יותר מ־20% של כל התלמידים בבתי הספר התיכוניים והוא ירד בשנת 1925 ל־11% ובשנת 1935 ל־9.4%; ג. ועוד גורם אחד, שעירער את מצבה הפינאנסי של הקהילה: השלטונות צימצמו מלכתחילה את סמכותה ומסרו אותה לחסדי המיניסטריון לדתות. אוקטאביאן גוגה אמר כמיניסטר לדתות בשנת 1921 בחגיגה, שנתקיימה לכבוד מינויו של ד"ר יעקב נימירובר לרבה הראשי

של יהודי רומניה: „בקשתי מכם, שתארגנו, במדינה הישנה ובנפות המאוחדות, כי רק אז תוכלו בכוחות מאוחדים לעמוד בתוקף על דרישותיכם ותביאו גם לידי קונסולידאציה של המדינה. רגש אחד של אחווה ואחדות צריך לאחד את כולנו ללא הבדל דת ואמונה". אבל עד מהרה נתברר, שדברים אלה נאמרו רק מן הפה ולחוץ. במקום ליכוד הכוחות הביא התקנון הממשלתי לידי כך, שהפירוד והפילוג הלך וגדל ואפילו האוטונומיה בזעיר אנפין שממנה נהנתה קהילת טשרנוביץ, אבדה. הרי התקנון החדש התיר לכל „מנין" להכריז על קהילה משלו. חסותו של המיניסטריון לדתות החלישה באופן כזה את ערכה הציבורי והחברתי של הקהילה ויצרי הפירוד קיבלו חיזוק מצד החוק. נוסף לכך לא ניתנה שום תמיכה לקהילה היהודית, בו בזמן שכל האירגונים הדתיים הנוצריים קיבלו תמיכות ניכרות מקופת הממשלה.

מאמצי „המועצה הלאומית היהודית" לליכוד הכוחות של יהודי בוקובינה ולהופעתם האחידה בבחירות הראשונות לפארלאמנט הרומני, שנערכו מיד לאחר סיפוח הטריטוריות החדשות למדינת רומניה הגדולה, נכשלו. במקום להיות, כבימי שלטון אוסטריה, דוגמה של לוחמת אמיצה לשוויון-זכויות אזרחיות ולאומיות, נעשית גם היא, עם הפרת המשמעת הלאומית, דווקא מצד העסקנים הפוליטיים הוותיקים, לקבוצה מפולגת, שבה מתנהלים בהתמדה ויכוחים סוערים הל השאלה, אם עליה לשתף פעולה עם המפלגות המדיניות הרומניות, לפי פרוגראמה הישנה של „התאחדות היהודים הרומניים" (אוניאוניה יברילור רומין), או ללכת לבחירות ברשימה יהודית מיוחדת ובתכנית הלאומית של „מפלגת העם היהודי", שנוסדה ע"י הפרופיסור קלנר. מפלגתם הבונדאית של ד"ר פיסטינר וכתבן תמכה במדיניותה של המפלגה הסוציאלדימוקרטית הרומנית הכללית, אשר עמדתה הרשמית בשאלת היהודים לא היתה ברורה. אדרבה, בטאוניה ומנהיגיה הצהירו תכופות בגלוי, שעל היהודים להיטמע באומות האחרות, שבתוכן הם חיים ושעל הפועלים היהודים בעיקר „ללחם יחד עם הפועלים הרומניים את מלחמתם בקאפיטאליזם הרומני והיהודי גם יחד"; הם לא העיזו אפילו להשמיע את קולם ברמה נגד האנטישמיות בכלל וחסידי המדיניות של „התאחדות היהודים הרומניים", וביניהם גם ציונים נאמנים ומסורים כמו ד"ר שלמה קסנר, יסדו סניף ארצי בוקובינאי של התאחדות זאת ונתנו ביודעים ובלא יודעים את ידם לשאיפותיה להחמזג עם העם הרומני מבחינת התרבות והלאומיות. הם האמינו באמונה שלמה כי על כל יהודי רומניה זרחה שמש חדשה של שיתוף מלא בחיים הפוליטיים והתרבותיים של המדינה. יהודי בוקובינה הלכו, איפוא, אל הבחירות כשהם מפורדים לשלוש מחנות יריבות ועויינות זו את זו, שהמשיכו את מלחמתן עד לבחירות בשנת 1937, בהן השתתפו היהודים בכלל בבחירות הפארלאמנטריות. אולם מרצם האדיר של ד"ר מאיר אבנר כנציג היהודים הלאומיים הבוקובינאים, של ד"ר תיאודור ויוסף פישר כמנהיגי היהדות הטראנסילבאנית ושל מיכאל לאנדוי כמנהיג יהודי

באסאראביה, לא היה קשוא ובשנת 1925 נוצר גוש פוליטי חדש: „המפלגה היהודית", שהקיף את יהודי שלוש ארצות הללו, אשר נספחו לרומניה. תכניתה של המפלגה החדשה היתה להעניק ליהודי רומניה אותן הזכויות הלאומיות, התרבותיות והפוליטיות, שניתנו כבר לכל שאר המיעוטים הלאומיים במדינה ולפרוק בדרך זו מעליהם את מרות המתבוללים. בבוקובינה הצטרפו למפלגה החדשה בתחילתה גם שתי המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות: „פועלי ציון" ו„צעירי ציון" ובעזרתן נבחר לפארלאמנט כציר היהדות הבוקובינאית בשנת 1926 ד"ר מאיר אבנר. מפלגה זו לא בלבד שהיא דחקה מעתה ולתמיד בגליל זה את „התאחדות היהודים הרומנים" מן הבמה הפוליטית היהודית, אלא שהיהודים בכל המדינה יכלו להווכח, שיש אפשרות גם לרשימות יהודיות עצמאיות להצליח בבחירות ושרק נציגים יהודיים לאומיים מסוגלים לשקוד על גורלם של עמם ולפעול לטובתו. מעובדה זו התחילו גם יהודי „רומניה הישנה" להסיק את המסקנות הנכונות, בעיקר היו הם ציונים צעירים „ראדיקאליים", שהתרכזו מסביב העתון הציוני „רינאשטיריה" (תחיה) ואשר הביאו לידי כך, שבבחירות בשנת 1931 הופיעו בכל המדינה רשימות יהודיות, שאספו 2.19% מכל הקולות. חמשת הצירים, שנבחרו לרשימות אלו וביניהם שוב ד"ר אבנר, עמדו בפארלאמנט על המשמר, התריעו בנאומיהם האמיצים על נגישות היהודים ועל המקרים המרובים של הפרת החוקים. השפעתה של „המפלגה היהודית" הלכה משום כך וגדלה וגם מספר בוחריה עלה בפעם השנייה של הופעתה המאוחדת ל-2.26% מכלל הקולות, אם גם מספר ציריה הנבחרים לא נשתנה. לכל המפלגות הרומניות הליבראליות כביכול נתברר יותר ויותר, כי נגמר לגביהן הפרק, בו היו בטוחות, שתקבלנה את קולות היהודים שוחרי הדרור ואת תמיכתם הכספית ביד נדיבה. הן התחילו, ללא כל הפרעה מצד הממשלה, בכל מיני תחבולות של טירור ואיום ולחץ כלפי הבוחרים היהודיים ולכן אין להתפלא, כי בפעם השלישית, בשנת 1933, לאחר בואו של היטלר וגרוריו לשלטון בגרמניה, היה מצבם של הבוחרים היהודים חמור יותר והם הופרעו אפילו בכוח מללכת לבחירות או להצביע כרצונם. למרות הגבורה הנועזת, שבה הלכו הפעם אל הבחירות. לא הצליחו היהודים להתגבר על האיומים ועל מעשי האלימות של יריביהם שונאיהם ולאסוף את המינימום של 2% מכל הקולות, שדרוש היה לפי חוק הבחירות, כדי לשלוח צירים לפארלאמנט ולכן לא נבחר אף ציר יהודי אחד. נשאר בסינאט הרומני, המוסד המחוקק העליון שבמדינה, כמין „קול קורא במדבר" — רק נציג אחד של העדה היהודית בת 800.000 נפש. היה זה רק בתוקף כהונתו כרב הראשי בבוקארשט, ד"ר יעקב נימירובר, ציוני נלהב ובעל מידות נעלות, מלומד ומטיף מזהיר, אשר מילא את תפקידו הקשה באומץ-לב ובגאוה נפלאה עד יום מותו בנובמבר 1939. מבין נציגי היהדות הבוקובינאית בפארלאמנט הרומנית הצטיינו במיוחד שלושה: ד"ר מאיר אבנר, ד"ר שמואל זינגר וד"ר מאנפרד ריפר. התלהבות הבוחרים היהודיים

הרגיזה את השלטונות הרומניים ואת מנהיג המפלגות הליבראליות בייחוד כאשר „המפלגה היהודית" החליטה, למרות מפלתה בשנת 1933, להופיע שוב ברשימה שלה בבחירות בשנת 1937. היחס המתועב של המפלגות הליבראליות והסוציאליסטיות גם יחד, אשר סירבו להכנים מועמדים יהודיים לתוך רשימותיהן ורדיפות היהודים על ידי הפקידות הממשלתית גרמו לידי כך, שמפלגת האיחוד של „צעירי ציון" ו„פועלי ציון", שחבריה פרשו לפני זמן מה מן „המפלגה היהודית", הצטרפה אליה מחדש, כדי להגן שכם אחד על חיי אחיהם ועל זכות הקיום שלהם. רגשות הגאוה, שפעמו אז בלב כל יהודי ברומניה, משתקפות במיוחד מדברי ד"ר אבנר, שכתב אז: „אנו הופענו עד עכשיו שלוש פעמים ברשימות יהודיות. פעמיים הצלחנו ובפעם השלישית הפריעו לנו להגיש רשימות בעשרה מחוזות, מה שגרם למפלתנו. אומרים לנו, שנפול שוב בבחירות. על כך אני עונה: מוטב ליפול בכבוד מאשר לחיות בבזיון". סיבות מפלתה של „המפלגה היהודית" בשנת 1933, כלומר מניעת ההגשה של רשימותיה בהרבה מחוזות במועד הנכון ועיכוב הבוחרים היהודיים בכוח במקומות רבים להצביע, הביאו ב־20 לדצמבר 1937, שוב לידי כך שמספר בוחריה נשאר שוב למטה מ־2% מכל הקולות. ומכיון שמפלגת הממשלה הליבראלית לא קיבלה יותר מ־40%, כלומר לא היה להם רוב מוחלט, פוזר הפארלאמנט והוקמה בפעם הראשונה ממשלה, שתכניתה היתה ברורה בהחלט, תכנית נאצית – ממשלת גוגה־קוזה. המעשה הזידוני העיקרי של הממשלה החדשה היתה, שנטלה מן היהודים את הסטאטוס של אזרחים, בקבעה ב־21 ליאנואר 1938 את בדיקת אזרחותם. כל יהודי מוכרח היה להוכיח את כנות המסמכים, שעל יסודם השיג בזמנו את הנתינות ואת האזרחות הרומנית. „במדינה נמצאים מאות אלפי יהודים, שנכנסו בגבולה מגאליציה ומאוקראינה וקיבלו את האזרחות הרומנית במרמה". בדרך הכרזה זאת נשללה מאלפי יהודים זכות אזרחותם והם הועמדו על ידי כך מעבר לכל סטאטוס חוקי ופוליטי. הגזירות המרובות והאכזריות של ממשלת גוגה־קוזה החכימו את מנהיגי „התאחדות היהודים הרומניים" ופקחו את עיניהם. עכשיו הכירו גם הם את חוסר־התקוה להגשים סעם את תכנית ה„אוניאוניה" ונתנו את ידם ליצור את הליכוד של כל הכוחות היהודיים בארץ, את „המועצה המרכזית", שהורכבה באופן פאריטטי. בראש המועצה הועמדה נשיאות בת שלושה אישים: הרב הראשי ד"ר יעקב נ י מ י ר ו ב ר, ראש „המפלגה היהודית" ד"ר תיאודור פ י ש ר וראש ה„אוניאוניה" ד"ר וילהלם פ י ל ד ר מ ן. פעולותיה העיקריות של המועצה, שלא היתה לה שום השפעה על משרד ממשלתי או על מיניסטר כל שהוא, היו חיבור תזכירי תלונות לשלטונות והמצאת אינפורמאציות למוסדות יהודיים עולמיים על המצב העלוב מתוך דרישה להשגת עזרה מצידם ובאמצעותם מחבר הלאומים. כי ברור היה, שהחוק החדש הוא בניגוד גמור לרוחו של חוזה המיעוטים והפרה גלויה בהתחייבויותיה של הממשלה. על ידי „המועצה המרכזית" הוקמו בכל

ערי המדינה וועדות, שבאו לעזרתם של המעוניינים והנזקקים במאמציהם, לקבל את התעודות הדרושות המוכיחות שהם היו לפני 1־בדצמבר 1918 תושבי־קבע ברומניה הישנה ושלא היו אף פעם נתיני ארצות זרות. רכישת תעודות אלו עלו בהרבה מיליונים ליי, שנסחטו מן היהודים ושולמו כהוצאות לעורכי־דין ולבסוף נפסל מספר עצום של תעודות על ידי השופטים מתוך אמתלאות־שוא וזדון. באופן זה נשללה נתינותם של כמעט מחצית האוכלוסיה היהודית. אף על פי שממשלת גוגה לא התקיימה יותר משנה שבועות ובמקומה באה תקופת המשטר האוטוריטארי של המלך קארול, אשר חזר בינתיים לכסאו, הרי בכל זאת גורל הנשולים היהודים הוגדר בחוק מספטמבר 1938 כפי שהוגדר בממשלת גוגה: „כל היהודים האלה ישתייכו לסוג הזרים, יקבלו תעודות מיוחדות דוגמת הזרים במדינה, שתוקפן יחודש בכל שנה". ולהיות זר ברומניה פירושו: זכות־עבודה רק במקרים נדירים ואיסור תנועה חפשית ברוב חלקי הארץ, כלומר שלילת זכות הקיום ממש. אופיינית לעמדת הדימוקראטים היא דעת העתונאי הדימוקראטי בעל ההשפעה, אמיל סוקור, המבדיל בין יהודי ה„רֶגַט" לבין היהודים בארצות שנספחו לרומניה לאחר המלחמה העולמית הקודמת. סוקור מחלק את יהודי המדינה לשני סוגים: 1) היהודים ברֶגַט, שהם לדעתו „רומנים בני דת משה", 2) היהודים בבוקובינה הנחשבים כגרמנים, בבאסאראביה כרוסים ובטראנסילבאניה כאונגארים, כלומר משתייכים למיעוט הלאומי הגדול ביותר שבגליל המסויים וצריכים לקבל את הסטאטוס החוקי, שמיעוטים אלה קיבלו. מכאן, שאפילו הדימוקראטים האמיתיים היו בעד שלילת האפשרות המובטחת ליהודים בחוזה המיעוטים, לחיות לפי רצונם הם כמיעוט לאומי, בטענה שהם רומנים, ושלילת זכויותיהם כרומנים בטענה, שהם יהודים ומשום כך בלתי ראוים להשתתף בחיי המדינה, המבדילה בחוקתה החדשה מ־5 במאי 1938 בין „רומנים אטניים" לבין „רומנים לפי נתינותם". רק לרומנים אטניים ניתנו זכויות אזרחיות ופוליטיות מלאות והם בלבד יכולים לשמש במשרות ממשלתיות; ולכל העמים האחרים, שלא היו רומנים לפי גזעם, ניתן להלכה סטאטוס של מיעוט והוקמה לענייניהם המיוחדים קומיסאריון מיוחד. פרטי אירגונו של קומיסאריון זה נקבעו בחוק מיוחד מ־3 באוגוסט 1938. כקומיסאר נתמנה הפרופיסור דראגומיר, יוריסטן מפורסם בעל דעות דימוקראטיות מתקדמות ואוהב ישראל. כסוקור, כן מנע הפרופיסור דראגומיר מן היהודים את זכותם כמיעוט לאומי מתוך נימוק, כי „יהודי רומניה שהתבוללו בשפת הרומנים, לא גילו מעולם את רצונם להגדיר את עצמם כמיעוט לאומי. רק לאחר שנת 1918, כאשר נוספו עליהם היהודים מהגלילות הנספחים המשתמשים בשפות שונות (אונגארית, גרמנית, רוסית וכו'), הגדירו היהודים את עצמם כמיעוט לאומי". אולם „שאלת היהודים ברומניה נעשתה בזמן האחרון מסובכת וחריפה משתי סיבות: א) מחמת מספר היהודים, שגדל שלא כרגיל על ידי ריבוי הפליטים, שבאו מעבר לפרוט ומהגרים מארצות אחרות; ב) מחמת שליטת היהודים

במערכת הפינאנסים, התעשייה והמסחר, שליטה שהתבלטה ביחוד בשעת המשבר והניעה את הממשלות הרומניות לנקוט אמצעים נגדה", והוא מסיים, כי „מכאן מגמתן של הממשלות לשקוד על כך, שהאלמנט הרומני יתבלט מספרו בתוך החיים הכלכליים בצורה ההולמת את מספרו באוכלוסיה". ובכן גם הפרופיסור דראגומיר שלל מן היהודים למעשה את הזכויות כאזרחים רומנים. זו ועוד אחרת: בו בזמן, שבשנים הקודמות היתה קיימת אפשרות, שהיהודים ישתתפו במפלגות שונות, ליבראליות כביכול, ואפילו להיבחר ברשימותיהן כצירי הפארלאמנט, סירבו הן מעתה לשתפם באיזו צורה שהיא וכאשר הוקמה מפלגה פוליטית אחת בהנהלתו האישית של המלך קארול בשם „חזית התחיה הלאומית" היו היהודים היחידים בין כל האומות, שלא נתקבלו למפלגה זו. מבחינה מעשית היו הם אזרחים ממדרגה שניה בלא כל אפשרות ממשית להיבחר לאיזה מוסד ארצי או מקומי שהוא. מצב מעשי זה נהפך לחוק, כאשר יצאה ב־9 לאוגוסט 1940 – צפון בוקובינה עם בירתה טשרנוביץ סופחה לרוסיה הסובייטית – חוקה אנטי־יהודית מפורשת. נבדלו בחוקה זאת שלושה סוגי יהודים: 1) יהודים שקיבלו עוד לפני ה־30 בדצמבר 1918 באופן אינדיבידואלי את האזרחות הרומנית; 2) יהודים שנכנסו לרומניה לאחר 1 בדצמבר 1918; 3) הרוב המכריע של יהודים, שלא נמנו על אחד הסוגים הנ"ל בשל השיטות הנבזות, שעליהן דובר למעלה. עדיין לא העיזו אמנם אנשי המשטר החדש לעשות את הצעד הנחרץ האחרון להשמדתם הגמורה של היהודים, כפי שפעלו זמן קצר אחרי־כן בעיקר בבוקובינה ובבאסאראביה, כי חששו ליסודותיה הכלכליים של המדינה אם ישתמשו בשיטה הנאצית שבגרמניה ובאוסטריה, אבל אבדנם הגמור של היהודים, שנחרץ בימי גוגה והוארך בתקופת המשטר האבסולוטי של המלך קארול, בוצע עד מהרה במלואו תחת ממשלת הכנופיות של „משמר הברזל" ונגמר בימי משטר העבדות של הצורר הארור המארשל יון אנטונסקו.

הואיל ויהודי בוקובינה נימנו רובם ככולם על שני סוגי התושבים, שנגדם היו בראש וראשונה מכוונים החוקים האנטישמיים החל מינואר 1938, היו הם הנפגעים ביותר גם מבחינה לאומית וגם מבחינה כלכלית.

מ ב ח י נ ה ל א ו מ י ת: במפקד הראשון, שנערך לאחר סיפוח בוקובינה לרומניה הגדולה בשנת 1919, מציין ד"ר יון יונסקו בחיבורו „האוכלוסיה בעיר טשרנוביץ בשנות 1762–1919" (בולטינול סטיסטיצ'ה אל רומניה, מס' 4/5, 1920) מספרים אלה:

א) לפי ל א ו מ י ו ת ם חיו אז בטשרנוביץ:

	מספר אבסוליטי	אחוזים
יהודים	43.555	47.4
גרמנים	14.597	15.9
רותנים	12.639	13.8
פולנים	10.848	11.8
רומנים	9.566	10.4
שונים	647	0.7
ס"ה	91.852	100.0

כמעט מחצית האוכלוסיה היו יהודים ומספרם האבסולוטי כמעט פי חמשה מאשר האוכלוסיה הרומנית.

ב) לפי דתם מורכבים תושבי טשרנוביץ בשנת 1919:

	מספר אבסולוטי	אחוזים
יהודים	43.701	47.6
קתולים־רומיים	22.365	24.3
„ יווניים	6.543	7.1
יוונים־אורתודוכסים	15.524	16.9
פרוטסטאנטים	3.469	3.8
שונים	250	0.3
ס"ה	91.852	100,0

רק 146 יהודים לפי דתם הסתירו את השתייכותם לאומה היהודית.

ג) השוואה בין שנת 1900 לבין שנת 1919:

	1900	1910	1919	1910–1900	1919–1910
יהודים	21.587	28.613	43.701	+ 32.5%	+ 52.7%
קתולים־רומיים	18.936	23.799	22.365	+ 25.7%	− 6.0%
„ יווניים	7.844	9.588	6.543	+ 22.2%	− 31.8%
יווניים־אורתוד'	15.621	20.615	15.524	+ 32.0%	− 24.7%
פרוטסטאנטים	3.546	4.369	3.469	+ 23.2%	− 20.6%
שונים	88	144	250	+ 63.6%	+ 73.6%
ס"ה	67.622	87.128	91.852	+ 28.8%	+ 5.4%

מספר היהודים גדל בשנות 1900/10 ב־32.5%, בו בזמן שהלא־יהודים התרבו רק ב־27.1%; בשנות 1910/19 עלה מספר היהודים ב־52.7%, בעוד שמספר התושבים הלא־יהודיים ירד ב־1/6 בערך. בעוד שמספר האבסולוטי של יהודי טשרנוביץ גדל במשך עשרים השנים כפליים ירדה האוכלוסיה הלא־יהודית בשנת 1919 למספרה משנת 1900. ריבוי גדול זה של האוכלוסיה היהודית משנות 1910–1919, נובע מן הפוגרומים בגאליציה ובאוקראינה לאחר המלחמה העולמית הראשונה. במפקד משנת 1930 ציינו הנפקדים לא את לאומיותם ודתם בלבד, אלא גם את לשונם. ותוצאת מפקד זה בבוקובינה היתה, שמספר

היהודים בגליל הוקטן לעומת 1910 מ־120.000 בערך ל־93.000 בערך, בעוד שבטשרנוביץ נשאר מספרם כמעט כמו שהיה. לפי מפקד זה היוו היהודים 10.9% של האוכלוסיה הכללית ובטשרנוביץ רק 39.3%, ואם נקח בחשבון, ש־69.000 יהודים בערך מבין ה־93.000 גרו בערים וכ־24 אלף בכפרים, יוצא שיותר ממחצית האוכלוסיה היהודית היו תושבי טשרנוביץ וכמעט 3/4 היו עירוניים. כלל ידוע הוא, שאחוז המתבוללים והיקף ההתבוללות של היהודים הולכים וגדלים בהתאם לגודל האוכלוסיה במקום מגוריהם. אבל ההכרה הלאומית העמוקה והמסורת הציונית המשורשת הביא לידי כך, שמ־10.9% של האוכלוסיה הבוקובינאית היהודית לפי דתה הצהירו 10.8% על השתייכותם לאומה היהודית ו־8.7% על עברית ויידיש כשפתם; במלים אחרות, כמעט כל יהודי בוקובינה (98.9%) הצהירו על השתייכותם לעם ישראל ו־4/5 (80.3%) — שלשונם המדוברת היא עברית או יידיש. קל, איפוא, לתאר את הזעזוע הנפשי העצום של יהודים גאים אלה משהכירו שדוקא גלוי־לבם זה היה בעוכרם. ועוד, נאסר על היהודים לדבר ברחובות יידיש ומושל בוקובינה, פרופיסור אלכסיאנו, שהיה אחרי־כן שליטה של טראנסדניסטריה, השגיח על קיום חוק מתועב זה בכל חומר הדין.

מבחינה כלכלית: הזכרנו כבר, כי 10.34% מכל שטח האחוזות בבוקובינה היו בידי היהודים. אחוזות אלו נגזלו מהם כבר בתקופה זו, בלא שניתנו להם תמורתן אילו פצויים שהם. בעליהן היו איפוא בין לילה נטולי נכסים. בשורה שניה ספגו מכה קשה הפקידים המרובים במשרות ממשלתיות, ארציות ועירוניות, בדואר וברכבת; נדחקו רגלי עורכי־הדין, שמספרם עלה ליותר מ־85% מכל עורכי־הדין בטשרנוביץ; על הרופאים, שאחוזם הגיע ל־68, נאסר הטיפול בנוצרים. ברור, שדינו של רבע האוכלוסיה היהודית בכפרים (25.8%) כדין בעלי האחוזות, וחנויות של סחורות המונופולין של המדינה וכן של קבלני בתי־קולנוע וחוכריהם ושל חברי ההנהלה של המפעלים הצבוריים והפרטיים (קופות החסכון והבאנקים, חברות המניות, החשמלית ומפעל החשמל והגז וכו'), כלומר הרס גמור של מקורות פרנסתם. הרשיונות להוצאת ספרים ועתונים ניטלו והיהודים היו זקוקים לשאוב את ידיעותיהם היום־יומיות מתוך עתוניהם של שונאי ישראל. מפעלי התעשיה שלהם הוחרמו והועברו יחד עם מספר גדול של בתי־עסק של הסיטונאים, כמעט בלא מחיר, על שם רומנים „אטניים". נתאמת, איפוא, חלק אחד ממימרתו של גוגה, כשנפלה הממשלה שלו: „ישראל נצח, אבל גם אני עלעלתי דף אחד נוסף בתולדות רומניה. הגלגל לא יחזור". ישראל לא ניצח, אבל הגלגל לא חזר.

ז. פרשת החיסול של יהדות העיר ועמידתה רבת העוז והגבורה

יבוא יום השלום, גמולם אשיבה,
עם עמי העשוק, לעשות איטיבה.
(ולוולי"ה זבארזאר)

לאחר שפיטר המלך קארול את ממשלת גוגה־קוזה התחיל גם הוא באותה דרך, בה הלכו מדינאי הארצות הפאשיסטיות, כגון איטליה ואוסטריה של דולפוס ושושניג, כלומר, הפארלאמנט נשאר אמנם, אלא שנבחר לפי שיטת קורפוראציה של שלושת ענפי הכלכלה הכלליים: של החקלאות, של התעשיה והמסחר ושל המקצועות החפשיים ולא מתוך בחירות כלליות; הממשלה נתמנתה על ידי המלך לפי רצונו הוא ובלא להתחשב בייחס הכוחות בפארלאמנט והיא אחראית רק בפניו, כי לא היוזמה לכל תחוקה בלבד נמצאת בידו, אלא גם הרשות לעכב את הצעות־החוק, שנתקבלו כבר בפארלאמנט. גם הסינאט נשאר כשהיה, אלא שמחצית חבריו נתמנו אף הם על ידי המלך. ובדומה לגרמניה, התיר קארול, כשבוע ימים לפני הפלישה של הרוסים לבוקובינה, רק מפלגה אחת, את „חזית התחיה הלאומית", שהוא היה מנהיגה היחידי; במלים אחרות, גם ברומניה שלטה הסיסמה הנאצית: מלך אחד, עם אחד ומפלגה אחת. בראש הממשלה הועמד על ידו הפאטריארך מירון קריסטיה, אשר פירק את כל האירגונים הפוליטיים וביניהם גם היהודיים. המלך הצהיר, שאינו „יכול להכחיש, שהרגש האנטישמי הוא חזק במדינה, כי בעיית היהודים היא בעיה נושנה בתולדותנו", אך הבטיח, שהיהודים, „אשר חיו ברומניה מלפני המלחמה, הם מחוץ לכל סכנה. אין מתכוונים לגרשם, אולם הרגשת הצבור היא, שאין אנו יכולים לתת זכויות שוות לאזרחים ולפליטים. אין להסתמך על חוזה המיעוטים, אלא ביחס לאזרחים, שנצטרפו למדינה באופן חוקי, עם סיפוח הנפות המאוחדות, מיד אחרי המלחמה". גם הוא קיבל את העקרון הנאצי, כי „כל החלטותי תהיינה מכוונות אך לטובת ארצי ועמי". ברור, איפוא, שהמשיך בדרכי המיניסטרים האנטישמיים גוגה וקוזה, אם ועד כמה שהדבר נגע ליהודים בכלל וליהודי בוקובינה ובאסאראביה בפרט. קודריאנו וחבריו בהנהגת „משמר הברזל" נאסרו אמנם, הראשון נורה אפילו „בשעת נסיונו להימלט מבית־הסוהר", אבל לא מתוך אהבתו של המלך ליהודים, אלא מתוך שנאתו לשונאיו הלגיונרים. תוצאות פעולה זו לא היו לטובת היהודים, כי הלגיונרים המשיכו במעשיהם במחתרת גם נגדם וגם נגד נאמני המלך. רצח ושוד של יהודים הפכו לתופעה יום־יומית. משני הצדדים נפתח מרחץ־דמים, אשר החיש לא רק את סופו של המשטר הדיקטאטורי, אלא גם את הקץ למלכותו של קארול. אנשי „משמר הברזל" הרגישו את עצמם, החל מספטבר 1939, עם הנצחונות המזהירים של הנאצים במלחמתם נגד פולין, יותר חזקים מבשנים הקודמות ויותר אגריסיביים כלפי יריביהם הרומנים ושנואיהם היהודים. שטח פעולותיהם הורחב ע"י ריגול לטובת בני בריתם המושבעים, הגרמנים, שדה פעולה שנפתח עם הזרם הראשון

של פליטי פולין לטשרנוביץ במחצית השניה של ספטמבר 1939 כשנשיא המדינה ומפקדה העליון יחד עם קצינים וחיילים וגם אזרחים לרוב ברחו, לאחר שנשארו זמן מה בקוטי על נהר צ׳רמוש, לטשרנוביץ ושוכנו בארמון הארכיבישוף האורתודוכסי. צרות אחיהם והפליטים הנוצריים השכיחו את דאגתם הם של יהודי טשרנוביץ; הם קיבלו בסבר פנים ואיכסנו את פליטי פולין ללא הבדל יהודים ופולנים; אפילו את „בית העם היהודי״ העמידו לרשות משטרת הגבול הפולנית וכילכלו אותה על חשבונם הם. הוקמה וועדה לתמיכת הפליטים היהודים ובראשה פעלו בעיקר רוזה ק ר א פ ט, ממשפחת התעשיינים הגדולים, והבאנקאי ליפא הורוביץ. מבין הפליטים היהודיים השתתפו בכנות ובמסירות שמחה איזנברג ויוסף ורונסקי, וזמן קצר גם ד״ר הנריק הֶשֶׁלֶס וד״ר יצחק שוואר צבארד. זרם הפליטים היהודים ממחוזות גאליציה ופולין, אשר סופחו לגרמניה לאחר חלוקת פולין בספטמבר 1939 בין רוסיה הסובייטית ובין גרמניה, הבקיע לו דרך לרומניה וקודם כל לטשרנוביץ הסמוכה לגבולה, שרוב תושביה היו יהודים. הוועדה הנזכרת איפשרה להם להתגורר בעיר או להמשיך בדרכם, אולם מפעל הצלה והגירה זה נפסק, כאשר הממשלה הסובייטית דרשה, באולטימאטום שלה מיום 26 ביוני 1940, את החזרת באסאראביה במשך 48 שעות ו„כפצוי על ניצולה של באסאראביה במשך 22 שנה״ לצרף לבאסאראביה גם את צפון בוקובינה ובתוכה את בירתה טשרנוביץ. ממשלת רומניה, חסרת־אונים עקב הדימורליזאציה והקורופציה ששררה מבפנים ובעטיה של מדיניותה הבוגדת בעצמאותה היא, על ידי שוויתרה על ערבות בריטניה לשלימות גבולותיה לא ראתה מוצא אחר, אלא למסור ללא כל התנגדות לרוסיה שטח פורה של יותר מ־50.000 קמ״מ על תושביו, שמספרם למעלה מ־3 מיליון. עוד באותו יום נצטוו הצבא, הפקידים, המורים והכמרים לעבור את הפרוט. נפוצה שמועה, כי היהודים קראו את „ידידיהם הבולשביקים״ לבוא לעזרה נגד הרומנים. ברור ששמועות אלו שימשו אמתלה לחיילים הרומניים לשוד ורצח כנקמה על „יריות היהודים בחיילות הרומנים הנסוגים״ ועל „הפגנות תרועה ונצחון מצד היהודים לכניסתו של הצבא האדום״. עם קריעת בוקובינה הצפונית מרומניה ניטל מיהדות רומניה לא מרכז חשוב בעל מסורת ציונית והשכלה יהודית וכללית פעילות ציבורית ערה בלבד, אלא שגם יהודי טשרנוביץ ראו את עצמם מבודדים, כי מחמת משטר ההסגר שאחיהם ברוסיה היו נתונים בו נוצרו הבדלים כאלה בהשקפותיהם היהודיות והכלליות עד שלא היה כמעט כל קשר רוחני ורעיוני ביניהם. רק חלק קטן מבין הנוער הסתגלו מהר לסדר החיים הסובייטי ועבר אפילו לפנימה של רוסיה המועצתית, כדי להתחיל שם הכל מחדש. חלק אחר ובתוכם גם בעלי־הון ומסחר, אשר הסיקו ממפלות הצבא הרוסי במלחמתו נגד הגרמנים את המסקנה כי צבא זה לא יחזיק מעמד ויהיה נאלץ לפנות את שטח הכיבוש, ברחו לרומניה. רק מעטים זכו למלט את נפשם, רובם מתו מות קדושים על ידי הרוצחים הרומנים או על ידי חיל

האויר הגרמני. הרי מצד אחד פקד עוצר המדינה הרומנית המארשל יון אנטונסקו, שכל פליט יהודי מפולין, אשר יעבור את הגבול שלא כחוק על בית הדין הצבאי לדון אותו למיתה; ומצד שני המטיר הטייס הגרמני את פצצותיו על הפליטים בלא להבדיל בין יהודי רומני או פולני. עם פרוץ מלחמת גרמניה נגד רוסיה ב־22 ביוני 1941 התחילה מחדש תקופת השואה והזוועה בשביל יהודי טשרנוביץ. הרוסים חשדו בכל אחד, שהוא מרגל מתוך שנאה לבולשביזם, וערכו משום זה חיפושים מטרידים אחריהם ואחרי מחבואי־נשק. נאסרו וגורשו רבים מבין המנהיגים וביניהם בראש וראשונה ד"ר מאכס דיאמאנד וד"ר תיאודור וויסלברג. הבניינים הצבוריים החשובים וכן חלק גדול ממרכז העיר הועלו באש. ב־5 ביולי 1941 בא חיל החלוץ הראשון של הרומנים ואנשי הגסטפו לטשרנוביץ. שבוע ימים נמשכו השתוללויות החיילים הרומניים והגרמניים יחד עם האוקראינים, אשר שדדו ורצחו ללא רחם יותר מ־200 יהודים, שקבורתם בקבר אחים שעל שפת הפרוט ובבית־העלמין. אבל גם אחרי־כן המשיכו בתועבותיהם ברצחם על ידי יריות יותר מ־1500 יהודים בטשרנוביץ ויותר מ־3000 בסביבתה. מספר הנהרגים בעיירות בוקובינה ובכפריה נערך ל־15.000 עד 20.000 נפש; אלה שנצלו ממות בפרובינציה גורשו לערים הקרובות, כי נאסרה עליהם הישיבה בכפרים. בשם המארשל יון אנטונסקו נאסר על יהודי טשרנוביץ לצאת מפתח בתיהם ורק מ־8 לפני הצהריים עד 6 אחרי־הצהריים הותר להם חופש־התנועה. כבר בימי השלטון של הרוסים פוזר וועד הקהילה בטשרנוביץ ונפסקה עבודתו בכל שטחיה. עכשיו הטילו הרומנים על הרופא ד"ר זיגמונד נויבערגר, ממיסדי ההתאחדות של תלמידי בתי הספר התיכוניים עוד בימי הרצל, להקים וועד חדש, בלא לתת לו יד חפשית בבחירת חבריו. הוועד היה, איפוא, מורכב ממספר גדול של ציונים ועסקנים מסורים ונאמנים, אבל מכמה חברים, שעליהם המליצו השלטונות, ואלו הם: הינריך דליגדיש, גיאורג האלר, ד"ר משה טאלר, ד"ר ליאו לבנר, ד"ר יעקב לנדוי, בנו של הציוני המפורסם ורבה של עיר בוטושאני, ד"ר יוסף מאן, ד"ר זיגמונד נויבערגר, ארנולד צֶנקר, קרל קלינגר, גב' קופלמן־פינדר, אינג' מיכאל שינדלר ממיסדי התנועה הספורטיבית „מכבי" בבוקובינה, וזיגמונד שטרנברג, אחיו של ד"ר פיבל שטרנברג ממנהיגי „פועלי ציון". וועד זה היה בהמשך הזמן גם הנציגות הסוליטית היחידה כלפי המוסדות הממשלתיים והעירוניים. ב־16 לדצמבר 1941 חוסל „אירגון הקהילות היהודיות", נוצרה „הלשכה היהודית המרכזית", מעין נציגות יהודי רומניה, והוקם „משרד המחוז ליהודי טשרנוביץ", שמתפקידו היה להוציא לפועל את כל דרישותיהם של השלטונות כלפי „הלשכה היהודית המרכזית". למנהל משרד זה נתמנה ד"ר אוטו פליטר, נשיא בית־המשפט לשעבר, אמנם איש הגון, אבל פחדן מטבעו ונטול רצון עצמי. לו נמסר גם הפיקוח על המוסדות היהודים, כגון בית החולים, בית החולים לחולי־רוח,

מושב־הזקנים ובית־היתומים ולבסוף גם משרת הנשיא של „האגודה לתמיכה ביהודים נצרכים, אשר בטשרנוביץ"; ד"ר פליטר הצליח אפילו להימנות לנשיא הקהילה, שסגניו היו מעתה ד"ר נחמן דנקר, עסקן ציוני בעל זכויות רבות, וד"ר לודביג דישה. כאשר עברו חדשים אחדים חולקו תפקידי מוסדות אלה באופן כזה, שהנהלת משרד המחוז לענייני היהודים נשארה בידי ד"ר פליטר, הרמן פקלר ויוסף שאטנר ולנשיא ועד הקהילה בן שבעה חברים נתמנה ד"ר לודביג דישה. לפי החוק מ־16 בדצמבר 1941 היה על „הלשכה היהודית המרכזית", בהתאם לתקנתה שהוצאה ב־31 לינואר 1942, כעל „האירגון היחידי המייצג את האינטרסים היהודיים ברומניה", לסדר את פנקס היהודים ברומניה ואת רשימת מקצועותיהם. חובת הרישום בפנקס וברשימה חלה לפי החוק מ־9 באוגוסט 1940 על כל מי שאביו ואמו או אחד מהם, או שסבו וסבתו או אחד מהם מצד האב או מצד האם הם בעלי דם יהודי, כלומר המשתייכים היום לדת היהודית או שהשתייכו אליה קודם. על הלשכה גם להקים בתי ספר מקצועיים יהודיים לשם לימוד מקצוע והשתלמות בו, מתוך שאיפה ברורה להגשמת המטרה העקרית של הלשכה, היינו לעזור להמוני היהודים לצאת את המדינה. כיון שראשי הלשכה היו ברובם מתבוללים ואפילו משומדים, אסרו הם את פעולת המשרדים הארצישראליים ואת פעולת הקרנות. הותרה רק פעולה ציונית בתוך ההסתדרויות הציוניות אשר נמשכה לכן בכל ההתלהבות. גם בטשרנוביץ נתחדשה הפעולה אחרי שד"ר מאנפרד רייפר הקים מועצה מרכזית, מורכבת מנציגי כל המפלגות הציוניות חוץ מהרביזיוניסטים. המועצה המרכזית היתה ההסתדרות הציונית הבלתי חוקית, אשר בחרה באוקטובר 1841 את חבריה, והם: ד"ר רייפר כיו"ר שלה, נתן ברא"ל, קלמן גרוניך, משה פרידמן ויצחק צנוויירט. מועצה זו יחד עם ארגוני הנוער הציוני הפיצו אפילו אחרי חיסול ההסתדרות הציונית באוגוסט 1942 ידיעות וחומר ציוני לחברים והקימו סניפי הכשרה ושיעורים ללימוד עברית ותולדות היהודים והציונות. כל זה נעשה למרות הגזירות החמורות שנגזרו על יהודי טשרנוביץ, כגון עוצר בית מ־6 בערב עד 8 בבוקר ובשעות מ־8 עד 6 עבודת־כפייה, שהוטלה על כל יהודי ויהודיה, הגבלות השעות למכירת מצרכי־מזון ליהודים מ־10 בבוקר עד 1 אחה"צ; ב־6 באוגוסט 1941 הונהגה בטשרנוביץ חובת ענידת הטלאי הצהוב. את המצב בעיר בחודש זה מתאר ה„פלקישר ביאובאכטר" במלים אלו: „כל העיר היא כבית־קברות. חזיון נפרץ הוא לראות יהודים עוסקים בעבודת־כפיים, מפנים את הריסות־הבתים ומתקנים את הדרכים ואת הרחובות. הרומנים המעטים שנשארו בטשרנוביץ עומדים ומסתכלים ביהודים העמלים. על חנויות המכולת צובאות נשי היהודים בתורים ארוכים, כדי להשיג פת־לחם". בחצות הלילה אור ליום 11 באוקטובר 1941 נקראו חברי „משרד ההשכרה ליהודים", אשר הוקם באישור השלטונות ימים אחדים לפני כן ואשר בראשו עמד ד"ר אפרים פישר, אל מפקד הצבא

הגנראל יונסקו והלה הודיע להם בנוכחותם של מטה־הקצינים שלו, שכל יהודי טשרנוביץ חייבים לעזוב את דירותיהם ולעבור עוד באותו יום עד 6 אחה"צ לתחומה של העיר, שנועד בשבילם כגיטו ושאסור להם לקחת אתם מרכושם, אלא „כדי כוח העומס של כל אחד ואחד מבני המשפחה. כל שיתנגד לפקודה לפקודה זו או יימצא לאחר השעה הקבועה מחוץ לתחום המוגדר והמתוחם מות יומת לאלתר בידי בית דין צבאי". עשרת אלפים, שוכני הרובע מאז, איכסנו את מנושלי בתיהם ודירותיהם כבני משפחותיהם הם; לא היה זה מקרה נדיר, ש־20 עד 25 נפש הצטופפו בחדר אחד ובכל זאת נשאר מספר עצום באין גג על ראשם בחצרות הבתים (הרי חיו ביום ההוא כ־50.000 יהודים בעיר, כי רק כ־6000 בערך הצליחו להימלט ביחד עם הרוסים ו־4000 בערך נרצחו על ידי הרומנים והגרמנים). לא עברו שלושה ימים ואומללים אלה הוכו מחדש מכה נוראה יותר. ב־14 באוקטובר 1941, בעצם חג הסוכות, באה פקודה של גירוש מן הגיטו, שעליו החליט סגן ראש הממשלה מיהאי אנטונסקו עוד ב־10 באוקטובר „כגמול ליהודים על שקיבלו בשמחה את השלטון הרוסי, ואם העם דורש נקמה, תינתן לו משאלתו". השילוח הראשון לטראנסדניסטריה בן 5000 כלל בתוכו כ־1000 יהודים, שגרו באותו רחוב שנקרא על שמו של פרנצוז, אשר שר פעם שירי הלל על תרבותם של תושבי העיר הגרמנים, וקבוצת חסידי הצדיקים מבויאן ר' אהרן ור' מוטילה פרידמאן והאדמו"ר מהורודנקה רבי ברוך הַגָּר, כולם לבושים מלבושי יום־טוב וספרי־תורה בידיהם ואתם אחד מטובי „צעירי ציון" אברהם מאיאנסקי. הודות להשתדלויות שונות, ובמיוחד של ראש העירייה ד"ר טראיאן פופוביצ'י ושל ההגמון מטשרנוביץ, נעצרו המשלוחים והוועדה הנזכרת נדרשה לסדר רשימת היהודים לפי מקצועותיהם לשם בחירתם של אלה, אשר יוכלו להועיל למדינה בעבודתם ויורשו להשאר בעיר, ביניהם רופאים, עורכי־דין, מורים ופרופיסורים, פקידים מקבלי־פנסיה וקצינים מחיל־המלואים. להם הותר לשוב לדירותיהם בתוך העיר. ברור, שסידור הרשימה עלה בהרבה כסף שוחד מטעם היהודים עצמם ומטעם „משרד ההשכרה ליהודים". עצירת־משלוחים פירושה שלערך 24 אלף הורשו להישאר בגיטו ובדירותיהם הקודמות וכמעט 26 אלף גורשו או ברחו, כי מפקד הצבא יונסקו התחיל ב„הנחות" חדשות: לתת את הרשות להפליג באמצעות של סוכן אניות יווני פִּיאַנדֶלִיס לארץ־ישראל. הריביזיוניסטים קיבלו את הרשות להזמין בשביל אנשיהם את המקומות באנית „סטרומה", אשר טובעה אחרי־כן על יד קושטא ורק חמשה מ־760 נוסעיה נצלו.

בתחילת יוני 1942 הופצו שמועות, כי הממשלה עומדת להשתמש בהזדמנות מלאת שנתיים לכניסתם של הרוסים לטשרנוביץ, כדי לחדש את גירוש שארית היהודים מעיר זו לטראנסדניסטריה בממדים גדולים יותר ולפי סדר מיוחד. והנה ב־4 ביוני נתאמתו השמועות: נודע באופן בלתי רשמי

מאנשי הנציבות לעסקני הקהילה ול„משרד המחוז לענייני היהודים", כי בעוד יום או יומיים יגורשו מטשרנוביץ כל „האלמנטים היהודיים הבלתי רצויים". ב-7 ביוני התחילו בגירושים והסדר החדש היה, שבשבת היו מודיעים על הגירוש וביום הראשון היו מוציאים אותו לפועל; ביום הגירוש הוטל על היהודים עוצר בית ומצד הנוצרים הונפו ברחובות דגלים. הרבה אלפים גורשו בחודש יוני, זקנים וילדים, נשים וחולים. אומללים אלה גורשו רובם ככולם לטרנסניסטריה על נהר בוג ואפילו לחבלי הגרמנים מעבר לבוג. בין מגורשים אלה נמצאו שני הרופאים הראשיים של בית החולים היהודי, גברת ד"ר מינה זלוצ'ובר וד"ר יוסף ראט, הינריך דליגדיש, חבר ועד הקהילה ובעל עסק מסחרי גדול, יוליוס וֶבֶּר העתונאי המוכשר, ד"ר שמואל מוֹזֶנֶר, סגן הנשיא של הג'וינט בבוקובינה, ופרופיסור הרמן שְׁטֶרנבֶרג, בלשן מובהק (שהצליח לשוב לטשרנוביץ לאחר כמה חדשים של עבודת פרך). עקבות המגורשים נעלמו וקיצם לא נודע: או שנפלו בדרכים, או שהרעב והמחלות ומעשי הזוועה של הממונים על הגירושים עשו בהם שמות. הנשארים בעיר גויסו לעבודות כפיה והחל מ-5 באוגוסט 1942 היתה רק לעובדים אלה הרשות לצאת מן הדירות במשך היום; הם קיבלו לשם כך תעודות זהות מיוחדות והיו מוכרחים לשאת על זרועותיהם סרטים מסויימים. על כל האחרים הוטל עוצר קפדני ורק משעה 10 לפה"צ עד 1 אחה"צ היתה להם הרשות להימצא ברחובות ומ-10 עד 12 היו רשאים לקנות את צרכי-האוכל שלהם.

המאזן של הגירושים האכזריים ומעשי הזוועה המתועבים הוא שבסוף שנת 1946 נערך מספר האוכלוסיה היהודית בטשרנוביץ, ב-6000 נפש, וביניהם השרידים מתושבי העיר הקודמים כ-700 יהודים, שהם בני 100 משפחות בערך. רוב האוכלוסיה היהודית, איפוא, הם יהודי העיירות שחזרו ממדינות העורף של ברית-המועצות, שבהן מצאו מקלט בימי החירום. עיי המפולת של הבתים והבניינים הציבוריים הם העדים הדוממים לחורבן היהודי ומזכרת אילמת לכאב אנושי מזה וחית האדם מזה.

ספרות

א. עברית ויידיש

אנ-סקי ש., חורבן היהודים בפולין, גאליציה ובוקובינה, תל-אביב

בובר שלמה, אנשי-שם, קראקא, תרנ"ה

" " קריה נשגבה, קראקא, תרס"ג

בראור א. י. ד"ר, מפקד החדרים בלבוב, תל-אביב

גוטמן מ. י. מגבורי החסידות, ורשה תרפ"ו

" " דוד מליאובה, קלוזש תרפ"ו

גולדהמר ליאו ד"ר, די יידען פון רומעניע, „אידישע עקונומיק" ווארשע 1937

גינזבורג ש., כתבים היסטוריים, תל־אביב תש״ד
גלבר נ. מ., לתולדות היהודים בבוקובינה, ציון, ירושלים תש״ב
דוידזון מ., דער לעוועך רבי, שיקאגא 1935
דובנוב ש., תולדות החסידות, תל־אביב תרצ״א
דרויאנוב א., כתבים כרך ג, תל־אביב תרצ״ב
הורודצקי ש. א. ד״ר, החסידות והחסידים, ברלין תרצ״ג
הורוביץ א. י. רומניה ואמריקה, ברלין 1874
הלוי מ. ד״ר, קהילת יאסי, סיני, כרך ב, בוקרשט תרפ״ט
הנובר נתן נטע, יון מצולה, תל־אביב תש״ו
וויסאצקי ק. ז., קבוצת מכתבים, ווארשא תרנ״ח
זילברבוש ד. י., מפנקס זכרונותי, תל־אביב תרצ״ו
טלר י. ה., קטעי זכרונות, מימים ראשונים, תל־אביב תרפ״ה
לנדוי מ., תולדות יוסף, בדדיצב 1906
מבש״ן מ., הכתבים החדשים, חלק א, תל־אביב תרצ״ג
מגיד א. ד״ר, רשימה לתולדות הדפוס העברי ברומניה, סיני, בוקרשט תרפ״ט
נאכט י. ד״ר, היהודים והיהדות ברומניה, השלח. ירושלים תרס״ט
״ ״, קבורתו של נתן נטע הנובר היכן ? רשמות, תל־אביב תש״ו
פישמן י. ל. הכהן, שרי המאה, ד, ירושלים תש״ה
פסגתר יעקב, דברי הימים לארצות רומעניע, יאסי 1871
״ ״, קורות היהודים ברומעניע, לעמבערג 1873
פרומקין א. ל. וריבלין א., תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ״ח
פריצקר א., ההשכלה בעיני מתנגדיה, רשמות, תל־אביב תש״ו
ציטרון ש. ל., לקסיקון ציוני, ורשה תרפ״ד
קאנוביץ י., תולדות החנוך העברי ברומניה, שבילי־החנוך, ניו־יורק תש״ג־ד
קוטיק מ. ד״ר, גולה במאבקה, תל־אביב תש״ג
קופרשטין ל., גורל יהודי רומניה, תל־אביב תש״ד
קרסל ג., בין שתי ערים, אסיף, תל־אביב תש״ג
רייפר מ. ד״ר, מסע המות, תל־אביב תש״ו
שאצקי י. ד״ר, גזרות ת״ח, ווילנע 1938
שווארץ איציק, דער פנקס פון דער ווין־ניצער ח״ק פון יאר תקכ״ח, ייוא בלעטער, ווילנע 1939
שווארצפלד ב., המסע בגליל בוקובינה, כוכבי יצחק, וינא 1853/54
שלום ש., בדרכי ציון, תל־אביב תש״ד

ב. לועזית

Analele Societatei Istorice „Juliu Barasch" I—III, Bucuresti 1887—1889.
Bahr Hermann, Selbstbildnis, Berlin 1923.
Barasch Julius, Der Chassidismus in Polen, Allg. Zeitg. d. Judent., Leipzig, 1939/40; idem, Reise in Krakau, Galizien, Bukowina, Moldova u. Muntenia, Allg. Zeitg. d. Judent., Leipzig, 1842—1846.
Bercovici J., La question des Israélites en Roumanie, Paris 1925.

Biedermann H.G., Die Bucovina unter oesterr. Verwaltung 1775-1875, Lemberg 1896.

Brociner I. B., Chestiunea Israelitor romani I, Bucuresti 1910.

Callimachi Scarlat si Cris-Cristian S., Calatori si Scriitori straini despre Evrei, Iasi 1935.

Callimachi Scarlat, aus einem historischen Kalender des Jahres 1603, „die Brücke", Bucarest 1928.

Cantimir Dimitrie, Descriptio Moldoviae, Bucuresti 1872.

Diamand, Max Dr., Jüdische Volkskunde, Wien 1938.

Gaster M. Dr., Grozaveniile Cazacilor sub Hmelnitchi in 1648-1658. Anuarul XVI, Bucuresti, 1894.

Gelber N. M. Dr., R. Bereniu Liower, Morgenzeitung, Wien 1924.

Gorovei Artur, Monografia orasului Botosani, 1926.

Halevy M. A, "Istoria evreilor romani dupa relatiile Calatorilor" Curierul Israelit, Bucuresti 1931; idem, Problema Hazarilor, Sinai II 1926; idem, Comunitatile evreilor din Jasi si Bucuresti I, Bucuresti 1931.

Hiltebrandt Conrad Jacob, Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, Ukraina und Constantinopol (1655-1668), Leiden 1937.

Hofmann V, und Wallenhof N., Die Sonderbesteuerung der jüdische Bevölkerung in Galizien u. in der Bukowina. VJSchv. Zur Sozial — und Wirtschaftsgeschichte, Berlin, 1914.

Jorga N., Istoria comertului romanesc, Bucuresti; idem, Istoria Evreilor, Bucuresti, 1926; idem, Relatiile comerciale ale tarile nostre cu Lembergul, Bucuresti 1900.

Kassner S. Dr., Die Juden in der Bukowina, Wien, 1917.

Kaindl R. F. Dr., Die Juden in der Bukowina, Globus Braunschweig 1901.

Kellner Anna, Leon Kellner, Wien, 1936.

Kosch Wilhelm Dr., Juden und Deutsche in der Bukowina, Neue Jüd. Monatsh. 1916.

Liquornik M., Comunitatea Evreilor din Cernauti, Iasi 1937.

Marcus A., Der Chassidismus, Pleichen 1901.

Nistor I. Dr., Handel und Wandel in der Moldau, Czernowitz 1912.

Polek J., General Spleny's Beschreibung der Bukowina, Czernowitz 1893; idem, Hist. Skizze von Czernowitz, Wien 1880.

Rosenheck M. Dr., Der Anteil der Juden am Wirtschaftsleben in der Bukowina, Czernowitz 1922.

Reifer M. Dr., Ausgewählte historische Schriften, Czernowitz 1938.

Schuchnut S., Die soziale Stellung der Juden in Galizien und in der Bukowina, Czernowitz 1893.

Schulsohn S. I. Dr., Geschichte der Juden in der Bukowina 1789—1792, MGWJ, Frankfurt a. M. 1928; idem, die Geschichte

der Juden unter oesterreichischer Verwaltung 1774—1819, Jeschurun, Berlin. 1928.

Schwarzfeld E. Dr., Pagini din Istoria Evreilor, Sinai I. 1921; idem, The Jews of Moldovia at the Beginnig of the Eighteent Contury, The Jewish Quarterly, London, 1904; idem, Din Istoria evreilor in Romania, Anuarul 18/19, Bucuresti 1897/98.

Schwarzfeld M., Benjamin Schwarzfeld, Anuarul 19, Bucuresti 1898.

Schwazfeld, Wilhelm, Inetati si Scriitori Evrei in Jasi, Anuarul 13, Bucuresti 1891.

Sulzer F. J., Geschichte des transalpinischen Daciens, 3. Vol., Wien 1781-1782.

Soifer Sch. A., Das jüdische Wohlfahrtswesen in Czernowitz, 1925.

הרב ד"ר יצחק זאב כהנא

ניקולסבורג

ניקולסבורג שוכנת בדרומה של מוריביה, בצומת דרכים ברין־ווינה. בתעודות נזכרת העיר בשמות שונים: ניקל שפורק, ניקלשפורג, ניקלש בורג, ניקלשבורג, ניקלשבעריג. צ'כית: מיקולוב. „בגיטין היו כותבין ניקלש פורג דיתבא על מי מעינות, שאין שם נהר וכותבין ניקלש פורג כמעט בשתי תיבות" (שו"ת כרם שלמה לר"ש האס אה"ע סימן קכט). היום הכתיב הרגיל הוא ניקולסבורג.

א

ראשית התיישבות היהודים בניקולסבורג לוטה בערפל. אף כי הישוב היהודי במוריביה הוא מן העתיקים ביותר באירופה — ולפי השערה ישבו שם יהודים כבר במאה החמישית — התחילה התאחזותם של היהודים בניקולסבורג בתקופה מאוחרת הרבה. בתעודות היסטוריות מן המאה הי"א עד המאה הי"ג, המזכירות דרך אגב קהילות יהודיות במוריביה אין זכר ורמז לקהילת ניקולסבורג. תעודה ראשונה, שבה נזכר „תושב יהודי בניקולסבורג" הוא שטר חוב משנת 1369. הפרש הַנס מניקאלשיץ ואשתו מַרגָרֶט מודים בהודאה גמורה, שהם חייבים לשלם עשרים וארבע ליטרות פנינים ווינאיים ליהודי אפרים הגר כעת בניקולסבורג, לו ולצאצאיו אחריו.

ברשימת תושבי ניקולסבורג משנת 1414, שנערכה לשם קביעת משלמי־המסים, לא נמצא אף יהודי אחד. פתרון ה„פרט" שמצאו על כותלי בית־הכנסת הישן, שנשרף בשנת תע"ט, שנוי במחלוקת. על יסוד התעודות המעטות מתקופה זו אי אפשר להחליט דבר ברור. לעומת זה יש להניח שכבר במחצית השניה של המאה הט"ו גרו יהודים רבים בניקולסבורג. בתעודה משנת 1727 נזכרת כתובת של בית־הכנסת שעלה בשנת תע"ט באש ובה מסופר שבית־כנסת זה תוקן לפני מאה ותשעים שנה, כלומר, בשנת 1537. אם נניח שאותו בית־הכנסת נבנה לפחות חמישים שנה לפני תיקונו נוכל להסיק שבשנת 1487 היה כבר ליהודי ניקולסבורג בית־תפילה. אולם על קהילה מסודרת אפשר לדבר בוודאות גמורה רק משנת 1560. רשימת תושבי ניקולסבורג, משלמי מסים, שנערכה בשנת 1560, מכילה 311 בתי־נוצרים ו־49 בתי־יהודים, (Beheuste Juden). לפי הנחה מוצדקת גרו אז בניקולסבורג בערך שלוש מאות יהודים. קהילת ניקולסבורג התפתחה בקצב מהיר. ברשימות מאוחרות, משנת 1574, נמנו 68 בתי־יהודים ובשנת 1582 עלה מספרם לשבעים ושלושה בתים. ריבוי האוכלוסיה היהודית בניקולסבורג נמשך גם בשנים הבאות, בייחוד על ידי

הגירת היהודים ממקומות הקרובים והרחוקים. שכונת-היהודים היתה כבר צרה מהכיל את כל תושביה והישוב היהודי התפרץ גם מחוץ לשכונה. ברשימת התושבים מתקופה זו מוצאים אנו שתי משפחות יהודיות שגרו מחוץ לשכונת היהודים אף על אדמת הכנסיה. בשנת 1590 הגיע מספר בתי היהודים לתשעים וששה.

על מוצאם של ראשוני יהודי ניקולסבורג לא נמצא בתעודות שום רמז, אולם יש לשער שגם הם, כיהודי בוהמיה ומוריביה בכלל, באו מגרמניה. השפה, השמות ומנהגי יהודי ניקולסבורג מאשרים השערה זו. יש גם להניח שבעקבות פקודת גירוש היהודים מן הערים המלכותיות, ברין, אלמיץ, צניים וכו', שהוציא בשנת 1454 לאדיסלאוס פוסטומוס תחת השפעתו של צורר היהודים קפיסטרנוס, מצאו יהודים רבים מן הערים האלו מקלט בניקולסבורג.

המצב הפוליטי

הקיסר קארל הרביעי (1347—1378) הרשה ב„בולה הזהב" שהוציא בשנת 1356, לקורפירסטים ולשאר בעלי משרות נכבדות „להחזיק יהודים". עד שנת 1575 היו יהודי ניקולסבורג „קנינם" של שני אדונים, בתחילה של קריסטוף מבית ליכטנשטיין ואחרי כן של האציל האונגארי לאדיסלוס קרטשין. בתקופת ממשל בית ליכטנשטיין היתה חובה מוטלת על כל יהודי ניקולסבורג ללא יוצא מן הכלל לעבוד בשביל השלטונות ארבעים יום בשנה עבודת אנגריה. בשנת 1575 הוחמר „חוק-הרובוט". היהודים חייבים, לפי החוק החדש, לעמוד הכן לעבודת האנגריה בכל עת ובכל שעה שהשלטונות ידרשו מהם. מלבד זה חלה עליהם חובת הובלת-מכתבים לתעודתם וכן שליחויות אחרות. הם נתחייבו גם לספק לארמון המושל מדי שבוע בשבוע בשר טרי במחיר של שלושה דינרים הליטרא. נוסף למס שמחוייב היה כל בעל בית לשלם, הוטל עליו להביא תרנגולת חיה בימי חגם צום הבשר (Fasching).

בשנת 1575 עברה הבעלות על ניקולסבורג כולה לרשות האצילים מבית דיטריכשטיין. בתקופה זו רווח להיהודים תושבי ניקולסבורג. אדם רייכספרייהר פון דיטריכשטיין נטה חסד ליהודים שהיו בחסותו. יהודי ניקולסבורג פנו אליו בתזכיר וביקשו להקל על מצבם, בייחוד לשחרר אותם מעבודת-הרובוט ותמורת זה מתחייבים הם לשלם מדי שנה בשנה מאתים זהובים ריניש לקופת המושל ולספק לארמון בשר, נרות ושומן. בקשתם נתמלאה בחלקה הגדול. בנו וממלא מקומו מקסימיליאן רייכספרייהר פון דיטריכשטיין (1590—1611) מאשר ליהודי ניקולסבורג, בפריביליגיה שנתן להם באחד לנובמבר שנת 1591, את הזכויות שנהנו מהן תחת ממשלת אביו, בייחוד במה שנוגע לשיחרור מחובת האנגריה. נוסף לזה כוללת הפריביליגיה שיחרור מחובת הובלת-מכתבים תמורת תשלום שנתי בסכום של חמישים זהובים ריניש. ומה שחשוב לחיים הפנימיים—זו הפעם הראשונה שניתנה ליהודי ניקולסבורג הזכות לבחור לעצמם הנהלת קהילה על יסוד בחירה חפשית. תמורת זכות זו נתחייבו היהודים להביא מדי שנה בשנה בשני בפברואר חבית שמן (Lichtmes) לארמון המושל.

הפריבליגיה קובעת גם תקנות הבחירות. בנוגע לבחירת ראש הקהילה נאמר שהוא נבחר לשנתיים וטעון אישור מצד המושל או שלישו. פראנץ סערף, החשמן והנסיך מבית דיטריכשטיין (1611–1636) הטיב חסדו עם יהודי ניקולסבורג במידה עוד יותר גדולה. הפריבליגיה שהוציא בראשון לינואר שנת 1612 נותנת ליהודי ניקולסבורג זכויות נוספות על אלו שנזכרו בפריבליגיה משנת 1591. שיפורים ניכרים הובטחו ליהודי ניקולסבורג בפריבליגיה משנת 1612 בייחוד בשטח החיים הפנימיים. במעמדם המשפטי הוצאו היהודים משיפוטה של העירייה הנוצרית והועמדו תחת שיפוטה של רשות המבצר. מלבד זה ניתנה להם גם הזכות להביא את ריבם לפני רב הקהילה, אף כי זכויות הרב היו מוגבלות. ניתנה לו אמנם הזכות לדון ולפסוק בדיני ממונות, אולם בידי רשות המבצר נשארה זכות הערעור.

יהודי העיר הושוו עם שאר האזרחים בשמירת העיר ובטחונה, אולם מדי פעם בפעם היו פורצות תגרות ומריבות בין שומרי לילה היהודים ובין הנוצרים. תמורת תשלום שנתי בסכום של 116 זהובים וארבעים קרייצר שוחררו היהודים מחובתם להעמיד מביניהם שומרי לילה. מדי שנה בשנה בימות החורף נקבע מנהג אצל שלטונות ניקולסבורג לחלק לעניי העיר מיערות השלטון עצי הסקה בחינם. אמנם גם התושבים העניים מבין היהודים נהנו מחלוקה זו אך במידה קטנה יותר. תמורת זה שילמה הקהילה 57 זהובים לשנה לקופת השלטונות. את עצי הסקה שקיבלו היהודים מהשלטונות מותר היה להם למכור רק בשכונת היהודים לאחיהם הגרים שם. בימי השוק הורשה להם למכור גם לשאר התושבים. במקרה של ריב במשפט שבין יהודי ובין נוצרי הובטחה ליהודי מצד הרשות הגנה בפני שרירותם של השופטים. המסים ששלמו מהבתים הוקבע ל־610 זהובים ו־58 קרייצר לשנה. מס המים הוקבע לחמשים זהובים, מס בית החולים לחמשה־עשר זהובים. בימי הקציר הוטלה חובה על יהודי ניקולסבורג להביא לעסוקים בעבודת־רובוט אוכל ומים וכן להשאיל להם את הסוסים הנחוצים לעבודת השדה.

הקהילה בתקופת מלחמת השלושים (1618) עד שנת 1782
(ממשלת יוסף השני)

יהודי ניקולסבורג נהנו מזכויות הפריבליגיה שהובטחו להם על ידי החשמן פראנץ מדיטריכשטיין, הוא הגן עליהם, תמורת המסים שהעלו לו. מפני התנפלויות מצד התושבים הנוצרים ובמסגרת הפריבילגיה ניתנה להם גם האפשרות למצוא את פרנסתם.

רבות הן התלאות שעברו על יהודי ניקולסבורג בימי מלחמת השלושים בייחוד בעקבות האינבאזיה השוודית למוריביה. יהודי מוריביה, כיהודים בשאר הארצות, שימשו מקור חשוב להספקת הכסף לצרכי המלחמה. עליהם הוטל לספק בגדים לצורך הצבא, לדאוג להספקת מזונות, לאיכסון ולשאר דברים הדרושים בשביל הצבא שחנה במוריביה. האוכלוסיה הנוצרית בניקולסבורג,

שגם עליה הוטלו מסי מלחמה מיוחדים, ניסתה להתחמק מחובותיה ולחייב את יהודי המקום גם בחלק שהוטל על התושבים הנוצריים. מכיון שהיהודים והנוצרים לא יכלו להשתוות ביניהם בא הסכסוך לפני הנסיך מקסימיליאן השני מבית דיטריכשטיין. מושל זה, ממלא מקומו של דודו החשמן פראנץ דיטריכשטיין, הלך גם בעקבותיו והיטה חסד ליהודי ניקלסבורג. באיגרת חסות שהוציא בשנת 1642 הוא קובע סידור קבוע להשתתפות היהודים במסים ושאר ההוצאות שהוטלו על כל תושבי ניקלסבורג. את יחס תשלומי היהודים קובע הוא אחד לארבע. יהודי ניקולסבורג התחייבו לשאת בתשלומי החלק הרביעי מכל המסים וההוצאות של תושבי העיר. תמורת תשלומים אלה הובטח באיגרת הנ"ל "לתת להיהודים בשעת חירום ובזמנים אי־שקטים מקלט בתוך חומות העיר גם הזכות להביא את רכושם דניידי, ושחנתן להם הרשות להכנס לשם, כדי שיוכלו להטמין רכושם במרתפים ובעליות בתי התושבים תמורת תשלומים מועטים. ונוסף לזה שיוכלו לאכסן את עצמם עם משפחותיהם בעיר ושיהיו מוגנים על צד היותר טוב על ידי תושבי הנוצרים". עם כל זה דרשה לשכת החצר בשנת 1644 מיורשי היהודי העשיר יעקב פיסק מניקולסבורג, נוסף לתשלומים הנזכרים, הלוואה של עשרת אלפים זהובים.

אחרי שנצח שר הצבא השוודי טרטנסן את בשנת 1642 את צבא הקסרי בקרב על יד ליפציג המשיך במסע הנצחון שלו למוריביה. מטרתו היתה עיר הבירה ברין, כל הערים שנמצאו בדרכו נכנעו בלי התנגדות וביניהן גם ניקולסבורג. שנה שלימה — מאסרו חג של פסח שנת ת"ה עד ר"ח אייר ת"ו — היתה ניקולסבורג תחת שלטון שוודי. לפי המשוער עלה אז חלק משכונת היהודים באש. ביחוד סבלו יהודי ניקולסבורג, שמצאו את פרנסתם כרוכלים שסבבו בכפרים הסמוכים או אלה שהציעו את סחורתם לצבא שחנה בניקולסבורג והסביבה. רבים מהם נלקחו על ידי הצבא בשבי ורבים גם נהרגו על ידם.

סיום מלחמת השלושים בשנת 1648 הביא אמנם שלום על ארצות אירופה המערבית, אולם בהיסטוריה שלנו הביא הוא השמדה וכליון על היהודים במזרח אירופה. בשנות ת"ח ות"ט התחילה התקוממות הקוזאקים נגד הפולנים ונסתיימה בהשמדת קהילות יהודיות שלימות על נשיהן וטפן. יהודים רבים שנמלטו ממות מצאו מפלט במוריביה וחלק גדול מהם בא לניקולסבורג. שמות משפחות כמו פולק, פוֹלַאק, קרקאור, למברגר, לבוב, קוזאק, קאלישר וכו', שאנו פוגשים לרוב אצל יהודי מוריביה, עדים הם לפרעות אלה, שהתחילו בשנת 1648 ונמשכו עם הפסקה קצרה עד שנת 1656.

גם גירוש היהודים מווינה ואוסטריה התחתונה והעליונה על ידי ליאופולד הראשון בשנת ת"ל (1670) גרם לריבוי האוכלוסיה של יהודי ניקולסבורג. בזרם בלתי פוסק נהרו "גרושי ווינה" בהמוניהם למוריביה. ניקולסבורג השוכנת על גבול אוסטריה קיבלה את החלק הארי של הפליטים. משפחות נכבדות של

קהילת ווינה לפנים, כמו משפחות אוסטרליץ, פישהוף, אורבאך, פולין, גולדשמיד וחלק חשוב ממנהלי הקהילה ורבניה מצאו אז מקלט בניקולסבורג. תחילה התייחסו פליטי ווינה אל מקום מגוריהם החדש בקהילת ניקולסבורג כאל דירת ארעי. קשרי אהבה ומסחר עם אוסטריה ארץ גירושם היו חזקים. הם חיו בתקוותם שזמן נדודם בניקולסבורג לא יארך, משום כך התיחדו בתוך תחומם ולא התערבו בין אחיהם תושבי ניקולסבורג. מנהיגם ר' הירץ קומא היה גם בא כוחם לגבי השלטונות והמליץ בינם ובין הנסיך דיטריכשטיין. יחס מוזר זה מצד פליטי ווינה עשה רושם רע על שלטונות ניקולסבורג וסיכן את מצבם שם. בדין וחשבון שמסרו השלטונות לנסיך מתוארים פליטי ווינה "כאנשים ההולכים בשרירות לבם ואינם מצייתים לשום אדם". הנסיך הסכים להחלטת השלטונות להוציא פקודת גירוש על פליטי ווינה לתחילת החורף שנת 1674. ר' הירץ קומא הצליח בהשתדלותו אצל הנסיך לדחות את מועד הגירוש. בתזכיר שהגיש הוא לנסיך בדצמבר שנת 1674 בשם פליטי ווינה העיז לבקש את התערבותו של הנסיך אצל החצרנית הראשית של הקיסר, הארכי־דוכסיה מאינסברוק — שאינה רוחשת שנאה להיהודים, למען תשתדל אצל הקיסר שירשה להם לשוב לווינה. עבור טרחתו של הנסיך מבטיחים פליטי ווינא לשלם לו הרבה אלפי זהובים ולקנות מדי שנה בשנה מאת נתיני הנסיך ארג בסכום של עשרים אלף זהובים. ברם לאחר התייעצות עם שלישו הראשי של הנסיך הסכימה מרבית פליטי ווינה להשבע אמונים לנסיך ולקבל רשיון התיישבות בניקולסבורג. בשנת 1675 ניסו פליטי ווינה בניקולסבורג מחדש לקבל את הרשיון לשוב לווינה, אך פעולתם לא הוכתרה בהצלחה. אחרי שכל מאמציהם לחזור לווינה לא הצליחו השלימו הפליטים עם גורלם. הם נשארו אזרחי הנסיך מבית דיטריכשטיין והתערבו בין שאר אחיהם יהודי ניקולסבורג. אולם תשלומי דמי החסות למשרד הכספים של הנסיך, שהתחייבו פליטי ווינה לשלם בסכום של 1—4 רייכשטאלר בכל שנה, פסקו רק בשנת 1700.

בימי המצור הראשון של הטורקים על ווינה בשנת 1663 הגיע צבא טורקי עם חילי בני בריתם לניקולסבורג. הגדודים פשטו בעיר, שרפו, שדדו והחרימו הכל, היהודים שנשארו בניקולסבורג לא הופלו אז בסבלם לרעה משאר תושבי העיר.

בשנת 1683, בימי עליית הקרוצן — צבא אונגארי פראי שנלווה אל הגראף טעקעלי במלחמתו שכם אחד עם הטורקים נגד הקיסר מאוסטריה—על מוריביה, הגיעה עת צרה להרבה קהילות; ביחוד סבלו יהודי קהילת אונגאריש-ברוד. יהודי ניקולסבורג לא נפגעו אמנם ממאורע זה במישרין, אולם אלה שהתפרנסו מהרוכלות וביקרו בכפרים הסמוכים למקומות החזית שילמו בחייהם.

אחרי כיבוש העיר בלגראד בשנת 1688 על ידי הגרמנים נמלטו יהודי העיר לאוסטריה וחלק מהם התיישב בניקולסבורג.

גידול האוכלוסיה היהודית במוריביה, ביחוד בעקבות ההגירות הרבות

מן הארצות הסמוכות, עורר התנגדות מצד השלטונות. בשנת 1681 יצאה פקודה מאת הקיסר המציינת, כי בתקופה קצרה נתרבו היהודים במדה גדולה למורת רוחם של התושבים ומטעמים נבונים יש להמעיט מספרם. הפקודה קובעת, שבכל הארץ יקנו זכות ישיבה ליהודים לפי מספר הבתים, שהיו להם בכל יישובי הארץ בשנת 1657 — הזמן שלפני הגירת פליטי ווינה למורביה. יש גם לדאוג לכך שמספר יהודי מוריה לא יעלה על המספר של שנת 1657. שאר היהודים יגורשו מן הארץ.

ניקולסבורג, שקיבלה באופן יחסי את רוב הפליטים, נמנית, כנראה, בין הערים שלא מילאו אחרי הפקודה בקפדנות יתרה. בפריביליגיה שניתנה ליהודי ניקולסבורג על ידי הנסיך וולטר פראנץ קסַוֶר מדיטריכשטיין (שנת 1664—1708) נאמר בין השאר בהדגשה מפורשת: „שהיהודים גרים פה הרבה שנים עוד מימי המושלים הקודמים זמן רב... מצאו מחית נפשם ומשלח ידם בשלוה ובטחון. הזכויות ישארו להם בלי שום מניעות ועיכובים ויש להגן עליהם מפני אי־יושר שיקרה להם... ובלי החלטה ארצית לא יגורשו לעולמי עד מעיר זו ניקולסבורג אלא אם יעשו מעשים רעים כנגד הנוצרים או שיעיזו לעשות מהפכה כנגדנו וצאצאינו".

הצפיפות הגדולה שהיתה בבתי יהודי ניקולסבורג הכבידה עליהם ביותר. ברשימה שנערכה בניקולסבורג בשנת 1657, שנים אחדות לפני גירוש ווינא, נמנו שם מאה ארבעים ושש משפחות יהודיות — וביניהם חלק גדול שנתברך בבנים רבים. משפחות אלה גרו בתשעים ושמונים בתים (דירות). בתנאים כאלה אין להתפלא שהתפשטו ביניהם מפעם לפעם מחלות שונות. בשעת מגפות שפרצו בניקולסבורג מזמן לזמן היו חיי היהודים בסכנה רצינית. בשנת 1680 פרצה מגפה גדולה. הנסיך פרדינאנד יוסף מדיטריכשטיין (1636-1698) נקט בצעדים הנחוצים כדי למנוע בעד התפשטות המחלות. ליהודי המקום ניתן מאת הנסיך רשיון מיוחד לבנות להם בית חולים משלהם, שיעמוד לרשותם במשך ימי המגפה. בית חולים זה עלה באש בשעת השריפה הגדולה בשנת תע"ט. בהזדמנות מאוחרת, בשעת המגפה בשנת 1739, חידש להם הנסיך קארל מקסימיליאן מדיטריכשטיין (1738-1784) שוב את הרשיון, לבנות להם „על בית עלמין שטח א' מחדש והוא ששה חדרים שיהיו נקראים לעזרעט (בית חולים) כפי פרייולען (פריביליגיה) מאדונינו הדוכס הגדול ירום הודו כתוב וחתום, ואין שום אדם יהיה מי שיהיה רשאי לדור בתוך חדרים הנזכרים לעיל הן דרך ארעי ומכל שכן בקביעות, רק להיות תמיד פנוי עד שיהא מן הצורך חס ושלום על כל צרה שלא תבוא".

בשנת המגפה 1680 היתה השירות והטיפול בחולים היהודים בידי מטפלים ומשמשים יהודיים. בנובמבר שנת 1681 הוציא הנסיך פרדינאנד יוסף דיטריכשטיין פקודה האוסרת ליהודים להשתמש במחלתם במטפלים ומשמשים יהודים. הוא מסתמך כביכול על העובדא, שיהודי ניקולסבורג אף פעם לא

היו להם מטפלים משלהם. אמנם במשך המגפה הורשו להם מטעמים מובנים, לבקש טיפול רפואי אצל מטפלים יהודים, בכדי שלא ישארו בלי שירות רפואי. אולם מכיון שמטפלי ומשמשי החולים הלא-יהודים, התחייבו בכתב, לטפל בחולים יהודים גם בזמני מגפות תמורת תשלומים קטנים, לפיכך מטיל הנסיך על כל יהודי ניקולסבורג את החובה, לבקש עזרה רפואית בכל הזמנים בלי יוצא מן הכלל — גם בשעת מגפות, אצל השרות הרפואי הלא־יהודי בלבד. את המטפלים היהודים יש לפטר מיד והעובר על זה יקנס בעונש חמור.

מצב הנקיון בשכונת היהודים היה משמש עילה לתלונות מצד אנשי הכהונה הנוצרית. במכתב קובלנא שהגישו בשנת 1688 מתארים הם את הרפש והטיט שבשכונת היהודים ומצביעים על הקושי ואי-הנעימות שנגרמים על ידי זה לכומר בשעת הלווית המת. וביחוד על ידי ה„אספסוף" היהודי העומד שם ומביט עליהם בלעג זדוני. ומכיון שליהודים יש הרבה סוסים על כן מציעים הם לשלטונות להכריח את היהודים לסתום את השוליות וביצות המים בשכונת היהודים ולהגביה את הריצוף. הנסיך דיטריכשטיין רצה בהזדמנות זו לפתור את שאלת הביוב בניקולסבורג בדרך כלל ופקד על העירייה להוציא לפועל את תכנית הביוב והתיעול. אולם ביצוע התכנית היה כרוך בהוצאות גדולות ולא העירייה וגם לא קהילת היהודים רצו לקבל עליהם את נטל ההוצאות והשתדלו לדחות את העניין. אולם הנסיך, כדי שלא לעכב את ביצוע התכנית, פקד על העירייה לתרום להוצאות הביוב שני שלישים וקהילת היהודים השתתפה בשליש אחד. בשנת 1708 השיגו יהודי ניקולסבורג מאת הנסיך פרנץ וולטר קסֶר מדיטריכשטיין אישור הפריביליגיה משנת 1912 עם שיפורים חשובים. לעניין המסים נתחלקו יהודי ניקולסבורג על יסוד הפריביליגיה לשלוש כתות: כתה א, העניים, שילמו 3 רייכשטאלר; כתה ב, הבינונים — ארבעה רייכשטאלר; והכתה השלישית, העשירים — 12 רייכשטאלר.

עת צרה באה על יהודי ניקולסבורג בעקבות השריפה הגדולה שפרצה בשכונת היהודים ביום ה', כ"ח לחודש אב שנת תע"ט. בגלל אי־זהירות התלקחה אש בשכונת היהודים בביתו של מאיר דייטש ובמהירות בלתי רגילה הקיפה השריפה בזמן קצר כמעט את כל בתי השכונה „ונשרפו כל בתי עירינו ואת כל מחמדינו ונמס לבבינו בחורבן בית מקדש מעט בית תפארתינו, בתי כנסיות ובתי מדרשים, בתים מלאים כל טוב, ספרים ופנקסאות לא נשאר רוח בקרבינו". מניעת החפשטות הדליקה נתקלה במחסור המים, שיש לזוקפו בחלקו הגדול על המושל, הנסיך דיטריכשטיין. בשכונת היהודים היה מורגש מאוד מחסור במים. שפך מי תעלת העיר היה נמצא בשכונת היהודים. בעד שימוש במים אלה שילמו יהודי ניקולסבורג מס המים, חמשים זהובים לשנה, לקופת הנסיך. למרות זאת פקד הנסיך — חדשים אחדים לפני התפרצות השריפה, להעביר את שפך מי התעלה משכונת היהודים ולהכניסו—לשם השקאה

נוחה—לתוך גינתו. בגלל זה נשארה שכונת היהודים בלא מים, ובשעת השריפה היו יהודי השכונה נטולים כל אמצעים לכבות הדליקה. כל היהודים, שנשארו ללא קורת גג לראשם, אין לתאר. האוכלוסיה הלא־יהודית לא הראתה השתתפות בסבל היהודים וגם לא הגישה להם שום עזרה. להיפך, התושבים הנוצרים עוד שמחו לאידם וניצלו את אסונם לשדוד מכל הבא בידם, ואף הפריעו אותם בעבודות הכיבוי. שתדלן המדינה של יהודי מוריביה, ר' ליב אהרן, פנה לשלטונות בברין וביקש להגן על יהודי ניקולסבורג מפני האספסוף הפרוע. השלטונות נענו לבקשתו ושלחו משמר חזק להגנת היהודים הנשרפים. אולם עזרה זו העלתה את חמתו של קצין-הנסיך, שראה במעשה זה הטלת חשד ואי־אימון בשלטונות המקומיים. כשהופיע לפניו ראש הקהל שלמה דייטש להודיע לו על העזרה שבאה מברין צווה הקצין לשים אותו במאסר בשל חטאו שפנה לברין בלי התייעצות מוקדמת עם השלטונות בניקולסבורג. את הצבא שבא מברין לעזרת יהודי ניקולסבורג החזיר כלעומת שבא. חלק גדול מיהודי ניקולסבורג ברח לכפרי הסביבה. שרידי הרכוש והכסף שהצילו מהשריפה נשדדו ונגזלו מהם בדרך בריחתם. גם רב המדינה, ר' בערוש אשקלוס, חתנו של ר' שמשון וורטהיימר מווינה, היה בין הבורחים. הוא נעצר על ידי בריונים ואספסוף ושוחרר רק תמורת תשלום גדול. סוף סוף הודיעו מנהיגי הקהילה לשלטונות בברין על כל התלאות והצרות הנגרמים להם באשמת קצין-הנסיך. השלטונות בברין שלחו לקיסר בווינה תזכיר מפורט על כל הענין, בפקודה מיוחדת מ-25 באוגוסט שנת 1719 צווה הקיסר לחקור את כל הענין ולהגיש עזרה ליהודים. ראש הקהילה שוחרר מהמאסר ומצב היהודים נשתפר במקצת, אולם בפקודה זו נקבע שעם חידוש בנין השכונה אסור ליהודי ניקולסבורג להוסיף על מספר הבתים שהוקבע על ידי החלטת מועצת המדינה. על השלטונות הוטלה החובה להשגיח על זה. למרות הוועדות הרבות, שנבחרו על ידי השלטונות בקשר עם התכנית לקומם את שכונת היהודים מחדש, נתעכב הבניין זמן רב והיהודים הוכרחו ללון גם בחורף הקשה תחת כיפת השמים. לעזרת יהודי ניקולסבורג תרמו קהילות רבות סכומים גדולים. קהילת פרנקפורט לבדה תרמה 1400 זהובים. בהגשת עזרה לקומם מחדש את חרבות השכונה היהודית הצטיינו ביחוד יהודי ווינה ובראשם סוכן החצר הראשי (Oberhoffaktor) ר' שמשון וורטהיימר. הנסיך דיטריכשטיין עיכב מזמן לזמן את ביצוע תכנית הבניין. יהודים שהתחילו בבניין בתיהם נאסר עליהם להמשיך בעבודת הבניין. חלק של בתים שבניינם כמעט נגמר נהרס בפקודת הנסיך עד היסוד. סיבת עיכובים אלה היתה המגמה הפרטית של הנסיך, להעביר את כל השטח הרחב של שכונת היהודים לרשותו. לבניין בתי היהודים הוקצה שטח אחר, שאף הוא היה בעצם רכושם של היהודים. אולם יהודי ווינה, שהוכיחו מאז ומתמיד את ידידותם כלפי יהודי ניקולסבורג, לא נחו ולא שקטו. לפי בקשתם מינה הקיסר ב־2 במאי שנת 1720 וועדה מיוחדת, שתחקור את המצב במקום ותמסור את הדין וחשבון לווינה. ר' שמשון וורטהיימר ניסה בהזדמנות זו

אמצעים שונים כדי להקל על הצפיפות ששררה בשכונת היהודים ולתכלית זו ניהל משא ומתן לשם הרחבת השכונה על ידי קניית מגרש גדול בקרבתה. הוא פנה בתזכיר להקיסר ובו הוא מבקש רשיון לקניית מגרש זה. הוא מצביע על הסכנה הכרוכה בצפיפות השוררת בשכונת היהודים גם לאוכלוסיה הנוצרית. בין השאר מסתמך הוא גם על העובדא שלמרות כל ההגבלות לרכישת קרקעות, ניתן לו, לוורטהיימר, הרשיון לקניית קרקעות בפרנקפורט ובווינא. אולם מועצת עיריית ניקולסבורג התנגדה לקנייה זו ומיהרה לרכוש מגרש זה לעצמה, על ידי כך סוכלה כל התכנית להרחבת השכונה. לעומת זה הצליח ר' שמשון וורטהיימר בהשתדלותו, לפחת ליהודים שהתחילו בבניין הבתים את האפשרות להמשיך בעבודת הבניין. למרות התנגדותו של הנסיך ניתנה בפקודת הקיסר מאוגוסט 1720 הוראות לוועדה לתמוך בבקשת וורטהיימר. בפקודה אחרת מנובמבר שנת 1721 נאמר שהיהודי הפולני, סוכן-החצר הראשי שמשון וורטהיימר, הלווה ליהודי שלמה דייטש מניקולסבורג מעות לבנין ביתו מחדש. ומכיון שלשלמה דייטש נאסר להמשיך בבניין ביתו אין ביכולתו של שמשון וורטהיימר לרשום את המשכנתא בפוח הקרקעות. על כן מצווים השלטונות להביא בחשבון נסיבות אלה ולהתיר לשלמה דייטש להביא את בניין ביתו לידי גמר. אחרי השתדלויות רבות גמרה וועדת החקירה את עבודתה. יהודי ווינה הגישו את עזרתם ליהודי ניקולסבורג גם במלחמתם בעד זכויותיהם בתוך וועדת החקירה. מגבד נציגי יהודי ניקולסבורג הופיעו לפני הוועדה גם שני יהודים מווינה: יצחק נתן אופנהיימר והירץ ליהמן. סוף סוף באו היהודים לידי פשרה עם הנסיך. בתי היהודים שהיו בתוך חומת ארמון הנסיך נהרסו ונבנו במקום אחר. כמו כן נעשו גם שינויים אחרים לטובת הנסיך. היהודים, שבנו את בתיהם סמוך לארמון הנסיך, הוכרחו להתחשב בבניין בתיהם בכל אמצעי הזהירות, כדי למנוע סכנת דליקה מארמון הנסיך. הם התחייבו לבנות גגותיהם מלבנים, לא לקבוע את הארובות בצד הפונה לארמון וכדומה. ליהודים נאסר להוסיף בבתיהם על מספר החדרים שהיו להם לפני השריפה. התחדשות השכונה התנהגה בהשגחת השלטונות ועל פי התכנית שנקבעה בפקודת הקיסר מ-2 בפברואר 1721. בקפדנות השגיחו על ביצועת הפקודה, האוסרת להוסיף על מספר הבתים שלפני הדליקה. כסוי הוצאות וועדת החקירה נגבה, על פי פקודה מ-2 במארס שנת 1723, מיהודי ווינה בהסתמכה על העובדא שהוועדה נתמנתה כתשובה לתלונות של יהודי ווינה. היהודים, שמגרשיהם הוחרמו על ידי הנסיך, קיבלו, בתוצאת הפשרה, מגרשים אחרים תמורתם. עכשיו תמך הנסיך בידי יהודי ניקולסבורג בבניין בתי השכונה. הודות לאדיבותו של הנסיך קיבלו היהודים ממחצבת אבנים שלו את חלק האבנים הנחוץ לבניין ללא תשלומים.

הפריבליגיה של יהודי ניקולסבורג ושאר איגרות־חסות עלו באש בזמן השריפה הגדולה. הנסיך הסכים לחדש להם כל הפריבליגיות שהיו להם עד

פרוץ השריפה. ובאשר לשימוש בשפך מי התעלה הוחזר המצב לקדמותו, כלומר שפך מי התעלה הועבר שוב לשכונת היהודים. עבור השימוש במים שילמו היהודים מס בגובה שהוקבע בפריבליגיה. אולם השלטונות התחייבו במפורש לא להשתמש במים אלה בכלל, רק להשאירם לשימושם היחידי של יהודי השכונה.

לאט לאט שבו החיים, לאחר השלמת בניין הבתים בשכונת יהודי ניקולסבורג, למסולם הרגיל. אולם ריבוי היהודים במורביה, ביחוד בעקבות ההגירה מפולין בשנות ת"ח ות"ט והגירוש מווינה בשנת ת"ל, היה למורת רוחם של השלטונות המקומיים. הם הגישו מפעם לפעם כתבי שטנה וקובלנות לווינא, תיארו את הסכנה הגדולה הנשקפת לאוכלוסיה הנוצרית. הצביעו על הקהילות הקיימות ההולכות ומתרבות. במקומות רבים נוסדו אף קהילות חדשות. הם דורשים לאחוז בצעדים הדרושים כדי לעצור בעד ה"סכנה". ההפרזה בתיאור הסכנה היתה בולטת כל כך עד שאף הקיסר קארל הששי, שהיה ידוע כשונא ישראל מובהק, דחה את בקשתם. יתר על כן: הקיסר אישר ליהודי מוריה את חופש המסחר והמלאכה ללא הפרעה. אולם לבסוף נענה הקיסר ללחצם של השלטונות והוציא בשנת 1726 פקודה המגבילה את נישואי היהודים במוריה. רק אלה שביום הפקודה (24 אוקטובר שנת 1726) היו נשואים או אלמנים הם לבדם נחשבים לפי החוק לבעלי משפחות. גם לאחד מבניהם הורשה לייסד משפחה ואילו לשאר הבנים נאסר להתחתן. במקרה של חיתון מאבד הוא את זכות ישיבתו. החתן—קובע החוק — עליו להיות לא פחות מבן שמונה עשרה והכלה — לא פחות מחמש עשרה. בצעדים אכזריים כאלה חשב הקיסר להמעיט את מספר היהודים במוריה. בשנת 1734 הצליח רב המדינה רבי ישכר בערוש עשקלס לבטל את הגזירה. הצלחה זו עלתה ליהודי מוריה בסכומים עצומים. כל הקהילות התחייבו להשתתף בהוצאות ובראש וראשונה ניקולסבורג — אם הקהילות.

שנים של פורענות, תלאות וגזירות אכזריות השתרגו על יהודי ניקולסבורג תחת ממשלת מאריה תיריזיה (1740-1780). סבל היהודים התחיל מיד בראשית מלכותה, בימי מלחמת שלזיה הראשונה (1740-1742). הם נאשמו בבגידה במולדתם, בהגשת עזרה לצבאות הפרוסים וכדומה.

בכרוניקה היהודית מאותו זמן נמצא תיאור מלא של הצרות והסבל שבאו על יהודי מוראביה וניקולסבורג במשך מלחמת הירושה. התיאור נכתב בחרוזים, משובץ בביטויים מן התנ"ך, התלמוד והמדרשים וכו'. כדאי להביא כאן את הקטע המדבר על כיבוש העיר ניקולסבורג על ידי הפרוסים:

"ט"ז אדר ראשון באו הפרייסן לכאן ניקלשבורג כאשר ינטו צללי ערב, שנים עשר מאות איש שלופי חרב. ואל השער לא באו רק היענראל (הגנרל) עם שלשים איש, ולא דיבר קשות ולא שום דבר ביש, ושלח בעד השופט וראש עירין, וביקש מאתם מקום-ללון על איזה ימים בדברי ריצוי ולא

כמזהירין. וחזר היענראל חוץ לשער, ובא עם כל עמו ולא עשו שום נזק וצער. ומושלי השררה והעצה וגם ראשי הקהילה קבלום בפנים יפות... ואחר ביאתו כמעט שני שעות, תבע מיהודים וערלים הרבה מעות. ובאו אליו הראשים וטובים, ותבע מקהל יהודים שלשים אלף זהובים. ובאם לאו יתן רשות לפלינדרן (לשדוד) ושאר התראות שהתרו בנו, עד שמתוך אימה אמרנו רוצים אנו. ובקשנו מאוד והורדנו אליו דמעות, להקל מעלינו עול נתינת המעות, עד שבא בהשוואה, לששת אלפים באה. מלבד שארי הוצאות שלא כסדרן... וצריכין ליתן עוד ששת אלפים זהובים, וכל זאת בדברים חביבים.. וגם כל הסוסים מרחוב היהודים נטל, עד עש"ק, ג' אדר שני הלכו מכאן ויצאו מכאן וגזירתו בטל. בין כך ובין כך היינו במצוק ובמצור, ובבית הוכרחנו להיות עצור... ולא יכלו היהודים לילך אפילו מחצר לגינה. ואי אפשר לשום נפשם בכפם, להמציא מזון לנשיהם וטפם, בעבור הגייסות המצויים בכל עיר, ובפרט כי קול המון אומרים היהודים חייבים ביעור. ועלילות שקר עלינו מעללים, ויתנו אותנו כמרגלים, באמרם שמרצונם נתנו להשונא ממון רב. ומרגלא בפומייהו המלך פרייס, הוא ליהודים לאב... זאת ועוד אחרת קשה הימנו בקום עלינו היענראל זעהר, מזרע עמלק, הוא פקד פקודה ראשונה, שלא יתנו לשום יהודי בברין מקום לינה... מעת לעת ומפקודה לפקודה ממעט והולך, כנוס כל היהודים אשר סביב לברין סחורות מוליך. וכנסו כל היהודים הנמצאים... והיהודים ההם הלכו לפי תומה, ולא ידעו מהפקודה מאומה, והיו צריכין לעשות מלאכה ולגרוף רחובות ושווקים, עד שנשברה מרפקתם ולא יכלו להקים. וגם בשבת קודש עבדו עבודה קשה, ולא היה להם מנוחה. וקול המון הולך וחזק בקלא דלא פסיק, פקד וגזר (הגנרל)... ליתן סך חמשים אלף זהובים במעט ימים, ובאם לא יכתב לאבדם ביד קמים, ובאשר שעם זקסין וגם הפרייס סביב לברין שכב ורבץ, לא היה לו ליענראל דרך לשלוח הפאטענטען (הפקידות) לכאן ניקולשבורג כי אם לבאסקוויץ, ולשם שלח אותן המגילות, והם שלחום לכל הקהילות. עצם היום היה בשבת קודש... סמוך לימי פורינו וחללו שבת אחת ולא יכלו להתמהמה. ושלחו בשבת רוכב על גבי בהמה ושם נפשו בכפו ורכב לרוסטיץ היכא דשכיח הזיקא (מצד הפרוסים שחנו שם), והפאטענט קשורה לו בחיקו. מרוסטיץ שלחו לכאן ניקולסבורג ולא עכבו אפי' רגע אחת. וביום א' בבקר י"ב אדר, באו לכאן ניקולסבורג".

במכתב זה מודיעים יהודי בוסקאוויץ אודות גזירת הגנראל פראנץ פון סעהר מ-14 במרץ 1742, שפקד להעניש את יהודי מוריביה בעוון „בגידה" במולדת ובמלכה, בתמכם בצבא הפרוסיים על ידי סיוע כספי ושירותים אחרים. הגנראל פקד על יהודי מוריביה לסלק בברין עד העשרים למרץ את הסכום של חמשים אלף זהובים במזומן. באם הכספים האלה לא יסולקו עד הזמן המיועד — נאמר בפקודה — אז יהרגו כל יהודי מוריביה, וכל רכושם יהיה לביזה. בצוו מיוחד מטעם שלטונות ברין הוטלה החובה על קהילת בוסקאוויץ

להודיע את תוכן פקודה זו לכל הקהילות במורביה וכן לרב המדינה, רבי בערוש עשקלס, היושב כעת בווינה. הגנראל סעהר — בתשובתו ליהודי מניקולסבורג שביקש רשיון לבקר בעיר ברין—מאיים על יהודי מורביה שלא יעיזו לבקר בברין, כי יענשו במיתה על ידי תליה, הם ורבם.

קהילת ניקולסבורג פנתה בתזכיר לגנראל סעהר, בו היא מבקשת לדחות את זמן התשלומים לשבועיים. מטעמי זהירות, שלא יפול התזכיר בידי הפרוסים החונים בדרכים המובילים לברין, נשלחו שני שליחים בשתי דרכים וכל אחד עם תזכירו בידו. אולם שני השליחים שבו ריקם: אחד נתפס על ידי הפרוסים ורק על פי נס הציל את נפשו והשני שב כלעומת שהלך, מכיון שראה שאין אפשרות להגיע לברין. מלבד זה פנתה קהילת ניקולסבורג גם אל יהודי ווינה, בעלי ההשפעה בחצר-המלכה, שישתדלו אצל המלכה בדבר ביטול גזירת סעהר. באגרת ששלחו יהודי ניקולסבורג למנהיגי קהילת ווינא הם ממלאים ידם, לנהל משא ומתן עם המלכה בשמם—בשם קהילת ניקולסבורג. יהודי ניקולסבורג קיבלו גם ערבות „עבור כל בני המדינה, יהיה מה שיהיה כל הנתינה". המכתב למנהיגי יהודי ווינא „נשלח על ידי אחד מתושבי קהילתינו ועוד שלחנו שטאפעט (רץ) אחריו, פן יקרא אסון ח"ו בדרך. ועוד שלחנו אחר כך אנשים מסוימים ומהוגנים למהר הדבר, ולדבר על לב הקצינים, ואל יתעצלו מלהשיב אותנו דברי נחומים. ואנחנו לא נתעצל בתפילות וצומים, וברכנו להם ברכת כהנים, וכולם בדמעות אמן אחריהם עונים".

יהודי ווינה שהגיעה אליהם הידיעה המעציבה נתאספו ופנו לעזרת הרוזן משה אגילאר.

הרוזן משה דיינו די אגילאר, אנוס ספרדי שלאחר שהתיישב בווינה שב בגלוי אל היהדות, היה מנכבדי הקהילה. הודות לשירותו הנאמן ומסירותו הרבה לקארל הששי תפס עמדה נכבדת בין שרי המלוכה. בתור חוכר מסחר הטאבק באוסטריה היתה לו השפעה גם בימי ממשלת הקיסרית מאריה תיריזיה. בהשתדלותו הצליח להטות לב השרים לטובת יהודי מורביה ובסוף עלה בידו להשיג פקודת הקיסרית להגנראל סעהר המבטלת את צוו הגנראל בנוגע לתשלומי הכספים שהטיל על יהודי מורביה. לביטול הגזירה עזר הרבה גם רב המדינה, ר' בערוש עשקלס, שהיו לו מהלכים בין השרים הקרובים למלכות. בפורים הביא שליח קהילת ווינה את פקודת האורגינאל לניקולסבורג חתומה בידי הקיסרית. גם הביא מכתב אל יהודי ניקולסבורג, שבו נדרשים הם להעביר את פקודת הקיסרית לברין. אולם הדרכים היו משובשות בשל צבאות הפרוסיים שחנו בסביבה. בינתיים התקבצו כבר מבני האספסוף כדי להתנפל על יהודי ניקולסבורג ולהוציא לפועל את פקודתו של הגנרל סעהר. בשעת צרה זו קם ליהודים מושיע ומגן הגנרל בָּרַני, מפקד על צבא ההוסארים האונגארים שחנו אז בניקולסבורג. לאיש-צבא זה, שמשך חסד ליהודים, פנו

מנהיגי קהילת ניקולסבורג בבקשת מחסה מפני האספסוף הפרוע. וביחוד בקשו אותו לעזור להם, להעביר את פקודת-הקיסרית לברין. הגנראל בראני הגן על יהודי ניקולסבורג ופיזר את כנופיות הפורעים. את פקודת-הקיסרית מסר לגדוד הוסארים כדי להעבירה תכף ומיד לברין. העתקות מן הפקודה נשלחו על ידי רצים לכל הקהילות במורביה, חיי יהודי ניקולסבורג ובמורביה כולה היו תלויים בהצלחת ההוסארים להעביר עוד באותו היום פקודת הקיסרית לידי הגנרל סעהר. רגש של אי-בטחון שרר בין יהודי ניקולסבורג, בחשבם אולי לא יצליחו ההוסארים לעבור את קווי הפרוסים "ומה יהיה לנו להראות נגד ההמון עם עלינו להגן". לפיכך לא סמכו היהודים על שליחות ההוסארים בלבד אלא עוד באותו היום, בפורים, שלחו מנהיגי קהילת ניקולסבורג שליחים מיוחדים לווינא עם מכתבים ממועצת העירייה, פקיד המושל והפרובסט המעידים על התנהגותם הטובה של היהודים בימי שלטון הפרוסי; שגם אז שמרו היהודים אמונים לקיסרית "ומה שניתן להשונא לא היה כי אם לפנים, כי בכפיות ונגישות היו אותנו דנים".

ההוסארים, שנשלחו עם פקודת-הקיסרית על ידי הגנראל בראני, הצליחו להבקיע לעצמם דרך, עברו את קווי הפרוסים והגיעו בעוד יום לברין. פקודת הקיסרית נמסרה עוד באותו היום לגנראל סעהר. גם שליחי יהודי ניקולסבורג הצליחו בשליחותם והגיעו בשושן פורים למחוז חפצם — לווינה. שם נתקבלו מיד על ידי הרוזן די אגילאר. מכתבי שלטונות ניקולסבורג עשו בווינה רושם טוב ושינו את דעת חוגי הממשלה לטובת היהודים. רב המדינה, ר' בערוש עשקלס, שגם הוא השתדל להשפיע בחוגי הממשלה בווינה לטובת יהודי מורביה, שלח ליהודי ניקולסבורג מכתב עידוד וחיזוק. סוף סוף הוכתרה השתדלותו של הרוזן די אגילאר בהצלחה גמורה והשיג מהקיסרית אגרת חסות בשביל יהודי מורביה. הפקודה הזמנית של הקיסרית, שנתקבלה בניקולסבורג בפורים, קיבלה עתה תוקף חוקי. באגרת החסות נאמר שהגזירה על יהודי מורביה נעשתה בלי ידיעת הקיסרית ואין לה שום תוקף. שני טופסים מה"שוטץ-דקרט" נשלחו לקהילת ניקולסבורג. שם הועתקו עוד עשרים שנתאשרו על ידי השלטונות. "ולא היה עמוד השחר עולה, עד שעזרת בית הראש הקהל היה מלא, ומכמה וכמה קהילות היו שולחים לכאן שלוחים. הבוקר אור והאנשים שולחו, כל אחד עם "שוטץ דיקרעט" מקום למקום הלכו, גם איגרת שלומים כתבנו להם, לברך שעשה נסים בימים ההם". יהודי מורביה הוזהרו על ידי ראשי קהילת ניקולסבורג לשמור על השוטץ-דקרט בסודות: להיזהר מקטטות ומריבות עם האוכלוסיה הנוצרית; לא לתת שום סיוע לאויב הפרוסי, ביחוד במקומות שעודם תחת ידו. וכן על יהודי מורביה להיזהר מכל התערבות בעניני מלחמה אפילו בדיבור בינם לבין עצמם. על ידי פקודה זו רווח אמנם ליהודים במקצת. אולם המפקד הצבאי הגנרל סעהר ראה בפקודת הקיסרית עלבון אישי וזמם לחדש את גזירת תשלום החמשים

אלף זהובים בתור עונש בגידת היהודים במולדת. הפעם הוציא את זממו בהסכמת הקיסרית.

האוכלוסיה הנוצרית, שחיכתה בכליון עינים ליום שיעשו עם יהודי מורביה כטוב בעיניהם, התחילו להתלקט ולהתנפל על היהודים. „ההוסארן עם ערלים כפריים עשו שלום ביניהם משל לשני כלבים ובאו אל ערי היהודים פתאום ושללו ובזזו בפרהסיא ואומרים שיש להם רשות והרמנא על כך מהמלכות, לשלול שלל ולעשות הפקר כל אשר ליהודים. ואנחנו לא נדע מה נעשה אם מחצר המלכות או מיענראל סעהר יצא הדבר. ובכמה קהילות עברו ושנו ונעשה להם כהיתר, וחרבו קהילות ובתים כחורבת ביתר. ואף עלינו ק"ק ניקלשבורג עבר כוס התרעלה. בשביעי של פסח בעת התפילה באו לרחוב היהודים לערך שלשים בעקין יונגן (אופים) ותחילת ביאתם היתה בעלילה, עשו רשעות ברחוב היהודים וגם איזה חלונות בתים שברו. ועמדו נגדם נערי יהודים וערכו אתם מלחמה ויהודים גברו. מתוך כך באו איזה אנשי מלחמה רוכבים וחזרו הערלים וגם התאספו אליהם אנשים רקים ובא לידי מלחמה ורעש גדול. ועמדו היהודים מנער ועד זקן וכמעט לא נשאר אחד בבית מהמלחמה להיות חדל. והיהודים מתחזקים עצמם במקלות וקרדומות והערלים ואנשי מלחמה עומדים לעומת. וערכו המלחמה זאת ברחוב היהודים וגברו היהודים שנית. איש מלחמה רוכב אחד היה בתוך הבאים. אותו הכו מכת רצח וגם פצעו בו פצעים, גם בזה נעשה לנו נס, שלא נשאר מיד מת. וכמעט שלא פרחה נשמתו, ברחו הערלים ואנשי מלחמה לאדון וואך מיינשטר (ראש-משטרה) שלהם ליתן דתו, על שיהודים המיתו לרכב אחד איש מלחמה, והלכו בזריזות לעשות מיהודים נקמה, ועדיין היהודים עומדים נצבים וגם קמה. והלך הוואך-מיינשטר הוא בעצמו ועמו לערך עשרים איש אנשי המלחמה. ובראות הקצין ראש הקהל לאדון וואך מיינשטר, הלך למולו לקבל פניו, ולדבר אל לבו להיות צדיק ראשון כאיש עניו, ולא הניחו הוואך מיינשטר לדבר ומיד הכהו במקל שבידו, עד שזב דמו על רגלו מעל ראשו וקדקדו. ועמדו היהודים אף לנגד הוואך מיינשטר ומלאו היהודים כעס וחימה, עד שרץ הוואך מיינשטר וחזר לביתו מפני פחד ואימה. וכל הערלים נסו לקולם והלכו להם, כי נפל פחד היהודים עליהם. וגם היהודים הלכו בשלום לאהליהם, ושקטה המלחמה ביניהם, ומכל מקום היינו באימה ופחד, שלא יתקבצו עוד הערלים יחד. והיינו בחיי צער, ואין ביכלתנו ממש לילך לפני השער, כי יצא הקול קלא בישא עלינו בכל המדינה, וגם בעיר מקום המלכות ווינא, לאמר היהודים במלכות מרדו, גם עד לחיים ירדו, וראו מה שעשו היהודים מעשים בישן, ולא עוד שהרגו אנשי מלחמה אשר עליהם כל המלכות נשען. ורבים כאלה דברי שקרים וכזבים, באמרם כל היהודים כלי' ומיתה חייבים, ולכלותינו ולגרשינו היו כל תחבולותיהם. והיינו כשה בין הזאבים ביניהם, עד שפקדה המלכה עלינו, לעשות ערך כסף ביניהם, וליתן חמשים

אלף זהובים, וגם היה קצת זה לפייס היענראל סעהר להקים דבריו הראשונים, לכן אנחנו בנתינת סכום מעות אלו נידונים, וניתן חמשים אלף זהובים מאתנו בני המדינה, לפייס המלכות ועל נפשינו להגינה, ועל קהילותינו ניקולסבורג בא לערך אלפים שני עשר". הכסף נמסר להגנראל סעהר. כשוך חמתו של המפקד סעהר הונח ליהודים.

קהילת ניקולסבורג, אם הקהילות במורביה, דאגה גם להצלתן ולקיומן של שאר קהילות מורביה. בצדק צויין שבשנים הקשות בימי מלחמת הירושה, הצילה קהילת ניקולסבורג את יהודי מורביה מכליון חרוץ שנשקף להם. מכתבים מקהילות שונות במורביה הגיעו לניקולסבורג בבקשת עזרה מהירה. במכתב אחד מיהודי רוסניץ למנהיגי קהילת ניקולסבורג מתואר המצב הקשה שהם נתונים בו בשל מעמסת המסים הכבדה שהטיל עליהם הקומיסר מיכל הרמן גראף פין אלטס. במכתב זה מזכירים הם גם את גזירת הגנראל סעהר „ומתוכם יבינו שהוא הדבר הנוגע לנפשות והכלל כולו". יהודי ניקולסבורג לא התמהמהו כמובן, לבוא לעזרתם.

ימי השלווה, שנקנו ביסורים ובדמים מרובים, לא ארכו ביותר. השמועות על בגידת היהודים בימי מלחמת הפרוסים ועלילת הריגול לטובת הפרוסים, מצאו אצל הקיסרית מאריה תיריזיה אוזן קשבת. אחרי שהוצאה פקודה לגרש את יהודי פראג ובוהמיה ב־18 בדצמבר שנת 1744 החליטה הקיסרית לכלול בגזירת הגירוש גם את יהודי מורביה. בדֶקרֶט מ־2 ביאנואר שנת 1745 מודיעה הקיסרית ש„החלטנו מכמה טעמים חשובים, שלהבא לא נסבול שום יהודי במלכות מורשת בוהמיה ובמרקגרפנטום מורביה. למען אפשר ליהודים את חיסול עסקיהם ניתנה להם ארכה של ששה חדשים – עד סוף יוני. כתום מועד זה על היהודים כולם לצאת מהמרקגרפנטום שלנו, מוראביה וחלילה להם להימצא בגבולה. במקרה של אי־מילוי הפקודה יוצאו בכוח הצבא". הסיכויים להעביר את רוע הגזירה היו קלושים ביותר, ביחוד אחרי שנודע דבר גירוש יהודי פראג, שהוצא לפועל לפי תקנות הדקרט. כל ההשתדלויות וההמלצות הרבות מצד צירי הממשלות השונות לטובת היהודים עלו בתוהו ולא הניעו את הקיסרית לבטל את הפקודה. הילכך התכוננו יהודי מורביה להגירה מארצם. מחוז חפצם היתה אונגאריה הסמוכה. פקודת־הגירוש חזרה ונשנתה על ידי הקיסרית. בפקודה האחרונה מ־8 באפריל 1745 נדרשו היהודים לציין את המקום שאליו מבקשים הם להגר ובפקודה נאמר בפירוש „שאסור להם להתיישב באחת מארצות המורשה של הקיסרית וביחוד באונגאריה". על ידי זה ניטלה מהם תקוותם האחרונה: אפשרות הגירה לאונגאריה. בינתיים חיסלו היהודים את רכושם. „בעשר מדמי שוויו נמכר הכל לערלים, ונשארנו ריקים ודלים". המלווים הנוצרים לחצו עליהם, שישלמו להם את החובות בכסף מזומן. היהודים „ביקשו למכור הבתים לערלים בזול ואין קונה, אפילו בדמי האבנים שבתוכן

ואין עונה, באמרם היהודים יסעו וילכו, וממילא יהיו בתיהם הפקר לכל הקודם זכה".

יהודי מוריביה פנו לרב המדינה ר' בערוש עשקלס, שישב בווינה וביקשו ממנו שיעמוד לימינם בפני הנושים הלוחצים. במצבם הנואש, באין סיכויים ותקווה לביטול הגזירה, השתמשו יהודי מוריביה – ביחוד מנהיגי קהילת ניקולסבורג–בכל האמצעים שבידם כדי להעביר את רוע הגזירה. השלטונות בברין ובשאר ערי מוריביה תמכו בהשתדלות היהודים, העידו על התנהגותם הטובה של היהודים במשך מלחמת הפרוסים ושכל אשמת הריגול אינה אלא דיבה רעה שהוציאו על היהודים. הרב המקומי של ניקולסבורג, ר' משה לבוב, פנה במכתב־בקשה גם לר' בענדיט קלי"ף גומפרץ בנימוגן בהולאנד. ר' בענדיט קלי"ף היה בעל השפעה רבה בחוגי הממשלה בהולאנד. השתדלותו של ר' בענדיט הוכתרה בהצלחה והמינסטריום ההולאנדי פקד על צירו בווינה, ד. בורמניה להשתדל תיכף ומיד בחוגי הממשלה בווינה לטובת ביטול גזירת הגירוש. גם הצירים של אנגליה, טורקיה, פולניה ואנשי הכהונה הנוצרית פעלו לטובת היהודים. המושל גראף ליאופולד דיטריכשטיין מברין עשה יותר משעה שבועות בווינה כדי להניע את הקיסרית לשנות את דעתה לטובת היהודים. התערבות הדיפלומאטים של הארצות השונות היתה למורת רוחה של מאריה תיריזיה, אך עם כל זה לא יכלה להתנגד לדרישתם. ב־15 במאי 1745 הוציאה המלכה פקודה המתירה „לפי שעה" – עד הפקודה הבאה – את ישיבת היהודים בבוהמיה ובמוריביה, הבשורה על ביטול הגזירה הגיעה ליהודי ניקולסבורג מידי רב המדינה בווינה בל"ג בעומר ונחוג בשמחה והילולים. להנצחת המאורע נטבעה בשנת 1745 מטבע־זכרון.

אולם תקות יהודי מוריביה, להגיע לימי שלוה וביטחה לא נתמלאו. מאריה תיריזיה לא וויתרה על תכניתה המקורית לטהר את הארצות המורשות מן היהודים. גם בפקודת ביטול הגזירה הותנה בפירוש שאין זה אלא וויתור „לפי שעה". המלכה השתדלה להיות נאמנה להבטחותיה, אלא שמה שאינו ניתן להגשמה במשך ששה חדשים תיכנה שוב להוציא לפועל במשך שש שנים. במכתב־חוזר מאוגוסט 1746 נדרשים השלטונות במוריביה להציע תכניות לטיהור מוריביה מן היהודים במשך שש שנים. אולם השלטונות לא שקדו על מילוי הפקודה וביצוע התכנית נתעכב. לעומת זה נתחדשה גזירת קארל הששי משנת 1726 בכל החלטיותה. החוק משנת 1752 קובע, שמספר יהודי מוריביה לא יעלה על חמשת אלפים וארבע מאות משפחות. פקודה דומה לזו הוצאה גם על יהודי בוהמיה. אולם במוריביה הקפידו על מילוי הפקודה יותר מבשאר המקומות. זכות הנישואין עברה לבן הראשון, הבכור בלבד. המאושרים, שקיבלו מהשלטונות היתר נישואין, נקראו „פאמיליאנטן". על פי רוב היו מספרי ה„פאמיליאנטן" תפוסים והמועמד לנישואין היה מצפה עד שיחפנה אחד מ„מספרי הפאמיליאנטן" על ידי הגירתו או, מה שהיה מצוי יותר,

על ידי מותו של אחד ה„פאמיליאנטן". ובמקרה זה היו לכל הפחות עשרה מועמדים שהתחרו ביניהם למלא את ה„מספר" שנתפנה. כדי להצליח בהתחרות על המועמד לעבור פרוצידורה מסובכת רצופת מכשולים. הדרך הראשונה הובילה למשרד הקהילה, מכל הצדדים השתדלו להשפיע על מנהיגי הקהילה כל אחד עם המלצתו על „המועמד" שלו. המועמד נבדק בדיקה יסודית אם הגיע כבר לשמונה עשרה ואם הוא בעל רכוש של לכל הפחות שלוש מאות זהובים. משנת 1786 היה על המועמד להוכיח כי עמד בבחינה בקאטכיזם „בני ציון", ספר המיועד כביכול להקנות ידיעות על „הדת והיהדות". מלבד זה צריך היה לשלם לקופת השלטונות תעריף קצוב. מי שזכה להמלצה מצד הקהילה מסר את בקשתו למשרד המחוז ומשם העבירוה למשרד הראשי לברין. רק לאחר שקיבל רשיון מן השלטונות לייסד משפחה, הורשה לרבנים לסדר את הקידושין. הרבנים שסידרו קידושין לזוג שאין לו רשיון לנישואין נענשו לפי חומר החוק. אלה שלא היו להם סיכויים לקבל את היתר הנשואין לא נותרה להם דרך אחרת אלא דרך הנדודים, להגר לארצות הסמוכות, ביחוד לאונגאריה. על היהודים במדינה זו לא חלה הגזירה האכזרית.

הקהילה בתקופת האמנאציפאציה

שינוי במעמדם הפוליטי של יהודי מורביה – ויהודי ניקולסבורג בכלל – חל עם עלותו של יוסף השני על כסא המלכות של אוסטריה (1780-1790). „שליט נאור" זה, שכל שאיפתו היתה שליטה בלתי מוגבלת בממלכה אחידה, שבה לא תהיינה זכויות מיוחדות לשום מעמד אלא זכויות שוות לכל תושבי המדינה, הקדיש את תשומת לבו גם לשאלת־היהודים. גם היהודים נהנו מהתיקונים המרובים שהנהיג יוסף השני. ב„אגרת־הסבלנות", שהוציא בשנת 1782, הוקבעו הרבה הקהלות ליהודים. ברם יוסף השני, יוצר האבסולוטיסמוס הנאור, לא קבע הקלות אלה ליהודים מטעמים אנושיים, כדי להיטיב את מצבם, אלא מפני שקיווה על ידי כך „לעשות את בני האומה הישראלית יותר מועילים למדינה". אמנם חוקי הסבלנות הביאו ליהודים הקלות והנחות מסויימות בענייני מסחר ומלאכה ופרנסתם בכלל. אולם מאידך מקצצים הם בזכויות השלטון העצמי של הקהילות היהודיות ומכבידים על התפתחות החיים הפנימיים של היהודים. גם יוסף השני – ככל קודמיו – ראה ביהודים אנשים המזיקים לענייני המדינה. מכאן הביאור לכך שהחוקים אשר תכליתם היתה להמעיט מספר היהודים אותם השאיר השליט בתקפם. אמנם החוק המגביל את מספר משפחות יהודי מורביה ל־5106 הומתק בשנת 1787 במקצת: מספר משפחות היהודים עם זכות ישיבה הועלה ל־5400. ברם חוקי הנשואים וכל הפרוצידורה הקשה נשארה כפי שהיתה נהוגה ללא הקלה כל שהיא.

היחסים הטובים, ששררו מאז בין האוכלוסיה היהודית ובין בעלי

השררה בניקולסבורג מבית דיטריכשטיין, התמידו. בשנת 1781 ירש את מקומו של הנסיך קארל מקסימיליאן מבית דיטריכשטיין בנו הנסיך יוהאן קארל. בטכס קבלת הפנים, שנערך לנסיך בשעת ביקורו הראשון בניקולסבורג מטעם תושבי המקום, השתתפו גם היהודים.

במלחמת הירושה הבַּבַרית (1778-1779) סבלו יהודי ניקולסבורג הרבה מתיגרת יד הצבא האוסטרי שחנה שם. היהודים הוכרחו להשתתף באיכסון הצבא. הרבה בתי יהודים נתפסו על ידי חיילים. מפקד הצבא לא התחשב ברגשי הדת של היהודים והחרים בשביל הצבא את „בית הכנסת החדש", ששימש להם מחסן-מספוא. היהודים ביקשו להקצות להם במקום בית הכנסת שהוחרם מחסן אחר, אולם לא נענו לבקשתם. רק לאחר כמה חדשים הוחזר בית הכנסת המחולל במצב גרוע ביותר.

הפקודה משנת 1788, המטילה את חובת הצבא גם על היהודים, הסעירה את יהודי ניקולסבורג. החוק, שהרחיב את חובת הצבא גם על היהודים, היה בו לכאורה משום התקדמות. חוגי השמרנים בהנהלת הצבא האוסטרי ראו בחוק זה עלבון למעמד הצבא והתנגדו לו. אך גם היהודים לא השלימו עם החוק החדש. היהודים, שהיו מאז ומתמיד נטולי כל זכויות אזרחיות ורחוקים מענייני צבא ומלחמה, הביטו על חוק זה מבחינת סכנת פריקת עול המצוות. חוק זה הוצא לראשונה לפועל בגאליציה. הכרוניקה מספרת: „הגם שהפקודה עדיין איננה במדינתי, אך איככה אוכל וראיתי, אשר ימצא בני בריתי, כי את כל אלה לא נסיתי, בפרט אנשי ניקולשבורג ראו כל התלאות, לטפל באלה המסעות, שעברו דרך פה כמה מאות... נפשם בהם תתעטף, שלא להתגאל בפת בגם (פתם של גוים) להטעימה, מהם אכלו טריפות וגדולה לגימה, ואל תדין את חבירך עד שתגיע למקומה, אכלו חמץ בפסח ושותים יין נסך, שמירת שבת מדיחים, מהם ספר תהלים עמם מוליכים". בכרוניקה מתוארת גם התלאות שמצאו את החיילים היהודים בחורף הקשה בשנת 1789. הרבה מהם חלו או מתו בדרך נסיעתם. דאגת אנשי קהילת ניקולסבורג לחיילי היהודים מפולין היתה למופת. בשנת 1789 בחודש שבט הוצא החוק הזה לפועל גם במוריביה. הקהילה הראשונה במוריביה, שממנה נלקחו יהודים לצבא, היתה קהילת פוהרליץ על יד ניקולסבורג. אנשי ניקולסבורג התאספו, לטכס עצה כיצד לבטל את „גזירת הצבא". לבסוף בחרו במשלחת, שבראשה עמד השתדלן הידוע ר' קאפל טעבן מפרשבורג. מניקולסבורג השתתפו ר' אהרן לבוב, ר' נפתלי מאר ור' יוסף דייטש, יליד ניקולסבורג, שהיה רב ברוסניץ. המשלחת ערכה תזכיר אל יוסף השני ובקשה ראיון עם הקיסר. בכל בתי הכנסיות בניקולסבורג קבעו יום תפילה מיוחד להצלחת המשלחת. אמנם אנשי המשלחת נתקבלו לראיון על ידי הקיסר, אולם על תזכירם לא באה תשובה. בינתיים מת יוסף השני ובתקופת יורשי כסא הקיסרות, ליאופולד השני (1790-1792) ופראנץ הראשון (1792-1835) התחילה המלחמה עם צרפת,

לפיכך לא בא שום שינוי בפקודת הצבא והיא הוצאה לפועל בכל חומרתה. בשנת 1890 נבחרה משלחת אחידה של יהודי בוהמיה ופולין שתביא את עניינם לפני הקיסר ליאופולד השני. בראש המשלחת עמדו רבני המדינות מבוהמיה ומוריביה והרב מלבוב. הם התעכבו בווינה חודש ימים והצליחו לבטל את „גזירת הצבא", בשנת 1793 ניסו שרי הצבא האוסטרי במוראביה לחדש את „גזירת־הצבא" בשביל יהודי מוריביה, בהסתמכם על חוקי יוסף השני. כתוצאה מזה הוכרחו היהודים לשלם, עבור שחרורם מעבודת הצבא, סכומים גדולים, למרות שפקודת הצבא נתבטלה בינתיים על ידי הקיסר ליאופולד השני. בשנת 1796 נתחדשה שוב „גזירת הצבא" ובחג השבועות נלקחו יהודים בכל מדינת מוריביה לעבודת הצבא. „ומה נורא היה יום מתן תורה, ראו נערים ונחבאו, ובחורים בחורים ונקיקים באו". הסכומים העצומים שהיהודים העלו גם הפעם בעד שחרורם לא הועילו להם וה„גזירה" הוגשמה ביתר הכבדה. עד אותה שנה נלקחו היהודים רק לעבודת עזר ומעכשיו הוכרחו היהודים לשרת בצבא, כמו הלא־יהודים, גם בשדה המערכה. בשנת 1790 בא שר הצבא האוסטרי לוידאן עם מחנהו לניקולסבורג ונתקבל בכבוד גדול. גם היהודים השתתפו בתהלוכה שנערכה לכבודו. דייני העיר ונכבדי הקהילה קיבלו את פניו עם ספרי תורה בידיהם.

בשנת 1809 באה ניקולסבורג תחת עול הכובש—הצרפתים. תושבי העיר, ביחוד היהודים, סבלו הרבה מהגדודים הצרפתים. בהוצאות העיר ניקולסבורג, שהוטלו עליהם על ידי השלטונות הצרפתיים, השתתפו היהודים בסכום של אלף זהובים.

היחסים בין היהודים והאוכלוסיה הנוצרית היו בדרך כלל לא רעים, הגם שמפעם לפעם לא חסרו עלילות שונות שסיכנו את חיי יהודי המקום. בשנת 1795 נתחדשה עלילת רצח. גוי קצב נפל בדרך נסיעתו מעגלתו, והעגלה שהתהפכה נפלה עליו ונהרג במקום. הדבר קרה סמוך לעיר ניקולסבורג. מיד אחרי המקרה נסעו יהודים מניקולסבורג מכפרי הסביבה הביתה. כשהגיעו למקום שנמצא הגוי ההרוג יראו היהודים לגשת אליו מפחד שלא יעלילו עליהם. הם החישו את נסיעתם לביתם ולא גילו מאומה. אולם בהוודע הדבר לשלטונות מיד העלילו על היהודים שעברו במקום והאשימו אותם ברצח הגוי. רק אחרי השתדלות רבה והוצאות גדולות שיחרר אותם בית המשפט בברין, אחרי שהחקירות הרבות הוכיחו ללא צל של ספק שיהודים אלה חפים מפשע.

מהפכת מארס בשנת 1848 ועלייתו של פראנץ יוסף הראשון על כסא המלוכה הביאה גם מפנה במצב היהודים בכל מדינות הקיסרות. התחוקה החדשה מ־25 לאפריל שנת 1848 ומ־4 למארס שנת 1849 מבטיחה שוויון אזרחי וחופש הדת לכל תושבי הארץ ומבטלת את כל ההגבלות של הזכויות הפוליטיות והאזרחיות של היהודים וביניהן גם הגבלות הנישואין וזכות הישיבה.

פרשה מיוחדת ומעניינת בתקופה זו מהוות הקהילות היהודיות האבטונומיות במוראביה עם זכויותיהן הפוליטיות. כתוצאה מהאמנציפאציה הרי נשללו מקהילות היהודים בבוהמיה ובגאליציה האבטונומיה הפוליטית העצמאית שנהנו ממנה עד עכשיו. לעומת זה נשארו במוראביה, גם לאחר שנפלו חומות הגיטו, הרבה קהילות עם זכויות פוליטיות אבטונומיות של עירייה, בדרגה שווה עם העיריות הלא-יהודיות. הסיבה לכך, שבהרבה מקומות במוראביה היוו השכונות היהודיות שטחים נפרדים בכל המובנים מן השכונות הלא יהודיות, עם כל הצרכים הדרושים לעדה נפרדת והותאמו על ידי כך לחוק החדש הקובע זכויות של עירייה בכלל. 27 „עיריות" יהודיות כאלו היו במוראביה וביניהם גם ניקולסבורג. בהתאם למצב זה היתה לעדות יהודיות אלו הנהלה כפולה: הנהלת הקהילה, שמתפקידה היה לדאוג לענייני דת, והנהלת ה„עירייה" היהודית בעלת תפקידים פוליטיים סוציאליים כלכליים וכו'. סידור זה נקבע על ידי החוק האוסטרי משנת 1890. בעקבות חוקי הבחירות באוסטריה נתעוררו בשעת הבחירות מפעם לפעם שאלות קשות סביב עיריות יהודיות אלו, ביחוד במקומות שישבה בהם אוכלוסיה צ'כית (בשנת 1918 נספחה ניקולסבורג למדינת צ'כוסלובקיה החדשה וגורל קהילת ניקולסבורג והעירייה היהודית שם היה כגורל שאר הקהילות והעיריות היהודיות במוראביה. באוגוסט 1918 פורקה על ידי השלטונות הצ'כים העירייה היהודית בניקולסבורג).

בשנת 1848, שנת השגת שוויון הזכויות של היהודים, החלה בשביל קהילת ניקולסבורג תקופת הירידה שלה. בתקופת חוקי ההגבלות למיניהם, גם בזמן הגבלות הנישואין, השיגה קהילת ניקולסבורג את שיא הפריחה בכמות ובאיכות. לעומת זה מסמנת שנת 1848, שנת ההתקדמות הפוליטית, את תחילת השקיעה של קהילת ניקולסבורג העתיקה. הקהילה התחילה להתרוקן מתושביה. הסיבה היא התפתחות התעשיה במוראביה וביחוד זכות הישיבה שניתנה ליהודים בשנת 1848 להתיישב בכל המקומות שבמדינה. התחילה הגירה גדולה מן הקהילות בעיירות הקטנות לערים הגדולות, שבהן הפרנסה מצויה יותר. מצב זה היה בכל קהילות מוראביה. בניקולסבורג נגרמה התמעטות האוכלוסיה היהודית גם על ידי הרכבת. עד לתקופת בניין הרכבת באוסטריה היתה ניקולסבורג מרכז מסחרי חשוב; היא הותאמה לכך תודות למצבה הגיאוגראפי, שהיא שוכנת בצומת דרכים מסחרית חשובה, ושימשה תחנת מעבר המקשרת את ברין עם ווינה. באמצעותה של ניקולסבורג נתרחב ונתפתח סחר החליפין בין אוסטריה ומוראביה. על ידי בניין מסילת הרכבת הישירה ברין-לונדנבורג-ווינה הפסידה ניקולסבורג את חשיבותה בתור מרכז מסחרי ומקורות הפרנסה נתמעטו. התוצאה היתה הגירה גדולה של יהודי ניקולסבורג לערים הגדולות. תנועת האוכלוסיה היהודית מתבטאת במספרים שנשמרו לנו בתעודות הרשמיות של מפקדי האוכלוסיה בניקולסבורג. בשנת 1789 היתה ניקולסבורג בין 52 הקהילות במוראביה הקהילה המאוכלסת ביותר. מספר המשפחות

ה„פאמיליאנטן" היה שש מאות ועשרים. מספר הנפשות היה לכל הפחות 3,500, מלבד הרבה משפחות יהודיות שגרו בלא שיהיו בידיהם רשיונות-נישואים מאת השלטונות.

הטבלא שלפנינו משקפת לנו תנועת האוכלוסיה היהודית משנת 1830 והלאה.

השנה	מספר הנפשות
1829	3237
1836	3520
1847	3670
1857	3680
1869	1917
1880	1139
1890	919
1900	757
1903	778
1908	749
1913	778
1920	573

התמעטות האוכלוסיה היהודית נמשכה בקצב מהיר גם בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השנייה. גרמה לתופעה זו גם רוח־הזמן המודרנית, שבהשפעתה ירדה הילודה אצל האוכלוסיה היהודית במידה ניכרת. חלק מיהודי ניקולסבורג, שהיגרו בתקופה שלפני המלחמה הראשונה, שמו את פניהם לווינה לברלין וללונדנבורג. לאחר שנספחה ניקולסבורג לריפובליקה הצ׳כוסלובאקית התיישבו היהודים גם בפראג. בווינה התחברו יוצאי ניקולסבורג ב„חברת הניקולסבורגאיים", שקיימו קשר עם אחיהם בעיר מולדתם.

במלחמה הקודמת גדלה כבר בשנת 1914 הקהילה בהרבה אלפים יהודים פליטים מגאליציה. השלטונות הביאו המוני פליטים יהודים, שמצאו מקלט במוריביה לניקולסבורג ובנו להם שם צריפים גדולים לדירות. הקהילה היהודית תמכה בפליטים אלה כפי יכולתה. הפליטים מגאליציה לא התערבו בין יהודי ניקולסבורג, התקינו לעצמם בתי כנסיות, בתי ספר („חדרים") ושאר מוסדות דת וחברה. הכל כמנהג מדינתם.

בשנים הראשונות ליסוד הריפובליקה הצ׳כוסלובאקית סבלו היהודים רבות מן המחלוקת שבין הצ׳כים והגרמנים. ניקולסבורג היתה ברובה עיר גרמנית והאוכלוסיה הצ׳כית בה היתה קטנה. יהודי ניקולסבורג אמנם נתחנכו, על פי רוב, תחת ממשלת אוסטריה, על התרבות והלשון הגרמנית, אולם השתדלו לתפוס במחלוקת זו עמדה נייטראלית. באחרונה תמכו, לרגל התופעות האנטישמיות אצל הגרמנים, במיעוט הצ׳כי. על ידי המחלוקת בין

הצ'כים והגרמנים נמצאו יהודי ניקולסבורג תדיר בין הפטיש והסדן. אהדת היהודים ותמיכתם במיעוט הצ'כי עורר רוגז רב אצל הגרמנים ועם כל זה לא השביעו היהודים גם את רצון הצ'כים, שראו ביהודי ניקולסבורג, המשתמשים בלשון הגרמנית, תומכי הגרמנים. קמעא קמעא התחיל הדור הצעיר להסתגל למצב החדש שנתהווה. מספר יהודים מבקרי בתי ספר צ'כים הלך ונתרבה. יהודי ניקולסבורג היו אוהדי הריפובליקה הצ'כית ותמכו בה בנפשם ובממונם. את מסירותם לריפובליקה הראו היהודים במיוחד בשעות הקודרות שבאו על הריפובליקה. בשנת 1938 כשהצ'כים התכוננו להגנת ארצם בפני הפולש הגרמני, שירתו בצבא הצ'כי הרבה יהודים מניקולסבורג ומהם הרבה שהתגייסו מתוך התנדבות. בשנת 1939 פלשו הנאצים הגרמנים לתוך חבל הסודטים וגם ניקולסבורג באה תחת שלטונם. גורל היהודים שלא הספיקו להמלט היה כגורל שאר אחיהם בקהילות האחרות שבמורביה. ברובם הושמדו בעזרת שכניהם הגרמנים. עם הנצחון על הגרמנים בשנת 1945 נוסדה הריפובליקה הצ'כוסלובקית מחדש וניקולסבורג נכנסה בגבולה, אולם הקהילה היהודית העתיקה חוסלה. ברשימת קהילות של מורביה, שנשארו כביכול לפליטה, שהופיע בעתון הרשמי של קהילת פראג מ־1 אוקטובר שנת 1945, נפקד מקומה של קהילת ניקולסבורג. אולם במכתב המועצה הראשית של קהילות היהודים בבוהמיה, מורביה ושליזיה מיום 13.6.46 מודיעים שב־8 לאוגוסט 1945 נתייסדה בניקולסבורג קהילה יהודית ומספר נפשותיה הוא — 49.

ב

עסקי יהודי ניקולסבורג

היהודי באירופה חי בימי הביניים בחלקו הגדול על המסחר, שטח המחיה היחידי, שאירופה הנוצרית הניחה ליהודים. שאר ענפי הכלכלה נשארו בדרך כלל סגורים בפניהם. מצב זה לא נשתנה הרבה גם במאות השנים הבאות. גם פרנסתם של יהודי ניקולסבורג היתה בעיקר על המסחר. ניקולסבורג השוכנת בצומת דרכים היתה עיר מסחרית חשובה. ענפי המסחר של יהודי ניקולסבורג היו מסועפים. בשנת 1593 הרשה להם הארכידוכוס מַטַיאס את המסחר בארג ובדים. רשיון זה אושר גם בשנת 1628 על ידי הנסיך פרנץ מבית דיטריכשטיין. יהודי ניקולסבורג התעסקו גם במסחר הפשתן ובגדים חדשים וישנים ותרמו הרבה להתפתחותה של תעשיית הטכסטיל. בשנת 1612 ניתנה להם מאת החשמן הנסיך פרנץ סארף דיטריכשטיין פריבליגיה למכירת בשר. בפריבליגיה זו הותר להם למכור בשר לאוכלוסיה הנוצרית חוץ מבימי הצום שלהם, שאכילת הבשר אסורה להם מטעמים דתיים. חמורת רשיון זה הוטל על יהודי ניקולסבורג לספק למשרדי השלטונות בניקולסבורג חלב בהמות במחיר זול וגם לארמון הנסיך כחמשים לטרות בשר כל שבוע במחיר זול. במסחר הבהמות והבשר קשור גם מסחר העורות. האיכרים בכפרים הסמוכים

לניקולסבורג היו מגדלי בהמות. מלבד זה היו בסביבות ניקולסבורג מקומות ציד לחיות שונות. היהודים קנו את העורות בכפרים ומכרו אותם בשווקים. מפעם לפעם פרצו מריבות בין סוחרי העורות הנוצרים ומתחריהם היהודים. בשנת 1628 הוציא הנסיך פראנץ מדיטריכשטיין פקודה שלא להפריע ליהודים במכירת העורות. בעקבות קובלנה אחת מצד סוחרי העורות הנוצרים נגד הסוחרים היהודים בניקולסבורג ניתנה פקודה ב־4 פבר. 1633 מאת הקיסר פרדינאנד השני לשלטונות בניקולסבורג למסור בענין זה דין וחשבון. בצוו מ־30.9.93 פקד הקיסר ליאופולד להכריז בבית הכנסת את דבר הפשרה שנתקיימה בין סוחרי העורות הנוצרים והסוחרים היהודים.

בשטח הכלכלה של יהודי מוריה וביחוד של יהודי ניקולסבורג נודעה חשיבות רבה לייצור־ומסחר היין. החלק הדרומי של מוריה הוא ארץ הגפן. ה„שי"א תקנות", התקנון של יהודי מוריה, הקדיש לענף מסחרי זה תשומת לב רבה והרבה תקנות נעשו לסידור תוצרת היין הכשר. בייצור היין ובמסחרו השתתפו יהודי ניקולסבורג במדה רבה. הם היו על פי רוב חוכרים מן הגוים או מן השררה את הכרמים עם הגת וכל מה שקשור לעבודת היין. רק לעתים רחוקות פוגשים אנו בניקולסבורג גם יהודים בעלי כרמים המעבדים בעצמם את כרמיהם. מעמדם זה של היהודים כסוחרי היין הביא מפעם לפעם לידי סכסוכים ביניהם ובין בעלי הכרמים הנוצריים. סכסוך חריף פרץ בעקבות גידול האוכלוסיה היהודית בניקולסבורג וריבוי סוחרי היין היהודים. כתוצאה מריבוי היהודים היתה דרישה גדולה יותר ליין כשר בשביל האוכלוסיה היהודית המקומית וגם לצרכי מסחר עם הקהילות האחרות. בעלי הכרמים הלא-יהודים ניצלו את המצב. הם העלו מפעם לפעם את מחיר היין והשתדלו להכריח את היהודים לקנות אצלם את תוצרתם במחיר מופרז. לבסוף נחתם בשנת 1672 חוזה בין הקהילה היהודית בניקולסבורג ובין העירייה הלא-יהודית, המסדיר את יחסי מסחר היין בין היהודים ובין בעלי הכרמים הלא-יהודים. העירייה התחייבה לספק לסוחרים היהודים משרת ענבים בשיעור של אלפיים דלי יין כשר והיהודים לעומת זה התחייבו לשלם בעד כל דלי משרת ענבים 15 קרייצר יתר על השער הקבוע בניקולסבורג בימי הבציר. לשם כך נבחרה וועדה מורכבת מנציגי העירייה, מן הכפרים שבסביבה, משרדי הנסיך דיטריכשטיין, ראש קהילת היהודים בניקולסבורג ונציגי נכבדי הקהילה. על הוועדה היה לבקר שמונה ימים לפני התחלת הבציר את הכרמים שבסביבת ניקולסבורג ולקבוע את מחיר הענבים. היין, שנדרך ביקבים של בעליה כרמים הנוצריים, נמסר לסוחר היהודי רק לאחר ששילם את דמי המקח במלואם. מדרכי המסחר היה שהיהודים הלוו לבעלי הכרמים הנוצרים כספים על חשבון יבול הבציר הבא והיו מנכים את ההלואה בשעת מכירת הענבים. על ההלואות הללו, נאמר בחוזה, אסור לו ליהודי לקחת רבית. העבריין נקנס בעונש חמור: כל

ההלואה הוחרמה לטובת השלטון. בעלי הכרמים הנוצרים התחייבו למסור לעירייה מיד לאחר הבציר מספרים על כמות הענבים של הבציר, כדי לאפשר ליהודים לספק את תצרוכתם: אלפיים דליים משרת ענבים מכרמי ניקולסבורג. החוזה מחייב את היהודים לקנות את הענבים לעשיית היין הכשר בראש וראשונה בניקולסבורג. במקרה של שנת בצורת או מסיבות אחרות, שאין בידי בעלי כרמי ניקולסבורג היכולת לספק להם את האלפיים דליים הנזכרים, אז קיבלו יהודי ניקולסבורג רשיון מיוחד מאת העירייה לקנות להם את הענבים מבעלי הכרמים שבכפרים הסמוכים לניקולסבורג, הנמצאים גם הם בתחום שלטונו של הנסיך דיטריכשטיין. במקרה שאף כפרי הסביבה אין ביכלתם למלא את תצרוכתם של היהודים, הורשה להם יבוא היין הכשר מחוץ לארץ. אולם למרות כל סעיפי ההסכם ודקדוקיו לא שמרו בעלי הכרמים הנוצריים על התחייבותם והעלו מזמן לזמן את המחיר. גם בקביעת מחיר הענבים בשעת הבציר לא נהגו בעלי כרמים הנוצרים לפי התחייבותם בחוזה. הסוחרים היהודים רומו וידם היתה על התחתונה.

ענף מסחר היין היה זרוע מכשולים רבים וקשיים מרובים היו כרוכים בו. מלבד התשלומים הרבים תמורת הרשיון לסחור ביין שלמו היהודים מן היין הכשר מס מיוחד, מס היין, או „מעשר" — שם של המס בספרות התשובות. מס זה, שהוטל להעלות מכל חבית וחבית של יין כשר, היה גבוה. קביעת מס זה וגבייתו, היו שרירותיים לגמרי. סוחרי היין פנו מפעם לפעם לשלטונות להתחשב בקביעת מס היין גם במצבם הכלכלי הירוד, אך ללא הצלחה. תשובת השלטונות היתה אחת: מס היין הוא חוק ישן ואין לזוז ממנו. לפני סידור תשלום המס אסור היה ליהודי להוציא את היין מן היקב של הנכרי. בשעת דריכת היין היה נוכח פקיד השלטון, כדי לקבל את ה„מעשר". לפעמים היה לוקח חלק מן היין עצמו ועל ידי כך נתהוו קשיים מצד החששות לאיסור יין נסך. מטעמים אלה נחוצים היו במסחר היין אמצעי זהירות מרובים. היהודי שקנה את היין שכר על פי רוב גם את המרתף של הגוי. המפתח היה ביד היהודי. דלת המרתף וחביות היין היו נחתמות בידי היהודי, כדי להכיר אם לא השתמש מי שהוא במפתח מזויף וכדומה. פעמים אפשר היה לסדר עם פקיד השררה ש„קודם שבוצרים כל הכרם בוצרים מעט ענבים מה שיספיק למס השררה וכפי אומדן דעתו נוטל רק מה שצריך ליתן ולא יותר". הקשיים הרבים מבחינה דתית, שעל היהודי להתגבר עליהם בענף ייצור ומסחר־היין, באים לידי ביטוי בספרות התשובות של גדולי מורביה. בשנת בצורת ורקבון שהיו בענבים קרה, שבאו סוחרי יין מניקולסבורג, שמצבם היה בכל רע, לשאול את רבם ר' מנחם מנדל קראכמל „על יין לבן שרובו אין מראיתו לבן ממש וצלול בשנה הזאת מחמת רקבון שהיה בענבים ונראה להם דבר זה להפסד

מרובה, דלא ימצאו קונים על היין כיון שאינו נחמד למראה. והם יודעים לעשות סגולה, שמערבין מעט חלב בהמה ומעט חלב חטה ומשימין לתוך היין ועל ידי כן נראה היין לבן וצלול". הסוחרים שאלו אם מותר להם להשתמש בתרופה זו או שזה אסור "מכיון ששותין מן היין כשאוכלין בשר" ויש בזה משום איסור בשר בחלב. בתערובת חלב חטה יש גם חשש בפסח משום איסור חמץ. אחר דיון רב אסר להם ר' מנחם מנדל קראכמל לערב חלב בתוך היין, במקרה אחר נגרם לסוחר יין היזק מכיון "שהיה מניח יינו אצל הערל איזה ימים, שלא היה רשאי ליקח היין לביתו כל זמן שלא נטלו המעשר לשררה" והחביות לא נחתמו כראוי. בשל חשש איסור יין נסך "קבעו פה ק"ק ניקלסבורג למנהג קבוע, שלא לקנות מהגיגית העומדת בין הכרמים עם ענבים דרוכים — אע"פ שאין זה ברזא אלא באותו יום שנדרכו הענבים, כי אז הזגים והיין מעורבים יחד ואי אפשר לגוי לשאוב יין צלול בלי תערובת זגים. ולפעמים קונים אף עם עמדה הגיגית עד למחרתו של יום שנדרכו, כגון שנדרכו סמוך לערב. אבל כשידוע שעומדת הגיגית כך עם ענבים דרוכים יומים או יותר אין קונין מהם, כי אז בנקל יכול למשוך יין צלול, כי הענבים דרוכים העומדים יומים טבע היין הוא לירד למטה והזגים צפים מלמעלה ולפעמים בהפך ובקל יכול — הגוי — להבדיל הזגים ולשאוב יין צלול, כמו כן נוהגין היתר בק"ק ניקלסבורג לקנות מן הגוים מגיגית שבין הכרמים, משום שאין להם להגוים בתי הגתות בין הכרמים ואין דרכן לימשך כלל צלול מן הגיגית".

יהודי ניקולסבורג עסקו גם בייצור יין-שרוף ומזיגתו. בעד רשיון הייצור ומסחר היין־השרוף היה היהודי משלם מסים גדולים לשלטונות ותמורת זה הגינו עליו מפני ההתחרות כך, שלכל אדם אחר אסור היה לייצר או למכור יין-שרוף. לייצור יין שרוף השתמשו בחרצנים, זגים של ענבים ובשמרי יין. אולם מכיון שחרצנים וזגים של גוים יש בהם משום איסור יין נסך וליהודים לא היו כרמים משלהם, יצאה "פקודת השררה אחרי שהחרצנים והזגים של גויים אסורים הם לישראל לעשות מהן יין שרף, על כן מחוייבים היהודים — קוני הענבים מן הגויים — ליתן החרצנים והזגים שלהם דוקא להשוכר ההוא, ששכר חזקת יין שרף — מן השררה — וכן שמרי יין". בתקופה מאוחרת יותר התחילו לייצר בניקולסבורג יין שרוף מפירות רטובים, בעיקר משזיפים, וכאן נתקלו בקשיים מחמת איסור תולעים הנמצאים בפירות. אותה שאלה נתעוררה גם בנוגע ליצירת ה"פווידלי", רבה מפירות, מקצוע שעסקו בו יהודי ניקולסבורג.

העשיית היין והמסחר בו נשארו בידי יהודי ניקולסבורג עד חורבנה של הקהילה. בית המסחר לתוצרת היין של הפירמה טלטשר-קלאטאוער בניקולסבורג היה הגדול ביותר במקצוע זה בכל הריפובליקה הצ'כוסלובאקית. מייסד בית מסחר זה היה ליאופולד טלטשר, נצר ממשפחה חשובה בניקולסבורג. יקבי

בית טלטשר הם מן המפורסמים בעולם. תכנית הבנין, הסידורים בפנים היקב, צורת הגיגיות וגורלן מרהיבים את העין. גם במסחר הבירה עסקו יהודי ניקולסבורג הרבה ובעד הרשיון למזיגת הבירה היה להם לשלם תעריף קצוב.

יהודי ניקולסבורג היו מגדולי המייצרים של נרות וסבון „ועליהם מוטל מן השררה להספיק לכל כל בני העיר בנרות ובבורית (סבון) באיבוד חזקת אומנתם ובקנס גדול". לתוצרת נרות וסבון השתמשו היהודים מטעמים דתיים בחֵלב בהמות המותרות לאכילה בלבד. מפעם לפעם, כשהיה מחסור בחֵלב, הכריחו השלטונות את הקצבים הלא־יהודים, למכור את החלב של הבהמות הטהורות רק ליהודים מייצרי סבון ונרות, כדי שיוכלו לקיים את התחייבותם לאספקת העיר בנרות וסבון.

חלק גדול מיהודי ניקולסבורג התפרנס מרוכלות. סוחרים יהודים היו מסתובבים כל השבוע בכפרים הסמוכים והיו מוכרים לאנשי הכפר סחורות מכל המינים. הרוכל היהודי, ה„פינקל־יוד", ככינויו בפי העם בשל המטען הכבד המועמס על כתפיו, התפרנס בדוחק גדול. החוק משנת 1747 האוסר את הרוכלות לכל סוגיה פגע בו קשה. ברם המסחר בכפרים לא היה בו כדי לפרנס את בעליו והילכך השתדלו היהודים למצוא דרכים אחרות לשיווק הסחורה ולקנייתה, והם השווקים והירידים במוריביה ובשאר ארצות. במוריביה ביקרו יהודי ניקולסבורג את השווקים בערי המלוכה איגלא, גאמיא אונג, הראדיטש, ניישטאט, אלמיץ, צניים וביחוד בברין. ברין היתה עיר גדולה, מרכז מסחרי חשוב והפרנסה היתה שם מצויה. אולם המסחר בברין היה רצוף מכשולים ותקלות מרובות. בשנת 1454 גורשו היהודים מברין ומאז נאסרה הכניסה לשם. נסיון של תגרים יהודים בודדים לסחור בברין בסתר נכשל והסוחרים שנתפסו נענשו קשה. במשך המאה הט"ז נשתנה הדבר. הרבה סוחרים יהודים התחילו מבקרים את השווקים בערי המלוכה וביניהם גם בברין. מצד השלטונות לא הפריעו להם אלא שהוטל עליהם על פי החוק משנת 1546 לשלם מכל הסחורות ליד שער העיר והגשרים דמי מכס כפליים ממה ששילמו הסוחרים הנוצריים. הביקור הרב של סוחרים יהודים בשווקי הערים עורר את קנאתם של הסוחרים הנוצרים שהשתדלו להפטר מהתחרות בלתי נעימה. בהשתדלותם ובעזרת מועצות העיריות המלכותיות החליטה המועצה הארצית (Landesrat) במוריביה בשנת 1593, שסוחרים יהודים הבאים לערי המלוכה לסחור בלא רשיון ונשארים ללון בה יענשו על פי חומר הדין. אולם הממשלה בווינה היתה מעוניינת בביקורם של הסוחרים היהודים בשווקי העיירות, לא רק בשל המסים הגבוהים ששילמו היהודים, אלא משום שהסוחרים היהודים, על ידי ביקוריהם בשווקים, פיתחו במדה ניכרת את סחר המדינה. כשפרצה בשנת 1618 מלחמת שלושים השנה והקיסר פרדינאנד השני (1619־1637) דרש מדי פעם בפעם מהיהודים תושבי ארצות הכיבוש סכומים גדולים, חידש להם בשנת 1627, תמורת תשלומים אלה, את הפריבליגיה, המרשה

להם לבקר בשווקים. ולא זו בלבד אלא שבהרבה דברים קבע לסוחרים ותגרים יהודיים זכויות שוות עם הסוחרים הלא־יהודים. לכל היהודים בלא יוצא מן הכלל ניתנה על ידי הפריבילגיה הרשות לבקר בימי השוק השנתיים והשבועיים ללא הפרעה. גם לתשלומי דמי המכס מן הסחורות על יד השער והגשר הושוו סוחרים יהודים עם לא־יהודיים. בנו, פרדינאנד השלישי, (1637־1657) הרחיב עוד בשנת 1648 את זכויות היהודים מבקרי השוק ובנו ליאופולד אישר בשנת 1659 את הפריבליגיה של אביו. אולם הערים המלכותיות מיחו נגד זה והאשימו את היהודים ברמאות ובזיוף הסחורות, שיכולים על ידי זה לקפח את פרנסת הסוחרים הנוצריים. העיריות מבקשות לבטל את הזכויות שניתנו לסוחרים היהודים או לכל הפחות לצמצם את מספר הסוחרים היהודים מבקרי השווקים. הפקודה משנת 1661 מפירה כבר בדרישת העיריות. אמנם הורשה ליהודים לבקר את השווקים השנתיים, אולם הרשיון לסחור גם בשווקים השבועיים לא חודש להם. וגם נאסר להם לפתוח חנויות למכירת הסחורות בלא רשיון מיוחד מן העירייה. פרנסת היהודי מבקר השווקים לא היתה קלה. מלבד ההשפלות והזלזולים הרבים שהיו מנת חלקו של יהודי מבקר השוק, צריך היה לעבור פרוצידורה קשה עד שניתנה לו האפשרות למכור את סחורתו. גם הערים מצידן קבעו הגבלות שונות ליהודים שבאו לסחור בגבולן והכבידו באופן מיוחד את מסחר היהודים באותן הערים. ראשית כל, בעד רשות הכניסה לתוך העיר היה צריך כל יהודי לשלם מכס־גולגולת (Leibmaut) . מכס זה היה עליו לשלם גם בעד אשתו ובעד כל אחד מבניו שלקח אתו, כדי לעזור לו במכירת הסחורה. היהודים הביאו את הסחורה העירה על פי רוב בעגלות. לפני שער העיר היה כל יהודי מחויב לרדת מהעגלה, ללכת לצידה ולהראות את הדרכיה שלו. דרך אגב בדקו גם אם נמצא אות הקלון על בגדיו. לאחר בדיקה יסודית של העגלה נתנו לו להיכנס לתוך שער העיר. כאן סילק את מכס הגולגולת וקיבל כתב אישור על שמו ועל הסכום ששילם, רק לאחר שנגמרו כל הטכסים האלה ניתנה לו הרשות להכניס את סחורתו לתוך העיר. מר היה גורלו של היהודי ששוטרי העיר תפסו אותו בתוך העיר בלא כתב אישור או שלא היה כתב האישור בידו בשעת יציאתו מן העיר, אז נקנס לשלם מכס גולגולת פי שלושה מן התשלום הקבוע. בשנת 1662 הורשה ליהודים על פי פקודה מיוחדת להתעכב יומים בערי המלכותיות בימי השוק, אלא שגם בימי השוק לא נתנו ליהודים להיכנס לתוך העיר לפני שעה אחת עשרה והכריחו אותם לעזוב את העיר למחרת לא מאוחר משעה שתים. בברין היה המצב עוד יותר גרוע. ליהודים היה שער מיוחד, „השער היהודי", השער היחידי שהכניסה והיציאה לתוך העיר היתה מותרת ליהודי. הילכך היו היהודים מבקרי השווקים בברין מוכרחים לעמוד שעות שלימות על יד העגלות שלהם עם מטענם הכבד של הסחורות לפני „השער היהודי" עד שהגיע תורם להיכנס. על ידי כך הפסידו

את הזמן למכירת סחורתם מאחר שהשוק התחיל בשעה שתים עשרה בדיוק. להישאר בלילה בתוך העיר היה אסור להם, מלבד באכסניה אחת שמחוץ לעיר, שבה היה מותר להם ללון. עיריית ברין השתמשה בזכותה שניתנה לה מאת הקיסר ולא הרשתה לסוחרים היהודים לשכור חנויות. הסוחרים היהודים הוכרחו, לשם סידור סחורתם ומכירתם, להשתמש בסוכות שנמצאו ב„שוק הדגים". הזילזולים והרדיפות שליוו את היהודים בשוק בשעת מכירת סחורתם מצד המתחרים הנוצרים היו קשים מנשוא. במכתב בקשה משנת 1665 פונה היהודי אברהם ביזנצר מניקולסבורג למועצת עיריית ברין לתת לו רשות כניסה לברין, בלא לחייבו בדמי מכס הגולגולת. הוא מבקש גם את מועצת העירייה לדאוג, שלא „יכבדו" אותו במהלומות והכאות בשעת כניסתו לתוך העיר, כפי שנהוג שם. התנפלויות הסטודנטים על היהודים אף הן היו תופעה רגילה. כמעט שלא היה יום „שוק" אחד שעבר בשלום. בהשתדלותו של שתדלן המדינה של יהודי מוריביה סודרה משטרה מיוחדת להגנת היהודים. הוצאות המשטרה היו, כמובן, על חשבון היהודים במוריביה. השלטונות בניקולסבורג השתדלו אמנם במידה מסויימת לטובת יהודי העיר. בשנת 1680 דאגו השלטונות בניקולסבורג באופן מיוחד, שיתנו רשות ליהודי ניקולסבורג לבקר את השוק השנתי בברין. בשנת 1680, ימי המגיפה בניקולסבורג, החליטה מועצת עיריית ברין, בהסכמת השלטונות בניקולסבורג, לאסור לזמן המגיפה את כניסת יהודי ניקולסבורג לברין. השלטונות בניקולסבורג התחשבו גם בקביעת השווקים בצרכים הדתיים של היהודים. בשנת 1682 מודיעים שלטונות ניקולסבורג למועצת העירייה בברין, שהשוק השנתי ב־29 ספטמבר נדחה ליום אחר בשל החגים של היהודים. דחייה זו אישר גם הנסיך ומועצת עיריית ברין נתנה את הסכמתה. כמו כן הרשה הקיסר קארל הששי ב־25 לאוגוסט שנת 1719, על פי בקשתו של ראש הקהל בניקולסבורג, לדחות את יום השוק בברין מיום שבת ליום אחר.

בשנת 1671 ניתנו ליהודים כמה הקלות בנוגע לביקור בימי השוק בברין. לפי החלטת עיריית ברין הורשה ליהודים מבקרי השווקים — מלבד ביום ראשון ובימי חגיהם — להיכנס להעיר כבר בשעות הבוקר, מיד עם פתיחת השער. בימי מלחמת הירושה בשנת 1742 הורשה ליהודי ניקולסבורג, בשל אי־הבטחון ששרר בדרכים, להיכנס לברין עם סחורתם אף ביום ראשון. על פי הפקודה משנת 1690 שוחררו היהודים במשך ימי השוק מתשלומי מכס הגולגולת בכניסתם לעיר. תמורת זה הוטל על כל יהודי שנכנס לתוך העיר להרשם, לשם קבלת תעודה ממשטרת שער העיר. בזמן יציאתו מן העיר הוטל עליו להראות את התעודה ולהחזירה למשטרת שער העיר. תקנה זו נעשתה לשם פיקוח על המבקרים היהודים בברין. במשך הזמן הומתקו ההגבלות. מטעמים מיוחדים הורשו מפעם לפעם ליהודים בודדים מבקרי השווקים בברין יבוא ויצוא הסחורות גם דרך שערים אחרים של

העיר ולא רק דרך „השער היהודי". גם ניתנה להם מפעם לפעם רשיון לשהות בברין לזמן ארוך יותר. פעמים שקיבלו גם רשיון למכור סחורתם לא בסוכות בלבד, אלא גם בחנויות בנויות. השתדלותו של שמעון פרנקל, שתדלן המדינה של יהודי מוריביה, להשיג רשיון קבוע בשביל יהודי ניקולסבורג למכור סחורתם בשווקי ברין בחנויות בנויות – לא הצליח. אולם ליהודים מבקרי השוק הורשה להישאר שבועיים במשך ימי השוק בפרברי ברין. במשך התהלוכות־הדתיות של הנוצרים הוכרחו היהודים להישאר סגורים בביתם ונאסרה להם אף שמירת המצוות, כגון תפילה וכדומה.

במאה השבע־עשרה השתתפו יהודי מוריביה וביחוד יהודי ניקולסבורג בפיתוח המסחר הסיטונאי במידה ניכרת. ניקולסבורג, השוכנת קרוב לגבול האוסטרי ומהווה צומת דרכים חשובה בין הערים ווינה וברין ובין אוסטריה וארצות מוריביה ובוהמיה, היתה תחנת מעבר חשובה להחלפת סחורות בין הארצות השונות שבמדינת הקיסרית האוסטרית. סחר החליפין היה במוריביה מרוכז בעיקר בידי יהודי ניקולסבורג. בירידים הגדולים במרכז אירופה אנו נפגשים לרוב ביהודי ניקולסבורג. הם נמנים בין מבקרי הירידים בלייפציג, ברסלוי, נירנברג, אוגשבורג, אולמא וכו'. המסחר שלהם התפשט גם לארצות הסמוכות. תנועה מסחרית גדולה היתה ביחוד בין ניקולסבורג ובין ווינה ואוסטריה התחתונה. יחסי המסחר בין ווינה־ניקולסבורג היו הדוקים. ביחוד הורחבו הם מסוף המאה השבע־עשרה על ידי יהודי ווינה, שגורשו מאוסטריה בשנת 1670 ומצאו מקלט בניקולסבורג. בשנת 1675 הגישו „מגורשי ווינה" שגרו בניקולסבורג בקשה לנסיך דיטריכשטיין להשוות את זכויותיהם עם היהודים תושבי ניקולסבורג ולהרשות גם להם את הביקור בשווקי אוסטריה. במקרים רבים נתמלאה בקשתם. יהודי ניקולסבורג ביקרו כמעט בכל השווקים הידועים באוסטריה, כגון קרמז, לינץ וַיא ריטץ ומיסטלבאך. הרשיון לבקר בשווקי אוסטריה היה מותנה בקיומם של חוקים ותנאים מסוימים, שנקבעו בשנת 1673 על ידי הקיסר ליאופולד. ביניהם נמצא גם סעיף הקובע את ערבותם ואחריותם של כל היהודים מבקרי השוק במקרה של עבירה מצד יהודי אחד. סעיף זה הוצא לפועל במקרים רבים ועורר התמרמרות רבה בין יהודי מוריביה. בשנת 1665 חייבו שלטונות השוק בלינץ את יהודי ניקולסבורג מבקרי השוק לשלם בשל עבירת יחיד. כל השתדלותם של יהודי ניקולסבורג אצל השלטונות לבטל פקודה זו לא הועילה. לאות מחאה הפסיקו יהודי ניקולסבורג במשך ששים שנה לבקר את השווקים בלינץ. החרמת השוק בקרמז על ידי יהודי מוריביה נגרמה בעקבות עיוות הדין. היהודי ברלינר – לפי השערה מניקולסבורג, – נחשד בגניבה ושופטי השוק חרצו משפטו לתליה והוציאו את פסק הדין לפועל. יהודי מוריביה ראו במשפט זה עיוות הדין והחרימו את שווקי קרמז. התוצאות היו ניכרות מיד. תושבי קרמז פנו בתזכיר לשלטונות להכריח את היהודים לבקר שוב את השווקים.

בדומה לכך היה גם במקומות אחרים שהתושבים השתדלו למשוך את יהודי ניקולסבורג אל שווקיהם. בפקודה משנת 1675 נקבעו הקלות מיוחדות ליהודי ניקולסבורג, מבקרי השווקים מעבר לדאנובה, אולם חופש המסחר הוגבל. הפקודה מדגישה במפורש את היתר המסחר בתוצרת חקלאית. השלטונות באוסטריה היו מעוניינים למצוא שווקים לתוצרתם החקלאית. בעקבות פקודת הקיסר, האוסרת על היהודים את המסחר באריגים מתוצרת־חוץ, נעשו אצל יהודי ניקולסבורג מדי פעם בפעם חיפושים קפדניים. בשנת 1727 נענשו הרבה סוחרים יהודים בניקולסבורג, שנמצאו אצלם אריגי חוץ לארץ.

תקופת המרקנטליסמוס באמצע המאה השבע עשרה השפיעה לטובה גם על סחר היהודים במוריביה. להתפתחות זו תרמו הרבה היהודים ספקי הצבא. יהודים אלה היו ביחס למספרם מעטים, אך השפעתם על התפתחות המסחר היתה גדולה. הם המציאו לצבא חומר גלמי, כגון ברזל, אבק שרפה לתעשית נשק, בגדים ושאר מיצרכים. בניקולסבורג היו הרבה יהודים ספקי צבא בעלי שם בעולם המסחר. יעקב פרנקל ושמעון אברהם סיפקו לצבא מזונות ויין ויסדו גם בתי מסחר באונגאריה. אהרן מרקטבריטר, העשיר הגדול בין כל יהודי מוריביה, סיפק לצבא, לבדו ופעמים עם שותפו שלמה דייטש, בדיל ממחצבות אונגאריה, נשק וציוד. שלמה קאפל דייטש ובנו יוסף עמדו בקשר מסחרי עם החצרן הראשי (Oberhoffaktor) שמואל אופנהיימר וקנו בשבילו בשווקי ברין את הציוד הדרוש לצבא. דייטש עסק גם במסחר של נשק, אבק שרפה, ברזל, יין שרף, ובהובלת מלח מפולין לאונגאריה. הוא סיפק בשביל המבצרים הצבאיים במוריביה את הברזל לתותחים. מסחרו התפשט עד לאונגאריה וסרביה. שלמה בער מניקולסבורג, בעל כשרון מסחרי מובהק, תיכן תכנית לפיתוח סחר המלח באוסטריה. כתנאי קודם למעשה הציע לבצע תיקונים רבים בנהר מארך, כדי לעשותו מוכשר למסע אניות ועל ידי זה להוזיל את הובלת המלח לשליויה. בשנת 1718 ניתן לו מאת לשכת החצר הרשיון להגשמת תכניתו. ברשיון זה הובטחו לו הקלות שונות וגם תשלומי ההוצאות הדרושות להגשמת התכנית. בשנת 1719 נחתם חוזה בינו ובין לשכת החצר וניתן לו למשך שש שנים רשיון הובלת המלח האוסטרי על נהר מארך. הוא יסד מחסני מלח גדולים בערים שונות ועסק גם במסחר של תבואות. צעדיו הראשונים של שלמה בער הוכתרו בהצלחה, אולם בעקבות היזקים שונים – הרבה משלוחים טובעו במארך – איבד את רכושו והממשלה ביטלה את החוזה אתו. לבסוף היו לו גם סכסוכים עם לשכת החצר בווינה, שדרשה ממנו סכומים גדולים לכיסוי ההפסדים שנגרמו, כביכול, לממשלה. לבסוף נעשה גם עיקול על רכושו. בשנת 1724 בא בער עם תכנית חדשה, להביא מלח ממאראמאראש לקומארון, על ידי תיקונים בנהר וואג, שיכשירוהו בשביל מסע אניות הובלה ולהעביר דרכו את המלח לשליזיה. לאחר סכסוכים רבים עם לשכת החצר לא חודש לו רשיון הובלת המלח. בין ספקי הצבא

החשובים במשך מלחמת הצרפתים נמנים גם שמואל נעטר, פאלק בער ואנשל אופנהיימר מניקולסבורג.

מפורסמים היו גם יהודי ניקולסבורג מספקי הזהב והכסף לאוצר הממשלה בווינה לצורך יציקת המטבעות. היהודים ליבמן פולאק, שמעון וזאב פישהוף מניקולסבורג הגישו למשרדי הממשלה בווינה בקשות לחדש להם זכות אספקת הזהב והכסף לאוצר הממשלה. בחוות דעתה מאשרת לשכת החצר בווינה ש„אלה שלושה היהודים הם המספקים הטובים ביותר בין היהודים שמוכרים את רוב כסף וזהב למשרד המטבעות הקיסרי בכאן". באספקת כסף וזהב לאוצר הממשלה בווינה השתתף יחד עם פישהוף גם היהודי משה אמשטרדאמר מניקולסבורג. מפעם לפעם פרצו סכסוכים בין מספקי המטבעות ובין השלטונות במורביה לרגל התפשטותן של מטבעות מזויפות. בחוגים מסויימים טפלו על יהודי מורביה את אשמת זיופי המטבעות. השלטונות במורביה ניצלו עלילות אלו נגד הספקים היהודים. אולם למרות זה ניתנה להם זכות האספקה מחדש. יהודים אלה היו בעלי השפעה בחוגי הממשלה ונהנו במידה מסויימת מזכויות מיוחדות. בפקודת הלשכה המלכותית משנת 1757 ניתנה לו לראש המדינה אהרן זולצבאכר בניקולסבורג, בתור מספק המטבע לממשלה, הזכות להיכנס לעיר דרך „שער־ברין" ולא דרך „שער היהודים" וללא כל תשלומי מכס.

מן הסוחרים היהודים המפורסמים בניקולסבורג ובמורביה כולה במאה השמונה עשרה יש להזכיר את בער צורף (גולשמיד). בשנת 1754 הגיש בער צורף, ראש מדינה וראש הקהילה בניקולסבורג, בקשה לקיסר להרשות לו ייסוד בית מסחר לסיטונות בניקולסבורג ולהעביר לאחר מותו את כל הזכויות אל נכדו אהרן גולדשמיד, שהיה נכד רב המדינה ר' משה לבוב. בער צורף עסק לראשונה בצורפות – מכאן השם „צורף" על שם אומנותו – ולבסוף עבר למקצוע המסחר. שנים רבות נחשב היהודי הנכבד ביותר בניקולסבורג; היה עשיר, בעל בתים רבים בניקולסבורג, ראשון למשלמי המסים ושנים רבות ראש הקהילה ונושא משרות חשובות אחרות. בנים לא היו לו ובתו שרה היתה כלתו של רב המדינה ר' משה לבוב. בתזכיר לקיסר מצביע הוא על העובדה, שהוא מנהל בית מסחר בניקולסבורג כבר יותר מחמשים שנה, בקשתו נתמלאה ועל פי החלטה משנת 1757 ניתנה לו, ולאחר מותו לנכדו אהרן גולדשמיד, הזכות למסחר בסיטונאות (Groshandels) בניקולסבורג. בשנת 1769 פונה אהרן גולדשמיד, שירש את עסקי זקנו בער גולדשמיד, בקובלנה לשלטונות הקוֹמֶרץ-קוֹלֶגיאום בבוהמיה. הוא מסתמך על זכויות מסחר הסיטונות שניתנו לסבו והן עברו לאחר מותו לרשותו. כדי לאפשר את חילוף הסחורות וניהול מסחר הסיטונות בממדים גדולים הורשה לו לבקר שלושה עשר שווקים שנתיים באוסטריה. אולם במשך הזמן שמו לו מכשולים רבים בדרכו, את הרשיון לביקור בשווקים באוסטריה הגבילו השלטונות וצימצמו

לארבעה שווקים. ולבסוף אסרו על יהודים בכלל לבקר בשווקים השנתיים באוסטריה. הוא מראה על ההפסדים והקשיים שנגרמו לו על ידי הגבלות אלו. בתזכירו מתאונן גולדשמיד גם על חוקי השוק בלינץ, שגרמו להחרמת שוק זה מצד יהודי ניקולסבורג למשך של למעלה מששים שנה. הקלות מסויימות במסחר ניתנו ליהודים על ידי קארל הששי ויוסף השני, ביחוד על ידי מתן זכות הישיבה בכל המדינה וביטול חוקי מכס הגולגולת על ידי יוסף השני. אולם החוק משנת 1796 פגע קשה במסחר היהודים בניקולסבורג. בעל הכרוניקה מציין: „בזמן ההוא – שנת תקנ"ו – יצא לנו תקלה, על המחיה ועל הכלכלה, גזרו על סוחרי מדינת איסטרייך היהודים, רוכלי עירות והולכי ירידים, אשר הקיסר יאוזף נתן חירות לילך כאוות נפשיהם, והארץ הנה רחבת ידים לפניהם, כל השנה שמה ירעו וירבצו בני עמינו, מכל מדינת מעהרין ומנ"ש (ומניקולשבורג) קהלתינו, ומשם כל מחייתם ואכלו את חוקם, ועתה בקשו לקפח פרנסתם ולקפח את שוק"ם. אומרים ליהודי סחור סחור לא תקרב, ושלא ליתן להם במדינתם לינת לילה בנשף בערב, ואף אותן ארבע שווקים, מיסלבאלל (מיסטלבאך), קרעמז, רעץ, ז"א, שחירות שלהם ממלכי קדם לאנשי נקולסבורג לבדנה, זה היום ק"ג שנה, גם עליהם כתבו שטנה. וקהל ניקולשפורג השתדלו אצל שרי המלך היושבים הראשונה, עבור כל בני המדינה, וה' נתן לנו חנינה, ונתבטל בעזר קציני ווינא".

הפרנסה הרווחת במוריביה, שבאה בעקבות פריחת המסחר והתעשיה, הניעה יהודים רבים מארצות שונות לבוא למוריביה לסחור בה. כדי להגן מפני ההתחרות מצד יהודים אלה תיקנו ברוב קהילות מוריביה – ובתוכן גם ניקולסבורג – תקנה, האוסרת על היהודים הבאים למוריביה, למכור את סחורתם ישר לקונה הנוצרי, אלא בכל ענייני מקח וממכר עם הנוצרים עליהם לפנות לסוחר יהודי מתושבי המקום. בימי השווקים השנתיים בלבד הוסרו הגבלות אלו.

היהודים חיים ומתפרנסים בניקולסבורג גם על פועל כפיהם. בפריבילגיה שניתנה ליהודי מוריביה מאת פרדינאנד השני בנוגע לחופש המסחר בשווקים ניתנה להם גם הזכות „ללמוד אומנות ולהשתמש בה". אולם בכדי להגן על בעל המלאכה הלא יהודי מפני התחרות האומן היהודי נאסר על היהודי לעבוד בשביל האוכלוסיה הנוצרית. עבודתו של בעל המלאכה היהודי נצטמצמה, איפוא, בתחום הגיטו. הפריבילגיה של פרדינאנד השני אושרה גם על ידי בנו פרדינאנד השלישי, חוץ מן ההתעסקות בתעשיית הנשק שנאסרה על היהודים. בתעודות נזכרים לרוב בעלי מלאכה יהודים מניקולסבורג, עסוקים בענפי מלאכה שונים. אנו פוגשים כאן זגגים, ספרים – שהיו מטפלים גם בחולים, כרגיל–פרוונים, עובדי מלאכת עור, כורכי ספרים, כובענים, אופים, צבעים, צורפי־זהב (עיין לעיל), כפתריים, מייצרי סבון ונרות (עיין לעיל).

בין בעלי המלאכה היהודים בניקולסבורג תופסים מקום בראש הסנדלרים,

החייטים והקצבים. הסנדלרים והקצבים היו להם גם בתי כנסיות משלהם: „שוסטר־שול" (= בית כנסת הסנדלרים) ו„קצבים־שול" (= בית כנסת הקצבים). במקצועות אלו היו היהודים מיוצגים במספר רב. הרבה תעודות נשתמרו לנו ביחוד על פעולתם של החייטים היהודים בניקולסבורג ומלחמת קיומם עם אגודת החייטים הנוצרים. על יסוד זכויות מיוחדות היו בעלי המלאכה הנוצרים בימי הביניים מאורגנים כל מקצוע ומקצוע באגודות מיוחדות, „אומניות" (Zünfhe), החברות ב„אומניות" אלו נאסרה ליהודים על ידי החוק. לשם הגנה על זכויותיהם התארגנו גם בעלי המלאכה היהודים ב„אומניות" מיוחדות.

בין אגודת החייטים הנוצרים בניקולסבורג ובין מתחריהם היהודים פרצו מזמן לזמן סכסוכים ומריבות. כדי להשיב את הסדר על כנו הוציא בשנת 1673 הנסיך ליאופולד איגנץ דיטריכשטיין תקנות מיוחדות בשביל אגודת החייטים היהודים. תקנות אלו אושרו בחלקן בשנת 1699 על ידי בנו פראנץ וואלטר קסאוור ובחלקן הוכנסו שינויים. תקנות אלו קובעות את היחסים של החייטים היהודים בינם לבין עצמם וכן בינם לבין אגודת החייטים הנוצרים. לתקנות אלו נודעת חשיבות מיוחדת מבחינות שונות. הן התקנות היחידות מסוג זה במורביה. התקנות הופיעו בשפת המדינה – גרמנית, וזה תוכנן:

1) מהיום ועד לעולמי עד לא תורשה בשכונת היהודים התעסקות באומנות החייטות ליותר משמונה אומנים. לכל אומן מותר להחזיק רק שוליא אחד וחניך מתלמד אחד. אסור לאומנים היהודים לפתוח חנויות למכירת סחורתם בשכונות הנוצרים. בשכונת היהודים מותר להם למכור סחורתם והוא עד המקום שחוט שלה (חוט־העירוב) מגיע. פקודה זו, שהוקבעה בשנת 1647 ואושרה בשנות 1658־1659, תתקיים גם להבא. לחייטים היהודים מותר כמו עד עכשיו למכור את סחורתם בשווקי העיירות. אולם נאסר להם מעכשיו להצטרף לחברות (מסחריות).

2) מכיון ששבעת השוליות, העסוקים עתה אצל האומנים אינם רוצים לעבוד יותר לפי שכר השבוע, כי אי אפשר להם לחיות משכר זה, על כן יש אמנם להגדיל מספר השוליות ולהעמידו על שמונה, אצל כל אומן ואומן שוליא אחד, אולם לא יעבדו יותר לפי שכר השבוע, אלא יעשו עבודתם על חשבונם „לרווחם ולטובתם".

3) להודיע לאיגוד החייטים הנוצרים את שמות האומנים והשוליות (היהודים).

סעיף 4 מפרט את שמות האומנים והשוליות היהודים.

5) כל אומן חייב לשלם – לשררה – 11 זהובים וחמשה עשר קרייצר לשנה. ובכן יש, איפוא, לשמונת האומנים לשלם ביחד 90 זהובים. בעד השוליא שעובד אצלו חייב הוא לשלם 5 זהובים, בעד שמונה שוליות ביחד 40 זהובים. בסך הכל יש להם לשלם לקופת הנסיכות 130 זהובים לשנה. השוליא העובד בבית האומן הנאת מעשה ידיו היא שלו, אולם הוא מחוייב

לשלם לאומן חמשה פפניגים ליום בתור תרומה למסים. על ידי זה ניתנה ערובה לאומן שהשוליא אינו מתעסק בביתו בחייטות וגם בטחון להשוליא, שהאומן אינו מעסיק יותר משוליא אחד וחניך מתלמד אחד, כי במקרה שהאחד או השני „גורם לאי־שקט" יכול האחד למסור את השני לשלטונות.

6) במות האומן יש לאשתו הזכות, כל זמן שהיא אלמנה, לנהל ביחד עם שוליא וחניך מתלמד אחד את אומנות החייטות ללא הפרעה, כמו בחיי בעלה וכמו שנהוג גם אצל האומנים הנוצרים. ניתנה לה גם הברירה להרשות לשוליא שעבד עד עכשיו בבית בעלה האומן להמשיך בעבודתו או לבחור בשוליא אחר משמונת השוליות, בתנאי שגם עד עתה היה עסוק אצל אומן חייט. השוליא שעובד אצלה מחוייב לשלם לה כמו ששילם לבעלה, זאת אומרת חמשה פפניגים ליום בתור תרומה למסים.

7) במקרה שהאלמנה התחתנה או שמתה, אז יש למנות למשרה זו (של האומן) את השוליא הקשיש שביניהם. הוא מחוייב לשלם בעד המינוי לאומן 150 זהובים לקופתנו (השררה). הוא נחשב לצעיר או לאחרון שבין האומנים, בעוד שהאומן שבא במקומה של האלמנה מקבל את זכויותיה ומספרה.

8) במקרה שהשוליא הקשיש נתנמנה ל„אומן הצעיר" ממלא מקומו השוליא הבא אחריו והאחרים עולים בדרגתם. בעד המינוי לשוליא יש לשלם 30 זהובים לקופת השררה. לשם סידור המינוי של השוליא הצעיר, השמיני, הוטל על ראש הקהל, אזרחים ו־23 אנשים (מספר חברי הנהלת הקהילה בקהילות הגדולות במורביה) להציע למשרה זו נתין שלנו (תחת חסותו של הנסיך דיטריכשטיין), שהוא שוליא מומחה מנוסה ומוכשר. הוא צריך להיות גם רצוי לאומנים הנוצרים והיהודים.

9) כשמקומו של השוליא מתפנה יש לתת זכות קדימה לבנו של מי שהיה פעם או שהוא עכשיו אומן והוא מוכשר, כלומר יודע את המקצוע, והוא נתין דיטריכשטיין. לא יעיז מי שהוא למכור את מינויו – לאומן – לאחרים שלא לפי התור.

10) מן ההזמנות לעשיית מדים צבאיים אסור לחייטים היהודים לקבל את כל האספקה והם מוכרחים לוותר לכל הפחות על חצי האספקה לטובת החייטים הנוצרים. מכיון שלפני זה אף פעם לא היו היהודים מקבלים את הזמנות אלו וכולן ניתנו להנוצרים בלבד, אולם מותר להיהודים לקבל הזמנות על בגד מאורח עובר.

11) לחייטים היהודים אסור למכור בגדים מוכנים בבתי הנוצרים או באיזה מקום שהוא בעיר, אולם מותר למכור בגדים ברחובותיהם (שכונת היהודים), בחנויותיהם ובבתיהם.

12) לשם שמירה על הסדר הטוב יש להפסיק לגמרי את ה־Träfferei (מלאכת רמיה) של ה„יודן שטעררן" (= אדם שלא התמחה במקצועו ובכל זאת

הוא מתעסק בו). העבודות שעשו השטעררים תוחרמנה לטובת האומנים. מלבד זה יקנסו השטעררים גם בהשתדלותם למצוא פרנסתם במקצוע אחר. בעל הבית שיתן מקלט לשטערר יוטל עליו קנס של 20 טאלר למשרד הגביות.

13) אם אחד משמונה השוליות מתפטר מעבודתו בבית האומן או שהוא עוזב את האומן שלו אסור לקבלו שוב לעבודתו. שוליא אחר ימלא את מקומו והוא יגורש מן ארץ השררה. בהוראות לשלטונות מדגיש הנסיך את חשיבותן של תקנות אלו, שיש לפקח על קיומן ולהעניש את העבריינים לפי חומר הדין. את תוכן התקנות יש להודיע לאגודת החייטים היהודים, לאגודת החייטים הנוצרים ולשוליות.

ברם, גם על ידי התקנות לא הושג השלום. הסכסוכים והמריבות בין החייטים היהודים האומנים ובין השטעררים והשוליות לא פסקו. כדי להשכין שלום ביניהם הוציא הנסיך וואלטר מדיטריכשטיין בשנת 1709 תקנות חדשות בצורת חוזה שנחתם בין החייטים ובין השוליות והשטעררים היהודים. מספר האומנים והשוליות הוגדל ונעשו הקלות ידועות גם להשטעררים. חלק גדול של התקנות הראשונות נשאר בתקפו ללא שינוי והנסיך הוסיף כמה תקנות חדשות משלו. מספר האומנים קבע לתשעה. את מספר השטעררים העלה לשנים עשר. בכולם הותנה שיהיו נתיני דיטריכשטיין. לאזרחי חוץ נאסרה ההתעסקות בחייטות בהחלט. התעריף בעד המינוי לאומן ולשוליא הוקטן במידה ניכרת. לשטערר הוקבע התשלום בסכום של שני זהובים 50 קרייצר. מלבד זה נעשו הקלות שונות בשביל השוליות. שאר ההוראות עוסקות בהסדרת היחסים בין השטעררים ובין האומנים והשוליות. חוזה זה נעשה מתוך הסכם מלא בין הצדדים הנוגעים בדבר. במקרה שהחייטים יעברו על הוראות אלו, לא זו בלבד שיוטלו עליהם קנסות כספיים, אלא שתיאסר עליהם בכלל ההתעסקות בחייטות. החייטים היהודים, נקבע בפקודה, עומדים תחת פיקוח השלטונות ולראש הקהל אסור להתערב בענייני החייטים היהודים ועל הפרת האיסור מעבירים אותו מכהונתו. על החוזה באו על החתום מלבד משרדי השלטונות גם אגודת החייטים היהודים ואגודת השוליות היהודים. בפעם הראשונה משתמשות אגודות אלו בחותם עברי. מלבד הכתובות מסמנות המספרים והמחט שעל גבי החותם את המקצוע של האיגודים.

על ידי הוראות אלו הוחזר אמנם השלום הפנימי באגודת החייטים היהודים בניקולסבורג. אולם באותו זמן נתרבו אצל השלטונות מחאות וקובלנות מערים שונות כלפי החייטים היהודים בניקולסבורג. סיבת התלונות היתה בכך שהחייטים הנוצרים ביקשו להיפטר ממתחריהם היהודים בכל מחיר. במוריביה וביחוד בניקולסבורג הצטיינו היהודים כסופרי סת"ם ולמלאכתם יצאו מוניטין גם בארצות השכנות וביחוד בגרמניה. לפירסום רב זכה הסופר והצייר שמואל בן ר' צבי הירש דרעזניץ, השו"ב דק"ק ניקולסבורג.

ניקולסבורג. דף מ"מעבר יבוק" צויר ע"י רבי צבי הירש דרעזין

יהודים בעלי נכסי דלא ניידי

הקרקעות במורביה היו רכוש השלטונות. מי שרצה לרכוש חלקת אדמה לבנין ביתו היה קונה או חוכר אותו מן השררה. השררה לא הקציבה ליהודים לבנין בתיהם אלא חלקות אדמה מועטות. לפי החוק משנת 1567 אסור היה לו ליהודי לקנות בתים מנוצרים. מכאן ההסבר לצפיפות הגדולה ששררה בשכונות היהודים. ליהודי אסור היה לקנות נכסי דלא ניידי, מלבד „בתי היהודים", כלומר בתים שהיו ברשות היהודים מכבר. הגדלת מספר „בתי היהודים" נאסרה על ידי החוק ועל השלטונות המקומיים הוטל להשגיח בקפדנות על שמירת חוק זה. לנכסי דלא ניידי נחשבים גם מקומות הישיבה („שטאט") בבתי הכנסיות, שקניינם „הורשו" ליהודים על פי החוק. כן הורשה להם גם לחכור משרפות היין. כל שינוי בהעברת רכוש היהודים אף בינם לבין עצמם היה טעון אישור מטעם השלטונות. ברשימת הבתים, שנערכה על ידי השררה בניקולסבורג בשנת 1657, נרשמו 98 „בתי יהודים", על יסוד ספירת המשפחות ו„בתי היהודים" משנה זו מבוססת החלטת המועצה הארצית במורביה משנת 1681. לפי החלטה זו יש להשגיח שמספר משפחות ו„בתי היהודים" במורביה לא יעלה על המספר בשנת 1657. בכל זאת עלה בשנת 1754 מספר „בתי היהודים" למאה ושבעה. רשימה זו כוללת גם את היהודים הבודדים, בעלי קרקעות וכרמים. הרשימה משנת 1773 מראה עליית מספר היהודים בעלי נכסי דלא ניידי.

קנין הקרקעות של כל יהודי ויהודי היה נרשם בפנקס הקהילה. לרשימת מקומות הישיבה בבית הכנסת היה פנקס מיוחד – פנקס בית הכנסת והגבאי של בית הכנסת היה מחויב לרשום את בעלי מקומות הישיבה.

חוקי הגבלות בנוגע לרכישת נכסי דלא ניידי על ידי יהודים גרמו למריבות ומחלוקות בתוך הקהילה. יהודי שנתברך בבנים ובנות רבים הנחיל להם חדר קטן וצר והם הנחילו חדר זה לבניהם אחריהם וכך נוצר מצב שלעתים תכופות החזיקו עשרה אנשים ויותר בחדר צר אחד. תקלה זו היתה גורמת פירוד ומדנים בין המשפחות. בעקבות השריפות שהיו תדירות בקהילה היו פורצים סכסוכים בדבר הבעלות על הקרקעות. הפנקסים שהכילו את רשימת בעלי הקרקעות עלו לרוב באש באותן השריפות. לאחר השריפה הגדולה בשנת 1719 ניצל הנסיך דיטריכשטיין את המצב שנתהווה ובאמחלאות שונות הכניס לרעתם של היהודים שינויים רבים בחוק הבעלות על הקרקעות. למרות חוקי ההגבלות הרבים מוצאים אנו בניקולסבורג יהודים בעלי נכסי דלא ניידי. בתקופת הריפורמאציה לא שמרו בקפדנות על החוק האוסר ליהודי לרכוש קרקעות. גם השלטונות הרשו ליהודים בתנאים מסויימים לרכוש נכסים. בשנת 1686 מכר הנסיך פרדינאנד יוסף מדיטריכשטיין בית ליהודי משה שראם מניקולסבורג, במחיר של אלף זהובים. הנסיך בעצמו השתדל אצל

הקיסר להשיג את הרשיון למכירת ביתו ליהודי. היהודי יעקב ליפרט מניקולסבורג הרחיב את בנינו על ידי בניית חנויות בביתו. בשנת 1702 השיג מן הנסיך את הרשיון להרחבת בניינו תמורת תשלומים בסך חמשה זהובים לשנה. הנסיך העמיד לרשותם של היהודים יעקב גבריאל רבקין — חצרן של הנסיך — ואברהם באור, שניהם מניקולסבורג, מגרש לבנין חנויות. תמורת זה נתחייבו לשלם לקופת הנסיך 15 זהובים לשנה. בשנת 1811 קרה שנוצרי אחד מכר בית לאברהם גולדשטפפר, תושב יהודי מניקולסבורג. המכירה אושרה ללא כל קשיים על ידי השלטונות. אולם לאחר שנים, בשנת 1822, הרגישו שלמכירה זו אין תוקף, כי לפי החוק אין ליהודי הזכות לרכוש נכסי דלא ניידי והמקח בוטל. בשנת המהפכה, שנת 1848, הוצא חוק המבטל את כל ההגבלות בנוגע לרכישת נכסי דלא ניידי על ידי יהודים. אולם בפקודה משנת 1853 נתבטלו רוב זכויות היהודים, שניתנו להם בשנת 1848, „עד לסידור סופי של הזכויות המדיניות של הישראלים". ב־18 בפברואר שנת 1860 הוציא הקיסר פראנץ יוסף חוק הנותן ליהודים את הזכות לרכוש נכסי דלא ניידי בכל מדינת אוסטריה חוץ בארצות גאליציה ובוקובינה. בזה נפתרה באוסטריה שאלת קנין נכסי דלא ניידי על ידי יהודים. משנת 1848, שנת החופש וההחירות ליהודי אוסטריה, עד שנת 1939, שנת חורבנה של היהדות במוריביה, התפרנסו רוב יהודי ניקולסבורג מן המסחר. רבים התעסקו גם במקצועות חפשיים כרופאים, עורכי־דין, מהנדסים, באנקאים וכו'. ירידה במצבם הכלכלי נגרמה על ידי בניין הרכבת ברין-לונדנבורג, אולם היו ביניהם גם יהודים רבים עשירים, בעלי הון, חוכרים ובעלי אחוזות גדולות וכן סוחרים מפורסמים.

החיים הפנימיים

הסדרים ותקנות הקהילות במוריביה עתיקים הם. מזמן פעולתו של ר' לייוא ב"ר בצלאל (המהר"ל) מפראג, במוריביה מסופר, שהוא — המהר"ל — אסף וסידר את ה„תקנות הקדומות" ושאר התקנות שב„פנקס המדינה" שבמוריביה, שהיו בתוקפן עד בואו למוריביה והמהר"ל עוד הוסיף עליהן הרבה. תקנות רבות תיקנו גם הרבנים שפעלו בניקולסבורג אחרי המהר"ל. תקנות הקהילות במוריביה נשלמו עם ה„שי"א תקנות" בזמנו של רב המדינה ר' מנחם מנדל קרוכמל בעל „צמח צדק". בפריבילגיה משנת 1591 הורשה ליהודי ניקולסבורג לבחור לעצמם ראש הקהילה ונקבעו התקנות לבחירת הנהלת הקהילה. פריבילגיה זו אושרה בשנת 1612 ונוסף לזו ניתנה ליהודים גם הזכות להביא את משפטיהם לפני בית־דין הקהילה. שינויים קטנים בבחירת ראשי הקהילה הוקבעו בפריבילגיה משנת 1708. ברם ה„תקנון", המסדר את כל פרטי החיים הפנימיים של יהודי מוריביה וביחוד את השאלות הרוחניות והמוסריות הן ה„שי"א תקנות". על יסוד „שי"א התקנות" נתאספו בכל שלוש שנים — חוץ לזמני חירום — נציגי קהילות מוריביה באיזו קהילה חשובה מחוץ לניקולסבורג.

הן הן אסיפות ועד המדינה. באסיפות אלו דנו על השאלות שעלו על הפרק בעקבות מאורעות הזמן, הוסיפו תקנות חדשות וביאורים ל„שי"א תקנות" וכו'. „שי"א תקנות" קובעות, שהנהלת הקהילות הגדולות במוריביה — וביניהן גם של ניקולסבורג — תהיה בת עשרים ושלושה אנשים. הבחירות היו טעונות אישור השלטונות. בשנת 1703 ביטל הנסיך ליאופולד מדיטריכשטיין את בחירת הקהילה בניקולסבורג לאחר שנודע לו, שההנהלה נבחרה על ידי מתן שוחד. על פי פקודתו סודרו הבחירות מחדש.

בתקנות קהילת ניקולסבורג משנת תפ"א (כתב יד MS. Opp. 616 P. 39 III) נשתמר לנו הסדר והתהליך של הבחירות. יום הבחירות נקבע „בכל שנה ושנה בחודש יענערי". זכות להיבחר ניתנה רק לחברי הקהילות שתרמו למסי הקהילה לכל הפחות את הסכום של עשרה זהובים לשנה ומי שמוסמך בתואר „מורינו" — לכל הפחות חמשה זהובים. בתקנה ה מוזכרת תקנת המדינה „שגזרו הרבנים הקודמים.. בחרמות ושמתות, שיהא התחדשות (= הבחירות) ביהדות, ושלא יהא שום אחד נוטל עטרה לעצמו אונ' ארויז ברענגין (= ולהביא) מן השררה שלו שום ריקומיטאציאהן (= המלצה) הן בכתב והן בעל פה". תקנה זו נתאשרה במיוחד בשביל קהילת ניקולסבורג על ידי רב המדינה ר' גבריאל עשקלעס ובנו ר' בערוש. „רק בכל שנה ושנה מחויבים מחדש צו זינן (= לקבוע את הבחירות) לזמן המוגבל". העובר על תקנה זו „מחוייב ליתן לקיר"ה קנס מאה אדומים שפעציא וחמשים אדומים לאדונינו הגדול הדוכס יר"ה, ויוכתב בפנקס הקהל שלא להתעסק עמו אחרי מותו, רק קבורתו יהא כקבורת חמור, וכל הוצאות שעלה על זה זאל אינן גישריבין ווערין (= יכתבו) בפנקס הקהל, שלא יתן[י]רו (?) בניו לנחלה, לחלק עזבונו עד שיופרע הקנס והוצאות הנ"ל ויהא מוקדם אפילו לכתובת אשה ובעלי חוב, ובשעבוד כל הקרקעות ומטלטלין וכל החומרות המבואר בתקנות המדינה יהא מהיום והלאה גם על התמנות דקהלתינו". ראש הקהל נבחר רק לתקופה של שנה אחת ושאר חברי הנהלת הקהילה לשלוש שנים. יוצא מכלל זה אם נציג הקהילה הוא בגיל של ששים שנה ומעלה או שהיה רב באיזו קהילה והיה שם „תופס ישיבה" חמש עשרה שנה.

בדרך כלל לא התעניינו השלטונות בסדרים הפנימיים של היהודים, כגון סדרי החינוך, הנהלת הקהילה ומוסדותיה וכדומה. אולם הקיסרית מאריה תריזיה ראתה צורך להביא את כל חיי היהודים במוריביה — גם החיים הדתיים והסוציאליים — תחת פיקוחם של השלטונות. שנת 1754 מהווה תקופה חדשה במצב המשפטי של יהודי מוריביה. ה„שי"א תקנות", שעד עתה היתה להן חשיבות כעין פנימי של היהודים בלבד, תורגמו לגרמנית — שפת המדינה — וקיבלו בשנה זו תוקף ממשלתי. הקיסרית לא התכוונה בזה לטובת היהודים, אלא ראתה בזה אמצעי כשר לשם פיקוח יעיל יותר על חיי היהודים. על ידי זה ניתנה גם לשלטונות מפעם לפעם הזדמנות להתערב בענייניים הפנימיים של

היהודים. השלטונות ראו ב„שי״א תקנות" מכשיר חשוב לגבייה מסודרת של מסי הממשלה. כבר בשנת 1703 הוציא הנסיך ליאופולד מדיטריכשטיין פקודה, הקובעת את הזכות להיבחר להנהלת קהילת ניקולסבורג רק לאנשים ששילמו את מסיהם. על ידי תוקף החוקי של ה„שי״א תקנות" נוצר מוסד אחראי, שדאג לגביית מסי המשלה מאת יהודי מוריביה, הוא מוסד וועד המדינה במוריביה, הדומה מכמה בחינות לוועד ארבע הארצות של יהודי פולין. מוריביה נתחלקה לשלושה גלילות. לכל גליל היו שני ראשי מדינה. שני ראשי פקידי הוועד היו הסופר ושתדלן מדינה, ועל גבם עמד רב המדינה. בחלקו של רב המדינה עלו על פי ה„שי״א תקנות" תפקידים חשובים, ביחוד הפיקוח והאחריות לגבייה מסודרת של המסים.

מכיון שכמעט כל רבני המדינה במוריביה היו גם רבנים מקומיים של קהילת ניקולסבורג ועל ידי זה קשורים למקום פעולתם, מובן מאליו שניקולסבורג היתה לא אם הקהילות במוריביה במובן הרוחני בלבד, אלא גם המטרופולין הפוליטי של כל יהדות מוריביה. ניקולסבורג, הקהילה החשובה ביותר במוריביה בכמות ובאיכות, נשאה גם במידה יותר גדולה בעול ההוצאות של היהדות במוריביה משאר הקהילות. נבחרי וועד הקהילות במוריביה נגשו, לפי הנהוג, מיד לאחר בחירתם לסדר יחד עם רב המדינה את מסי הממשלה של היהודים במוריביה לכל תקופת התמנותם — לשלוש שנים ובזמנים מאוחרים לשש שנים. לכל אחד משלושת הגלילות הוקבע למפרע ה„סכום", שעליהם להעלות למסי המדינה. ראשי המדינה, שנקראו גם ראשי הגליל, חילקו את הסכום הזה בין הקהילות שבגלילות. ניקולסבורג היתה שייכת לגליל האמצעי, גליל ברין, ועליה הוטל הסכום הגדול ביותר. בהתאם לכך דרשה קהילת ניקולסבורג זכויות יתירות ודרישותיה גם נתמלאו. בנוגע לבחירת הנהלת וועד המדינה קובעת תקנה לב: „אמנם אנשי ק״ק נ״ש (=ניקולשבורג) הציעו בדבריהם והאריכו למעניתם לפני הגאון הגדול המנוח מוהר״ר וואלף זצ״ל, שהם עיקורים בסכום המדינה והם בגליל רוב מנין ורוב בנין [ומשלמים בסכום המדינה יותר מכל הגליל ביחד. וגם בנוגע למספר הנפשות היא הקהילה הגדולה ביותר] ובקשו יתר שאת. ויצא דין מלפניו להיות להם יתר שאת. ודווקא בגליל שלהם, דהיינו (מהשלושה בוררים) בגליל שלהם יהא בורר אחד דווקא מנ״ש ועוד שני בוררים מקהלות אחרות שבגליל שלהם. וכן שמאי אחד דווקא מנ״ש ועוד אחד מקהלות אחרות שבגליל שלהם. את זאת יתר שאת יהיה להם ולא יותר".

בעקבות תקנה זו נשתנתה גם סדר הבחירות. לפעמים נגרמו על ידי שינוי זה בבחירות עיכובים רבים. לפיכך נתקבלה באסיפת וועד המדינה בבודשפיץ בשנת ת״פ החלטה: „ויען כי המה ה״ה המשולחים דק״ק נ״ש יש להם יתרון, אחד מהם יהיה בורר ואחד מהם יהיה שמאי ומחוייבים להטיל גורל ביניהם איזה מהם יהיה בורר ואיזה מהם יהיה שמאי. ואיזה פעמים נעשה עיכוב מחמת הגורל, שלא יוכלו המשולחים למהר

לעשות הגורל. בכן מכאן ולהלאה המשולחים דק"ק נ"ש קודם שיסעו לבית הוועד יטילו גורל ביניהם איזה מהם יהיה בורר ואיזה מהם יהיה שמאי. בכדי שלא יעכבו בשבילי זה כלל". גם היה „נהוג תמיד לעשות מן המשולחים דק"ק נ"ש אחד ר"ח(=ראש חשבון)". באסיפת וועד הקהילות בקוניץ משנת תט"ז נתקבלה החלטה: „כשיהיה ביד השמש שני חשבונות משני גביות של חצי שנה מחוייב לבא לק"ק נ"ש אחד מהאלופים ר"מ(=ראש מדינה) ולצרף החשבון של חצי שנה". הערכה ורשימה של משלמי המסים היתה נמצאת „כנהוג מקדם דווקא בנ"ש אצל אדו' מ"ו(=מורי ורבי) הר"מ(=הרב מדינה) נר"ו(=נטריה רחמנא ופרקיה) בצירוף הראש מדינה מק"ק נ"ש". בנוגע לכספים הנשלחים לארץ ישראל קובע תקנה יט, שבכל שלוש שנים, בשעת בחירת הנהלת וועד המדינה יש גם למנות „שלשה גבאים דירושלים. א' בגליל עליון וא' בגליל אמצעי וא' בגליל שלישי ועוד אחד דק"ק נ"ש". ושלושה הגבאים מהגלילות מחוייבים לשלוח את ה„מעות ירושלים" ליד הגבאי דק"ק ניקולסבורג והגבאי דניקולסבורג העביר את הכסף לקהילתווינה. באסיפת וועד המדינה בגידינג בשנת תמ"ט הוקבע, שכל ראש מדינה ישלם בשעת בחירתו לכל בורר מדינה שבגלילו ששה רייכסטאלר בעד טירחתו. מלבד זה ישלם הגובה מדינה להבורר מדינה שבגלילו ארבעה רייכסטאלר. „חוץ להאלופים משולחים דק"ק נ"ש אם יהיה ביניהם משולחים מהאלופים דיינים דק"ק נ"ש, אזי יתן כל ר"מ א' ריכסטלר וגובה מדינה חצי רייכסטלר נוסף על הנתינה הנ"ל".

תשומת לב מיוחדת הוקדשה ב„שי"א תקנות" לחינוך הנוער ולהפצת לימוד התורה בין שכבות העם. אף קהילות קטנות, שיש להם שלושים בעלי בתים משלמי מסים, מחוייבות כבר לדאוג בשביל החזקת ישיבה בקהילה באסיפות וועד המדינה שנתאספו מפעם לפעם השגיחו בעין פקוחה על קיום תקנות אלו. באספת וועד המדינה ברויסטיץ בשנת תק"ג נשמעו תלונות רבות בשל הזנחת לימוד התורה בקהילות „בראש כל מעהרין היא העיר הגדולה ק"ק ניקולשפורג רבתי עם רבתי בדעות התחילו במצוה... בכן עשינו לשם שמים שק"ק נ"ש יחזיקו עכ"פ ט"ו בחורים תמידין כסידרן. נגד זה יש להם רשות לנכות ממעות המדינה ששים זהובים בכל זמן שיחזיקו ישיבה כנ"ל". ישיבת ניקולסבורג מוזכרת לשבח גם באסיפת וועד המדינה בבודשפיץ בשנת תק"ח.

סכסוכים בין קהילת ניקולסבורג ובין וועד המדינה נתעוררו בשל החלטת אסיפת וועד המדינה באוסטרליץ בשנת תפ"ב, נאמר בהודעת אסיפת וועד המדינה בבורדא בשנת תפ"ח. הסברה מפורטת לסיבת הסכסוך לא ניתנה בהודעה. אולי גרמה להיחסים המתוחים שבין קהילת ניקולסבורג ובין המדינה החלטה יא, שנתקבלה באסיפת הוועד באוסטרליץ, הדורשת לסלק את הרואה חשבון מניקולסבורג לזמן בחינת החשבונות של הקהילות, שבתוכם נכלל גם החשבון של קהילת ניקולסבורג. תוצאות הריב היו: „ונתקלקל הדבר שבא

ע"פ שרי קומסייאן לפני אדונינו המיוחס החסיד הקיסר יר"ה ונתחזקו אותן תקנות. אך משם ולהלאה אין רשאים בני המדינה לעשות תקנה חדשה באיזה וועד שיהיה כמו שהיה המנהג משנים קדמוניות". רק לאחר שנים רבות עלה בידי רב המדינה ר' בערוש עשקלס לבטל גזירה זו.

התוצאות הקשות בעקבות השריפה הגדולה בניקולסבורג בשנת 1719 השפיעו גם על עסקי וועד המדינה. באסיפת וועד המדינה בבודשפיץ בשנת ת"פ נאמר: „הנה תקנה קדומה לעשות שומא חדשה בכל וועד התחדשות אמנם עכשיו מחמת שריפות ק"ק נ"ש יצ"ו (= ישמרם צורם וגואלם) שנתמוטט בעו"ה רוב בנין של מדינתינו אמרנו ועינינו שלא לעשות שומא חדשה בוועד הזה עד וועד התחדשות שיהיה אי"ה אחר שלש שנים". קהילת ניקולסבורג פנתה אל וועד המדינה וביקשה להתחשב עם המצב הכלכלי הקשה, שנתקיים בעקבות השריפה ולחת לה הנחות מסויימות מתשלומי המסים שהוקצבו על חלקה, דרישותיה נתמלאו. בגוגע למצב הישיבות בקהילות נאמר בהודעת הוועד הנ"ל: „איזה שנים היו שלא כסדרן ולא היה ישיבות רק בק"ק נ"ש, היא העיר הגדולה. ועתה בעו"ה נשרפה על תלה, ועל מוקדה היא העולה, ה' יכוננה סלה מעלה מעלה".

הרשימה של משלמי המסים היתה נמצאת, לפי תקנות המדינה, בניקולסבורג בידי רב המדינה, גם ישיבת הערכת המסים היתה קבועה בניקולסבורג. ברם בשעת השריפה עזב רב המדינה ר' בערוש עשקלס את ניקולסבורג. הילכך הוחלט: „ואם לא יהיה מ"ו הרב מדינה לפי שעה בנ"ש, כי אי אפשר לו לקבוע דירתו שמה מחמת השריפה. כי נחרבה העיר בעו"ה, אזי מקומו כבודו במקום שיהיה". אולם על רב המדינה הוטל להודיע לראש מדינה על מקום ישיבתו. אמנם התוקף החוקי של „שי"א התקנות" בוטל על פי חוק הסבלנות של יוסף השני, אולם השפעת התקנות על חיי הקהילות היתה ניכרת עוד זמן רב. בעקבות התרפותם של היהודים בתשלומי המסים ניתנה לשלטונות לעתים תכופות הזדמנות להתערב בענייני הקהילה. יהודי ניקולסבורג נשאו קשה את מעמסת המסים שהוטלה עליהם בכל הזדמנות, כפי שהזכרנו פעמים רבות. לדוגמה נתחייבו יהודי ניקולסבורג בשנת 1714 לשלם מסים ממסים שונים, כמו מס ארובה שהונהג בשנת 1671 בסכום של 1662 זהובים. בשנת 1715 הוטל עליהם מס שנתי בסכום של 1148 זהובים. בשנת 1714 סבלו היהודים רבות מן המגיפה שפשטה אז בניקולסבורג. מטעמי זהירות נאסר להם בפקודת השלטונות לעזוב את מקומם וניטלה מהם על ידי כך לזמן ממושך האפשרות להתעסק במסחר. במצב זה לא היה באפשרותם לשלם אף את המסים משנת 1714. בתזכיר שהגישו לקיסר ביקשו להתחשב עם מצבם ולהניח להם את תשלומי המסים משנת 1715. הקיסר מינה וועדה שתחקור את הענין, ובשנת 1716 באו יהודי ניקולסבורג לידי פשרה עם הנסיך בענין זה וניתנו ליהודים ויתורים מסויימים. במשך המשא ומתן נתגלה, שהיהודים רומו מזמן

לזמן על ידי השלטונות ושילמו מסים יותר ממה שהם חייבים. שיטה זו, אונאה בתשלומי המסים, היתה מקובלת גם על עיריית ניקולסבורג. באיגרת חסות של החשמן פראנץ דיטריכשטיין נקבעה אמנם השתתפותם של יהודי ניקולסבורג בתשלומי המסים וההוצאות שהוטלו על כל האוכלוסיה בניקולסבורג ביחס של אחד לארבע. הסכם זה נשאר קיים עד שנת 1673. כתוצאות מריבוי האוכלוסיה היהודית בעקבות ההגירה העלתה עיריית ניקולסבורג באופן שרירותי את יחס ההשתתפות לאחד לשלוש. זמני תשלומי המסים נקבעו מראש וכשלא שמרו היהודים על זמני הפרעון הקבועים איימו עליהם בעונשים. לרוב השתמשו באיום של Spielbrger-Exkution, שאם לא ישלמו את המסים עד לזמן הקצוב יאכסנו בבתיהם של יהודי ניקולסבורג צבא מקסרקטיני השפילברג בברין. האחראים כלפי הממשלה היו רב המדינה ונבחרי וועד המדינה, ששת ראשי המדינה. מנהיגי המדינה נענשו בשל עיכובי התשלומים על ידי הקהילות. ראשי המדינה מצידם לחצו על ראשי הקהילות לדייק בתשלומי הכספים לזמן הנקבע. „שי"א התקנות" וגם התקנות שנעשו באסיפות וועדי המדינה מטפלות בקנסי הקהילות שאינם שומרים על הזמנים הקבועים לפרעון המסים. בשנת 1749 התערבו בכך השלטונות וזה גרם לתוצאות קשות. לשם כיסוי ההוצאות של וועד המדינה, תשלומי משכורת לרב המדינה ולשאר הפקידים, מתנות לפקידי הממשלה בימי חגיהם, שתדלנות וכו' (Domestikalabgaben) נקבע באסיפת וועד המדינה בבודשפיץ בשנת תק"ח (1748) תקציבו של וועד המדינה לתקופה של שלוש שנים בסכום העצום של 12.500 זהובים לשנה בסכום זה לא נכללו מסי הסבלנות שעלו בשנים אלו לסכומים גדולים. לשנת 1749 בלבד נקבע מס סבלנות בסכום של 87.000 זהובים. בוועד המדינה בבודשפיץ הוצע, שניקולסבורג, הקהילה הגדולה ביותר במדינה, תשתתף בשני שלישים של התקציב. שלוחי ניקולסבורג מיחו כנגד הצעה זו ועל פי המלצתו של רב המדינה, יושב ראש האסיפה, נקבעה השתתפותה של ניקולסבורג בהוצאות וועד המדינה לשליש הסכום של 24.000 זהובים לשנה לחשבון מס סבלנות. על חשבון התחייבותה העבירה קהילת ניקולסבורג כספי המסים בשיעורים חדשיים להנהלת וועד המדינה. אולם מאזן התשלומים הראה שקהילת ניקולסבורג שילמה רק חדשים מעטים את הסכום שהוטל עליה. הזמנים היו קשים. בעקבות המלחמה הפרוסית נחרוששו יהודי מוראביה באופן מבהיל, הילכך לא סולקו המסים במועד הקבוע מראש. הממשלה לא התחשבה עם המצב הקשה של היהודים ודרשה בכל תוקף את תשלומי המסים מאת רב המדינה ר' בערוש עשקלס, האחראי כלפי הממשלה. בשל אי-תשלומי המסים על ידי קהילת ניקולסבורג נאסרו בשנת 1748 מנהיגי הקהילה ובראשם אהרן ליב ראש הקהל ודוב צורף (גולדשמיד) ראש המדינה. השלטונות דרשו מהם לסלק את החוב של 4.666 זהובים שהקהילה נשארה חייבת במסים. בתזכיר שהגישו אהרן ליב ודוב צורף ממקום מאסרם הם קובעים, שהחוב

הנשאר הוא רק 1.666 זהובים ולא 4.666. על סמך זה דורשים הם לשחרר אותם מן המאסר אחרי תשלום סכום זה. ומה שנוגע לתביעת הממשלה של 3.000 זהובים העודפים המגיעים לה לפי חשבונה מציעים אהרן ליב ודוב צורף בתזכירם לדרוש דין וחשבון על סכום זה מאת רב המדינה ר׳ בערוש עשקלס. מנהיגי הקהילה שוחררו אמנם מהמאסר, אולם הסכסוך בנוגע לשלושת אלפים זהובים לא סודר. בתזכיר שהגישו ללשכת הקיסרית והמלכותית בברין מאשימים אהרן ליב ודוב צורף את רב המדינה, ר׳ בערוש אשקלס, שהוא גבה סכום זה והשתמש בו לצרכיו הפרטיים. ר׳ בערוש אשקלס דחה את האשמה שהגישו נגדו. הוא הוכיח בראיות ברורות שלרב מדינה אין הרשות לגבות כספי מדינה ומוסמכים לכך ראשי המדינה בלבד. ר׳ בערוש אשקלס האשים את מנהיגי קהילת ניקולסבורג וביחוד את אהרן ליב ודוב צורף, שבהשתדלותם לדחות את זמן הפרעון השתמשו בזיופים בפנקסי הקהילה. העניין סודר, כנראה, לאחר זמן מה ואנו מוצאים גם בשנים הבאות את אהרן ליב מכהן בראש הקהילה בניקולסבורג ואת דוב צורף במשרה הנכבדה של ראש מדינה. דוב צורף, שעמד שנים רבות בראש יהודי מוריביה וקהילת ניקולסבורג, הסתבך כפי הנראה גם בשנת 1755 בענייני תשלומי המסים. ברשימת פנקס דחברא קדישא דק״ק ניקולסבורג משנת תקט״ו נאמר: „ובאשר שיש איזה פקפוק בהתמניות ג״ר(=גבאי ראשון) של הקצין מ׳ בער צורף ר״מ(=ראש מדינה), שצריכים לידע דעת האדון החסיד הדוכס יר״ה, על כן ידינו מסולקת מזה עד שיבא דינו מאדונינו השררה יר״ה״. גם במקרה זה, כנראה, סודר הדבר ובער צורף פעל לטובת היהדות במוריביה עד יום מותו. הוא ייצג את קהילת ניקולסבורג באסיפת וועד המדינה בגידינג בשנת תע״ו ובברודא בשנת תפ״ח ובא ראשון על החתום. מלבד המסים הנזכרים שילמו יהודי ניקולסבורג גם מסים שונים למשרדי הנסיכות. בשנת 1750 עלו המסים ששילמו היהודים עבור הרשיון להתעסקות באומנות ל-2.224 זהובים. הכספים שיהודי ניקולסבורג שילמו בעד רשיונות נשואין עלו בשנת 1822 ל-3.100 זהובים.

הוצאות והכנסות הקהילה

מלבד הסדרי המסים לשלטונות הוטל על הנהלת הקהילה כתפקידה הראשי, לדאוג למצב החומרי והרוחני של תושביה היהודים. נשמרה לנו רשימה של הוצאות הקהילה משנת 1821. לשנה זו נקבע תקציב הקהילה, מלבד המסים שהועברו לשלטונות, בסכום של למעלה מ-5.600 זהובים. הקהילה העסיקה יותר מעשרים פקידים: הרב אב בית הדין, שהיה על פי רוב גם רב המדינה, ארבעה דיינים, שלושה שובי״ם, שני חזנים, מגיד מישרים, שמש ונאמן הקהילה, שהיה על פי רוב גם סופר הקהילה, שמש שני, גובה המסים, רופא הקהילה, מיילדת, שומר אחד ליום ושלושה שומרי לילה, פקיד שדאג לאספקת המים,

פקיד שדאג לנקיון השכונה. בזמנים מאוחרים יותר דאגה הקהילה גם לחקציבו של בית ספר היהודי, שהעסיק מנהל ושלושה מורים. בין פקידי הקהילה נחשב גם שמש המשטרה בשכונת היהודים. השמש השני היה גם ה„שולקלופר". מתפקידו היה לבקר בבוקר ובערב את בתי היהודים שבשכונה ועל ידי שלוש דפיקות בשערי הבתים (כשהיה „בר־מינן" ברחוב—רק שתי דפיקות), לעורר אותם לבוא לבית הכנסת. כמו כן היה גם מתפקידו של השמש הראשון ללכת בהסכמת הרב בערב שבת לפני „לכה דודי" ברחוב היהודים ובקריאתו „לקבלת שבת" להאיץ בציבור למהר לבית הכנסת. בשבת היה השמש הראשון קורא את הקהל „לתפילת מוסף" ואחרי הצהרים „לתפילת מנחה". מלבד המשכורות לפקידים תמכה הקהילה במוסדות שונים ובחברות פרטיות שבעיר.

בתור קהילת אם של יהודי מוריביה הושיטה ניקולסבורג מפעם לפעם עזרה לשאר הקהילות בשעת דוחקן. את היהודים „הנשרפים" ממעזריטש ובוסקוביץ בשנת 1823 תמכה ביד נדיבה. קהילת ניקולסבורג, שבעצמה סבלה רבות מן הדליקות המצויות שם לרוב, נדבה סכומים גדולים גם לאוכלוסיה הנוצרית שנגרמו להם נזקים על ידי השריפות. אולם בראש וראשונה דאגה הקהילה להחזקת הישיבה שבניקולסבורג, שהיתה מן המפורסמות במרכז אירופה. רבני ניקולסבורג הקדישו לה את מיטב כוחותיהם. רב המדינה ר' דוד אופנהיים דאג במיוחד על ידי עזבונו לטובת לומדי הישיבה ולבני העניים שמהם תצא תורה. הוא קנה בשנת 1726, בתמיכת נדיבים אחדים, בתים רבים בשכונת היהודים וחלק של הכנסות הבתים היה מוקדש להחזקת תלמידים עניים. בתים אלה עם השטח סביבם היו נקראים בפי העם בשם „ככר אופנהיים". קהילת ניקולסבורג דאגה לעניי העיר. רשימת הוצאות הקהילה משנת 1784 מכילה לא פחות ממאה שלושים ושש יהודים עניים שנתמכו על ידי הקהילה, ביניהם הרבה בעלי משפחה.

המקור העיקרי להכנסות הקהילה היו המסים ששילמו חברי הקהילה. תשלומי המסים הוערכו על ידי חמשה שמאים שנבחרו מתוך אנשי הקהילה. הערכת המסים גרמה לסכסוכים ומריבות בין התושבים היהודים. מזמן לזמן עלתה על הפרק השאלה אם לגבות את המסים רק לפי „ממון", זאת אומרת, שהעשירים, בעלי האמצעים, ישאו בלבדם בעול הוצאות הקהילה או גם לפי „נפשות", לשחף כל חברי הקהילה ללא יוצא מן הכלל. אמידי הקהילה, „בעלי הכיסים", טענו, שכל חברי הקהילה ללא הבדל של מעמד, נהנים במידה שווה ממוסדות הקהילה והילכך גם עליהם לשאת בעול הוצאות הקהילה. נוסף לזה דרשו העשירים זכויות יתירות בהנהלת הקהילה, בטענם שהם „רוב בנין" של הקהילה, כי רוב המסים באים מכיסם. לעומת זה עמדו „רוב מנין" הקהילה, העניים והבינוניים, על זכותם בטענם „דמועט של עני שקול כנגד מרובה של עשיר ואחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים".

לטענת העשירים שהם משלמים רוב המסים — ענו העניים „שקשה עליהם המעט שנותנים יותר מן הרב שנותנים העשירים".

מחלוקת מסביב לסידור תשלומי מס המים התעוררה בין תושבי יהודי ניקולסבורג במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה. שכונת היהודים בניקולסבורג סבלה מחסור במים, כי „היא היתה מחוץ לעיר המוקפת חומה ומסתפקים מן המים שבתוך העיר, ועתה מקרוב השתדלו מן השררה יר"ה להמשיך אל שכונת היהודים מים מן הגן שלו, שהוא סמוך לשכונת היהודים. רק שצריכים ליתן מס קבוע להשררה יר"ה בכל שנה ושנה עבור זה". מלבד תשלום מס המים היתה אספקת המים כרוכה גם בהוצאות אחרות, כגון תיקון צינורות להמשכת המים מגן השררה. ובכן נתעוררה השאלה: כיצד לגבות כספים אלה אם „לפי הממון או לפי הבתים או לפי בעלי הבתים" (חברי הקהילה שאין להם בתים). סכסוך זה בא לפני ר' מנחם מנדל קראכמל אב"ד דק"ק ניקולסבורג והמדינה. בפסקו מחייב הוא את העשירים להשתתף בשלושה חלקים של ההוצאות בשביל התיקונים ומסי המים, ונימוקו, שהמשכת המים מגן השררה לשכונת היהודים „היא תועלת הממון דחיישינן לשריפת הבתים, ועל ידי הממון שמוציאים על המים שיהיו מצויים להם, יהיו קרובים להציל. והעשירים יש להם לחוש יותר, שבתיהם מלאים כל טוב, מה שאין כן עניים. אלא שלפי זה יש מקום לומר שיש לגבות קצת גם לפי הבתים, אבל מכל מקום בתים של העשירים שוים יותר משל עניים. לכך יש לגבות שלושה חלקים לפי הממון וחלק רביעי לפי הבתים" (עיין לעיל). הערכת המסים היוותה שאלה סוציאלית גם במובן אחר: לפי התקנות ברוב הקהילות במורביה, וביניהן גם ניקולסבורג, נהנו תלמידי חכמים מזכויות יתר. לדוגמא, לראש הקהילה יכול היה להבחר אדם שיש לו תואר „מורינו" בלבד או לכל הפחות תואר „חבר". בדומה לכך היה נהוג גם בשאר התמנויות הקהילה ומוסדותיה. על ידי תקנות כאלו נתרחקו העניים מעסקי הציבור, שבגלל מלחמת הקיום ודאגת פרנסה לא היו ביניהם הרבה בני תורה. בשל כך נתרבו המחלוקות בקהילות. גם בהערכת המסים נהנו תלמידי חכמים מהקלות רבות. אף שבמורביה נהוג היה שלא היו פוטרים תלמידי חכמים עשירים לגמרי מתשלומי המסים, מלבד את „תופס הישיבה" שבעיר, עם כל זה „אין מעריכין אותם כשאר בני העיר עשירים, שמניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה, ומעריכין אותן בפחות וחסים עליהם". יחס האדיבות כלפי התלמיד-חכם בענין הערכת המסים גרם סכסוך בקהילת ניקולסבורג בשנת 1644 (?). בסוף המאה השש-עשרה חי בניקולסבורג יהודי עשיר, תלמיד חכם מופלג ומפורסם, ר' יעקב פיסק. הוא היה שנים רבות ראש הקהל „ומוחזק לעשיר ברבבות". ועוד בחייו „היו בני הקהילה מרננים אחריו, שאינו נותן מס שליש ממה שהגיע עליו על פי התקנה". אחרי מותו נתברר שבצדק ריננו אחריו. כדי למנוע סכסוכים בעניני הירושה היה מתפקידו של הקהילה לקבוע אחרי מותו

של חבר הקהילה את הרכוש שהניח ליורשיו. אחרי פטירתו של ר' יעקב פיסק „נמצא אחריו ברכה ונראה שלא (היה) נתן מס שליש ממה שהיה לו, ותבעו הקהל מן היורשים שיפרעו להקהל מה שלא נתן מס בדין מכמה שנים". הם הביאו את ריבם לפני רבם ר' מנחם מנדל קראכמל והוא הוציא את הפסק ש„אין לקהל טענה על היורשים, כיון שהיו (מנהיגי הקהילה) יודעים והיו יכולים לברר שהוא עשיר כל כך ואינו נותן כדין, הרי יכולים היו להוציא ממנו בדין, דהכל יודעים דגברא רבא הוה והיה צייח דין ולא היה מסרב. אלא ודאי דידעי ומחלי ליה על השאר, מחמת שהיה גדול העיר וכשהיה פונה מעסקים היה עוסק בתורה. ועסקיו שהיה מתעסק לפעמים והיה מבטל בשבילם — לימוד התורה — לא היו עסקיו במשא ומתן, כי אם עסקי הקהל וצרכי צבור. רק לפעמים היה מלוה לאחרים. ועסקיו במשא ומתן לא היה הוא מתעסק כלל על ידי עצמו אלא על ידי אחרים למחצית שכר בהיתר (לא חשש של איסור רבית). לכך היו חסים ופשרו עמו במועט ועל השאר מחלו לו ובזה עשו כדין". ירושתו של ר' יעקב פיסק נזכרת גם בפקודת לשכת החצר משנת 1644. היא דרשה מיורשי היהודי יעקב (פיהקר) [פיסק] מניקולסבורגי שהתעסק בעסקי רבית, הלואה של עשרת אלפים זהובים. ר' יעקב פיסק בנו של ר' ליב פיסק דיין מניקולסבורג היה מנכבדי העדה. ר' מנחם מנדל בעל „צמח צדק" מונה שבחו: „ראיתי בני עליה והמה מועטים, איש אחד מיוחד היה בעיר מופלא בתורה הוא מוהר"ר יאקב פיסק, גברא רבא איש תמים, אוהב המשפט והאמת, ותמיד היה הוא מנהיג הקהילה על פי התורה והמצות וכל מעשיו היו לשם שמים". על מצבתו משנת ת"ד (?) חרות: יעקב אבינו לא מת לעצמו... הגאון הגדול מהור"ר יעקב פיסק... קול יעקב שעסק תמיד מימים מימה בתורת ה' תמימה... יודע סתרי תורה וטעמה.

תקנות של קהילת ניקולסבורג שנעשו בשנת תפ"א ושנשתמרו לנו בכתב יד (עיין לעיל) מפיצות אור על יהודי ניקולסבורג ותשלומי מסי הקהילה, כל יהודי ללא יוצא מן הכלל היה מחויב לשאת בעול תשלומי המסים. חשיבות רבה נודעת לתקנות אלה והריני נותן כאן את תמציתן בקצרה:

תקנה א אומרת: „מכל הסחורות שבעולם, יהיה איזה סחורה שיהיה... ומכל מיני אכילה ושתיה וואז מן קויפט צו פרקויפין להרויח (= שקונים ומוכרים בכדי להרוויח) בדרך כלל בעולם ניקס אויזגינומין (= ללא יוצא מן הכלל) וואז נאר בדרך משא ומתן איז (= הכל מה שנרכש בדרך משא ומתן) יתנו מכל זהב שיקנו במעות מזומנים שני ווינר". במס זה היו מחוייב ללא יוצא מן הכלל כל מי שהיה גר בניקולסבורג שלושה חדשים, גם אלה שאין להם שם חזקת הישוב. גם נשים העוסקות במשא ומתן היו חייבות בתשלום מס זה. קניה של פחות מחצי זהב היתה פטורה מתשלום מס זה.

תקנות ב-ד קובעות את סכום המס שעל הסוחרים לשלם לקופת הקהילה מקניות ומכירות.

תקנה ה מחייבת לשלם מס „מן ריוח ידועה, יהי׳ איזה ריוח ידועה שיהי ואפי׳ מציאה שיזדמן לאחד מקהילתינו... אזי יתנו מכל זהב תשעה ווינר". דיינים קבועים היו פטורים לשלם מס זה מן „הפסק געלט" (=תשלום לדיינים בעד הפסק דין). הנחה מסוימת ניתנה לסרסורים, שדכנים ולשני סופרים, נאמני הקהילה. „משועבדי הקהילה" (=פקידי הקהילה) היו פטורים לשלם מס ממשכורתם. במס זה היו מחוייבים גם אנשים שמרוויחים פרנסתם במקומות אחרים ובני ביתם גרים בניקולסבורג. יוצאים מן הכלל הם ה„מלמדים" שמרוויחים את פרנסתם במקומות אחרים או אפילו שהם גרים בניקולסבורג ובני ביתם במקומות אחרים — פטורים מתשלום מס.

תקנות ח—יז קובעות את חוב תשלומי המסים מן מתנות, מעות של יתומים ואלמנות, מריווח של סרסרות, מנדוניא, מירושות, מתכשיטים, משכירות או קניית בתים ומחסנים.

תקנה חי מתעסקת בחוב תשלומי המסים של בעלי התעשיה, מחזיקי „בראנדווין הייזיר" (=בתי יין שרף, בתי מזיגה) ו„לעדיר הייזיר" (=בתי-ברוס). הם היו נחשבים לאנשים אמידים והוטל עליהם לשלם מסים מיוחדים.

תקנות יט-כב קובעות את סכום המס שהוטל על סוחרי ירקות ופירות, צבעי פשתן, בעלי עגלה, סוחרי תבן וקש ותוצרותיהם.

תקנות כג-כד קובעות את סכום המס שהוטל על בעלי מלאכה: חייטים, עושי חבלים, כפתרים, צורפי-זהב, טרסים.

תקנה כה מתעסקת בתשלומי המסים של מספקי צרכי מלחמה לצבא וקובעת: „באם כמה בעלי בתים אן נעמין הליוורונג מיט איין קונטראקט, דז אויף אינן חלק קומט מאותו קונטראקט (=מקבלים עליהם את הספקה על פי החוזה ככה שעל חלקו של אחד מגיע) עד חמשת אלפים זהוב יתן מכל זהב ב׳ ווינר. אכן אינן קונטראקט של הליוורונג (=הספקה על פי החוזה) שמגיע על חלק אחד יותר מסך חמשת אלפים זהובים יתנו מאותו המותרות רק... מכל זהב א׳ ווינר".

תקנה כו מסדרת את תשלומי המס של שותפים.

תקנה כז קובעת את תשלומי המסים של „בעלי בתים דיא דא אויף אורנדיס זיצין אונ׳ קאנין ניכט אבפירין איהר ברדאן בזמנו (=אנשים הגרים בכפרי מזיגה ואינם יכולים לשלם את המסים בזמן הקבוע). כמו כן היא קובעת סידורים בנוגע לתשלומי המסים של אנשים שאחרו לשלם את המס בזמן הקבוע ולרבנים היושבים על כסא הרבנות.

תקנות כח-כט, לד-לה קובעות הסידורים בנוגע לרשימת הסחורות המחויבות בתשלום המסים.

תקנה ל קובעת את סכום המס שיש לשלם ממסחר הסוסים.

תקנות לא, לו קובעות את הצעדים שיש לנקוט כנגד עבריינים על תקנות המסים.

תקנה לב קובעת את גודל המס שהוטל על אנשים מארצות זרות המביאים סחורות לניקולסבורג.

תקנה לג מדברת על גודל המס שאפשר להטיל.

תקנות מיוחדות מתעסקות ב„ענייני העלמה". לפי תקנה קודמת היה כל חבר הקהילה מחוייב לשלם מכל רכוש ששווה אלף זהובים לכל סכום מס של שני ווינר. אולם על כל אלף זהובים היו מאה וחמשים זהוב פטורים מתשלום מסים. תקנות „העלמה" הכניסו תיקונים אחדים בתקנה זו המחייבים בתנאים מסוימים לשלם מס גם מסכום זה, והוא: מכל מאה זהובים זהוב אחד. תקנת מס העלמה נעשה גם — כפי שהשם אומר — כדי לתת אפשרות לאנשים לעשות חשבון הנפש, לבדוק שנית את תשלומי המסים של כל השנה ולתקן את המעוות. אם „העלים" את המס המגיע ממנו. „אונ' בהעלמה ווארפין (=לתת) בהתיבה מיוחדת לגבות ההעלמה בבית הקהל כל מה שמגיע ממנו, ולגמרי קינן ערמה טאן (=לא לעשות ערמה) ח"ו בעסק זה, כדי שלא יתפוס ח"ו במצודות החרם". לתשלום מס העלמה נקבע לכל שנה יום אחד בימים שלפני ראש חודש טבת.

גם אנשים שאינם נמנים בין משלמי המסים, כמו „משועבדי הקהילה", מחוייבים לבוא „לבית הקהל בשעת נתינת העלמה אונ' לפחות איין דבר מועט ווארפין (=לתת דבר מועט) בהתיבה של העלמה כאשר ידבנו לבו. כדי שלא לבייש למי שאין לו ויראו ויבושו וישובו לאחוריהם האנשים המגיע מהם העלמה".

הנחה מסוימת בחשלומי מסי העלמה ניתנה ל„יושבי אוהלים העוסקים בתורה ואינם עוסקים במשא ומתן... אונ' האבין אך קיניר פאר ליגט מיט געלט (=ואינם מלווים כסף) על איזה משא ומתן חוץ מעשיית יין, זקנים משבעים שנה ומעלה והנסמכים במורינות (=בתואר מורינו) ששים שנה ומעלה". אלמנות שילמו רק חצי מס העלמה.

במס העלמה חייב כל מי שגר בקהילת ניקולסבורג שלושה חדשים ללא יוצא מן הכלל.

תקנה יא קובעת: „באם אייניר ברענגט (=מי שהוא מכניס) יין אריין מכפרים ומקומות אחרים הן על פי הרמנא מן השררה יר"ה ומן העצה (=מועצת העיריה), הן באיזה אופן שיהיה מחוייב אותו בעל היין צו ווערפין (=לתת) בהעלמה לחיבת הקהל יצ"ו החלק רביעי יותר ממה שנותנים אנשי קהילתינו מכל הבית, והיינו וואז מען בגלוי אריין ברענגט (=מה שמביאים בגלוי) מחוייב ליתן בגלוי בשעת גביות המעות יין, ומה שיביא יותר לכאן יתנו בהעלמה, והחרם חל על זה". בענין זה מתעסקת גם תקנה יב.

תקנה יג אומרת: „באם אייניר איז זיך (=מי שהוא) משתדל במקום הידועה (=אצל השלטונות) דז ער זאל מעגין יין אריין פירין (=שיורשה לו להביא לניקולסבורג יין), אזי שייך השתדלות זה לכל בני הקהילה, שיש

להם יינות כפרים ויחולק ביניהם, כי לא לטובת עצמו יצא, אלא לטובת הכלל כולו יצא".

תקנה טו מסדרת את תשלום מס העלמה בשביל זוג שהתחתנו לפני שתוקן מס העלמה והיא, שעליהם לשלם ב„העלמה הראשונה" רק חצי הסכום. הנחה זו ניתנה רק לבחור ולא לאלמן שהתחתן.

בעקבות ההוצאות המרובות נאלצה קהילת ניקולסבורג להטיל מסים גם על בני הקהילה שעברו לקהילות אחרות במדינה. ואפילו אלה שגרו במדינות אחרות היו חייבים לשלם מסים לקהילת מולדתם: ניקולסבורג, נגד המסרבים לשלם את המסים נקטה הקהילה צעדים חמורים. הם נענשו באיבוד „חזקת הקהילה", זאת אומרת איבוד כל הזכויות האזרחיות בקהילה. מלבד זה השתמשו נגדם ב„חרם" חמור. בהטלת חרם השתמשו במיוחד נגד „מבריחי" המסים, הגרים בקהילות שמחוץ למדינה. בוועד המדינה בבודשפיץ בשנת תק"ח הוחלט לאחוז בצעדים המועילים נגד יהודי מוריביה הגרים מחוץ למדינה ומתרשלים בתשלומי המסים. על מידת יעילותם של סאנקציות אלו ששומעים אנו מתוך מכתב אחד מקהילת שטאמפען בהונגריה. בית הדין דקהילת שטאמפען עם הרב אב"ד בראש מבקשים את הנהלת הקהילה בניקולסבורג, להרחיב את זמן פרעון המסים לעוד ששה שבועות ל„בעלי הבתים" שמוצאם ממוריביה ומקום ישיבתם הוא בשטאמפען. הם מצביעים על המצב הקשה של יהודי שטאמפען שגם עליהם הוטלה מטעם הממשלה מסים רבים. „נמצא שבני אדם הללו ילקו בכפלים", שישלמו מסים בשני מקומות.

בשנת תקנ"א (1791) עלתה על הפרק ההצעה שלא להסתפק בקביעת המסים בהערכת השמאים, אלא מלבד זה גם להשתמש בחרם או בשבועה. זאת אומרת „מן הערך שהעריכו לא יפחותו גם אם העריכו אותו יותר מה שיש לו ואף על פי כן אם הוא יודע בעצמו שיש לו יותר ממה שהעריכוהו מחוייב להשלים היתרון". לתכלית זו רצו להשתמש בשבועה או בחרם, כדי להכריח את חברי הקהילה לשלם את העודף במקרה שהעריכו אותם פחות ממידת יכולתם. נגד תקנה זו קמו עוררים. ר' מרדכי בנעט, רבה של ניקולסבורג, פנה בשאלה זו לבעל נודע ביהודה, ר' יחזקאל לנדא, רבה של פראג. בתשובתו מסיק בעל גודע ביהודה: „על פי הדין יכולים לתת חרם על המס. ואף על פי כן מיום היותי כאן בפרג תמיד הייתי עומד בפרץ הזה ומנעתי ליתן חרם, כי הנסיון יעיד שבעונותינו הרבים כמה פעמים שלא הצליחו ואירעו כמה צרות תכופות במקומות שגובים על פי חרם. הברירה או להעריך ומי שלא יסכים ליתן הערך שהעריכו אותו יגיד בחרם או בשבועה וכפי שיגיע עליו על פי שבועה יתן. או שלא יעריכנו כלל והכל יגידו על פי החרם. ואף על פי כן הדרך הראשון יותר טוב, שיעריכו על פי שמאים ומי שלא ירצה ליתן כפי השומא ישבע או יגיד בחרם, אבל לא להכריח את כל הציבור להכנס בחרם".

השלטונות השגיחו בעין פקוחה שלא ימצאו יהודים משתמטים מתשלומי המסים. ליהודים ה„פאמיליאנטן", שהורשה להם מטעם הממשלה לייסד משפחה, לא היתה רשות לעזוב את מקום ישיבתם לזמן רב בלא רשיון מאת השלטונות. במקרה שהתרחקו ממקומם בלא רשות ולא סילקו את המסים שלהם נדרשו, על פי פקודה שהוצאה כנגדם על ידי השלטונות, לחזור במשך ששה חדשים לקהילתם; לברר את סיבת עזבם את מקומם וביחוד לסלק את מסיהם. המסרבים לחזור ולסדר את ענייני מסיהם במשך הזמן הנזכר אבדו את זכויותיהם בתור „פאמיליאנטן". היהודים המשתמטים נקראים בפקודה שהוצא נגדם בשנת 1798 „יהודים בורחים" (Flüchtige-juden), ביטול זכויות „הפמיליאנטן" נחשב לעונש חמור ביותר. חוקי הגבלות הנישואין מהווים פרשה עגומה בחיי היהודים במורביה. חוקים אלה הביאו לידי פירוד בין המשפחות הקרובות. בעקבות „ההתחרות" לקבל „מספר פאמיליאנט" התעוררה לעתים תכופות שנאה בין אחים. הרבה יהודים שלא היו להם סיכויים לרכוש „מספר פאמיליאנט" היגרו לאונגאריה. רבים ניסו" לרכוש „מספר פאמיליאנט" בדרך „מסחרית". המסחר ב„מספרי פאמיליאנטן" פרח ועל ידי מתן שוחד לשלטונות אפשר היה למכור את „מספר הפמיליאנטן" שלו לאחר. בספרי התשובות נתעוררה שאלה בקשר למכירה זו אם קניין זה מועיל ואם יש לקניין זה הדין כמו מטלטלים או כמו קרקעות. דאגות רבות נגרמו על ידי חוקי הגבלת הנשואין לאלה שלא היו להם סיכויים לרכוש „מספר פאמיליאנט" וגם נמנעה מהם האפשרות של הגירה למדינה אחרת ובכל זאת רצו לחיות על פי משפטי התורה בנישואין על פי חופה וקידושין. לרב הקהילה נאסר בעונש חמור לסדר קידושין לאנשים שאין להם רשיון לנשואין מאת השלטונות. ברם, ברוב הקהילות היו יהודים בני תורה שלא היה להם קשר רשמי עם הרבנות המקומית וידעו „בטיב גיטין וקידושין" והם סידרו קידושין גם לאלה שאין להם רשיון לנשואין מהשלטונות. סידור הקידושין היה במקום צנוע וסמוי מעין השלטון. נשואים אלה היו נקראים בפי העם „אמיגרנטן-עהע" (=נשואי מהגרים) או על שם סידור הקידושין במקום נסתר „באדען-האכצייטן" (=נשואי-עליה), נשואים אלה לא הוכרו על ידי החוק האזרחי. הממשלה לחמה קשה נגד ה„באדען-האכצייטן". מסדר הקידושין והזוג שנתפסו נענשו קשה. מלבד זה ביטלה הממשלה את הנשואים והכריחה את הרב לכתוב לזוג גט-פטורין. הילדים שנולדו מנשואין אלה נחשבו על פי החוק האזרחי לממזרים ונרשמו על שם משפחת האם. פקודה מ-4 בספטמבר שנת 1787 קובעת, שכל היהודים לא יוצא מן הכלל מחוייבים החל מה-1 לינואר 1788 לשאת שם-משפחתי גרמני. הבנות הרווקות נושאות את שם אביהן והנשואות — את שם בעליהן. על ידי זה הושג אמנם שקרבות המשפחתיות הובלטה גם כלפי חוץ. אולם אצל הילדים שנולדו מ„אמיגרנטן-עהע" כבר בדור השני אי אפשר היה להכיר את יחס הקרבה. אם היו שני אחים היה

האחד המאושר — כרגיל הבכור — יורש את „מספר הפאמיליאנטן" של אביו ועם זה גם את שם משפחתו לו ולבניו אחריו ולעומת זה נקראו ילדי הבן השני, שמוצאם מ„אמיגרנטן עהע", בשם אמם. מעמדם של יהודים אלה היה בדרך כלל עלוב מאוד. הם היו משוללים כל זכויות. גם היהודים ה„פאמיליאנטן" נמנעו מלבוא אתם במגע חברותי. הם נחשבו ביחס ל„פאמיליאנטן" כאזרחים ממדרגה שניה. „הפריץ הזה הוא איש זרוע — פאמיליאנט פה, ולא יחת מפני איש" (תשובות כרם שלמה לר' שלמה האס, אה"ע, סימן יג). הם נשאו בעול הוצאות הקהילה יותר מה„פאמיליאנטן" עם כל זה היו להם זכויות מועטות. לדוגמא משמשות ההחלטות שנתקבלו בישיבות החברא קדישא בניקולסבורג בשנות תקע"ה, תקפ"ז: „חלילה להמשועבדים (=פקידי החברה) לתבוע יותר ממה שכתוב כאן. רק אצל „חוצים" (=בני חוץ, אנשים שבאו ממקומות אחרים להתיישב בניקולסבורג) שאינן במספר פאמיליע דקהילתינו, אזי אם יהיה מהם ובהם אחד המושפע ויש לאל ידו לשלם לפי ראות עיני א"ג (=אובער-גבאי) או גבאי דג"ח (=דגמילת חסדים) רשאין המשועבדים ליקח כפל מאקסידענצען" (=תעריף הקצוב). בשנת תקפ"ז הוחלט „מחמת החוצים אשר נשאו אשה בלי רשיון הקהל ומברין יודחו מחברה לגמרי. ומכללא נשמע שלא יקובלו מהיום והלאה לתוך הח"ק כלל". מילדי ה„באדען-האכצייטן" נמנע, מלבד קיום מצוות מילה, הטכס הרגיל בחגיגה זו. כמו כן נמנעה מהם חגיגת ה„בר-מצוה". בעלייתם לתורה קרה לעתים תכופות, שנקראו בשמותיהם בלבד בלא להזכיר את שם אביהם. בשנת 1847 הומתקו במקצת החוקים בנוגע ל„אמיגרנטן-עהען". לאב ניתן הזכות לדרוש ממנהל לשכת רשימות הלידות בנוכחות של שני עדים לרשום את הילד על שם משפחתו, אולם הילד נרשם בתור ממזר. רק בשנת 1849 בוטלו החוקים האכזריים ביחס ל„האמיגרנטן-עהע"; הנשואים על פי דת משה וישראל הוכרחו עוד פעם לקבל קידושין המופרים גם על פי חוקי הממשלה והילדים נרשמו על שם אביהם.

גם מנדוניה של החתן והכלה היו משלמים, מלבד הרח"ש, אחוז ידוע לקופת הקהילה. החוק משנת 1880 קובע את התעריף שיש לשלם לקהילה בעד סידור הקידושין.

בדרך כלל עלו הוצאות הקהילה על ההכנסות והקהילה שקעה בחובות. המצוקה הכספית שהקהילה היתה נתונה בה לעתים תכופות הכריחה אותה לקבל הלוואות לזמנים ארוכים גם אצל לא־יהודים ולשלם להם שיעורי רבית גדולים. בתעודה משנת 1758 מסופר לנו על המלוה בסכום של עשרים אלף זהובים, שקהילת ניקולסבורג לוותה מהסוכן אורבן מווינה. כל תושבי הקהילה נעשו ערבים ונענשו בעד חטאי הנהלת הקהילה. כדי למנוע אסון מיהודי המקום היתה הקהילה ממשכנת לעתים תכופות גם את כלי הכסף שלה שהוקדשו לתשמישי קדושה ולשלם את חובותיה. אולם גם בעד עבירת יחיד נענשו כל חברי הקהילה. בשנת 1714 חבע למשפט סוחר לא־יהודי מאוגסבורג

את היהודי יעקב גבריאל מניקולסבורג, בשל תשלום חוב בסכום של 1.530 זהובים. יעקב גבריאל סירב לשלם את חובו והסוחר מאוגסבורג הרחיב את תביעתו על כל האוכלוסיה היהודית, בטענו שיעקב גבריאל הוא ראש הקהילה. למרות שהנסיך פרנץ ולטר דיטריכשטיין אישר שיעקב גבריאל מעולם לא היה ראש הקהילה בניקולסבורג נתחייבה האוכלוסיה היהודית כולה לשלם להסוחר מאוגסבורג את חובו של יעקב גבריאל. היהודים הגישו בעניין זה גם תזכיר להקיסר בווינה והשתדלו גם בדרכים אחרים לבטל את פסק הדין, אבל הכל עלה בתוהו ונתחייבו לשלם את הוצאות המשפט.

על יסוד החוק משנת 1890-1891, המסדר את כל עניני הקהילות במוראביה, ניתנה לקהילות הזכות לא להטיל מס על חבריהן בלבד, אלא גם זכות-עיקול על המסרבים לשלם אותו. בתקנות הקהילה, שהיו צריכות אישור מטעמי השלטונות, הוקבעו גם תעריפים שונים בעד סידורי גיטין וקידושין ושאר צרכי הדת.

ג

החיים הרוחניים

רבני ודייני הקהילה

קהילת ניקולסבורג תפסה כבר בעשרות השנים הראשונות לקיומה מקום נכבד בעולם היהודי בתור מרכז לתורה ולייהדות. רבניה נודעו לשם ולתפארת גם מחוץ לגבולות מוראביה והיו מן המפורסמים בדורם. בדרך כלל שימשו רבני ניקולסבורג גם כרבני המדינה של ארץ מוראביה. הרבנות כמוסד מרכזי של המדינה במוראביה נוסדה לפי השערה אחת תחת ממשלת הקיסר מקסימיליאן הראשון (1493-1519) ומקום מושבה היה על פי רוב בניקולסבורג, הקהילה הגדולה בכמות ובאיכות. על תקופת פעולתם הראשונה של רבני ניקולסבורג אין לנו מקורות מדוייקים. כרבה הראשון של ניקולסבורג מציינים את רבי מרדכי משה עליס, בן דורו של ר' שלמה לוריה (רש"ל) ואביו של ר' יצחק בן משה עליס בעל „יסוד התשובה", אולם להשערה זו לא מצאתי שום מקור.

אחריו נתמנה לרבה של ניקולסבורג והמדינה ר' סיני בן ר' בצלאל מפראג, אחיו של ר' יהודה ליווא (מהר"ל) מפראג. על ר' סיני ידוע לנו שהיה תחילה ראש מתיבתא בפראג. מלבד גדולתו בתורה היה בקי גם בשאר חכמות. הוא מלווה את אחיו המהר"ל בשעת ביקורו אצל הקיסר רודולף השני. המהר"ל מזכיר לשבח את אחיו ר' סיני בספרו „גור אריה" (במדבר לה). ר' דוד גאנז מזכיר אותו בספרו „צמח דוד" (ח"א בעניין תיקון הסמיכה של מהר"ם סג"ל ובח"ב לעניין נירון קיסר). על תקופת רבנותו בניקולסבורג לא ידוע לנו, אולם יש לשער ששימש שם לפני אחיו המהר"ל ותקופת כהונתו היתה קצרה. בנו של רבי סיני היה רבי חיים רבי סינש „ראש וקצין ואב"ד ור"מ דק"ק קעלין ובכל מדינת פיהם".

אחריו נבחר לרב המדינה במוריביה ר׳ יהודה ליווא בן בצלאל, הנודע בשם „המהר״ל מפראג״. המהר״ל נולד בשנת רע״ב (1512) בווירמיזא (?). בעודנו צעיר לימים נתפרסם בגאונותו ובשנת שי״ג (1553) נבחר לרב מדינה במוריביה. מקום מושבו במוריביה אינו ברור. הביוגראפים הראשונים של המהר״ל — תלמידו ר׳ דוד גאנז, מאיר פערלעס ושמעון האק—מזכירים ש„הוא היה ראש הישיבה ואב ב״ד על כל מדינת מעררין כמו עשרים שנה״ ואינם מזכירים מקום מושבו במוריביה. לפי הנחה כללית היה מקום מושבו בניקולסבורג, הקהילה שבה ישבו רוב רבני המדינה. לעומת זה נמצאת נוסחא ב„מגילת יוחסין״ שב„הנשר״ (עמ׳ 113): „ונהג נשיאות בכל מדינת מעהרין ובפרוסניץ ופה פראג״ ולפיכך יש השערה שישיבתו של המהר״ל כרב מדינת מוריביה היתה בפרוסניץ. בדבר פעולתו במוריביה יש לציין, שהמהר״ל סידר את הקהילות במוריביה, אסף את ה„תקנות הקדומות״ והוסיף עליהן תקנות חדשות. הוא תיקן שני „מי שבירך״ בשביל אלה הנזהרים מאיסורי „נסך נשחה״, הם נרשמו בספרי „הזכרות״ של קהילות מוריביה. אחד תיקן בשביל „כל איש ואשה שנזהרו ביין שאסרו חכמים ז״ל״; והשני בשביל „כל השומרים פיהם מלדבר שיחת חולין בבית הכנסת״. ותיקנו „בגזירות נח״ש על כל חזני ארץ שיאמרו אותו בקול רם קודם יהללו״. הוא תיקן גם, שאלה שאינם נזהרים ביין נסך לא שאין לבחור אותם לשום התמנות הקהילה בלבד, אלא גם שאסור להם לעבור כל ימות השנה לפני התיבה. במוריביה פעל המהר״ל כעשרים שנה. בשנת של״ג אנו מוצאים אותו שוב בפראג. גם בזמן פעולתו בפראג עמד בקשרים עם הקהילות במוריביה. הן פונות אליו בשאלות. בשנת שמ״ז הוא בא על החתום על תקנות הקהילה בפרוסניץ. מקום פעולתו העיקרית של המהר״ל היתה קהילת פראג. מלבד ההפסקות של השנים שבהן שימש ראש ישיבה ואב״ד בפוזנא, פעל בקהילת פראג עד שנת פטירתו ח״י אלול שנת שס״ט (1609). המהר״ל עסק בכל מקצועות התורה והיו לו ידיעות רחבות גם בשאר החכמות. הוא היה סופר פורה. עוד בחייו הופיעו חמשה עשר מספריו בדפוס. בשנת 1592 נתקבל המהר״ל לראיון אצל הקיסר רודולף השני ושוחח אתו שעות אחדות. תוכן השיחה נשאר בסוד. אישיותו של המהר״ל הפכה אצל העם נושא לאגדות רבות והמפורסמת ביניהן היא האגדה על ה„גולם״ שיצר. גם בפראג תיקן הרבה תקנות והניח את היסוד ל„חברת משניות״ וה„חברה קדישא גמילות חסדים״.

בזמן כהונתו של המהר״ל בתור רב מדינה במוריביה נישאה בתו לאה לר׳ יצחק בן ר׳ שמעון הכהן כ״ץ. לאחר שזו מתה בלא בנים לקח אחריה ר׳ יצחק לאשה את אחותה פיגלא. ר׳ יצחק בן ר׳ שמעון הכהן, חתנו של המהר״ל, שימש אב בית דין ור״מ בניקולסבורג ומדינת מוריביה. זמן כהונתו לא צויין במקורות, אולם יש להניח, שלאחר שחותנו המהר״ל עזב את מוריביה ושב לפראג נבחר ר׳ יצחק לממלא מקומו. ר׳ יצחק הכהן היה נכדו

של ר' עקיבא הכהן מאובן. בגלל עמדתו החשובה בחצר המלכות היה נקרא בפי העם „עקיבא הנשיא". בשל העלילות והרדיפות שסבל באובן עזב את אונגריה ובא עם משפחתו לפראג. על ר' עקיבא הכהן מאובן מסופר שהיה לו שנים עשר בנים ושלוש עשרה בנות וגם הבנות נשאו לכהונה. כשעלה ר' עקיבא בימי החגים עם בניו וחתניו לדוכן היה מתפאר בעצמו שקיים מצות „כה" תברכו את בני ישראל גם בנוגע למספר „כ"ה". אחד מבניו של ר' עקיבא היה ר' גרשום ובנו בכורו היה ר' יצחק. מן הספרים שכתב ר' יצחק ידועים לנו: „פירוש קצר על מדרש שו"ת (שוחר טוב ?) והשלים איזה סדרות בספר חתן דמים למהר"ר זלמן רונקיל". גם כתב הגהות לספר פענח רזא והקדמה לתשובות מהר"ם בר ברוך מרוטנבורג (דפוס פראג שנת שס"ח). הוא חותם על פי רוב: יצחק ב"ר שמעון כהן ז"ל חתן הגאון מו"ה ליב. בפי העם היה נקרא: ר' איצק ר' ליבמש על שם חותנו המהר"ל. ר' יאיר חיים בכרך, בעל חוות יאיר הוא מצאצאיו. בניקולסבורג היה, כנראה, רק זמן קצר. משם בא לווינה ושב בסוף ימיו לפראג. שם שימש ראש בית דין ו„מורה שוה" והיה גם „פרימוס" (כינוי לראש הקהל בפראג) ונפטר שם בשיבה טובה בשנת שפ"ד.

בשנת של"ד (1574) ישב על כסא הרבנות של ניקולסבורג ר' יהודה ליווא בן ר' עובדיה איילנבורג. על התקנה ביריד גראמניץ—לובלין בשנת שמ"ז, האוסרת את קניית הרבנות בכסף, בא על החתום גם „ר' לייב איילנבורג". היה רב בבריסק דליטא ונתקבל אחרי כן לאב"ד בניקולסבורג. חיבר ספר מנחת יהודה, ביאור על רש"י. נפטר בניקולסבורג בטבת שנת שע"ה (?) (1614).

על ממלא מקומו הישר של ר' יהודה ליווא איילנבורג ברבנות ניקולסבורג אין לנו ידיעות ברורות. אולם יש לשער שממלא מקומו היה ר' חיים כהן, בנו של ר' יצחק בן ר' שמשון הכהן, נכד המהר"ל מפראג. המקורות מציינים אותו בשם „ר"מ ואב"ד בק"ק ניקולסבורג והמדינה" בלא לקבוע את זמן פעולתו בניקולסבורג. משם נתקבל לר"מ בפראג. אחרי כן שימש ברבנות הקהילה בפראנקפורט דמיין ובסוף ימיו בפוזנא.

זמן קצר שימש בניקולסבורג ר"מ ואב"ד ר' אברהם חיים מאפטא, אביו ר' אברהם מאפטא מת כשנולד לו בן זה. לשמו של אביו אברהם הוסיפו לו עוד את השם „חיים". על פעולתו בדרך כלל הגיעונו ידיעות מועטות. ר' אברהם חיים לקח לו לאשה את בתו של ר' אלעזר, אחיו של ר' משה איסרליש (הרמ"א) וחתנו של ר' שלמה לוריא (הרש"ל). בשל הפרעות בניקולסבורג בשנת 1618 לרגל התפרצות מלחמת השלושים עזב ר' אברהם חיים את מקום פעולתו ועובר לווינה. בווינה חי כנראה בזמנים הראשונים בתור איש פרטי ובמשך הזמן נבחר לר"מ ואב"ד שם. בשנת שפ"ג נפטר ונקבר בווינה. מצבתו מונה בשבחו „שלא הניח דוגמתו".

בערך עד שנת שפ"ה (1625) ישב על כסא הרבנות בניקולסבורג

והמדינה ר׳ גבריאל, בנו של ר׳ חיים ר׳ סינש אחיו של המהר״ל מפראג. הוא מת בפראג בשנת שפ״א, בעודנו צעיר לימים — בן שלושים ושבע שנים.

בחדש מרחשון שנת שפ״ה (1625) נבחר לאב״ד ור״מ בניקולסבורג ר׳ יום טוב ליפמן הלוי העליר בעל „תוספות יום טוב״. נולד בשנת 1579 בוולירשטיין בבאוואריה לאביו ר׳ נתן בר משה הלוי. הקהילה הראשונה ששימש בה רב היתה ניקולסבורג, אולם לאחר חמשה חדשים נתמנה אב״ד בעיר ווינה. גם שם כיהן רק שנתים ונקרא לקבל את הרבנות בפראג ומדינת בוהמיה. הימים ההם היו ימי מלחמת השלושים והממשלה הטילה מסים גדולים על יהודי בוהמיה. בתור רב הכולל ישב ר׳ יום טוב ליפמן בראש וועד הערכת המסים. אנשי בליעל, שרצו לנקום בוועד הקהילה, הלשינו לפני הקיסר פרדינאנד השלישי על ר׳ יום טוב ליפמאן, שבעריכת המסים הוא נושא פנים לעשירים. האשימו אותו במעילה בגביית המסים והעלילו על ספריו („מעדני מלך״ ו„לחם חמודות״) שבשמותיהם הוא פוגע בכבוד המלך ושגם נמצאים שם דברים נגד הדת הנוצרית. הקיסר פרדינאנד הוציא כנגדו משפט מות, שהוחלף אחרי כן בחסדו של הקיסר בעונש תשלומים של שנים עשר אלף רייכסטאלר במזומנים. בהשתדלות היהודים הופחת הסכום לעשרת אלפים טאלר בתנאי שלא ישמש יותר בתור רב בפראג והמדינה. ר׳ יום טוב ליפמן עבר משם לשמש ברבנות בקהילות בפולין. בסוף ימיו נבחר לאב״ד בקראקא ונפטר שם ו׳ אלול שנת תי״ד. תיאור מלא על קורותיו נתן לנו המחבר בספרו „מגילת איבה״. כתב הרבה ספרים, אולם חבורו העיקרי הוא „תוספות יום טוב״ על המשניות, בשם זה חי הוא בפי העם.

ממלא מקומו של בעל „תוספות יום טוב״ על כסא הרבנות בניקולסבורג היה ר׳ פתחיה, בן החבר רבינו יוסף. הוא היה רב בפראנקפורט דמיין ובוורמס. שם תיקן הרבה תקנות ולבסוף נתקבל לאב״ד ור״מ בניקולסבורג ונפטר שם בשביעי של פסח שנת שצ״ז. תשובה אחת של ר׳ פתחיה נמצאת בתשובות הגאונים (מעשה רב מר׳ יוחנן מהעלישויא) בענין „קריאת השמות הגדולים ונוראים״. הוא מסיים את תשובתו: „ויש לי הרבה ראיות לדרכי זה, אך לע״ע (= לעת עתה) עידן ריתחא היא, ב״מ (= בר מינן) בעירי נ״ש (= ניקולשבורג), ברחתי בתחילת דבר לישוב ואין כלי תשמישי עמי בידי״. התשובה נכתבה בשנת הישועה (שצ״ו). ר׳ שמשון בכרך בעל חוט השני, אביו של בעל חוות יאיר, מזכיר בתשובתו (סימן עב): „כד הוינא יתיב בק״ק לייפניק שנת שצ״ה הוי לן פתחון פה קדם הגאון מהר״ר פתחיה ז״ל דהוי אב ב״ד בק״ק נ״ש״ (= ניקולשבורג). ר׳ פתחיה אינו נזכר בשום מקום בתור „רב מדינה״, מצבתו מתארת אותו כבקי בנגלה ונסתר וגם „מוכתר בשבע חכמות״. ר׳ אברהם הכהן ראפאפארט, בעל איתן האזרחי, הספיד אותו בשנת שצ״ח (איתן האזרחי פרשת במדבר, שם: שנת שצ״ד—לתקן.

אחריו ישב על כסא הרבנות בניקולסבורג ר' אברהם אברלי בן ר' פרץ, נכד הרב ר' מרדכי יפה, בעל ה„לבושים". נפטר שם בשנת תי"ז (1657).

לממלא מקומו נתמנה לאב"ד ור"מ של ניקולסבורג והמדינה שוב פעם נכדו של המהר"ל מפרג, ר' נפתלי הכהן כ"ץ, בנו השני של ר' יצחק בן ר' שמשון הכהן מאובן. בעודנו צעיר לימים היה דרשן בק"ק פראג. משם נתקבל לרב בפרוסניץ ואחר כך לאב"ד בניקולסבורג והמדינה. אחרי זה שימש ברבנות קהילת פינסק ובסוף ימיו נתקבל לאב"ד של לובלין והגליל. הרב המקובל המפורסם ר' נפתלי כ"ץ מפוזנא ופראנקפורט היה נכדו. ר' נפתלי כ"ץ החליף תשובות עם ר' דוד הלוי, בעל טורי זהב (טורי זהב א"ח הלכות חנוכה סימן תרפד סוף ס"ק ד). תשובה אחת שהשיב לבן אחותו, ר' שמשון בכרך, נדפסה ממנו בשו"ת חוט השני (סימן צה—צו). כמו כן נדפסה ממנו תשובה, שהשיב לר' אברהם, בנו של בעל משאת בנימין (קונטרס התשובות בסוף ספר סדר גיטין לר"א שרענצלש כ"ץ). הוא מוזכר גם בספר ידי משה על מדרש שיר השירים מר' יעקב משה העלין אשכנזי סוף פסוק ראשון).

אחריו ישב על כסא הרבנות בניקולסבורג ומדינת מורביה ר' מנחם מנדל בן ר' אברהם קראכמאל. בניגוד לקודמיו קשור פירסומו של ר' מנחם מנדל קראכמאל במקום פעולתו בניקולסבורג ומורביה בלבד. ספרו תשובות צמח צדק היא מקור חשוב לחיי יהודי מורביה במאה השבע עשרה. ר' מנחם מנדל קראכמאל נולד בערך בשנת ש"ס (1600) בקראקא. שם למד אצל ר' יואל סירקיש בעל הב"ח ביחד עם ר' דוד הלוי בעל טורי זהב. בעודנו צעיר לימים נתמנה לאחד מדייני העיר בקראקא ורבו הב"ח הרשה לו לנהל ישיבה. מתלמידיו, שבאו לשמוע לקח מפיו, יש להזכיר את ר' גרשון אשכנזי, בעל עבודת הגרשוני, ר' צבי הירש שנתמנה אחרי פטירתו של בעל הטורי זהב אב"ד בלבוב, ר' מנדל אויערבאך בעל עטרת זקנים ור' עזריאל הלוי. בתור דיין של קהילת קראקא השתתף עם שאר הדיינים ב„הירידים" דלובלין ויערסלב „ששם מתקבצים מארצות הרחוקות ונבחרים הדיינים מכל קהלות גדולות... ורגילים להיות על הירידים רוב ראשי ישיבות ומורי הוראה וגדולי חקרי לב בעלי תורה". בעקבות הפרעות והתקוממות הקוזאקים בפולין עזב ר' מנחם מנדל את עיר מולדתו, ובא בשנת שצ"ו (1636) למורביה ונתקבל שם לאב"ד של קהילת קרמזיר. משם בא לקהילת פרוסניץ. בגלל „הרעש שהיה במדינה ממלחמה ומגיפה" נמלט לארץ אחרת. בשנת ת"ח (1648) אנו מוצאים אותו רבה של ניקולסבורג והמדינה.

ר' מנחם מנדל היה אחד מגדולי הרבנים בדורו. מכל קצווי ארץ פנו אליו בשאלות. בין גדולי דורו שהחליף עמם תשובות יש להזכיר את ר' יום טוב ליפמאן העלר — בעל תוספות יום טוב, ר' אהרן שמעון שפירא אב"ד של פראג ומדינת בוהמיה, ר' יהושע העשיל בעל מגיני שלמה ושו"ת פני יהושע. בשנות ת"ח-ת"ט נמלט ר' יהושע העשיל למורביה וביקר בניקולסבורג אצל ר' מנחם

מנדל. הוא נתקבל שם בכבוד גדול ור׳ מנחם מנדל מזכיר בספרו את הוויכוחים בהלכה שהיו לו „עם הרב הגדול אור ישראל מוהר״ר העשיל ובטלתי דעתי הנמוכה כנגד דעתו הרמה״. כמו כן באו אתו בחליפת מכתבים גם שאר הרבנים שמצאו בשנות ת״ח-ת״ט מקום מפלט במוריביה, כמו ר׳ אפרים כהן בעל שער אפרים, ששימש אב״ד ור״מ במעזריטש. הרבה שאלות הריץ אליו תלמידו וחתנו ר׳ גרשון אשכנזי. בפולמוס שקם מסביב להיתר הנישואין שהתיר ר׳ דוד, בעל טורי זהב, לתלמיד חכם אחד שניצל בשנת ת״ח מגיא ההריגה, היה ר׳ מנחם מנדל „ראש המדברים״ נגד אותו פסק. לבסוף הסכימו עם ר׳ מנחם מנדל גם שאר גאוני הארץ. בסכסוך בענייני תשלומי המסים שנתהווה בין הנהלת הקהילה בווינה ובין ר׳ מנחם מן רבה של ווינה בחרו שני הצדדים בר׳ מנחם מנדל ליושב ראש הבוררות.

הרבה פעל ר׳ מנחם מנדל לטובת היהדות במוריביה, ביחוד על ידי התקנות הרבות שתיקן שם. הוא ישב בראש אסיפת וועד המדינה בדרעזניץ בשנת תי״ט (1659) וחתם על התקנות שנעשו שם. ה„שי״א תקנות״, התקנון של יהודי מוריביה, סודרו ונגמרו בשנת 1661, בתקופת כהונתו של ר׳ מנחם מנדל בתור רב המדינה במוריביה. בפעולתו של ר׳ מנחם מנדל ניכרת נטייה להגן על העניים בפני התקיפות והאלמות של עשירי הקהילה. בענייני המסים והוצאות הקהילה השתדלו עשירי הקהילה להעמיס חלק על תושבי היהודים העניים וגם לקפח זכויותיהם בבחירות והתמנויות הקהילה. ר׳ מנחם מנדל עומד בפסקיו לצידם של העניים. לפירסום רב זכתה התקנה שנעשה בניקולסבורג בהסכמתו נגד מפקיעי השער: „פעם אחת היו הערלים, מוכרי הדגים מייקרים השער, לפי שראו שהיהודים קונים לכבוד השבת ואין מניחין בשביל היוקר, ועשו הקהל הסכמה ששום אדם לא יקנה דגים שני חדשים״ ונתעוררה השאלה אם מותר לעשות תקנה המונעת את קיום מצוות עונג שבת. ר׳ מנחם מנדל, שלפניו נשאלה שאלה זו, הסכים עם תקנת הקהל ובין השאר הוא מבסס השקפתו, שיש להביא בחשבון „גבי שבת, שהעניים לא יקנו לעולם דגים מחמת היוקר. דודאי מי שיש לו ממון מצוי יכול להרבות בהוצאות שבת לכבדו, אבל עניים שאין להם ממון מצוי כדי להוציא הרבה לכבוד שבת האיך יהיו יכולים לקנות כיון שאין להם״. על כן מחליט ר׳ מנחם מנדל בפסקו, שטוב „לעשות תיקון שלא יקנו כלל לכמה שבתות, כדי שיוזילו ויוכלו אחר כך אפילו עניים לכבד את השבת״. פסקו של ר׳ מנחם מנדל נתקבל להלכה ברוב תפוצות ישראל (מגן אברהם אורח חיים הלכות שבת סימן רמב, סעיף קטן א).

הרבה השתדל ר׳ מנחם מנדל להקל על סבלם של העגונות, שנמלטו בשנות ת״ח-ת״ט למוריביה ושקדו על פתחו בכדי למצוא להן היתר מכבלי העיגון. בשעת חירום הקפיד, שלא להשתמש בשליח, כדי שלא לסכן את חייו. הספרים שכתב ר׳ מנחם מנדל נרשמו בהקדמה לספרו שאלות ותשובות

צמח צדק. ברם רוב כתביו שהיו בידי בנו ר' אריה יהודה ליב אבדו בזמן הגירוש מווינה וחלק מכתביו ביחוד על אגדה, שהיו בידי נכדו ר' מנחם מנדל מרוסטיץ, עלו באש בשריפה הגדולה בניקולסבורג בשנת תע"ט. הספרים שראו את אור הדפוס הם: שאלות ותשובות צמח צדק על ד' חלקי שולחן ערוך; תשובה בענייני גיטין, שפירסם דוד קויפמן ב„הגרן" (תר"ס); מזמור נאה לכבוד שמחת תורה. יש שמייחסים לו גם את הספר פרי צדיק על התורה. בשאלות ותשובות צמח צדקה (כחב יד) נשמרה ממנו דרשה לפרשת האזינו. בין הכתבים שאבדו נמצאו גם ספריו בקבלה ובדקדוק. נפטר בניקולסבורג ב' שבט שנת תכ"א.

כממלא מקומו בניקולסבורג והמדינה נבחר חתנו ר' גרשון אשכנזי (אולף), תלמידו של ר' יואל סירקיס, בעל בית חדש ושל ר' יהושע חריף, בעל מגיני שלמה ור' מנחם מנדל, בעל צמח צדק. בעודנו צעיר לימים נבחר לדיין בקראקא. אחרי מות אשתו הראשונה לקח לו לאשה את בתו של רבו ר' מנחם מנדל. בשנת תי' נתקבל לאב"ד בפרוסניץ. בשנת תי"ז נתמנה רב בעיר הענא ולאחר פטירת חותנו ר' מנחם מנדל בשנת תכ"א נבחר במקומו לאב"ד בניקולסבורג והמדינה. אולם גם בניקולסבורג לא שימש זמן רב ואחרי שלוש שנים נתקבל לאב"ד ור"מ בווינה. שם כיהן עד שנת ת"ל, שנת גירוש היהודים מווינה ואוסטריה. ר' גרשון חתם ראשון על האגרת ששלחה הנהלת הקהילה בווינה לר' יצחק סינייור טיגיירה בהאמבורג בבקשה, שישתדל על ידי השפעתו בחצר המלכים לבטל את גזירת הגירוש. בין הגולים היה גם ר' גרשון, אולם לא ארכו לו ימי גלותו ונתקבל לאב"ד במיץ, בה כיהן עד יום פטירתו, י' אדר שני שנת תנ"ג. לאות אבל קבלו עליהם הרבה קהילות בהסכמתו של ר' דוד אופנהיים שלא לשמוע בשנת פטירתו נגינה וזמרה — אף לא בחתונות.

ר' גרשון אשכנזי נמנה בין „החריפים הראשונים בדורו" וממנו „יצאה הוראה בכל העולם", כעדות תלמידו הגדול ר' דוד אופנהיים; על ידו נעשתה קהילת מיץ למרכז התורה. הוא היה מגדולי המשיבים בדורו. במלחמה נגד השבתאות השתתף יחד עם ר' יעקב ששפורטש ור' אהרן שמעון שפירא, רבה של פראג. ספריו שנדפסו הם: תשובות עבודת הגרשוני; עשר תשובות שהשיב לר' יאיר בכרך ונמצאות מפוזרות בספרו חוות יאיר. תשובה אחת נדפסה בשו"ת שערי אפרים לר' אפרים כהן. חידושי הגרשוני הגהות וחידושי דינים על שלחן ערוך ובסופו דרושים; תפארת גרשוני על התורה.

אחריו נבחר לרב בניקולסבורג ומדינת מוריביה ר' אהרן יעקב בן יחזקאל, חתנו של ר' מנחם מנדל בעל צמח צדק (?). הוא ישב ראש באסיפת וועד המדינה בקוניץ בשנת 1665 ונפטר בניקולסבורג בכ' ניסן שנת תל"א (1671).

אחריו בתור רב בניקולסבורג ומדינת מוריביה גיסו ר' אריה יהודה ליב קראכמאל, בנו של רבי מנחם מנדל קראכמאל, בעל צמח צדק. מקודם

היה רב בטריביטש ובשנת 1671 נתמנה לרב בניקולסבורג והמדינה. הוא ישב בראש אסיפת וועד המדינה בקוניץ בשנת 1674 ובקרמזיר בשנת 1681. ר' אריה יהודה ליב הוציא את ספר אביו, תשובות צמח צדק, והוסיף עליהן הגהותיו ותשובות אחדות ב„קונטרס אחרון" בסוף הספר. הוא עמד עם גדולי דורו בחליפת מכתבים. יש שמייחסים לו המחברות של ספר פרי צדיק על התורה. דבריו נזכרים בשם „הרב הגדול מוהר"ר ליב אב"ד דק' ניקולשפורג" אצל כמה מבני דורו (חינוך בית יהודה סוף סימן צא; משנת ר' אליעזר וכו'). הוא חתם על התקנות משנת תל"ו בנוגע להסדר הלמודים ב„חדר" ותקנות המלמדים. נפטר בניקולסבורג בשנת תמ"ד (1648).

מבית דינו של ר' אריה יהודה ליב קראכמאל נזכרים הדיינים: ר' אלחנן בן מוהר"ר ברוך בול, חתן ר' גומפל דיין, ר' הלל בן ר' דוד, ר' צבי הירש בן ר' יוחנן, ר' יצחק בן ר' מאיר — אלה חתמו על תקנות המלמדים — ור' מאיר ברוך.

כממלא מקומו של הרב ר' אריה יהודה ליב קראכמאל בניקולסבורג והמדינה נבחר ר' אליעזר מנדל בן ר' מרדכי פנטא. בגזירת אויבן בשנת תמ"ו הציל ר' אלכסנדר זיסקינד בן ר' יוסף טויסק מפראג מאתים ושבעים יהודים ושלושים וחמשה ספרי תורה והביאם לניקולסבורג. הצלה זו עלתה בהרבה כסף. הרבה קהילות תמכו בו ובראש וראשונה קהילת ניקולסבורג. על המכתב של קהילת ניקולסבורג, שבו מתבקשות הקהילות לעמוד לימינו של ר' אלכסנדר טויסק, חתם ראשון ר' אליעזר מנדל פאנטא. מקודם היה ראש הקהל בפראג ומשם נתקבל לרב בניקולסבורג והמדינה. בשנת תמ"ט חתם על תקנות המלמדים. נפטר בניקולסבורג בשנת ת"ן (1690). הספד על פטירתו נמצא בתשובות צמח צדקה (כתב יד) מר' מנחם מנדל מרוסטיץ.

אחריו נבחר לאב"ד בניקולסבורג והמדינה ר' דוד בן ר' אברהם אופנהיים. ר' דוד אופנהיים נולד בשנת תכ"ד בעיר וורמס. היה תלמידם של ר' וואלף אפשטין רבה של פרידברג ור' גרשון אשכנזי רבה של מיץ. למד אצל הרבנים ר' יצחק בנימין וואלף רבה של לנדסברג, בעל מחבר ספר נחלת בנימין והרב ר' יעקב רבה של אויבין, אביו של ה„חכם צבי". צעיר לימים — כבן עשרים וחמש שנים — נקרא בשנת ת"נ (1690) למלא את מקום הרבנות בניקולסבורג, שנתפנה בפטירתו של ר' אליעזר מנדל פנטא. בשנת תנ"ח נבחר לאב"ד בבריסק דליטא, אולם לא רצה לעזוב את הרבנות בניקולסבורג ונשאר שם עד שנת תס"ב (1702). בשנה זו נקרא ר' דוד אופנהיים לקבל את רבנות המדינה במולדתו בקורפפאלץ ובאותו הזמן נבחר גם לר"מ ואב"ד בפראג. ר' דוד אופנהיים החליט לקבל את הרבנות בפראג ובשנת 1703 עבר מניקולסבורג לפראג. בשנת 1713 נתמנה גם לרב המדינה על חצי בוהמיה ובשנת 1715, אחרי פטירת גיסו ר' וואלף שפירא, על כל מדינת בוהמיה. הוא נפטר בפראג בשנת תצ"ו (1736).

ר' דוד אופנהיים נמנה על הרבנים החשובים בדורו. בשנת 1701 הוכתר בתואר „נשיא ארץ ישראל" ובהשתדלותו נאספו ונשלחו הכספים לצרכי ארץ ישראל. בשל התואר „נשיא ארץ ישראל" הוגש נגדו גם משפט:

היהודים האשכנזים בירושלים נמצאו בתחילת המאה השמונה עשרה במצוקה כספית. יעקב שמעון טוב חש להם עזרה והלווה להם שלוש מאות דוקאטים זהב. ד"ר יוסף, רופא השולטן בקושטא, התחייב לשלם לו את הסכום הזה מאוסף הכספים המיועד בשביל עניי ירושלים והותנה ביניהם שבמקרה וד"ר יוסף לא ישלם לו את החוב הנזכר אז על יעקב שמעון טוב לפנות אל ר' דוד אופנהיים, נשיא ארץ ישראל, והוא מטעמי רחמנות בוודאי ישלם לו את הסכום שהלווה ליהודים האשכנזים בירושלים. ד"ר יוסף לא שילם ליעקב שמעון טוב את החוב, הילכך הוא בא לפראג לחבוע את חובו. ומכיון שלא היה יכול להשתוות עם ר' דוד אופנהיים הגיש נגדו משפט בבית דין נוצרי. אמנם זכה ר' דוד אופנהיים במשפט נגד יעקב שמעון טוב, שבינתיים התנצר, אולם בעקבות המשפט הוצאה ב-30 ביאנואר 1723 פקודה קיסרית האוסרת על יהודי בוהמיה, מוריביה ושלזיה לאסוף כספים לטובת עניי ארץ ישראל וכל מי שיודיע לשלטונות על איסוף כספים ממין זה מובטח לו שליש מן הסכום הנאסף. פקודה קיסרית אחרת אוסרת על ר' דוד אופנהיים להשתמש בתוארים השונים שניתנו לו.

לפירסום רב זכתה הספרייה שלו, שיצאה לה מוניטין בעולם המדעי. הביוגראפים מציינים את ר' דוד אופנהיים כחובב ספרים הגדול ביותר בין היהודים באלף השנים האחרונות ומשווים אותו מבחינה זו עם ר' יוסף שלמה דילמידיגו (יש"ר). ר' דוד אופנהיים היה נוסע הרבה כדי לרכוש ספרים יקרי מציאות וכתבי יד. בשנת תע"ה הכילה ספרייתו של ר' דוד אופנהיים שבעת אלפים ספרי דפוס ויותר מאלף כתבי יד. רשימת הספרים נדפסה ב„קהלת דוד". לאחר גילגולים רבים והרפתקאות שעברו על ספרייתו של ר' דוד אופנהיים לאחר מותו, נרכשה הספרייה לבסוף במחיר זול על ידי הבדליאנא באוקספורד.

ר' דוד אופנהיים היה גם סופר פורה ונזכר הרבה אצל גדולי דורו. אולם רוב ספריו, יותר מעשרים ספרים בכל מקצועות ההלכה והאגדה, נשארו בכתובים. בספריו הוא מראה מומחיות גדולה בשפת המליצה.

בזמן פעולתו של ר' דוד אופנהיים בניקולסבורג ומדינת מוריביה כיהן בתור רב מדינה במוריביה גם ר' יששכר בער פראנקפורטר אב"ד דק"ק קרמזיר, בעל מחבר ספר שלושה שריגים. ומכיון שאי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד נגרמו לר' דוד אופנהיים מצד מתנגדיו, חסידי ר' יששכר בער פראנקפורטר, מפעם לפעם צרות שהביאו גם להתערבות מצד השלטונות. על תקנות וועד המדינה בקרמזיר בשנת תנ"ד חתומים שני רבני המדינה, ר' דוד אופנהיים הצעיר חתם הראשון. הגעגועים לארץ הקדושה הניעו

בשנת 1696 את ר' יששכר בער פראנקפורטר להתפטר ממשרתו בקרמזיר. מאותו זמן ואילך חותם על תקנות וועד המדינה ר' דוד אופנהיים בלבד ולשם הדגשה הוא מבליט: „החונה בק"ק ניקולשפורג ובכל מדינת מעהרן". וכן חתמו גם רבני המדינה שבאו אחריו. בזמן הפירוד שבין ר' דוד אופנהיים ובין ר' יששכר בער פראנקפורטר עמדו אנשי וועד המדינה לצידו של ר' דוד אופנהיים. לתשומת לב מיוחדת ראויות הן ההחלטות שנתקבלו באסיפות וועד המדינה, המראות לנו על פעולתו הברוכה של ר' דוד אופנהיים במורביה. תקנה ט מתקנות אסיפת וועד המדינה בלונדנבורג משנת תנ"ז אומרת: „עלתה הסכמה מחמת פנקס המדינה יהא מונח גנוז וטמון אצל הגאון הרב מדינה ק"ק נ"ש (ניקולשפורג) וכבודו (של ר' דוד אופנהיים) לאחר לא יותן, שהוא בדוק בשבע חקירות ודרישות". תוקף תקנה זו מוזכר גם באסיפת הוועד בבודשפיץ בשנת ת"פ.

באסיפת וועד המדינה בברודא משנת תס"א נאמר בתקנה ב: „גם עהה בהסכמה באשר שמבואר בת"מ (=בתקנת מדינה) ישנה בענייני קבלת הרב מדינה, שלא יקבל שום רב מדינה רק על ג' שנים, עלה עתה במוסכם גמור וכולם כאחד באמרם: יחי אדונינו מ"ו (=מורינו ורבינו) הגאון מוהר"ר דוד נר"ו (=נטריה רחמנא ופרקיה) לעולם. וניתן לו הכבוד, שנתקבל לרב מדינה לאריכת ימים ושנים... באשר שראוי הוא לכל הכבוד הזה מכח רוב מעשיו הטובים ומעולים. פיזר נתן לאביונים וכו'. נקי כפים, שונא בצע, איזן ותיקן כמה בתי מדרשות וכמה חברות קדושות במדינתינו. איש קדוש וברוך, לו כל שלטי הגבורים, גאון עטרת ישראל מפורסם, גדול הדור. לא נאה ויאה הזכויות כמשמעות השטר הרבנות שלו. אכן באם היום ולמחר וכו' יעבור הגאון הרב המדינה לחיים ולשלום חוץ למדינה זו אז רבני המדינה שיבואו אחריו לא יהנו מזכויות האלה. וכבודו לרבני מדינה שיבואו אחריו לא יותן". שם הוחלט גם כן „לכבודו של הרב המדינה הנוכחי, ר' דוד אופנהיים", שבכל הקהילות שנמצאו ישיבות אסור לקבל מוכיח, מטיף מוסר, בלא הסכמת רב המדינה. גם תקנה זו תוקנה לכבודו של ר' דוד אופנהיים בלבד ולרבני המדינה שיבואו אחריו לא תינתן זכות זו.

תקנה טז אומרת: „גם אחרי שמבואר לעיל כמה וכמה מעלות יתירות ביותרת הכבוד הניתן להה"ה הרב המדינה נר"ו (ר' דוד אופנהיים). מה שלא ניתן להרבנים הקודמים ענינו וגמרנו גם זה היתר שאת יהא לו, אף גם שמבואר בתקנות הישינים, שלא ליתן סמיכות החבר עד שני שנים אחר החתונה ומורינו עד אחר ששה שנים אחר החתונה. והוא (ר' דוד אופנהיים) למראה עיניו ישפוט מישרים למי שיוכשר בעיניו וליתן סמיכות החבר ביום חתונתו ושמחת לבו. וכמו כן מורינו כמו שלוש וארבע שנים אחר החתונה רשות בידו בלי שום מוחה, באשר הוא שוקל בשכל הקודש בקו המשקל.

וכל מעשיו מתוקנים ומקובלים". בשנת תנ"א חתם ר' דוד אופנהיים על תקנות המלמדים.

בתקופת כהונתו של ר' דוד אופנהיים בניקולסבורג נתרבו אצל השלטונות תלונות וערעורים נגד הפסקים שלו. בשנת 1700 הוציא הנסיך ליאופולד איגנאץ דיטריכשטיין פקודה שהודבקה בכל בתי כנסיות בניקולסבורג, ששום איש יהודי אל ימרה את פיו של רב המדינה ר' דוד אופנהיים. הנסיך גער באלה שבאו בתלונות נגד רב המדינה ואיים עליהם בעונשים חמורים. הפקודה מלאה שבחים על אישיותו של רב המדינה ר' דוד אופנהיים.

אפייני היא לאישיותו של ר' דוד אופנהיים הצניעות שהצטיין בה. הוא התנגד לפאר חיצוני העשוי לשם יצירת רושם כלפי חוץ, ביחוד כשדבר זה נעשה על חשבון העניים. בשאלה משנת ת"ה—כנראה מקהילת ניקולסבורג—הוא מתעסק ב„מנהג שנ[ת] חדש מקרוב, שהגבאים שנתמנו על הצדקות ות"ת עושין קלפים של כסף לקבץ ולאסוף בהם לעניים". בתשובתו הוא משתמש בפתגם חז"ל (שבת קב, ב): אין עניות במקום עשירות במובן ההפוך „דאין עשירות במקום עניות, לגבות צדקה לעניים ובענין זה אמרו (ראש השנה כז, א): חסה התורה על ממונן של ישראל" ומסיים את תשובתו: „ועל כיוצא בו נאמר (תהלים לו, יב; משלי כב, ה) אל תבואני רגל גאוה. שומר נפשו ירחק [מהם]. ולעולם ילמד אדם מדעת קונו להשתמש בכלים פתוחים ובגלל הדבר הזה [אסור] להשתמש בכסא דמוקרא ביומא דנן ולעלם" (כת"י „ספר מר' דוד אופנהיים" בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מספר 194).

גם אחרי שעבר ר' דוד אופנהיים לשמש ברבנות הקהילה בפראג לא ניתק את יחסיו עם מקום פעולתו הראשון, קהילת ניקולסבורג ומוריביה. רבות הן השאלות שהגיעו אליו מן הקהילות במוריביה. על התקשרותו עם קהילת ניקולסבורג גם בימי שבתו על כסא הרבנות בפראג מעיד העזבון הגדול שהניח לטובת קהילת ניקולסבורג בשנת 1726.

הדיינים מבית דינו של ר' דוד אופנהיים:

ר' בנימין וואלף, בן ר' משולם זלמן פישהוף-אויערבך ראש בית-דין. אביו ר' משולם זלמן היה מ„מגרושי ווינה" בשנת ת"ל ובא להשתקע בניקולסבורג. הדיין ר' בנימין וואלף היה מבית דינו של רב המדינה הקודם רבי אליעזר מנדל פאנטא וחתם אתו יחד על מכתבו של רבי אלכסנדר טויסק בשעת גזירת אויבין. השחתף גם בהשבעת הדיבוק בשנת שנ"ו. זקן ושבע ימים נפטר בניקולסבורג בשנת תס"ו. צוואתו נדפסה על ידי בנו ר' משולם זלמן פישהוף בסוף ספר מקור חכמה (מאת ר' ישכר בער בן ר' משה פתחיה).

ר' ליב, בנו של המקובל המפורסם ר' אלחנן בן צבי, היה אב"ד ור"מ בקהילת האציפלאץ ובסוף ימיו דיין בניקולסבורג.

ר' אברהם נפתלי צבי הירש שפיץ רעבץ. נולד בניקולסבורג. בעודנו

צעיר לימים, כבן עשרים ושלוש, נתמנה רב בדרעזניץ. משם עבר לשמש ברבנות קהילת רוסטיץ, ואחר כך נתקבל לדיין ולראש בית דין במקום מולדתו ניקולסבורג. ר' אברהם נפתלי שפיץ היה גם בורר מדינה. בניקולסבורג השתתף יחד עם ר' דוד אופנהיים ובית דינו בהשבעת הדיבוק. בשנת תס"ד נתקבל לאב"ד ור"מ בקהילת וירמישא. הוא חיבר את הספרים: ברכת נפתלי, ירושת ים, מלא רצון, ועוד. נזכר גם בשאלות ותשובות נשאל לדוד של ר' דוד אופנהיים (כתב יד).

ר' משולם זלמן בן ר' בנימין וואלף פישהוף-אויערבך. נזכר בתשובות נשאל לדוד של ר' דוד אופנהיים וחתם על „מעשה ה' כי נורא" בעניין השבעת הדיבוק בשנת תנ"ו. נפטר בניקולסבורג בשנת תס"ו.

ר' משה אשכנזי, בנו של ר' גרשון אשכנזי בעל עבודת הגרשוני. היה אב"ד דק"ק ברודא ובסוף ימיו דיין בניקולסבורג. נפטר שם בשנת תנ"א. נזכר בשאלות ותשובות עבודת הגרשוני סימן יז ובשאלות ותשובות נשאל לדוד.

ר' פרץ בן ר' צבי הירש דיין. היה חתנו של הרב המפורסם ר' ישראל דרשן שפירא, מחבר „בית ישראל" על הלכות שחיטה. נזכר הרבה פעמים בשאלות ותשובות נשאל לדוד. הוא גם בין החתומים על מכתבו של רב המדינה ר' אליעזר מנדל פנטא לר' אלכסנדר טויסק ועל „מעשה ה' כי נורא" בעניין השבעת הדיבוק. בסוף ימיו היה ראש בית דין בניקולסבורג ונפטר שם בשנת תס"ו.

ר' חיים בן ר' עזריאל מקראקא. גם הוא אחד מהדיינים החתומים על „מעשה ה' כי נורא".

ר' יוסף בן ר' אהרן עוזרש. נזכר בתשובות נשאל לדוד. פעל כבר בבית דינו של ר' אליעזר מנדל פנטא וחתם יחד אתו על המכתב לר' אלכסנדר טויסק, ר' יוסף עוזרש נפטר בניקולסבורג בשנת תנ"ד.

בשנת תס"ט (1709) נבחר לרב בניקולסבורג והמדינה ר' גבריאל בן ר' יהודה ליב עשקלס מקראקא. היה מחשובי הרבנים שבדורו. אביו ר' יהודה ליב היה נכדו של ר' סיני בן בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג וחתנו של ר' יששכר בערוש פרנס הקהילה בקראקא, בנו של ר' אברהם יהושע השיל מקראקא. ר' גבריאל היה בימי עלומיו דיין בקראקא. משם נתקבל לאב"ד ור"מ בעלקוש, אחר כך שימש רב בפראג. מכאן עבר לכהן במקומו של ר' גרשון אשכנזי ברבנות בעיר מיץ. לחתונתו של בנו ר' יששכר בערוש עם בתו של ר' שמשון וורטהיימר נסע ר' גבריאל עשקלס לווינה. ומכיון שהוא בושש לחזור לקהילתו בחרו במיץ את ר' אברהם ברודא לאב"ד ור"מ. בינתיים עבר ר' דוד אופנהיים לכהן ברבנות של פראג ומדינת בוהמיה ובמקומו נתמנה רב בניקולסבורג ומדינת מוריביה ר' גבריאל עשקלס. הוא כיהן שם עד יום פטירתו, ב' אדר ראשון שנת תע"ח.

ספריו של ר' גבריאל עשקלס נשארו בכתובים ונרשמו ב„אור החיים" לר' חיים מיכל בערכו. בתוכם נמצאת גם הדרשה, שדרש בבואו לניקולסבורג

בפרשת שלח שנת תס"ט. רק תשובות אחדות ממנו מובאות בספרי חכמי דורו (תשובות פנים מאירות לר' מאיר מאייזנשטאט ח"א סימן יח־כ, מב). בתור חבר בוועד ארבע ארצות, מבורר מקהילת פוזנן והגליל, הוא חותם בשנת תמ"ח עם שאר גאוני ארבע ארצות על התקנות בנוגע להדפסת ספרים. במשך זמן פעולתו במוריביה ישב בשנת תס"ט בראש אסיפת וועד המדינה בבודשפיץ ובשנת תע"ו בראש אסיפת וועד המדינה בגידינג.

ר' גבריאל עשקלס היתה אישיות מפורסמת בעולם היהודי. בעקבות הפרעות ביהודי לובלין ולחץ המסים והחובות שהשתרגו על צווארם שלחה הקהילה שני שלוחים מיוחדים, אחד מהם היה „האלוף המרומם הראש והמנהיג מוהר"ר ליב בן הרב מו"ה יעקב זצ"ל אב"ד דק"ק ניקולשפורג", כנראה בנו של רב המדינה ר' אהרן יעקב חריף, לקהילות החשובות, כדי לעורר אותם לעמוד לימינם של יהודי לובלין, לעזור להם בימי מצוקתם על ידי תמיכת כספים. כדי לתת לבקשתם יתר שאת ותוקף החליטו להחתים את המכתב על ידי שלושה רבנים חשובים, ידועי שם: הראשון היה ר' גבריאל עשקלס רב בניקולסבורג והמדינה; ר' נפתלי כ"ץ רבה של פראנקפורט דמיין ור' צבי הירש אשכנזי רבה של אמשטרדם, בעל החכם צבי.

הדיינים מבית דינו של ר' גבריאל עשקלס היו: ר' מרדכי בן ר' יום טוב בנעט, חתנו של ר' סיני דיין בפראנקפורט דמיין. הוא היה גם ראש הקהילה וראש מדינה של ניקולסבורג והמדינה. נפטר בניקולסבורג בשנת תפ"ה (1725), על מצבתו חרות: משנתו קב ונקי וברורה, חסיד ועניו חד בדרא.

ר' פרץ בן ר' חנניה המכונה ליפמן, שהיה גם מבית דינו של ר' דוד אופנהיים וחתם על „מעשה ה' כי נורא הוא" בעניין השבעת הדיבוק בניקולסבורג.

ר' ישכר בער בן ר' פרץ דיין (עייל לעיל). היה אב"ד קהילת רוסטיץ ובסוף ימיו דיין בניקולסבורג, בעל מחבר „בית פרץ" על מסכת מגילה.

משה קאשמן עסא בן ר' יהודה לימא סג"ל. לפי השערה אחת הוא אביו של ר' יוסף יוזפא מחבר ספר נוהג כצאן יוסף וספר המסביר.

ר' ישעיה אריה ליב בן ר' יצחק זעקיל אושפיץ. ר' יצחק זעקיל בן ר' ישעיה הוא בין החתומים על מכתב העידוד לר' אלכסנדר טויסק (עיין לעיל). כנראה הוא אביו של הדיין ר' ישעיה אריה ליב.

הדיין המפורסם ביותר בבית דינו של ר' גבריאל עשקלס היה ר' מנחם מנדל בן ר' דוד איסרל מווינה. נכדם של ר' מנחם מנדל קראכמאל, בעל צמח צדק ור' גרשון אשכנזי, בעל עבודת הגרשוני. ר' מנחם מנדל החליף תשובות עם גדולי דורו: ר' גרשון אשכנזי, ר' דוד אופנהיים ור' יעקב ריישר, בעל שבות יעקב. היה רב ברוסטיץ ונבחר אחרי כן לראש בית

דין בבית דינא רבה של קהילת ניקולסבורג. אחרי פטירת אביו ר' דוד נתמנה בנו ר' מנחם מנדל לאב"ד בקהילת טריביטש, אבל נשאר שם זמן מועט בלבד, כי נפשו איוותה לשבת בקהילת ניקולסבורג ונפטר שם בשנת תק"ז. הוא השאיר בכתובים ספר שאלות ותשובות צמח צדקה על ארבעה חלקי שולחן ערוך. כמה תשובות שלו על הלכות פסח הופיעו ב„סיני" (כרך ז עמ' יח־כד; שלא־שלז).

באסיפת וועד המדינה בשנת שפ"ח בברודא חותם ר' מנחם מנדל הראשון בתור מבורר ק"ק ניקולסבורג.

אחרי הרב ר' גבריאל עשקלס נבחר בנו ר' ישכר בערוש. כבן שמונה עשרה נבחר לאב"ד ור"מ בקרמזיר ובפרוסניץ. בשנת 1717 חותם הוא בתור אב"ד דק"ק מיינץ והמדינה. אחרי פטירת אביו נתקבל בנו ר' בערוש כממלא מקומו ברבנות ניקולסבורג ומדינת מורביה. ר' בערוש עשקלס היה חתנו של ר' שמשון וורטהיימר מווינה ונתמנה בשנת 1725 מטעם הממשלה לרב המדינה באונגאריה במקום חותנו. הוא נפטר בווינה בשנת תקי"ג.

פעולתו של ר' בערוש עשקלס לטובת היהדות במורביה באה במיוחד לידי ביטוי על ידי השפעתו הגדולה בחצר המלכות בווינה. גם לאחר שנבחר לרב המדינה במורביה ובאונגאריה קבע את מקום מושבו בווינה. משם ניהל את ענייני הקהילות והיהדות בארצות אלו. עוד בשנת 1719 ניתנה לו מאת הממשלה תעודה מיוחדת בשבילו ובשביל אנשי לוויתו המאפשרת לו לבקר בכל המדינה וביחוד בעיר המלכותית ברין בלא תשלומי מס גולגולת. בעניינים הנוגעים ליהודי מורביה ביקשה הממשלה מפעם לפעם את חוות דעתו. בימי ממשלת קארל הששי הציעו הכמרים להכריח את יהודי מורביה לציין את יהדותם כלפי חוץ על ידי איזה סימן, שהגברים לא יגלחו את זקנם ויעטפו מטפחת מסביב לצוארם והנשים ישאו צעיף על ראשם, אולם בחוגי הממשלה נשמעו טענות נגד גזירות אלו, שהן בהתאמה עם דיני היהודים. ר' בערוש עשקלס, שנשאל מאת השלטונות לחוות דעתו ענה, שעל פי משפטי התורה אסורה רק תגלחת הזקן ולא תספורת. ומה שנוגע לתלבושת הכל תלוי במנהג המדינה. בימי ממשלת מאריה תיריזיה עלתה על הפרק התכנית לקבוע תקנות קבועות בשביל היהודים במורביה ועל ידי זה להחמיר עליהם את הפיקוח. לשם כך דרשו השלטונות בברין בשנת 1750 מאת רב המדינה ר' בערוש עשקלס, להמציא להם בהקדם האפשרי את תקנות הקהילות של יהודי מורביה. ר' בערוש עשקלס עורר את תשומת לבם על ה„שי"א תקנות" שסודרו בימי רב המדינה ר' מנחם מנדל קראכמאל (עיין לעיל), אלא כדי לאפשר לשלטונות את השימוש בהן יש לתרגם אותן לגרמנית, דבר שידרוש הרבה זמן וכרוך בהוצאות רבות. השלטונות בברין פנו גם ללשכת החצר בווינה, בחשבם ששם נמצא העתק של תקנות הקהילות במורביה בתרגום גרמני. ברם גם בווינה לא נמצא העתק התקנות ולפיכך נדרש רב המדינה על ידי השלטונות בברין לשלוח להם במשך שמונה ימים: א) התקנות בהעתק העברי; ב) במשך

ששה שבועות לשלוח את התקנות בתרגומן הגרמני. במצוות רב המדינה נמסר ההעתק העברי לידי השלטונות בברין על ידי ראש המדינה ר' דוב בער צורף. אולם התרגום הגרמני נתעכב זמן רב, כי ר' בערוש עשקלס הודיע במכתבו אל השלטונות שאין ביכולתו כעת לקבל עליו בעצמו את התרגום הגרמני ומינה את הרב מלייפניק למילוי תפקיד זה. ברם תרגומו של הרב מלייפניק לא היה בו כדי להניח את דעתו של רב המדינה ולפיכך חיפש דרכים שונות לסיים את התרגום. הזמן שקבעו השלטונות לשם מסירת התקנות בתרגומן הגרמני הוארך פעמים אחדות. לבסוף החליטו השלטונות בברין למלא את ידו של הפרופיסור לשפות המזרח, את המומר מניקולסבורג, אלויס זוננפלס, להביא את התרגום הגרמני של התקנות לידי גמר. הוצאות התרגום, שעלו לסכום עצום של מאה וחמישים זהובים, כוסו מכספם של יהודי מוריביה. התקנות בתרגומן הגרמני נמסרו לשלטונות בדצמבר 1751, שמינו וועדה מיוחדת לשם חוות דעת. גם רב המדינה ר' בערוש עשקלס נדרש למנות וועדה לתכלית זו מבין היהודים. אחרי עיכובים רבים אושרו התקנות רק בשנת 1754, לאחר מותו של ר' בערוש עשקלס.

הודות להשפעתו הגדולה של ר' בערוש עשקלס בחצר המלכות בווינה הצליח להמתיק את גזירת סעהר בשנת 1742 וביטול פקודת הגירוש של המלכה מאריה תיריזיה משנת 1744. היהדות במוריביה השיבה בתודה על פעולתו של רב המדינה. אסיפת וועד המדינה בבודשפיץ בשנת ת"ס החליטה, שבנוגע לפנקס המדינה, שעל פי החלטה משנת תנ"ז יהא מונח אצל רב המדינה ר' דוד אופנהיים כיוצא מן הכלל ו„חלוקת כבוד לו ולא לזולתו", שיש לחלק כבוד זה גם לר' בערוש עשקלס וכך נאמר שם בתקנה ח: „ויען כי זכינו לאור הגדול של אדמו"ר (=אדונינו מורינו ורבינו) הגאון המפורסם הר"מ (=הריש מתיבתא) נר"ו (=נטריה רחמנא ופרקיה) בר אבהן ובר אוריין אב"ד ור"מ דק"ק נ"ש ור"מ (=ורב מדינת) מהור"ר הנמצא כזה איש אשר רוח אלוקים בו? ובתורתו נגילה ונשמחה, מושלם בכל המעלות ומדות תרומיות. וגם נמצא חן בעיני מושלים ושרים יר"ה, לפני מלכים יתיצב... כדאי הוא להיות פנקס המדינה וכל הכתבים לטובת המדינה הכל יהא טמון וגנוז בידו הטהור. ונוסף לזה כל ר"מ (=ראש מדינה) מחוייב לעשות חשבון... וגם אותן החשבונות יהי' מונחים בתיבות המדינה שביד אדמו"ר הגאון הר"מ נר"ו". באותו הוועד ניתן לר' בערוש עשקלס יפוי כוח לצרף אתו בפעולתו לטובת המדינה שלושה ראשי מדינה „וכל מה שיעלו הוצאות בדבר זה יהיה הנאמנות לאדו' מ"ו הר"מ נר"ו עם הקצינים שלשה ר"מ... ברויכין זיא קינן חשבון צי געבין (=ולא יצטרכו ליתן דין וחשבון על ההוצאות), כי באמונה הוא אתנו, לו יד ושם ת"ל (=תהלה לאל) בכל מקום... וזה נעשה לכבוד אדו' מ"ו הרב המדינה דהאידנא לבדו" (תקנה כה). באסיפת וועד המדינה בקוניץ (בשנת ת"ק) הובעה לו לר' בערוש עשקלס תודת הוועד בעד פעולתו לטובת

מוסד זה: „וברוך ה׳ אשר נתן לאמ״ו הגאון המפורסם הרב מדינתינו נר״ו כבוד מוהר״ר בערוש נר״ו חן בעיני שרי מלכות יר״ה וחלק מכבודו ליראיו ירא ושלם כמותו יב״ל (= ירבו בישראל לרוב) שפעל מן המלכות יר״ה שיחודש [הוועד] בכל שלושה שנים״ (עיין לעיל).

גם קהילת ניקולסבורג הכירה בתודה את פעולותיו של הרב המדינה ובתקנות ניקולסבורג משנת תפ״א בנוגע לתשלומי המסים נאמר בתקנה י בין השאר, שכולם ללא יוצא מן הכלל חייבים בתשלומי מס „העלמה״. „רק את זה נעשה ועשינו לכבוד ולתפארת לאדמ״ו הגאון הגדול המפורסם מהו׳ יששכר בער אב״ד ור״מ דקהלתינו ורב המדינה נר״ו שהוא פטור מכל הנתינות הנ״ל. שאינו בכלל החרם הברדאן (= מין מס) והעלמה הנ״ל״ (עיין לעיל). בשיחרור מתשלום מס זה כללו את כל בני ביתו של רב המדינה, את אמו ובתו, אלמנת הרב מוועשטהיבין.

כיוון שמקום מושבו של ר׳ בערוש עשקלס היה בווינה ניתן באסיפה הנ״ל „כוח ועוז לאמ״ו הגאון נר״ו אם ירצה ליקח רב א׳ במקומו חריף ושנון הידוע במלחמה של תורה ולהושיבו תוך המדינה ולהגיד חלוק דרבנן במשך הזמן אשר יהי׳ בווינה. כאשר יצא מפיו כן יהיה וכן יקום. וכבודו של אמ״ו הגאון נר״ו לאחר לא יותן״. ר׳ בערוש עשקלס השתמש בזכות זו ובחר בבן אחותו ר׳ משה לבוב לנהל את עניני הקהילה בניקולסבורג בזמן העדרו.

עמדתו האחראית של ר׳ בערוש עשקלס הביאה אותו מפעם לפעם לידי סכסוך עם השלטונות. מלבד עניין המסים, שנזכר לעיל, הוגשה כנגדו בשנת 1724 חקירה משפטית מצד השלטונות. כפי שהוזכר הוצאה פקודה ביאנואר שנת 1724 האוסרת לאסוף תרומות לטובת עניי ארץ ישראל (עיין לעיל עמ׳ 269). ברם יהודי מוראביה לא השגיחו באיסור זה. בעיר איגלוי גילה שר המחוז קבלה מ־11 בפברואר שנת 1723, חתומה בידי רב המדינה ר׳ בערוש עשקלס, על כסף שנאסף לטובת עניי ארץ ישראל, שמסר לידו ראש המדינה ר׳ משה הסקי מעיר טריש. בששה לספטמבר 1723 נאסרו בניקולסבורג על ידי השלטונות שני שליחים מארץ ישראל, ר׳ דוד מלמד ור׳ ישראל הכהן שיצאו מחברון לאירופה, כדי לגבות תרומות לטובת יהודי חברון. בפקודה מ־3 מרס 1724 נצטווה ר׳ בערוש עשקלס למסור את הכסף שנאסף ללשכת החצר של בוהמיה. הוא קיים את הפקודה והדבר נגמר בכי טוב.

התקשרותו של ר׳ בערוש עשקלעס עם מקום פעולתו במוראביה בא לידי ביטוי גם על ידי עזבונו הגדול, שהניח בסכום של חמשים אלף זהובים, על מנת לחלק את הרווחים של הקרן בין לומדי תורה במוראביה. בנו של ר׳ בערוש, שנולד לאחר מותו וקיבל את שם אביו בערוש (ברנהארד), היה גם מוכתר בתואר „פרייהר פון עשקלס״. הוא העלה את סכום העזבון והכניס בו גם

שיכלולים. כספי העזבון היו מתחלקים עד זמן חורבן הקהילות במוראיה על ידי כיבוש היטלר. מותו של ר' בערוש עשקלס עשה רושם עמוק על היהודים בארצות אשכנז. ר' יהונתן אייבשיץ הקדיש לו דברי הספד בספרו קשת יהונתן (דרוש ג). בספריו של אביו, ר' גבריאל עשקלס, שנשארו בכתובים, נמצאים גם חידושים ודרושים מבנו ר' בערוש.

מבית דינו של ר' בערוש עשקלס ידועים לנו הדיינים דלקמן:

ר' נתן אויסטרליץ סג"ל הלוי, בשנת תפ"ח הוא חותם גם בתור גבאי דחברה קדישא בניקולסבורג ונפטר שם בשנת תפ"ט.

ר' זאב וואלף כהנא ראפאפורט, בנו של ר' ברוך כהנא ראפאפורט רבה של פירד, בעל מחבר ספר עיטור בכורים. נפטר בניקולסבורג בשנת תק"ל.

ר' מרדכי קאשמן הלוי היה קרוב לארבעים שנה דיין וראש מדינה בניקולסבורג. בשנת תע"ט הוא חותם בשם פרימוס (גבאי ראשון) דחברה קדישא.

ר' ישכר בער בן ר' חיים איסטרייך היה ארבעים שנה דיין בניקולסבורג. שימש דיין גם בבית דינו של ר' גבריאל עשקלס ונפטר שם בשנת תק"ט.

ר' חיים בן ר' דוד פיסק. היה ראש בית דין בניקולסבורג וגם דיין בבית דינו של ר' שמשון וורטהיים מווינה. הוא היה מצאצאיו של ר' יעקב פיסק (עיין לעיל). נזכר גם בתשובות אור נעלם לר' יצחק עטהויזן, סימן כח. בנו ר' יעקב שלום היה סופר של החברא קדישא.

ר' משה אריה ליב בי"ח, אביו של ר' יעקב הירש בי"ח פיילבאגען, בעל מחבר „חשרת מים". חתנו היה ר' מאיר שפיץ, בעל „כתית למאור".

ר' אריה יהודה ליב מבוסקוביץ, בנו של ר' מנחם מנדל ראש בית דין בניקולסבורג (עיין לעיל). בעודנו צעיר לימים נבחר ר' אריה יהודה לאב"ד של קהילת מעזריטש, משם עבר לשמש ברבנות הקהילה בבוסקוביץ. בסוף ימיו היה דיין בניקולסבורג. חיבר הרבה ספרים שנשארו בכתובים. את ההקדמה לספרו שאלות ותשובות פרי גינוסר פירסם דוד קופמן (הגרן, תר"ס, עמ' 51).

לאחר פטירתו של ר' ישכר בערוש עשקלס נתקבל ר' יהונתן אייבשיץ לרב בקהילת ניקולסבורג ומדינת מוראיה. ר' מרדכי מרגליות יפה מווינה מברך אותו לרגל מאורע זה: „והנה הראה ה' אות לטובה כי נתקבל למז"ט לרב דק"ק נ"ש (= ניקולשבורג) עיר ואם בישראל ובכל מדינות מעהרין". אולם ר' יהונתן אייבשיץ לא רצה לעזוב את הישיבה הגדולה שיסד בג' הקהילות אה"ו. לבסוף נתחלקה משרתו של ר' בערוש עשקלס. לרב מדינה נבחר בן אחותו ר' משה לבוב ולרב המקומי של קהילת ניקולסבורג—ר' גרשון בן ר' משה פוליץ.

ר' משה לבוב היה רבה של לייפניק. בעודנו צעיר לימים — כבן עשרים ושש — נתמנה בשנת 1728 על פי פקודת המלך לאב"ד ור"מ בקהילת ברלין

ופראנקפורט דאודר, שהיתה שייכת לקהילת ברלין. לאחר שתדלנות ומחאות רבות מצד יהודי ברלין הופיעה פקודת המלך המבטלת את בחירתו של ר׳ משה לבוב לרבה של ברלין ונשאר רק רבה של פראנקפורט דאודר. אחרי כן נתמנה על ידי דודו, רב המדינה, ר׳ בערוש עשקלס ל״ראש בית דין לק״ק נ״ש ומחזיק ישיבה שמה״ ומילא את מקומו גם בענייני המדינה. אסיפת וועד המדינה בקוניץ משנת ת״ק אישרה את ר׳ משה לבוב במשרה זו. לאחר פטירתו של ר׳ בערוש עשקלס נתמנה ר׳ משה לבוב על ידי השלטונות באופן זמני לרב המדינה. במחאות נגד מינוי זה פנו מנהיגי הקהילה בניקולסבורג ובראשם ר׳ גרשון פוליץ ור׳ אברהם ישעיה אושפיץ אל השלטונות ואולם ללא הצלחה. אולם ר׳ גרשון פוליץ, שהיה מקודם דיין בבית דינו של ר׳ בערוש עשקלס, נתמנה על פי פקודת הקיסרית מאריה תיריזיה לרב מקומי בניקולסבורג. בבחירה לרבנות המדינה שנתקיימה בספטמבר שנת 1753 נכשל ר׳ גרשון פוליץ ור׳ משה לבוב נבחר ברוב קולות לרב מדינה ונתאשר בעמדה זו על ידי המלכה מאריה תיריזיה. מקום מושבו של רב המדינה ר׳ משה לבוב היה ניקולסבורג ולעתים קרובות פרצו סכסוכים בינו ובין הרב המקומי ר׳ גרשון פוליץ וראש הקהילה ר׳ אברהם ישעיה אושפיץ. לשם הגנה על רב המדינה בפני מתנגדיו פורסמה ב־29 דצמבר שנת 1753 פקודת הקיסרית המאיימת בעונשים חמורים על המזלזלים בכבודו של רב המדינה. בימי ר׳ משה לבוב נגמרו ה״שי״א תקנות״ וקיבלו גם תוקף חוקי. ר׳ משה לבוב היה מחותנו של ר׳ יעקב עמדין וגם של ר׳ יהונתן אייבשיץ. ר׳ יעקב עמדין מסתמך על עדותו במחלוקתו עם ר׳ יהונתן אייבשיץ. ר׳ משה לבוב שימש ארבע שנים בלבד בתור רב המדינה ונפטר בניקולסבורג בשנת תקי״ח (1758). בהרבה קהילות חשובות הספידו אותו. ר׳ משה לבוב נזכר בתשובות שב יעקב (לר׳ יעקב כהן ח״ב סימן א, ו); עטרת צבי לר׳ צבי האלברשטאט סימן ה); פנים מאירות (ח״ב סימן ג) ובתשובות צמח צדקה (כתב יד, סימן ה, טז). בסוף ספר שער נפתלי לר׳ נפתלי כ״ץ נדפס שיר לכבוד חנוכה בשם „שירת משה״ מאת רב המדינה ר׳ משה לבוב. חלק של חידושי תורה והלכה שנשארו ממנו בכתובים, נמצאו בידי ר׳ חיים נתן דמביצר ראש בית דין של קהילת קראקא, שבאו לידיו מאבי זקינו, שהיה תלמידו של ר׳ משה לבוב. ר׳ משה לבוב נשאל לחוות דעתו בסכסוך המפורסם שבין מדפיסי זולצבאך ומדפיסי אמשטרדאם בשנת תקט״ז.

לאחר מותו של ר׳ משה לבוב נבחר ר׳ גרשון פוליץ גם לרב מדינה. אביו הדיין ר׳ יעקב משה, בנו של ר׳ יהודה ליב פוליץ מ„מגרושי איסטרייך״, היה חתנו של ר׳ גרשון אשכנזי ומחותנו של ר׳ יהונתן אייבשיץ. במכתבו של ר׳ יהונתן אייבשיץ למנהיגי הקהילה בראטרדאם הוא מזכיר: „ואשתקד נתקבלתי לרב בנ״ש עיר ואם בישראל ובכל מדינת מעהרין (עיין בעמ׳ הקודם) ושם בני המופלא ר׳ מיכל נר״ו וחמיו מחותני הקצין ר׳ משה (פליץ) פוליץ

ר"מ (=ראש מדינה) ונגיד ומצוה". על מצבתו של ר' יעקב משה פוליץ חרות: „שהיה אב"ד דק"ק ל"ב (לונדנבורג?) ודיין הקהילה פה וראש הקהל ומנהיג המדינה". בשנת תקט"ז הוא חותם על תקנות המלמדים ובשנת תקי"ז – גם בתור גבאי דחברא קדישא בניקולסבורג. הוא נפטר שם כבן שמונים בשנת 1760.

במחלוקת בין ר' יהונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין היה ר' גרשון פוליץ בין תומכי ר' יהונתן אייבשיץ. הוא הותקף בשל כך נמרצות על ידי ר' יעקב עמדין וכינהו בלעג „פה לץ", רמז לשמו פוליץ על שם מקום במורביה. ר' גרשון פוליץ נזכר בפנים מאירות (ח"ג סימן יא); תפארת צבי (לר' צבי הירש, אב"ד דק"ק אה"ו, אה"ע סמן עח) ובספר דברי התענוגים (לר' בנימין וואלף רייכלש ריש פרשת בראשית). במחלוקת שבין מדפיסי זולצבאך ובין מדפיסי אמשטרדאם בשנת תקט"ז פנו גם לר' גרשון פוליץ, כדי לשמוע את חוות דעתו. ר' גרשון פוליץ נפטר בניקולסבורג בשנת תקל"א (1772).

חברי בית דינו של ר' גרשון פוליץ, שחתמו אתו בשנת תקי"ח על פסק הדין בסכסוך שבין ראשי הקהילה ובין החברה קדישא בעניין עזבונו של הרב המדינה ר' משה לבוב, הם:

ר' יקותיאל זאב בן ר' יהודה ליב.

ר' ישעיה בן ר' יהודה פורית. הוא חותם בשנת תקכ"ח בתור גבאי דחברא קדישא.

ר' בועז בן ר' בנימין וואלף שידלוב. אביו היה סופר מדינה (?). ר' יעקב עמדין מציין אותו כאחד ה„תשמידים" (חסידי שבתי צבי) במורביה.

ר' דוד בן ר' גומפל עמריך מווינה.

ר' דוד פישהוף ממשפחת פישהוף־אויערבך מגולי ווינה.

ר' גרשון בן ר' אריה יהודה ליב מבוסקוביץ. מילא אחרי פטירת אביו בשנת תקט"ו את מקומו בדיינות הקהילה בניקולסבורג.

ר' יהודה ליב לבוב, חתנו של רב המדינה ר' משה לבוב.

ר' אברהם בן ר' יוזלה שוואבאך. חתם על תקנות המלמדים.

לאחר פטירתו של ר' גרשון פוליץ נתמנה ר' אברהם ישעיהו אושפיץ ראש מדינה מניקולסבורג על ידי השלטונות באופן זמני עד לבחירת רב חדש – לרב המדינה במורביה. בשנת תקל"ג נבחר לרבה של ניקולסבורג החסיד המקובל המפורסם ר' שמואל שמעלקא הלוי איש הורוויץ אב"ד של קהילת ריטשיוואל בפולין. בעל הכרוניקה מציין: „מיד ביאתו עשה רושם, כי טרם בואו היה עצירת גשמים כמה שבועות, השמים כברזל והארץ כנחושה וביום בואו באו גשמי ברכה כבימי חוגי המעגל". בשנת תקל"ה נבחר ר' שמעלקא הורוויץ גם לרב מדינה במורביה. למרות התנגדות ומחאות נגד הבחירה מצד ר' אברהם ישעיה אושפיץ ומפלגתו אישרה המלכה מאריה תיריזיה את ר' שמעלקא הורוויץ בתור רב מדינה וכפי שהעירה – בגלל חסידותו הגדולה,

מזמן לזמן פרצו סכסוכים בין רב המדינה ובין ר׳ אברהם ישעיה אושפיץ. ר׳ שמעקלא הורוויץ ניהל את עדתו ניקולסבורג ומדינת מורביה שש שנים ונפטר ב׳ דר״ח אייר בשנת תקל״ח בניקולסבורג „בן נ״ב שנה כשמואל הרמתי״. בעל הכרוניקה מונה שבחו ומדגיש שהיה גם „עסקן גדול במצות מילה וסנדקאות, וביום מותו עוד היה לו שתי סנדקאות. ובאותה שנה (של פטירתו) בחודש טבת שלפניו נכסה הלבנה ולא נראית בזמנה לקדשה בקהילתינו נ״ש וכמעט בכל מדינת מעהרין״. לפירסום רב זכה ה״קבלה שטיבל״ בבית המדרש, במקום שר׳ שמעלקא הורוויץ התעסק בלימוד קבלה.

אחריו נבחר לאב״ד ור״מ בניקולסבורג והמדינה ר׳ גרשון בן ר׳ אברהם חיות מב״ש (= בורקנשטאט), נכדו של ר׳ מנחם מנדל קראכמאל בעל צמח צדק. מקודם היה רב בהוציפלאץ, מאטרסדארף ונזכר בנודע ביהודה (מהדורא קמא אה״ע סוף סימן סט; מהדורא בתרא שם סימן קכו) ובתשובה מאהבה (לר׳ אלעזר פלקעלס א, סימן לו־לח). במחלוקת שבין ר׳ יהונתן אייבשיץ ור׳ יעקב עמדין עמד ר׳ גרשון חיות רבה של האציפלאץ לצידו של ר׳ יהונתן אייבשיץ. ר׳ גרשון חיות הגיש תזכיר לשלטונות ובו ביקש להרשות לו בתור רב מדינה להעתיק מושבו מניקולסבורג למקום אחר. בקשתו נדחתה. אחת עשרה שנה שימש ר׳ גרשון חיות ברבנות הקהילה בניקולסבורג ומדינת מורביה ונפטר בניקולסבורג בשנת תקמ״ט (1789).

הדיינים שישבו בבית דינו של ר׳ גרשון חיות:

ר׳ אברהם ליבשיץ נזכר בנודע ביהודה (מהדורא קמא אבן העזר סימן קמג).

ר׳ אברהם לייב בן ר׳ בונם שפיץ „דיין מדינה״.

ר׳ בנימין ואלף רייכליש היה ראש בית דין בניקולסבורג. מקודם שימש דיין בבית דינו של ר׳ גרשון פוליץ וחתם אתו על תקנות המלמדים. משם נתקבל לאב״ד של קהילת שאפא. חיבר ספר „דברי תענוגים״. חתנו היה ר׳ יוסף לערנר מטריטש, מחבר ספר „מרפא לנפש״.

ר׳ גומפל „דיין מדינה בק״ק ניקולסבורג״. בתואר זה הוא נזכר בנודע ביהודה (מהדורא תנינא יורה דעה סימן קסט; אבן העזר סימן קמג).

ר׳ יעקב יששכר בעריש בן ר״נ דויטש.

ר׳ שלמה בן ר׳ פרץ פלש, חתנו של הדיין ר׳ דוד פישהוף. מניקולסבורג נתקבל לאב״ד בקהילת מעזריטש הגדולה ואחרי כן לנייטרא. נפטר שם זקן ושבע ימים בשנת תקצ״ב (1832).

ר׳ קלונימוס קלמן בן ר׳ ישעיה.

ר׳ יוסף בן ר׳ יהודה אריה הכהן יערסלב. נפטר בניקולסבורג בשנת תקמ״ב.

ר׳ משה אברהם בן ר׳ מאיר אבליש, „דיין מדינה״. השתתף בהשבעת הדיבוק בשנת תקמ״ג.

בתשובות נודע ביהודה (מהדורא תנינא אורח חיים סימן מד; יורה

דעה סימן פח) נזכרים: ר׳ הירש קראקא מ״ץ (=מורה צדק) דק״ק נ״ש (ניקולשפורג ?) ור׳ שמואל מו״ץ דק״ק נ״ש (ניקולשפורג ?).

לבית דינו של ר׳ גרשון חיות היה נמנה גם ר׳ מרדכי בן ר׳ אברהם בנעט, שהיה אחר כך ממלא מקומו ברבנות ניקולסבורג והמדינה. ר׳ מרדכי בנעט היה מחשובי הרבנים בדורו. „ומודעת מפי רבנים וקנים, אשר כל חכמי דורו (של ר׳ מרדכי בנעט) נמנו וגמרו והעידו עליו שהיה גדול בדורו כמו רבינו תם בדורו״ (ר׳ שלום מרדכי הכהן מברזאן בהסכמתו למהדורה השניה של „מגן אבות״).

ר׳ מרדכי בנעט נולד בשנת תקי״ג (1753) בשורגע שבאונגאריה. אביו ר׳ אברהם היה נצר ממשפחת ר׳ יעקב אשכנזי בעל„החכם צבי״ ומצד אמו היה ר׳ מרדכי בנעט נין לר׳ נפתלי כ״ץ מפראנקפורט ופוזן. הכפר שגרו הוריו של ר׳ מרדכי בנעט לא היה מקום תורה ולהביא מורים לכפר הבודד לא היה ביכלתם. לפיכך הביאו ההורים את הנער מרדכי בהיותו בן חמש שנים לניקולסבורג לבית סבתו רבקה, אלמנת הרב החסיד ר׳ אבריל בנעט. כשרונו הנפלא של הילד מרדכי העיר את תשומת לבו של ר׳ גבריאל מארקברייטר, גבאי של קופת התלמוד תורה ומאז נהיה לו לאב ולפטרון. בהיותו בן אחת עשרה שלח ר׳ גבריאל מארקברייטר את הנער מרדכי ללמוד אצל גיסו ר׳ יעקב קצנלבוגן, רבה של קהילת אטינגן. שם למד שנים אחדות. בהגיעו לבן שלוש עשרה חיבר הנער מרדכי שלושה ספרים על אגדה והלכה שמצאו חן בעיני רבו וקרא מתוכם בסעודת הבר־מצוה שלו, אולם הרבנית, מתוך קנאה שבנה לא הגיע למדריגה זו העלתה את הספרים על מוקד האש. מרוב צער על המעשה הרע הזה עזב מרדכי את הלימודים בתלמוד והלכה לזמן מה והתעסק בהתמדה גדולה בתנ״ך ומפרשיה, מדרשים, אגדה וכו׳. מאטינגן עבר הנער מרדכי ללמוד אצל ר׳ יוסף שטיינהארט, בעל זכרון יוסף, רבה של פיורדא. הוא היה רבו המובהק. ר׳ מרדכי ביקר גם את הישיבה בפרשבורג אצל הרב ר׳ מאיר ברבי. בהיותו כבן שמונה עשרה התארס עם בתו של ר׳ גומפל פרוסטיץ מניקולסבורג ומשם גלה למקום תורה בפראג. ר׳ מאיר קרפלס, אחד מנכבדי העיר תמך בו, לקח את ר׳ מרדכי בנעט לביתו ודאג לפרנסתו. מיד שמעו בחוגי הלומדים ונהרו אליו תלמידים רבים מישיבת ר׳ יחזקאל לנדא, בעל נודע ביהודה. ר׳ מרדכי בנעט ביקר מזמן לזמן אצל ר׳ יחזקאל לנדא, כדי להשתעשע אתו בפלפולא דאורייתא. מפראג חזר לניקולסבורג ונבחר שם לדיין בבי דינא רבה של רב המדינה ר׳ גרשון חיות. משם עבר לשמש ברבנות הקהילה בלונדנבורג, אמנם רק לזמן קצר, כי נבחר לאב״ד של קהילת שוסבורג באונגאריה. בט״ו אדר שנת תקמ״ט השתתף ר׳ מרדכי בנעט בהלוויתו של רב המדינה ר׳ גרשון חיות ואז נתנו ראשי ומנהיגי קהילת ניקולסבורג את עיניהם בו ובשנת תק״נ (1790) נבחר פה אחד לאב״ד ור״מ של קהילת ניקולסבורג והמדינה. על בחירתו

לרבנות המדינה המליץ גם הנסיך דיטריכשטיין, שהבליט במכתבו את ידיעותיו של ר׳ מרדכי בנעט בשפה הגרמנית. בחירתו אושרה על ידי הממשלה וגם נשלחה לו במיוחד תעודת המינוי לרבנות המדינה על ידי הקיסר. ר׳ מרדכי בנעט היה נכבד מאוד בחוגי הממשלה ובכל דבר הנוגע ליהדות מורביה שאלו את חוות דעתו, לפירסום מיוחד זכתה חוות דעתו שמסר על פי דרישת השלטונות בנוגע להשתלמות הנחוצה למועמדים למשרת הרבנות. ר׳ מרדכי בנעט דרש, שהשתלמותו של הרב תתרכז בעיקר בידיעותיו בלימודי קודש ורק לאחר שיגיע לשנת השמונה־עשרה ילמד באופן פרטי את המקצועות החולוניים שלומדים בגימנסיה. בחוגי הממשלה בווינה העריכו את פעולתו בעד היהדות במורביה ונתקבל פעמים אחדות לראיון על ידי הקיסר בווינה. את השפעתו בחצר המלכות בווינה העמיד לשירות היהדות ופעל לא לטובת היהדות במורביה בלבד, אלא גם משאר ארצות פנו אליו והוא עמד לימינם ועל פי רוב בהצלחה. על יסוד חוות דעתו בנוגע לתלמוד והשולחן ערוך נתבטל איסור הדפוס שעמדו להוציא על התלמוד והשולחן ערוך. בחוות דעת זו מראה ר׳ מרדכי בנעט את בקיאתו הגדולה באפולוגיטיקה.

ר׳ מרדכי בנעט היה מן המתנגדים הגדולים לתנועת הריפורמאציה שיצאה מהאמבורג, ברלין ווינה, וביחוד לתפילות בשפה הגרמנית. מספרים עליו, שמזמן שבנו את בית הכנסת החדש בווינה לא דרכה רגלו ברחוב זייטנשטטן גאססע, מקום שנבנה בית הכנסת החדש (וואכשטין „הצופה לארץ הגר״ תרצ״ב). הוא עמד גם בראש החרדים שנלחמו נגד אהרן חורין. למרות זאת הוכרחו גם בחוגים אלה להכיר בידיעותיו הרחבות לא בלימודי קודש בלבד, אלא גם בשאר חכמות, שבאו לידי ביטוי בדברי החכם לייב ייטלס (בכורי עתים שנת תקצ״א), שהטעים את ידיעותיו בספרי החקירה, פילוסופיה, דקדוק, קבלה וכו׳ (כן גם אייזיק הירש ווייס ב„זכרונותי״).

ר׳ מרדכי בנעט היה גם סופר פורה. חלק גדול מספריו נשארו בכתובים. ספריו שראו אור הדפוס הם: ביאור מרדכי על המרדכי למסכתות ברכות, פסחים והלכות קטנות; מגן אבות; שאלות ותשובות פרשת מרדכי; שאלות ותשובות הר המור; תכלת מרדכי; מחשבת מרדכי ודברי מרדכי. הרבה תשובות נדפסו ממנו אצל תלמידיו: ר׳ יהודה אסאד בספרו שאלות ותשובות יהודה יעלה ור׳ משה ליב צילץ בספרו שאלות ותשובות מילי דאבות ח״א. בספר דברי גאונים (קובץ מגדולי ישראל) נספח דרוש מר׳ מרדכי בנעט. גאוני הדור הריצו אליו את שאלותיהם והוא נזכר בספריהם. הרבה תשובות החליף עם ר׳ משה סופר, בעל חת״ם סופר, שנסמך על ידו להורות בישראל; עם מהר״ם מינץ ועם ר׳ אפרים זלמן מרגליות. התשובות הראשונות ב„מפרשי הים״ לר׳ מרדכי זאב איטינגא וגיסו ר׳ יוסף שאול נאטאנזאהן הם ויכוחים בעניני הלכה שבין ר׳ מרדכי בנעט ובין המחברים. מעניין הוא חילוף התשובות שבין ר׳ מרדכי בנעט ובין בעל

חת"ם סופר בנוגע לזכויות המדפיסים. ר' מרדכי בנעט חיווה את דעתו שיש לבטל את נתינת „ההסכמות" של גדולי הרבנים על ספרים, המגינות על המדפיסים מפני ההתחרות. „רוב הספרים הראשונים, אשר נדפסו קודם לזמנינו לא נמצא זכרון חרם. וחרמות אלה חדשות באו מעת שעשו קרדום מהתורה". וגם מטעם „שיהא הספר מצוי בזול" מצדד הוא בעד התחרות חפשית. ר' מרדכי בנעט עמד גם בראש הנלחמים נגד זיופו של הספר בשמים ראש וכסא דהרסנא על ידי ר' שאול מפראנקפורט.

בני דורו כיבדוהו גם בתור טהור וקדוש ובעל מופת. לפירסום רב זכתה האגדה על „בית־העירוב". הבית בסוף שכונת היהודים, שבו היה קבוע חוט העירוב עבר לרשותו של לא־יהודי שרצה להרחיק את „העירוב" מן הבית. ר' מרדכי בנעט השתדל בעניין זה והבטיח לגוי שהברכה תחול על בית זה. הגוי הסכים להשאיר את קביעות ה„עירוב" על ביתו וברכתו של ר' מרדכי בנעט נתקיימה. למרות הדליקות הרבות שהיו בניקולסבורג ובמיוחד בסביבת בית זה, נשאר הבית שלם ללא כל נזק מן השריפה, אף על פי שגגו היה מכוסה חבן ורעפי עץ. בית זה, ידוע בשם „בית־עירוב", היה שייך ל„בתים ההיסטוריים" של עיריית ניקולסבורג. הרבה אגדות עממיות נרקמו מסביב לאישיותו הדגולה. על זה מעידה גם „האגרת והוא כעין פיתקא מן שמיא", שנמצאה בלייפניק כתובה בלשון תרגום „אל נשיא ישראל אב"ד דק"ק ניקלסבורג והמדינה". באגרת זו מדובר על גדולתו של ר' מרדכי בנעט ועל תפקידו המיועד לו מן השמים. שם מחבר האגרת לא נודע עד היום.

בשנת תקס"ב נשלחה לו לר' מרדכי בנעט אגרת רבנות ממנהיגי הקהילה בפרשבורג. אולם אנשי ניקולסבורג הפצירו בו שיישאר אצלם. גם קהילת קראקא השתדלה לזכות בו בתור רב, אולם ללא הצלחה. ר' מרדכי בנעט ניהל את עדתו בניקולסבורג ומדינת מוריביה ארבעים שנה. בחודש תמוז שנת תקפ"ט חלה ובפקודת הרופאים נסע לקארלסבאד „ושמה בקשו העליונים נפשו הטהורה" ביום ד' י"ג אב. בן שבעים וחמש שנים היה במותו. בקארלסבאד לא היה בימים ההם בית הקברות לפיכך קברוהו – למרות השתדלותה של קהילת פראג, שרצתה לזכות בגופו של אותו הצדיק – בליכטנשטאט הסמוכה לקארלסבאד. אולם בנו, הרב נפתלי בנעט, בעל „ברית מלח", העיד שמשאלת אביו היתה להיקבר בניקולסבורג, במקום שפעל ארבעים שנה וגם כדי שיוכלו אנשי קהילתו להשתטח על קברו, או לכל הפחות בפראג ושכן ציווה ר' מרדכי בנעט לפני מותו. הילכך התנה ר' נפתלי בשעת הקבורה, שבדעתו לקוברו את אביו אחרי כן בניקולסבורג. אנשי ליכטנשטאט התנגדו בכל תוקף לפינוי הקבר, הם רצו שר' מרדכי בנעט ימצא את מנוחתו בקהילתם. אולם שבעה חדשים לאחר קבורתו של ר' מרדכי בנעט בליכטנשטאט פינו אותו על פי היתירים של ר' עקיבא איגר וחתנו בעל חת"ם סופר וקברוהו „בכבוד גדול בבכיה ובהספד מרה ביום א' י"ב בחדש אדר התקצ"ב על יד קבריהם של רבני המדינה ר' מנחם מנדל קראכמאל בעל צמח צדק ור' שמואל שמעלקא הורוויץ.

ספרות שלימה נכתבה על ר׳ מרדכי בנעט. ביוגראפיה מפורטת, „תולדות ר׳ מרדכי בנעט״, נכתבה גם על ידי בנו ר׳ יעקב אבריל בנעט, שהיה „סופר מהיר במלאכת הקודש״ בחברא קדישא בניקולסבורג ונפטר שם בשנת תרכ״ה. הוא נזכר בשאלות ותשובות יהודה יעלה א, סימן רמב; ב, סימן קב.

מבית דינו של רי מרדכי בנעט נזכרים הדיינים:

ר׳ משה ליב בן ר׳ יוסף צילץ, תלמידו של ר׳ מרדכי בנעט. שלושים ושלוש שנים שימש דיין וראש בית דין בניקולסבורג. ר׳ משה ליב צילץ חיבר ספר שאלות ותשובות מילי דאבות ח״א ונזכר בליקוטי חת״ם סופר (סימן לז). נפטר בניקולסבורג בשנת תקצ״א והספד עליו נדפס בליקוטי חבר (ח״ד) מאת ר׳ פייבל פלויט. לקהילת קרמזיר באה הבשורה על פטירתו של ר׳ משה ליב צילץ בשבת. רבה של קרמזיר, ר׳ העשיל גלאזער, הספיד אותו בשבת והעיר ששר גדול בתורה כמו ר׳ משה ליב צילץ מותר להספידו אף בשבת. בשל כך פרצה בקהילה מחלוקת בינו ובין חוגי הלומדים בקרמזיר.

ר׳ אהרן שפיץ סג״ל היה דיין בניקולסבורג. משם עבר לשמש ברבנות הקהילה בפרוסניץ. הוא נזכר בתשובות פרשת דרכים לר׳ מרדכי בנעט (יורה דעה סימן כג) ובתשובות מהר״ם מינץ מאובן (סימן יד).

ר׳ יעקב בער בן ר׳ משה ליב טריטש. היה מקודם רבה של קהילת פיסלינג במוריביה ונפטר בניקולסבורג בשנת תקפ״ה (1824).

ר׳ משה בן ר׳ בונם פשקיז. נזכר בליקוטי חת״ם סופר (סימן לז) ובחכמת שלמה (לר׳ שלמה קוועטש סימן ג). כחמשים שנה היה דיין בניקולסבורג ונפטר שם בשנת תרי״ד (1854).

ר׳ ישראל חיים דייטש. הסכים ביחד עם ר׳ מרדכי בנעט על קורות העתים לר׳ אברהם טרביטש.

ר׳ דוד דייטש, תלמידו ו„איש סודו״ של ר׳ מרדכי בנעט. אחרי כן עבר לשמש ברבנות הקהילה בברין.

ר׳ משה זעליג קאריטשונר. נזכר בתשובות חת״ם סופר (ליקוטים סימן לז).

לממלא מקומו של ר׳ מרדכי בנעט ברבנות ניקולסבורג והמדינה נבחר ר׳ נחום טרביטש. נולד בפראג ולמד שם אצל ר׳ יעקב גינצבורג, דיין ומורה שוה בבית דינו של בעל נודע ביהודה. לאחר פטירתו של רבו מילא ר׳ נחום טרביטש את מקומו בתור ר״מ בישיבה. בשנות 1826־1830 היה אב״ד דק״ק פרוסניץ ומשם נתקבל לאב״ד ור״מ בניקולסבורג והמדינה. הוא היה הראשון שלא נתקבל אישורו למשרת רבנות המדינה על ידי הממשלה. ר׳ נחום טרביטש היה בין המתנגדים הגדולים לתנועת הריפורמאציה. הקהילות במוריביה, שרוח הריפורמאציה התחילה לנשב בהן, הפסיקו כבר לפנות אל רב המדינה בנוגע לקבלת רב בקהילותיהן־כמקובל על פי החוק. קהילת פרוסניץ בחרה לאב״ד שלה את ר׳ צבי הירש פאסל. ר׳ נחום טרביטש התנגד לבחירה

זו, אולם מנהיגי הקהילה בפרוסניץ לא השגיחו בהתנגדותו. הריב הגיע עד לידי הגוברניום בברין. הגוברניום עמד לצידה של קהילת פרוסניץ. מחלוקת שהסעירה את רוחות היהדות במורביה נגמרה בגלל סירובו של ר' נחום טרביטש לאשר את מינויו של ר' אברהם ניידע לרב בלושיץ. ר' אברהם ניידע, בנו של ר' אהרן משה ניידע, רבה של לאשיץ, למד בישיבתו של ר' נחום טרביטש והיה בין התלמידים המצויינים. לאחר מות אביו נבחר אברהם ניידע לממלא מקומו, אולם ר' נחום טרביטש התנגד לבחירה זו, משום שהרב החדש היה נחשב בין הרבנים המודרניים. על פי הכרעת השלטונות בברין נבחן ר' אברהם ניידע על ידי וועד בחינה של רב המדינה ועוד שני רבנים.

ר' נחום טרביטש הוא בעל מחבר שלום ירושלים על הירושלמי והקובץ על הרמב"ם. מחידושיו על הרמב"ם הלכות חמץ ומצה נדפסו ב„עומק הלכה" מאת יהודה אריה פרידלנד. אייזיק הירש ווייס, בעל דור דור ודרושיו, שלמד בישיבתו של ר' נחום טרביטש, מעיד על רבו: „בקיאות אשר כמוהו לא ראיתי עד הנה. שני התלמודים היו שגורים בפיו, ספרי הפוסקים הראשונים והאחרונים חרותים היו על לוח לבו. גם חבורי בעלי חדושים ותשובות מאחרוני אחרונים מן הפלפלנים היו ערוכים ושמורים בזכרונו. היה בעל זכרון נפלא. אמרו עליו כי כל מה שקרא ושנה אפילו פעם אחת לא יזח מעל לוח לבו" (א. ה. ווייס, זכרונותי, עמ' 41 ואילך). ר' נחום טרביטש נזכר בספרי התשובות של בני דורו: אצל ר' אלעזר פלקלס (תשובה מאהבה סימן שלז); בתשובות חת"ם סופר (יו"ד סימן רפו ואבן העזר ב, סימן א) ובתשובות נודע ביהודה בהגה"ה מר' שמואל לנדא (נודע ביהודה מהדורא תניינא, יורה דעה, סימן רב). ר' נחום טרביטש נפטר בפראג בשנת תר"ב (1842) בדרכו לקארלסבאד. הספד על פטירתו נדפס בקול נהי למאיר הלוי לעטעריס.

חמש שנים נשארה משרת הרבנות בניקולסבורג והמדינה פנויה. בשנת 1847 נתקבל לאב"ד ור"מ בניקולסבורג והמדינה ר' שמשון בן רפאל הירש. ר' שמשון רפאל הירש נולד בשנת תקס"ח בהאמבורג. שם למד אצל ה„חכם" ר' יצחק ברנייס ואחר כך בישיבת ר' יעקב עטלינגר. ידיעות בפילוסופיה והשכלה כללית רכש לו באוניברסיטה בעיר בון. בשנת 1830 נבחר לרב מדינה בנסיכות אולדנבורג. משם עבר לשמש ברבנות הקהילות אנריך ואזנאבריק עם מקום מושבו בעמדין. הרוח החדשה של התקופה המודרנית לא פסחה גם על ניקולסבורג. אצל רוב יהודי ניקולסבורג היתה השאיפה לבחור ברב שיודע למצוא פשר והתאמה בין השכלה מודרנית וצורת החיים, מיוסדת על המסורת, על קיום ושמירת המצות על פי רוח ישראל סבא. ספריו של ר' שמשון רפאל הירש „חורב" ו„תשע עשרה אגרות" פירסמו אותו בעולם היהודי לאישיות בעלת תכונה זו. הילכך גמרו קהילת ניקולסבורג ויהדות מורביה לבחור אותו למנהיגם הרוחני. ביוני שנת 1847 נבחר ר' שמשון

רפאל הירש לאב"ד ור"מ בניקולסבורג והמדינה, מאורע זה — קבלת רב מודרני כביכול בקהילה העתיקה ניקולסבורג—נתקבל בדרך כלל באהדה רבה. בחוגי השכלה במוריביה נכתבו שירים לרגל מאורע זה (כוכבי יצחק שנה ג, 1847, חוברת א עמ' 70-73; מספר Orient 17).

בזמן פעולתו של ר' שמשון רפאל הירש במוריביה חלה שנת המהפכה 1848. בשנה זו פירסם הירש כרוזים אחדים אל יהודי מוריביה. קול הקורא הראשון, שפירסם ב-23 מרץ — עשרה ימים לאחר פרוץ המהפכה בווינה — פותח בפסוק: בשובה ונחת תושעון (ישעיה ל, טו). בעקבות המהפכה דורש רב המדינה מהיהודים במוריביה זהירות ושקט. לשמור אמונים לקיסר ולמולדת „כי בשלומה יהיה לכם שלום" ומבטיח להם שתקוותיהם לזכויות שוות עם כל אזרחי המדינה תתמלאנה. ביחד עם פ. קוריטשונר, ראש הקהל בניקולסבורג, הגיש רב המדינה תזכיר אל הממשלה בווינה ובו הוא מבקש לבטל את חוקי הגבלות הנישואין, את שיטת ה„פאמיליאנטן" (עיין לעיל). ברם היהודים במוריביה — משוללים כל חוקי האזרחים מאות שנים — לא הבינו להעריך את חשיבותה של שנת המהפכה 1848 באורה הנכון. וזה גם באשמת השלטונות, שלא מיהרו להוציא לפועל את החוקים המבטיחים חירות ושיוויון בשביל היהודים. התוצאות היו שהמושג אמאנציפאציה-חירות נהפך להפקרות. היהודים חשבו שעם ביטול מסי-היהודים ותשלומים לממשלה פטורים הם גם מלדאוג לקיום הקהילות והפסיקו גם תשלומי המסים לקהילות. בקהילות שרר מצב של הפקירות והפקידים לא קיבלו את משכורתם. רב המדינה ר' ש. ר. הירש קרא אסיפה לניקולסבורג לשם סידור עניני הקהילות. שם נבחר וועד, שמתפקידו לדאוג לקיום הקהילות. ב-8 אוקטובר שנת 1848 פירסם ר' ש. ר. הירש קול קורא ליהדות מוריביה, בו הוא דורש מאת היהודים במוריביה לא להתכחש למקור מחצבתם, להשאר נאמנים לה' ולתורתו, להתאחד ולשאת בעול הקהילה ולא לתת לשלטונות הזדמנות להתערב בענייניהם הפנימיים של היהודים. אחדות, אחדות, אחדות הוא הבסיס והיסוד לקיומנו.

באסיפת קהילות מוריביה, שנתקיימה בניקולסבורג ב-13 במארס 1849 ביזמתו של רב המדינה, נבחר וועד לשם עיבוד תקנות האירגון וסדר הקהילות, סידור תשלומי מסי הקהילה, תפקידו של הרב ושאר הפקידים וכו'. מספר הקהילות במוריביה נקבע לחמשים ושתים ואסור להוסיף על מספר זה. התקנות שהוצעו על ידי הוועד אושרו על ידי הקהילות והוגשו לשם אישור לידי השלטונות בברין. אולם השלטונות הוציאו בינתיים פקודות מיוחדות הנוגעות לסידור והחזקת הקהילות. לפקודות אלו היה תוקף זמני בלבד — עד לסידור הסופי של ענייני הקהילות. על ידי פקודות אלו נתעכב אישורן של התקנות. ובינתיים לא חסרה גם התנגדות כלפי התקנות. ביחוד בחוגי הרבנים.

לרב המדינה ר' ש. ר. הירש היתה במוריביה מלחמה מבפנים ומבחוץ.

הרבנים במוריביה, גדולי תורה ומפורסמים גם מחוץ למדינתם, התייחסו כלפי ר' שמשון רפאל הירש, שנפל מהם בהרבה בידיעותיו בש"ס ופוסקים, בחריפות וכוח הפלפול, בקצת זלזול. גם השיטה שהביא אתו הירש מתקופת פעולתו בתור רב המדינה באולדנבורג ובעמדין, שאותה השתדל להנהיג במוריביה, שיטה המיוסדת על הדרכה והוראות לרבנים העומדים תחת פיקוחו בעניינים דתיים, השגחה על שובי"ם ופקידי הקהילות הדתיים, פיקוח על המקוואות, מסירת דין וחשבון על התוצאות וכו' — שיטה זו היתה למורת רוחם של רבני מוריביה וראו בה התערבות בזכויותיהם. הרבנים האדוקים הרחיקו את עצמם ממנו. וכדי שלא לחתור תחת האבטוריטט שלו מנעו את עצמם מלבוא אתו במגע. לעומת זה התקיפו אותו בחריפות הרבנים המודרניים, חסידי הריפורמאציה, שהתרכזו סביב צבי הירש פאסל, רבה של פרוסניץ, מחתרו של הרב ר' שמשון רפאל הירש במשרת רבנות המדינה. לבסוף הזמינה הנציבות במוריביה את מנהיגי הקהילות לברין ולאולמיץ, כדי לשמוע את חוות דעתם בנוגע לתקנות ה„סינאגוגן-אורדנונג". מנהיגי הקהילות שבגליל ברין נתנו את הסכמתם לתקנות ולעומת זה הביעו נציגי הקהילות שבגליל אולמיץ את התנגדותם. משום כך החליטה הנציבות לדחות את ההכרעה לאחר זמן החלטה, שלפי מצב העניינים אז, פירושה דחייה גמורה של כל התכנית.

בדאגתו ל„הרמת קרן התורה" במוריביה — הצהרה שעוררה מכמה בחינות התמרמרות אצל הרבנים החרדים — יזם ר' שמשון רפאל הירש לייסד בית מדרש לרבנים במוריביה. בית המדרש מיועד היה למועמדים לרבנות בשביל הקהילות בארצות מוריביה, אוסטריה והחלק משליזיה שנספח לאוסטריה. את המקום המתאים לאיכסון מוסד זה ראה רש"ר הירש בקהילת ניקולסבורג, מקום תורה וישיבות מפורסמות מקדם ומאז. על פי הזמנתו של ר' שמשון רפאל הירש ביקר לתכלית זו אצלו בניקולסבורג בשנת 1849 צבי הירש גרעץ, ההיסטוריון המפורסם שלאחר מכן, שהיה מחסידיו של ר' שמשון רפאל הירש. גם לאחר שעבר רש"ר הירש לשמש ברבנות הקהילה בניקולסבורג עמד אתו גרעץ בחליפת מכתבים ובהשתדלותו עבר גרעץ לניקולסבורג וקיבל שם משרת מורה לדת. אולם תקוותו של גרעץ היתה שבאחד הימים ישמש בתור מורה בבית המדרש לרבנים העתיד לקום בניקולסבורג. גרעץ התחיל כבר להרצות לפני בחורי הישיבות על נושאים היסטוריים, אולם ההרצאות עוררו התנגדות בחוגי היהודים בניקולסבורג, מצודת הקונסרבאטיבים ומתנגדי ההתחדשות. תכניתו של הירש ליסד בית מדרש לרבנים התנדפה בעקבות התנגדות הרבנים במוריביה.

התנגדות לפעולתו במוריביה ואי-הצלחתו להגשים את תכניותיו עוררו אצל ר' שמשון רפאל הירש התמרמרות. לפיכך החליט רש"ר הירש לעזוב את מוריביה ולקבל את קריאתה של חברת Israelitische Religionsgesellschaft בפראנקפורט דמיין, שבחרה אותו לרבה ומנהיגה הרוחני. את החלטתו המנומקת

מסר הירש ב-4 למאי 1851 לחבר הוועד לענייניים הדתיים היהודים במורביה, שנתבקש לא להשהות הרבה את בחירתו של רב המדינה החדש במורביה. ידיעה זו הפתיעה את חברי הוועד, שלא יחסו לו לר' שמשון רפאל הירש אומץ לב כזה, שימיר את משרתו הכבודה, רבנות ניקולסבורג וכל מדינת מורביה, במשרה נמוכה, להיות רב פרטי לחברה קטנה, שמספרה אז לא עלה על אחד עשר חברים. ב-13 למאי הובהלו מנהיגי הקהילות במורביה לניקולסבורג וביקשו את ר' שמשון רפאל הירש שיחזור בו מהתפטרותו. הם הסכימו לתכניותיו, גם ליסוד בית המדרש לרבנים והקציבו לתכלית זו סכום של שלושת אלפים זהובים לשנה. הירש נתמנה למנהל המוסד. מנהיגי הקהילות במורביה הגישו גם תזכיר לממשלה, בו דרשו להעביר את משרד רבנות המדינה מניקולסבורג לברין, ברם החברה בפראנקפורט עמדה על הבטחתו ולא הסכימה לוותר עליו. ר' שמשון רפאל הירש עזב את מורביה ועבר בשנת 1851 לפראנקפורט, שבה מצא כר נרחב לפעולתו. קהילתו גדלה והתרחבה, חסידיו שנהו אחר השקפותיו נתרבו בכל רחבי גרמניה וגם בשאר ארצות. בפראנקפורט פעל עד יום מותו בשנת 1888. ב„בית-המדרש" בניקולסבורג נשמרו ממנו תקנות משנת 1847 הנוגעות לענייני תפילה ולימוד תורה.

ר' שמשון רפאל הירש היה רב המדינה האחרון שמקום מושבו היה בניקולסבורג. כממלא מקומו ברבנות המדינה נבחר על פי המלצתו ר' אברהם פלאטשק רבה של באסקאויץ, לאחר פטירתו של ר' אברהם פלאטשק עבר משרד הרבנות המדינה לעיר הבירה ברין. בניקולסבורג נתמנה לרב המקומי באופן זמני הדיין ר' הירש טעלטש, הוא היה גם בבית דינו של ר' מרדכי בנעט ונזכר בתשובות חכמת שלמה (לר' שלמה קוועטש, סימן ג). אחריו נתמנה רב בניקולסבורג, אף הוא באופן זמני, הדיין ר' יצחק איצק ווינברגר, גם הוא היה חבר בבית דינו של ר' מרדכי בנעט ואחרי כן ראש בי דינא רבה ומגיד מישרים ב„גוטמן-שול". נזכר בתשובות יהודה יעלה (א, סימן קלו; ב, אבן העזר, סימן טו) ובחכמת שלמה (סימן ג). ר' יצחק איצק ווינברגר נפטר בניקולסבורג בשנת 1868.

לבסוף נבחר בשנת 1855 לאב"ד ור"מ בניקולסבורג ר' שלמה קוועטש, בעל מחבר תשובות חכמת שלמה, רבה של קהילת לייפניק. ר' שלמה קוועטש היה יליד ניקולסבורג ותלמידו של ר' מרדכי בנעט. היה מגדולי הרבנים בדורו ונזכר בספרי התשובות של בני דורו: יהודה יעלה ושואל ומשיב וכו'. אולם פעולתו בניקולסבורג היתה קצרה. לאחר ששימש ששה חדשים במשרת הרבנות נפטר שם בשנת 1856. ר' שלמה יהודה ראפאפארט כתב שיר על מותו ומציין אותו: גדול בתורה, אין בדורו כמוהו (כוכבי יצחק שנה ה 1856, חוברת כבי עמ' 3).

בין הדיינים שישבו בבית דינו של ר' שמשון רפאל הירש ור' שלמה קוועטש נזכרים: ר' צבי הירש טרענשין (בתשובות יהודה יעלה אבן העזר ב,

סימן טו), ור' שמואל צילץ בנו של ר' משה ליב צילץ, ראש בית דין בניקולסבורג. ר' שמואל צילץ היה תלמידו של ר' מרדכי בנעט ונסמך על ידו להוראה, במשך שמונה עשרה שנה היה אב"ד של קהילת יאקא באונגאריה. לאחר פטירת אביו נתמנה ממלא מקומו, ראש בית דין דק"ק ניקולסבורג ונפטר שם בשנת תרי"ט. הוא המחבר של מהר"ש צילץ על התורה ותשובות מילי דאבות חלק ב. נזכר בתשובות חת"ם סופר (אבן העזר, א, סימן כח); יהודה יעלה (א, סימן קסא); מהר"ם שיק (ב, סימן לא).

ר' יוסף קנאפפמכער היה תלמידו של ר' מרדכי בנעט ו„שול רבי" ב„בית הכנסת החדש". בסוף ימיו היה מגיד שיעור ב„בית המדרש". נזכר בתשובות יהודה יעלה (א, סימן קלו; ח"ב אבן העזר סימן טז, לד) ומילי דאבות (א, סימן י). מת בן תשעים וארבע בשנת 1909 בניקולסבורג.

עם מותו של ר' שלמה קוועטש מעיר בצדק תלמידו, ר' שלמה הכהן קליין מפרערוי, בעל ליקוטי שלמה: „ויצא מבית ניקולסבורג כל הדרה". הרבנים הבאים שישבו על כסא הרבנות בניקולסבורג לא הצטיינו שוב בידיעותיהם בספרות התלמודית. כממלא מקומו של ר' שלמה קוועטש נבחר לאב"ד של קהילת ניקולסבורג הרב ד"ר מאיר בן ר' משה פויכטוואנג. נולד בפאפנהיים בביירן, למד אצל ר' וואלף המבורגר ור' יעקב אטלינגר. היה רב בעטטיגגן ונייטרא. משם עבר לשמש ברבנות הקהילה בניקולסבורג. נבחר לרבה של אמשטרדאם אך נשאר בניקולסבורג, בה שימש עשרים ושבע שנים ונפטר בשנת 1888. ר' מאיר פויכטוואנג היה מן האסכולה של ר' שמשון רפאל הירש, אך למרות זאת חשדו בו הקיצוניים, שלא יכלו לרדת לשיטתו של ר' ש"ר, הירש, בתמיכת הריפורמאציה. ר' מאיר פויכטוואנג נזכר בתשובות יהודה יעלה (א, סימן קלו).

יחד עם ר' מאיר פויכטוואנג פעל בתור דיין וראש בית דין ר' משה לייב הכהן, שהיה דיין מקודם בבית דינו של ר' שלמה קוועטש ונזכר לרוב בספרו חכמת שלמה. ר' משה ליב הכהן היה גם סופר פורה ומזכירים אותו הרבה גדולי דורו (בתשובות בנין ציון; יהודה יעלה; מהר"ם שיק; מילי דאבות ב, סימן י; שבט סופר; זכרון יהודה וכו'). מלבד זה כתב מאמרים תורניים בעתונים שונים (אוצר החכמה; הנשר; שומר ציון הנאמן; המגיד וכו'). ר' משה לייב הכהן היה מפורסם גם כמגיד. הוא היה ה„שול-רבי" ב„בית המדרש" ומן הלוחמים החריפים נגד הריפורמאציה. ר' אלעזר הורביץ אב"ד דקהילת ווינה מוכיח אותו בחליפת מכתבים על שנתן הסכמות על ספרים למחברים שנתפסו למודרניות. ר' אלעזר הורביץ כותב לו בתשובתו: „ונא שלא יצא לריב מהר ולא יגלה לזולתו ממה שכתבתי לו, כי עלינו לחוס על כבוד התורה ולומדיה ככל האפשרי, ואולי טוב בעיני כבוד תורתו לכתוב אליו (לר"י הענדיל=ר' איציק טאנעליס האנדל בעל שערי בינה) אולי יתעשת לו. ומי יתן שגם עם החכם המחבר ספר דרכי משנה (ר' זכריה פראנקל) היו

נוהגים ככה קמיו ומחרפיו» (תשובות יד אלעזר, סימן קטז). ר׳ משה ליב הכהן נפטר בניקולסבורג בשנת 1890.

לממלא מקומו של ר׳ מאיר פויכטוואנג נבחר בנו ד״ר דוד פויכטוואנג, ששימש ברבנות ניקולסבורג בשנות 1892—1903. משם עבר לשמש ברבנות הקהילה בווינה. ד״ר דוד פויכטוואנג פירסם ספרי דרוש, מאמרים היסטוריים, ביחוד על קהילת-מולדתו ניקולסבורג ועל נושאים שונים מספרות היהדות. בשנת 1934 נתמנה לרב ראשי בווינה ומת שם בשנת 1936.

אחריו נבחר לממלא מקומו ברבנות ניקולסבורג ד״ר משה לוין. בשנת 1918 עבר לשמש ברבנות הקהילה בווינה. כתב ביוגראפיה של ר׳ מרדכי בנעט.

הרב האחרון של קהילת ניקולסבורג היה ד״ר א. ווילמן, ששימש ברבנות הקהילה עד 1939, שנת חורבנה של הקהילה על ידי הנאצים. ווילמן פירסם מאמרים שונים על נושאים מספרות היהדות ועל קהילת ניקולסבורג.

אנשי שם ומחברי ספרים בניקולסבורג

קהילת ניקולסבורג כמרכז תורני ועיר ואם בישראל תפסה עמדה חשובה בעולם היהודי. ר׳ יום טוב ליפמן הלוי העליר, בעל תוספות יום טוב, מזכיר בחיבה יתירה את חודש מרחשון שנת שפ״ה, זמן בחירתו „לאב״ד ור״מ בק״ק ניקולסבורג, הקהילה הקדושה לאלהים שבמדינות מעהרין, והאנשים היושבים בתוכם כולם הם אנשים חכמים ונבונים ואנשי חיל ישמרם ה׳ ויוסף עליהם כהנה וכהנה» (מגלת איבה ב, עמוד ב).

ר׳ גרשון אשכנזי מציין את זמן פעולתו בניקולסבורג: „בהיות איתן מושבי בגן עדן מקדם בעיר ואם בישראל בק״ק ניקולשפורג» (תשובות עבודת הגרשוני, סימן כז).

בעקבות גזירת השמדת קהילת פולין ואוקריינא, בשנות ת״ח-ת״ט (1648), מצאו הרבה גדולי התורה מקום מפלט במוראביה וביחוד בניקולסבורג. זמן מה ישבו בניקולסבורג והאירו באור תורתם הגאונים המפורסמים רבי יהושע השיל מקראקא ור׳ אהרן שמואל קיידנובר (מהרש״ק) בעל ברכת הזבח. הוא מזכיר שם בהקדמה את ה„קהלה מפוארה, ראשונה לכל דבר שבקדושה, בעלי תריסין וחכמי ישיבה, עיר ואם בישראל ק״ק ניקלשפורג. המה החזיקו ידי בתורת ה׳ ושמה נספחו אלי עדרים לשאוב מבארותי». בשנת ת״ל (1670), שנת גירוש היהודים מווינה ואוסטריה, באו למוראביה וניקולסבורג המשפחות הידועות והחשובות מגיטו ווינה, שהיו בהן תורה וגדולה במקום אחד, כמו משפחת אוסטרליץ, פישהוף-אוירבך, צורף (גולדשמיד), פלש, פוליץ ושפיץ מאוסטריה התחתונה וכו׳.

מחכמי פליטי גזירת אובין בשנת תמ״ו (עיין לעיל) שבאו לניקולסבורג, ידוע לנו בשם: ר׳ יונתן בן ר׳ יעקב, בעל קסת יהונתן „ממנהיגי הקהלה

קודש אובן ובא בשבי ונפדה במדינות מעהרין בק"ק ניקל שפורג" (שער לספר קסת יהונתן).

בשנת 1688, שנת כיבוש בלגראד על ידי הגרמנים, מצאו, לפי המסופר אצל ר' חיים יוסף אזולאי (חיד"א), מקום מפלט בניקולסבורג הגאונים ר' משה בן מיכל הכהן בעל עט סופר (בהקדמה לספרו: ובצאתי מהשביה באתי לק"ק ניקול שפורג) ור' יהוסף אלמושנינו בעל עדות ביהוסף. ר' יוסף אלמושנינו נפטר בניקולסבורג בשנת תמ"ט כבן ארבעים ושש. תיאור על נדודיו כתב בנו ר' יצחק אלמושנינו בהקדמה לספר אביו עדות ביהוסף חלק שני: „ואנחנו נברך יה כי באנו אל ארץ טובה ורחבה... עיר גדולה (ניקולסבורג?) של חכמים ושל סופרים כל שישנו במקרא ובמשנה. ורבים מעמי הארץ כל חד וחד לפום חיליה עביד. מי זה בא ואגרופו בידו מכל מעשה אופה זה בשר וזה גבינה וכל מיני מתיקה... ועוד ידם נטויה לחשוב מחשבות לתת לכסף מוצא ולהוציא ממסגר נפשנו... וביני ביני חשך מאור עינינו אור ישראל אבי אבי רכב ישראל וימת יוסף". רק לאחר שנתגברו על הקשיים מצד השלטונות הצליחו ראש הקהל וראש המדינה לסדר את קבורתו ביום מיתתו.

ר' אברהם לוי קונקי, שהיה שד"ר דק"ק חברון, מונה בהקדמתו לספרו אבקת סופרים את הארצות והערים הרבות שביקר במשך שליחותו ומתאר את חשיבותן. בין הארצות שביקר היתה גם „מדינת מעררין וגולה על ראשה ק"ק ניקלשפורג כאיל תערוג לעשות רצון קונה בנפש חפצה".

בעקבות השריפה הגדולה בפראג, עזב המקובל המפורסם ר' משה בן ר' מנחם פרעגר, בעל ויקהל משה, זרע קדש וכו', את עיר מולדתו פראג ובא „לעיר גדולה לאלוקים מקום חכמים וסופרים, בעלי תרסין ובעלי קרנים אוספי אסופות, בעלי פרד"ס שרי אלופים שרי חמושים ומלכם בראשם מורינו ורבינו פטיש החזק עמוד הימיני הגאון כבוד שמו מוהר"ר אליעזר מנדל — פנטא — בן האלוף הראש והקצין מנהיג הקהילה כבוד שמו מוהר"ר מרדכי זצ"ל, חנה על דגלו לבית אבותיו בק"ק ניקולשפורג". בימי שבתו של ר' דוד אופנהיים על כסא הרבנות בניקולסבורג פעל ר' משה פרעגר בניקולסבורג בתור מגיד שיעור בענייני קבלה ומצא שם כר נרחב להפיץ את מעינותיו חוצה. הוא מתאר את ניקולסבורג „עיר ואם בישראל, מקום חכמים וסופרים, תורה וגדולה במקום אחד, לומדים מופלגים ואנשי מעשים וחסידים וגומלי חסדים. ומחזיקים ידי לומדים ומהדרים מן המהדרים לכבוד התורה ועוסקים בעסק גדול לעשות קיימים לתורה ובתי מדרשות ומספיקים כמה וכמה בחורים. גם אנשי מעשה, זכים וטהורים ומאירים וגודרי גדרים, אשר קטנם עבה ממתני וגדולים וטובים. ופליאה נשגבה בעיני ראיתי בני עליה והמה מועטים אשר רצונם לעסוק בחכמה הנפלאה". ר' משה פרעגר נתפרסם בניקולסבורג גם כבעל סגולות ומופתים „בפרט אצל נשים המקשים לילד", כפי שהעיד עליו ר' דוד אופנהיים. לפירסום רב זכה ספרו „מעשה ה' כי נורא הוא"

והוא התיאור על „השבעת הדיבוק" שנעשה על ידי ר' משה פרעגר ובית הדין בניקולסבורג בהסכמת ר' דוד אופנהיים בבית הכנסת דק"ק ניקולסבורג בפני קהל ועדה ביום ב' כ"ו לחדש שבט שנת תנ"ו. ה„דיבוק" נכנס בנער אברהם בן ר' אברהם חיים מק"ק נראל במדינת פולין. ומכיון שזה „ששה שנים אשר אברהם הלוך ונסוע נע ונד בארץ לא לו בכל מדינה ומדינה, עיר ועיר ולא נמצא עזר ותרופה למכתו, בא הנה קהילתינו הקדושה ניקלשפורג עיר ואם בישראל, עיר גדולה לאלוקים מלאה חכמים וסופרים" („מעשה ה' כי נורא הוא" בסוף ספר זרע קדש לר' משה פרעגר).

כן מספר ר' יעקב משה העלין אשכנזי בהקדמה לספרו ידי משה על המדרש: „ואברך לאל אשר העלה ואשר הביא אותי למקום תורה וגדולה, עיר מלאה סופרים ות"ח, עיר ואם בישראל ה"ה הקהילה המפוארה ק"ק ניקלשפורג ושם מצאתי את שאהבה נפשי ה"ה נזר ישראל... מוהר"ר דוד אופנהיים אב"ד ור"מ דק"ק ניקלשפורג והגליל".

ר' מנחם מנדל בעל שו"ת צמח צדקה (כתב יד) מונה בהספדו על ר' גרשון אשכנזי בין הקהילות שכיהן בתור אב"ד ור"מ את הערים ווינה, מיץ, „ניקולשפורג, היא אבן הראשה בכל מדינת מעהרין, אשר שמה ישבו כסאות למשפט אנשי שם אשר מעולם נתמנה".

ניקולסבורג היותה מרכז חשוב של המקובלים חכמי הח"ן, שמצאו בה כר נרחב לפעולותיהם. בנטיבות אלו אין להתפלא, שהתנועה השבתאית מצאה בניקולסבורג את תומכיה והתפשטה גם בין המוני עם. השבתאי חיון נחמיה חייא ביקר בדרך נסיעתו לשם עשיית נפשות לשבתאות גם בניקולסבורג. כמו כן ביקר במורביה, ויש להניח גם בניקולסבורג, השבתאי מגאליציה משה מאיר קמינקר. ליבלי פרוסניץ ראש השבתאיים במורביה מצא בניקולסבורג את המקום המתאים לפעולתו. גם בניקולסבורג פעל ליבלי על פי שיטתו הידועה, על ידי „אותות ומופתים". כן מספר שר' אלחנן מגיד, שהיה נוכח בבית הכנסת בניקולסבורג בשעת דרשתו של ליבלי, קרא אותו לבית מדרשו והוכיחו על פניו, על שדורש דרשות של דופי. לאחר שליבלי עזב את בית המדרש חלה פתאום ר' אלחנן מגיד באופן רציני. ר' אלחנן מגיד התחרט על שהטיף לו ליבלי מוסר ובפקודתו רץ אחר ליבלי פרוסניץ, כדי להשיבו לבית המדרש ויסלח לר' אלחנן על שפגע בכבודו. ליבלי שב לבית המדרש וכאשר דרכה רגלו על סף בית המדרש מת ר' אלחנן מגיד. „ויהי הדבר הזה לאות ומופת בעיני העם". בריב שבין ר' יהונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין עמדו גדולי מורביה וביחוד קהילת ניקולסבורג לצידו של ר' יהונתן אייבשיץ. חכמי ומנהיגי קהילת ניקולסבורג היו הראשונים שיזמו להכריז בשנת תקי"א חרם על המתקוממים נגד ר' יהונתן אייבשיץ ושלחו כרוזים לקהילות שיצטרפו לחרמם. קהילות רבות הלכו בעקבותיה של קהילת ניקולסבורג „היא העיר הגדולה לאלקים, קריה נאמנה, עיר מלאה חכמים וסופרים, הסופרים אותיות

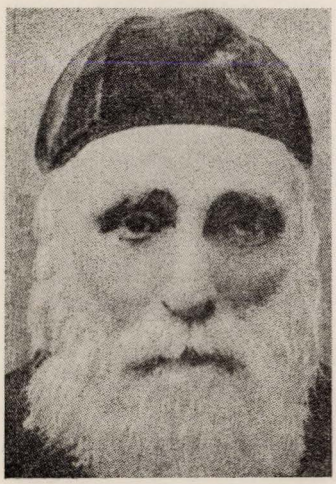
רבי מרדכי בנעט

רבי דוד אופנהיים

רבי משה ליב הכהן

רבי יוסף קנופמכר

של תורה". ר' יעקב עמדין התקצף על עמדתם של מנהיגי הקהילות במוריביה וקרא עליהם: „על כן יאמרו המושלים כל מ ר ע י ן בישין" (מערין = מרעין, זווג מלים). בספרו תורת הקנאות נוקב ר' יעקב עמדין בשמות ה„תשמידים" במוריביה ובניקולסבורג (חסידי תנועת השבתאות).

גם ר' דוד אופנהיים וגדולי התורה שבאו אחריו הביעו דברי שבח והוקרה לעיר ועם בישראל ניקולסבורג וחכמיה. הוא מונה את קהילת ניקולסבורג בין הקהילות החשובות. בתשובותיו (ספר ר' דוד אופנהיים כת"י עמ' קלה) הוא מציין ש„יש חלוקי מנהגים בזה, שבק"ק פרנקפורט וכל גלילות אשכנז קורין להחשוב בשלישי ובק"ק פראג וורמייזא ונ"ש וכל מדינת מעהרין קורין להחשוב לרביעי". מלבד הרבנים והדיינים שנזכרו לעיל, עוד ידועים לנו ממאה הט"ז והי"ז:

ר' ליב פיסק, מחבר תשובות דמיון אריה „קצין העם וגבירו דק"ק ניקלשפורג". נזכר בתשובות בית חדש החדשות (סימן עו) משנת שכ"ג (עיין לעיל).

בניקולסבורג פעל בתור רופא הפילוסוף והמלומד המפורסם ר' יוסף שלמה דילמידיגו (יש"ר) מקנדיא.

ר' ליב (צונץ?) חתן ר' יונתן כ"ץ מניקולסבורג. נזכר בברכת הזבח של ר' שמואל קיידנובר (מסכת כריתות עמ' כ).

ר' „יצחק בן המנוח האלוף והקצין, ראש ומנהיג הקהילה והמדינה מהר"ר יהודא ליווא מענץ מק"ק ניקלשפורג ממדינת מערין", מחבר ספר מנחת יצחק.

ר' „יצחק בן ר' יששכר המכונה בערל צורף מגולי ווינה, בן ר' ישראל ליב מק"ק זולצברג, חתן מוהר"ר אלחנן דיין, חתן ר' גומפל דיין מק"ק ניקלשפורג". הוא המחבר של מאזני צדק על תהלים, אבני צדק על משלי ומשיב חימה. היה בניקולסבורג „מגיד מישרים בחברה של ח"י אנשים בטלנים, שהקים ר' דוד אופנהיים" ודרש גם בשאר בתי כנסיות.

ר' „מאיר בן אדוני אבי הרב המופלא החסיד מוהר"ר יוסף שלום זצל"ה אב"ד בק"ק פיסענץ במדינת מעהרין, חתן הקצין הנדיב הר"ר יוזפא אוברלענדיר ז"ל ממגרושי ווינה. ואני מתושבי ניקלשפורג". כן חותם ר' מאיר בהקדמה לספר אביו יד אבי שלום. רוב כתבי אביו וכתביו הושמדו בשריפה הגדולה בניקולסבורג בשנת תע"ט.

ר' אברהם בן ר' יהודה בן ר' ניסן אב"ד דק"ק קאליש. היה חתנו של ר' אליעזר בן ר' יקותיאל זלמן אשכנזי כ"ץ מניקולסבורג. ר' אברהם גר כמה שנים בניקולסבורג ומשם עבר לשמש ברבנות של קהילת אוסטרליץ. אחרי זמן שב לניקולסבורג ונתקבל שם למגיד מישרים בבית המדרש הגדול „אשר שמה נאספו ללמוד וללמד לשמור במשמרת הקודש בשלושה משמרות של הלילה דאיברא לגירסא, ושמה ארבעה שומרים הן. הן

מגידי מישרים נותנין דבריהם לשיעורים במקרא ובמשנה ובגמרא ובפוסקים".
שבע שנים ישב ר' אברהם בן ר' יהודה בניקולסבורג. לבסוף עזב את ניקולסבורג, כדי להוציא את חידושי אביו, ספר בית יהודה.

ר' אליעזר בן ר' יוסף יוזפא טרילינגר מילידי ק"ק ניקולסבורג. נקרא גם ר' אליעזר נין מניקולסבורג. הוא המחבר של ספר משנת רבי אליעזר. היה רב בקוסטל ושימש ברבנות גם בקהילות אחרות במוריביה. בהקדמה של בנו ר' יוסף מלייפניק מסופר, שבסוף ימיו „נתן דעתו לילך לארץ הקדושה. אך מן השמים נתעכב, כי בבואו ק"ק ווילנא והיה שם איזה ימים של צער מטלטול הקשה עד שנפל בעו"ה למשכב החולי אשר מת שמה".

ר' אלכסנדר בן ר' נפתלי צונז, אחיו של הרב המפורסם ר' ליב אב"ד דקהילת פינטשוב היה אב"ד ור"מ דקהילת אוסטרליץ ובסוף ימיו חי בניקולסבורג ונפטר שם בשנת תע"ה.

ר' משה מוכיח בנו של ר' פרץ דיין (עיין לעיל) נזכר בפנים מאירות (א, סימן מב) ובלקט שמואל (לר' שמואל פייוש כהנא, פרשת בלק נז, ב).

ר' משולם זלמן בן ר' בנימין ואלף פישהוף–אוירבך, ראש בית דין של קהילת ניקולסבורג (עיין לעיל), הוציא את הספר מקור חכמה לר' ישכר בער בן ר' משה פתחיה. בסוף הספר נדפס ממנו תוכחת מוסר והצוואה מאביו. בהקדמה מספר הוא: „בעונותי גרשוני היום מהסתפח בנחלתי, בגוים רבתי, גוי קדוש עיר ואם בישראל ניקלשפורג, מלאה חכמים וסופרים וחסידים".

ר' יהונתן בן ר' יצחק ווינקלר מניקולסבורג חיבר יחד עם ר' יהודה ליב בן הקדוש הר"ר משה שלמה מדרעזניץ את „ליקוטי תהלים".

ר' משולם זלמן בן ר' יעקב אלעזר פישהוף־אויערבך, מגיד מישרים בניקולסבורג, אסף והוציא לאור את הספר תפילות נוראות מאת ר' ישראל בן ר' משה נאגארה ובסופו הוסיף „סליחה משובחת" מאת זקינו ר' שמעון. ר' משולם זלמן היה מחסידיו של ר' יהודה חסיד. ניקולסבורג היתה התחנה הראשית בשביל אנשי ר' יהודה חסיד, שהתכוננו לעלות לארץ הקדושה. ר' יהודה חסיד בא לשם כך לניקולסבורג. ר' משולם זלמן פישהוף, שהשתתף גם בעליה ארצה, היה גם מראשי מנהיגי התנועה.

בין המשתתפים מניקולסבורג שעלו עם ר' יהודה חסיד לירושלים נזכר גם ר' יעקב בן ר' חיים קראקויר, דיין וריש מתיבתא בניקולסבורג (עיין לעיל).

עליית יהודי ניקולסבורג לארץ ישראל נזכרת מפעם לפעם בספרות התשובות. בחדש סיון שנת תנ"ז נסע ר' אליעזר בן ר' יקותיאל זלמן כ"ץ אשכנזי מניקולסבורג עם אשתו לירושלים. ר' אליעזר אשכנזי הוא חותנו של ר' אברהם בן ר' יהודה הנזכר.

מזמן לזמן ביקרו שדר"י ארץ ישראל בדרכם לחוץ לארץ גם את ניקולסבורג. בימי שבתו של ר' גבריאל עשקלס על כסא הרבנות בניקולסבורג ביקרו אצלו השדרי"ם ר' נתן נטע ור' יעקב מוילנא ולקחו ממנו הסכמה על ספרם יאיר נתיב, פירוש למאורי אור (מאורות נתן) מאת מאיר ספירש. גם אנשי ניקולסבורג שהתישבו בארץ הקדושה פעלו כשדרי"ם. בעקבות המשבר שעבר על הישוב האשכנזי אחרי עלייתו של ר' יהודה חסיד ותלמידיו לארץ ישראל נשלחו אחד עשר שדרי"ם לאחיהם בחוץ לארץ. ביניהם אנו מוצאים גם את ר' משה מניקולסבורג, שביקר בדרכו גם את ר' שמשון וורטהיימר מווינה. ר' משה מת בפראג ועל מצבו חרות שמת: „במוצאי י"כ (= יום כיפורים) סימן טוב לו, י"א תשרי תע"ד לפ"ק החסיד המופלג בתורה מו"ה משה ניקלשפורג משולח מירושלים עה"ק תוב"ב, בן הרב מו"ה אלחנן מגיד בק"ק נ"ש" (גל עד לק. ליבן עמ' 16 מספר 36). בזמן מאוחר, בשנת תרכ"ב, יצא בשליחות לטובת בית החולים הכללי „ביקור חולים" ר' פסח אהרן מניקולסבורג „לערי אסטרייך המדינה, ובפרט כל חבל אונגריה העדינה" (זכרון לחובבי ראשונים מאת פנחס גראייבסקי חוברת ח עמ' 35).

על כבודה ומעמדה החשוב בעולם היהודי שמרה קהילת ניקולסבורג גם במאה השמונה־עשרה ובמחצית המאה התשע־עשרה. בין האישים ידועי שם בשנים אלו נזכרים:

ר' יעקב בן שלמה דייטש מנ"ש. היה בשנת 1719 „ש"ץ אצל הקצין המפורסם ה"ר מענדיל אופנהיים פה ווינא", בנו של החצרן הראשי ר' שמואל אופנהיים.

ר' צבי הירש בן ר' יוסף בי"ח, שהיה מחותנו של ר' מאיר א"ש ונזכר בתשובותיו (פנים מאירות ב, סימן קעב; ג, סימן א): הרבני מה"ר צבי ספרא דוקנא דק"ק נ"ש.

ר' בנימין וואלף שידלוב, דיין בבי דינא רבה של ר' שמשון וורטהיימר בווינה. ר' וואלף שידלוב חותם בתור עד את הצוואה של החצרן הראשי ר' שמואל אופנהיים. הוא נזכר גם בתשובותיו של ר' דוד אופנהיים (כת"י נשאל לדוד דף קמט, א)—ר' דוד אופנהיים מציין אותו בשם „שאר בשרי"; בתשובות פנים מאירות (ח"ג בהקדמה); בחידושי תנ"ך של ר' שמשון וורטהיימר (כת"י עמ' 51) ובתשובות צמח צדקה (כת"י סימן מח). בפנקס קהילת מטרסדורף הוא חותם: „בנימין וואלף בלא"א מוה"ר אהרן זלה"ה משידלוב אשר תיקן תקנות דנקיטנא רשותא מריש גלותא אדונינו מ"ו הגאון מוה"ר שמשון וו"ה (= וורטהיימר) אב"ד מדינה".

על בית דינו של ר' שמשון וורטהיימר היה נמנה גם ר' צבי הירש בן ר' יעקב סמניץ מניקולסבורג. הוא חותם בתור דיין בשנת תע"ה בסיכסוך שבין קהילת ווינה וקהילת אייזנשטאט. הוא היה מלמד אצל ר' שמשון וורטהיימר.

בניקולסבורג פעל גם ר׳ יחיאל מיכל בן עוזיאל מגלוגא, מחבר ספר נזר הקדש, שהיה דיין אצל ר׳ וואלף וורטהיימר ועמד בקשרים עם ר׳ יעקב אשכנזי בעל „חכם צבי״ (תשובות שאלת יעב״ץ א, סימן ב־ג ומגילת ספר עמ׳ 38). נפטר בווינא בשנת ת״ץ (1730).

ר׳ דוד קראקוור בן ר׳ משה מניקולסבורג היה בשנת תנ״ט דיין בק״ק אייזנשטאט. חתימתו נשמרה בתעודות קהילת אייזנשטאט.

ר׳ צבי הירש בן ר׳ יוחנן מניקולסבורג, אישיות מפורסמת, חתנו של ר׳ אליעזר אטינגן אב״ד דק״ק העלישוי. היה אב״ד באיבנוביץ, אייבשיץ, ביזאנץ, קרומנויא ובסוף ימיו אב״ד ור״מ באונגאריש ברוד ונפטר שם בשנת 1741.

ר׳ אורי ליפמן מניקולסבורג. היה בשנת 1725 אב״ד של קהילת אוסטרליץ וחתם באותה השנה על כרוז נגד השבתאות.

ר׳ יוזפא בן ר׳ שמואיל גרוסיל מניקולסבורג. היה בשנת 1728 ש״ץ ונאמן בווינה „אצל הקצין המפורסם הר״ר ליב סגל זינצהיים״.

ר׳ יצחק הלוי מניקולסבורג בן ר׳ ברמן שפיץ סג״ל, בעל מחבר ספר ברכת יצחק.

ר׳ יוסף בן ר׳ מרדכי מניקולסבורג. חותם בשנת תצז כחבר בבית דינו של ר׳ לוי ירושלמי בבלגראד. נזכר בתשובות פנים מאירות (ב, סימן מ).

קהילת פוזנא, שסבלה הרבה מן העלילות – לרוב עלילת דם שהעלילה עליה האוכלוסיה הנוצרית–פנתה בשעת דחקה אל הקהילות החשובות, שתעמודנה לה בעת צרתה על ידי תמיכה כספית. על קהילת ניקולסבורג הוטל גם התפקיד להמליץ בעד קהילת פוזנא אצל יהודי איטליה. בשנת תק״ג שלחה קהילת ניקולסבורג מכתבים אל הקהילות באיטליה, חתומים בידי ראש הקהל ר׳ יהודה ליב מרגליות יפה, אברהם יששכר בער צורף (עיין לעיל), ישעיה אושפיץ, משולם זלמן פישהוף, אריה ליב (אבלין) אבליז, לתכלית זו ביקר בויניציאה יחד עם הרב ר׳ מרדכי יפה מווינה גם הרב ר׳ חיים כהן מניקולסבורג. אחדים מן החתומים על המכתבים ידועים לנו גם ממחלוקת ר׳ יונתן אייבשיץ עם ר׳ יעקב עמדין. הם עמדו לצידו של ר׳ יהונתן אייבשיץ לפיכך מופיעים הם אצל ר׳ יעקב עמדין ברשימת השבתאיים בניקולסבורג.

ר׳ ישראל לוי, נולד בניקולסבורג, היה רב בשאשואר שבאונגאריה ונפטר שם בשנת 1760.

ר׳ ישראל מ״ש (=מיכלשטאטן) מניקולסבורג, בעל מחבר ספר מילין דרבנן. הוא מצוין „כראש המדברים במקור מקומו ק״ק ניקולסבורג והמדינה״. לעת זקנתו היה יושב באהלה של תורה בבית המדרש של הנדיב המפורסם ר׳ משה חלפן בברלין.

ר׳ יעקב בן ר׳ פסח, הידוע גם בשם ר׳ יאקב קוניץ, היה שוחט

ומשגיח בניקולסבורג. חיבר ספר זרע יעקב וספר שבע ימי הפסח. נפטר באויבן.

ר׳ פרץ, מגיד מישרים בניקולסבורג. על מצבתו חרות: „זרח אור תורתו בכמה קהילות״.

ר׳ יוסף בן ר׳ מנחם מנדל דייטש מניקולסבורג. הוא היה דיין בבוסקוביץ ואחרי כן אב״ד ור״מ ברוסניץ וברודניץ.

ר׳ מאיר, המכונה מהר״ם, בן ר׳ יוחנן שפיץ, היה מילידי ניקולסבורג וחתנו של הדיין ר׳ משה ליב בי״ח מניקולסבורג. ר׳ מאיר חיבר את הספר כתית למאור ובסופו נספח לו ספר שמן למאור. היה רב בארניע שבאונגאריה.

ר׳ גבריאל בן מאיר בעהם מניקולסבורג. היה רב בגויטין ובדרעזניץ וידוע במלחמתו נגד השבתאיים בגויטין.

ר׳ משה אהרן דייטש מניקולסבורג. היה רב ברייניץ ובני קהילתו כיבדוהו כקדוש.

ר׳ דוד עמריך מווינה. היה מחשובי הלומדים בניקולסבורג. על מצבתו חרות: „ספרא דייקני ופייטני, ישב מדין עידן ועידנים״.

ר׳ יוסף בן ר׳ משה אריה ליב בי״ח דיין בקהילת ניקולסבורג. היה דיין בבוסקוביץ, אחיו של ר׳ יעקב הירש בי״ח פיילבוגן, מחבר ספר חשרת מים.

ר׳ יששכר בער בכרך, סופרה של החברא קדישא בניקולסבורג. היה מצאצאיו של ר׳ יאיר חיים בכרך, בעל חוות יאיר. ר׳ משה קוניץ מספר עליו: „ואנכי זכיתי לראות ולפלפל בהלכה פה אל פה את חוטר קודש אחד אשר יצא משני גזעי קודש האלה, שבשורש אחד יתאחדו. מצד אביו היה נכד הגאון בעל חות יאיר ומצד אמו היה נכד הגאון בעל צמח צדק. וזה שלוש שנים אשר שבק חיים ונאסף אל עמו (נפטר בשנת תקס״ז). הוא הרב המאור הגדול מו׳ בער בכרך ז״ל מק״ק ניקולסבורג. ואיש זה היה כמעט י ח י ד בדורו בכלילת יופי, בבקיאותו בכל ש״ס בבלי וירושלמי ומדרשים. ורובי תורת הראשונים נצורים על דל שפתו. ומצאתיו בחדרו הלוך ושוב וחזר בעל פה גמרא עם פירוש רש״י ותוספות ורשב״א ורי״ף ורא״ש דבריהם כהויתם. והיה סופר נאה ומליץ גדול ונשוא פנים. רשמי צורתו בשרו חן וחסד לעין כל רואיו. וחסידתו קדמה לחכמתו זכרו לברכה״ (ר׳ משה קוניץ בהקדמתו לספרו בן יוחאי). בניקולסבורג ספרו על ר׳ בער בכרך שהיה חוזר ושונה בכל שבת משניות מסכת שבת בעל פה.

ר׳ אברהם צבי הירש בן מאיר איזלש מניקולסבורג, היה רב בקרומנויא והחליף תשובות עם ר׳ מרדכי בנעט. חיבר ספר נוית ברמה.

ר׳ פאלק בעק היה ראש הקהילה בניקולסבורג ועל פי המלצתו נבחר ר׳ מרדכי בנעט לאב״ד בקהילת ניקולסבורג. ר׳ פאלק בעק היה מפורסם כתלמיד חכם גדול. בשעת אסיפת הסנהדרין בפריס על ידי נפוליון הראשון

בשנת 1806 חשדו חוגי הממשלה בווינה ביהודי בוהמיה ומוריביה באהדה לסנהדרין בפאריז. לתכלית זו נדרשו השלטונות בארצות אלו לעמוד על הדבר ולחקור את יחסם של היהודים שם לסנהדרין בפאריז. במיוחד נדרשו השלטונות להקדיש תשומת לב לעמדתם של יהודי ניקולסבורג ולהודיע בפרט על יחסיו של ר׳ פאלק בעק להסנהדרין, שבגלל בקיאותו ולמדנותו הוא מן המכובדים ביותר בין יהודי ניקולסבורג. כמו כן להודיע אם רב המדינה לא הוזמן להשתתף בישיבות הסנהדרין בפאריז. החקירה העלתה שיהודי ניקולסבורג הם „נאמני התלמוד״ ועל כן הם מתנגדים לסנהדרין בפאריז הסוטה מן העיקרים הקבועים בתלמוד.

ר׳ נפתלי בנעט הוא בנו של רב המדינה ר׳ מרדכי בנעט. ר׳ נפתלי בנעט היה אב״ד דקהילת שאפא. חיבר ספר „ברית מלח״ ו„אמרי שפר״.

ר׳ ישעיה בנעט, הוא בנו השני של ר׳ מרדכי בנעט וחתנו של ר׳ אלעזר רוקח בעל שמן רוקח. היה אב״ד של קהילות נאחוד, מיסליץ ובסוף ימיו אב״ד של קהילת קאלוב באונגאריה. נזכר בתשובות יהודה יעלה (אבן העזר סימן כו) ובית יצחק (א, סימן כח, עט).

ר׳ שמואל הילמן „אבן יקרה מתושבי ק״ק ניקולסבורג״. היה מחותנו של ר׳ שמואל לנדא ונזכר בשיבת ציון ובתשובות הר המור (לר׳ מרדכי בנעט סימן כא).

ר׳ פנחס מק״ק ניקלשפארג נזכר בשואל ומשיב (מהדורא תליתאה ב, סימן רכח).

ר׳ יהושע העשל גלאזר, בן ר׳ אליקום מניקולסבורג. היה רב בקרמזיר ותלמידו של ר׳ מרדכי בנעט.

ר׳ חיים ליב צילצר מניקולסבורג. היה רבה של פיסלינג. נפטר שם בדמי ימיו. בן שלושים ושש היה במותו.

ר׳ אהרן שמואל אסאד. היה בנו של הרב המפורסם ר׳ יהודה אסאד, בעל שו״ת יהודה יעלה. נשא אשה מק״ק ניקולסבורג וגר שם שנים רבות. אחרי מות אביו נתקבל לממלא מקומו ברבנות הקהילה בסערדאהעל שבסלובקיה. היה תלמיד חכם מפורסם ונזכר הרבה בספרות התשובות של בני דורו באונגאריה ובגאליציא.

ר׳ יוזפא מק״ק ניקולסבורג נזכר בתשובות יהודה יעלה (א, סימן רלז).

ר׳ שמואל האן. היה תלמידם של ר׳ מרדכי בנעט ור׳ יהודה אסאד. נתקבל לאב״ד של קהילת דאמבושיץ. ר׳ שמואל האן נזכר בתשובות יהודה יעלה (ב, סימן קלח).

ניקולסבורג היא גם מקום פעולתם של שני בעלי הכרוניקא שעמדו ליהודי מוריביה במאה הי״ח והי״ט. ר׳ ישראל פרנקל חיבר ספר ישועת ישראל, תיאור סבל יהודי מוריביה תחת ממשלת מאריה תיריזיה. בנו ר׳ בנימין בינש מניקולסבורג הסדיר את הספר. הספר מסתיים בשיר על ביטול גזירת

סעהר (עיין לעיל). לפירסום רב זכה החיבור הכרוניקאלי „קורות העתים" חלק ראשון מאת „אברהם בן ראובן חייט מטריביטש מתושבי ק"ק ניקלשבורג במדינת מעהרין", סופר בחברא קדישא. הספר כתוב על פי שיטתו של „צמח דוד" ו„סדר הדורות" ומוסר את תיאור דברי הימים בשנות תק"א־תקס"א וביחוד על תולדות היהודים במוריביה. ר' אברהם טריביטש הוציא גם יחד עם ר' הירש מנקר מניקולסבורג את הספר רוח חיים בעברית וביידיש־דייטש. שם מסופר על „השבעת הדיבוק" שנעשה בניקולסבורג ערב חודש חשון שנת תקמ"ג על ידי רב המדינה ר' גרשון חיות ובית דינו. כל העניין התנהל על פי דוגמת „השבעת הדיבוק" על ידי ר' משה פרעגר בשנת תנ"ו. הדפסת הספר רוח חיים נתקלה בקשיים מצד הצנזורה. הצנזור בברין סירב לתת את הרשיון להדפסת הספר. המחברים פנו אל השלטונות בווינה וקיבלו את הרשיון הדרוש. כשיצא הספר לאור ראה בזה הצנזור בברין עלבון אישי והגיש עירעור על החלטת השלטונות בווינה. לבסוף נמסר הדבר לחוות דעתו של המשומד מניקולסבורג זונפלס, שהחליט כי להבא לא ירשו להדפיס דברים כאלה. הדפוס העברי של האלמנה אנא פרנציסקא ניימאן נתקיים בניקולסבורג רק שנתים (1766־1768) ומשם עבר הדפוס שוב לברין.

חשיבותה של קהילת ניקולסבורג בעולם היהודי בולטת גם בכך, שיהודים מקהילות שונות הניחו עזבונות לטובתה. ר' משה פרעגר משבח את משפחת רב המדינה ר' דוד אופנהיים „המשפיעים שפע קודש לכל ישראל בפרט ללומדי תורה ומספיקים כמה בתי מדרשות בק"ק נ"ש (= ניקולשפורג) ובק"ק פרנקפורט ובכמה קהילות" (הקדמה ל„ויקהל משה").

ר' שמשון וורטהיימר ומשפחתו הניחו עזבונות לקהילת ניקולסבורג. משפחת וורטהיימר הניחה כעזבון לשם קניית ספרים בבית המדרש בפראנקפורט סך של שמונת אלפים זהובים ולקניית ספרים בבית המדרש בניקולסבורג סך של חמשת אלפים זהובים. ספרים אלה הועמדו בבית המדרש בניקולסבורג לשימושם של הלומדים, שאין ידם משגת לקנות להם ספרים.

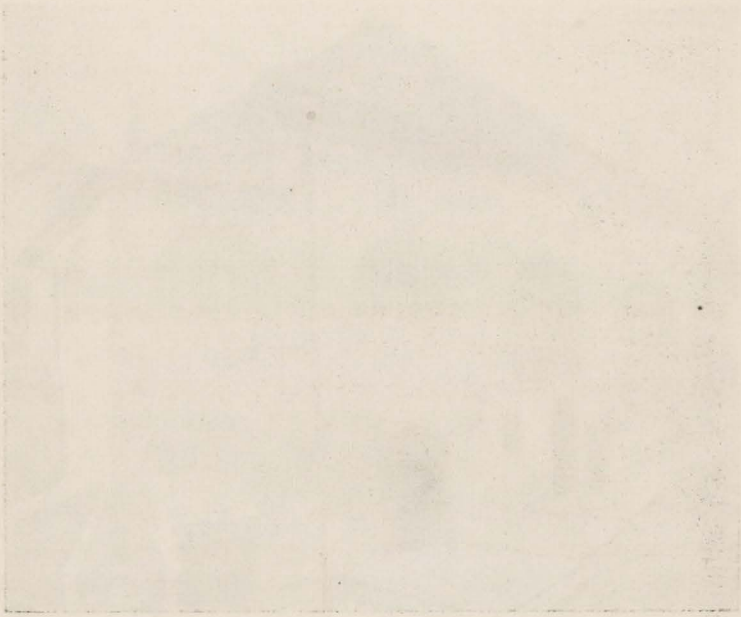
ר' וואלף וורטהיימר, בנו של ר' שמשון, השאיר עזבון של מאה ועשרים וחמשה זהובים, שיינתן בכל שנה משכורת למלמד בניקולסבורג שילמד ארבעה ילדים.

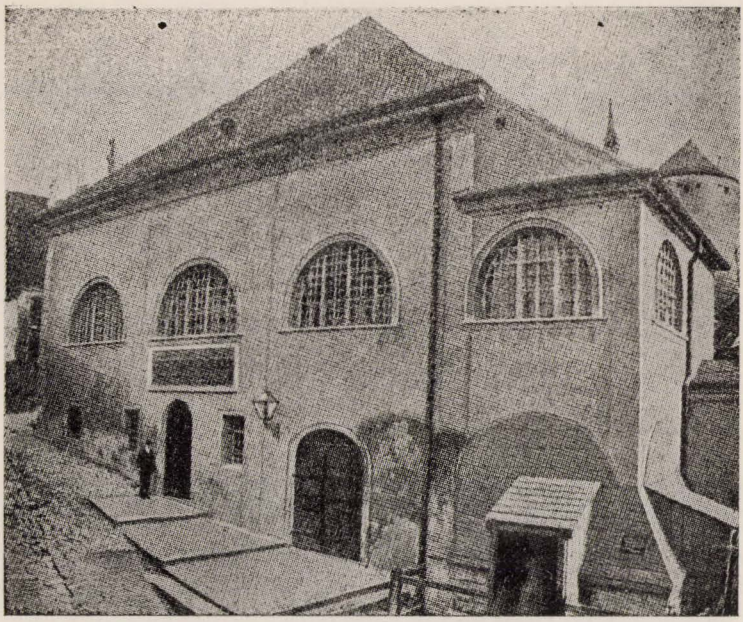
עוד במאה הי"ט פקד הרופא נתן אויערשיץ מטורוק מיקלאש (אונגאריה) בצוואתו, שכל רכושו יחלק בין קהילתו ובין קהילת ניקולסבורג (הקדמה לתשובות „קנאת סנחס").

במחצית השניה של המאה התשע־עשרה החלה תקופת השקיעה הרוחנית של קהילת ניקולסבורג. רוח הריפורמאציה התחילה לנשוב גם בניקולסבורג, מצודת האדוקים, אם גם לא לגמרי בשיטת ברלין. מנהגי ה„שול־קלופפן" וה„שול־רופן" לא נראו שוב ליהודי ניקולסבורג כהולמים את רוח הזמן וביטלו אותם. אחרי כן ביטלו גם את הקריאה המסורתית בערב שבת: „לקבלת

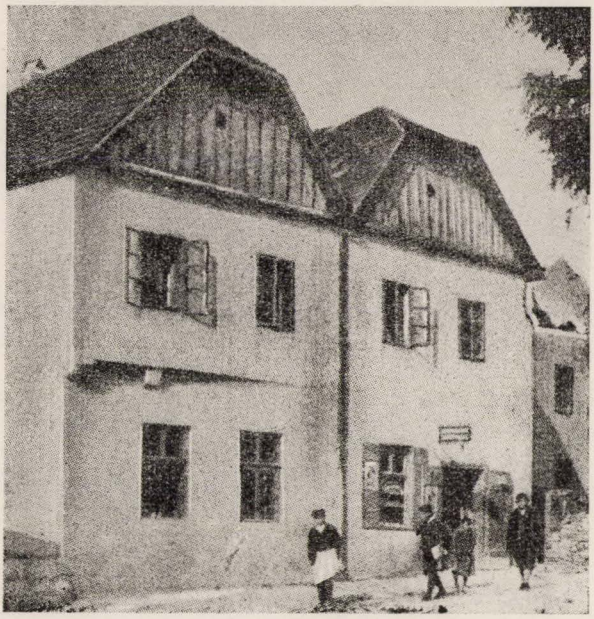
שבת" (עיין לעיל). בבית הכנסת הנהיגו מקהלת־נערים עם „ארנאט" (תלבושת מיוחדת). החרדים, מתנגדי הריפורמאציה, כינו אותם בשם „גלחליך". התחילו גם לקצר באמירת הפיוטים בימי החגים, כדי לתת אפשרות לחזן עם המקהלה להוכיח את הישגיהם המוסיקאליים. שרידי הדור הישן, וביחוד הדיינים התנגדו ביותר לחידושים האלה. הדיין ר' משה ליב הכהן היה אומר, שעם ביטול הקריאה בערב שבת: לקבלת שבת, פסקה ניקולסבורג להיות עוד קהילה קדושה. על המצב הרוחני של קהילת ניקולסבורג במחצית השניה של המאה הי"ט אפשר לעמוד מתוך תשובתו של ר' יהודה אסאד לבית דין בניקולסבורג, מורכב מהדיינים ר' איציק ווינבערגער ראש בית דין, ר' משה ליב הכהן ור' יוסף קנאפפמכר. הענין הוא „בדבר עסק ביש שאירע במחניכם (קהילת ניקולסבורג) אשר הרבה נערים צעירים וגם ישישים מנכבדי עירכם כולם באו בברית יחד והכינו את אשר הביאו בעצתם – ליסד – בית משתה, קאפע הויז (= בית קפה) ברחוב היהודים, להתוועד שמה יום יום לקרות מכתבי העתים (= עתונים), כאשר כן עשו עד היום בבית המשתה של האינם נימולים תוך העיר. ושמה נכשלו הרבה נערי בני ישראל בחילולי(ם) שבת קודש. ולכן נכשלים אזרו חיל לתקן בזה הפרצה. ורצונם לשום עליהם אנשי יראי ד', משגיחים ושומרים, שלא יחללו שבת גם שמה. ואחר הכנתם באו לשאול נפשם, להשיג ולהמציא להם היתר מפי הבית דין צדק יצ"ו (= ישמרם צורם וגואלם) לבשל להם על ידי נכרים קאפע (קהוה) מחדש בכל יום שבת קודש כאשר רבים שתו בקאפע־הויז שלהם". דייני ניקולסבורג נטו להקל בענין בישול הקהוה על ידי גוי בשבת. אולם ר' יהודה אסאד מתפלא: „איך עלה על דעתיכם לצדד להקל בזה? הרי מלבד איסור שבת החמורה גם בחול אסור הוא הביקור בבית־קהוה משום מושב לצים. בכן אהוביי אחיי ורעיי אליכם אישים אקרא חכמי חרשים, עיניכם לאמונה לרעות צאן קדשים, להרים מכשול מדרך העם. התאזרו חיל לעמוד בפרץ ולמחות בידם בכל פועל מלעשות בית הוועד כלל. ואותם החפצים לעשות כהרגלם בבית המשתה יותר טוב להם לילך להתוועד שמה כרצונם עד היום ולא יעשו חדשות ברחוב היהודים בפרטות".

במקום הישיבה העתיקה בניקולסבורג, שיצאה לה מוניטין בעולם היהודי, בא בית הספר היהודי. בית הספר נוסד בתחילת המאה הי"ט תחת השם „חברת תפארת בחורים" (בגרמנית Duetsch-Hebraische Hauptshule). שם למדו כל המקצועות כבבית הספר הגרמני ומלבד זה מקצועות היהדות וגם תלמוד. בית הספר הכיל מחלקות לבנים ומחלקות לבנות. ביולי שנת 1843 הוכר בית הספר באופן רשמי גם על ידי השלטונות וניתנו לו זכויות של בית ספר ממשלתי. רב המדינה ר' שמשון רפאל הירש הקדיש לבית ספר זה בימי שהותו בניקולסבורג את מיטב כוחותיו. לשיא התפתחותו הגיע בית הספר תחת הנהלתו של המנהל ד"ר אייזלר. ד"ר אייזלר היה סופר

ניקולסבורג. בית הכנסת הישן

ניקולסבורג. בית העירוב

ניקולסבורג. פנים בית הכנסת הישן

פורה. כתב ספרים על פילוסופיה דתית ומאמרים פדגוגיים בירחונים מדעיים בגרמנית. השתתף גם בכוכבי יצחק ובן חנניה. תחת הנהלתו התפתח בית הספר היהודי בניקולסבורג והיה לראשון במעלה בכל מורביה. חלק גדול של הכנסות בית הספר היוו העזבונות הרבים שאנשי ניקולסבורג הניחו לטובת בית הספר. בעקבות החוקים הליברליים שהוצאו באוסטריה בשנת 1865, המאפשרים לכל העמים באוסטריה ללא הבדל דת וגזע לבקר בכל בתי ספר הממשלתיים, התחיל בית הספר היהודי להתרוקן מתלמידיו. לבסוף נתוספו תלמידים נוצרים בבית הספר היהודי והפכו לרוב. כתוצאה מזה דרשו שלטונות בית הספר מאת הקהילה היהודית להעמיד צלם (Kruzifix) בחדרי בית הספר. גם חבר המורים הורכב ברובו מנוצרים קאתוליים.

לפירסום רב זכה בית הספר לחרשים־אלמים יהודים בניקולסבורג. מייסדו היה העשיר הנדיב מניקולסבורג ר׳ הירש קוליש, שהיה גם מנהל בית הספר. בית הספר נוסד בשנת 1844 ובשנת 1852 העביר קוליש את המוסד לווינה.

בתי כנסיות

„בית הכנסת הישן״ הוא בית הכנסת הראשון של קהילת ניקולסבורג. את זמן בניינו אי אפשר לקבוע בדיוק, אולם יש להניח שבשנת 1487 עמד בית כנסת זה כבר על תלו. בשנת 1357 עשו בו תיקונים רבים. בשנת 1680 הגדילו את בית הכנסת בבניין נוסף, מיועד לעזרת נשים. בנין זה נבנה בלי ידיעת השלטונות. הפרובסט (ראש כומרי המנזר) בניקולסבורג הודיע לוועד הכנסיה, האפיסקופוס באולמיץ, על הגדלת בית הכנסת ללא נטילת רשות מאת השלטונות. טענת הקהילה שהבניין הנוסף הוקם על מגרש שהיה שייך מכבר לשטחו של בית הכנסת, לא נתקבלה על ידי השלטונות והנסיך גזר להרוס את הבנין הנוסף. רק על ידי השתדלות ושידולים רבים הצליחו מנהיגי הקהילה לבטל את הגזירה. בנין נוסף זה שימש בסוף המאה התשע־עשרה בית תפילה לימות החורף. בשריפה הגדולה בניקולסבורג בשנת תע״ט נשרף בית הכנסת כליל ונבנה מחדש בשנת תפ״ג. לזכרון קבעו על כותל בית הכנסת את הכתובת: ואש יצא כח אב תע״ט לפ״ק וחזרו ובנאו וגמרוהו ער״ח תמוז תפ״ג לפ״ק. בשנות 1840 ו־1890 נעשו שוב תיקונים חשובים בבית הכנסת.

בית הכנסת־החדש. גם בית כנסת זה נשרף בשנת תע״ט ונבנה מחדש בשנת תפ״ב. בזמן האחרון שימש שם הדיין ר׳ יוסף קנאפפמכר בתור „שול־רבי״. בבית הכנסת החדש היה עוד „שטיבל״, ששימש בית תפילה.

בית־המדרש. לפי הרשום במגילת יוחסין (מאת מאיר פרליס): „כה״ר ישראל גרשום ואחיו ר׳ משה גרשום כהנים (מצאצאיו של ר׳ עקיבא כהן מאובן, עיין לעיל) שניהם היו דירת כבודם בק״ק נ״ש (= ניקלשבורג) והנהיגו

נשיאות והשתדלו טובות הרבה לישראל בדורם ובנו שם בית גדול הוא הבית המדרש הגדול". על יד בית המדרש נמצא ה„קבלה־שטיבל" המכיל את הספריה של ספרי קבלה. שם היה גם מקומה של ה„חברה ש"ס".

אלה הם בתי כנסיות ראשיים. מלבד זה היו בניקולסבורג בתי תפילות של חברות או אנשים פרטיים, שנערכו בהם תפילה בציבור בבוקר ובערב בידיעת הקהילה ובהסכמת השלטונות. בניין בית הכנסת או אפילו עריכת מניין בבית פרטי היה זקוק לרשיון מאת השלטונות. ודבר זה גרם לאי־נעימות. מכיון שעל ידי כך ניתנה לשלטונות אפשרות של בקורת על תנועת האוכלוסיה היהודית. לקהילה אחת במורביה, שבגלל ריבוי האוכלוסיה היהודית בה היה צורך בבית הכנסת נוסף, מיעץ רב המדינה ר' מנחם מנדל קראכמאל, שמן הראוי להתפלל בצפיפות ולא להשתדל לקבל רשיון מן השררה „חיישינן לתקלה, שהשררה יתן עין על הקהל שהם רבים, כיון שצריכין לשתי בתי כנסיות והכתוב אומר פנו לכם צפונה, הצפינו עצמיכם". הרשיון לעריכת תפילה בציבור בבית פרטי ניתן מצד השלטונות רק במקרים יוצאים מן הכלל מטעמי בריאות, כשהוכח שאי אפשר לו לאדם לבקר בבית הכנסת של הקהילה. לרב המדינה ר' בערוש עשקלס ניתן כיוצא מן הכלל הרשיון לערוך מניין בביתו. בשנת 1754 הגיש רב המדינה ר' משה לבוב מכתב בקשה לשלטונות ובו הוא מבקש רשיון לערוך תפילה בצבור בביתו, כי בשל מחלתו אי אפשר לו לבקר בבית הכנסת. הוא מבקש גם רשיון לערוך מניין בדרך נסיעתו במקומות שונים. על פי פקודה מוינה ניתן לו הרשיון, אולם על השלטונות בברין ובניקולסבורג להשגיח, שהתפילה בצבור תהיה בהצנע ללא כל פומביות. רב המדינה ר' גרשון פוליץ ביקש בתזכיר שהגיש לשלטונות, להרשות לו לערוך מניין בביתו. הוא מצביע על הרשיון שניתן לרבני מדינה שקדמו לפניו, לר' בערוש עשקלס ור' משה לבוב. אולם בקשתו לא נתמלאה, מחמת שר' גרשון פוליץ הוא אדם בריא ועליו להשתתף בתפילה בציבור בבית הכנסת. ר' גרשון פוליץ הגיש בעניין זה את בקשתו לחצר המלכות בווינה וליתר שאת צירף תעודה מרופא עיריית ניקולסבורג המאשר דבריו. הרשיון ניתן לו אולם גם כן בתנאי, שהתפילה תהיה בהצנע וללא כל פומביות.

בשנת 1764 הוברר על ידי חבר הנהלת הקהילה ר' שמשון אושפיץ, שר' משה דייטש יסד בניקולסבורג בית כנסת בביתו בלי רשות הקהילה והסכמת השלטונות. על פי פקודתו של ר' שמשון אושפיץ נסגר בית כנסת זה והדבר הגיע לידיעתו של הנסיך. ר' משה דייטש נאסר וספר התורה וכן רהיטי בית הכנסת הוחרמו. אחרי שידולים רבים שוחרר ר' משה דייטש בחסדו של הנסיך. מקרה דומה לזה קרה בשנת 1706 בגלל עריכת תפילה בברין בלי ידיעת השלטונות. ר' שלמה דייטש בא לרגל עסקיו לעתים תכופות לברין, בזמן שהותו בברין ערך מפעם לפעם במלונו תפילה בציבור. הדבר הגיע לידיעת מועצת העירייה בברין והוצא פסק דין להתנפל על היהודים

במשך תפילתם, להחרים את ספר התורה ול„החתימו". פסק הדין הוצא לפועל. רק אחרי השתדלות ותחנונים הושב ספר התורה לר' שלמה דייטש והוזהר שלהבא לא יערוך מניין עם ספר תורה בביתו.

בתעודות ובפנקסים נזכרים בתי כנסיות אלה של חברות פרטיים, שנתקיימו בניקולסבורג ברשות הקהילה ובהסכמת השלטונות:

בית הכנסת של ר' אהרן מיכלשטאטין.

שוסטר־שול. ידוע גם בשם „בית הכנסת הקטן", בית כנסת זה שייך היה לחברה קדישא ונמכר לר' מאיר ביזאנץ. ר' מאיר ביזאנץ הקדיש לפני מותו את בית הכנסת שוב לטובת החברה קדישא. לבסוף עבר בית כנסת זה לרשות המתפללים.

בית הכנסת של ר' דוד ביזאנץ.

בית הכנסת של ר' אליקום.

בית הכנסת של ר' קאפל פוליץ. בשנת 1796 הוציאו השלטונות פקודה המבטלת את המניין בביתו של ר' קאפל פוליץ. ר' קאפל פוליץ הגיש עירעור על פקודה זו לפני הנסיך. הנסיך בפקודתו מ־7 אוגוסט שנת 1776 מעיר, שאמנם באחרונה נתרבו המקרים של עריכת תפילות בבתים פרטיים ללא רשיון מאת השלטונות, אולם בהתחשבות עם מחלתו של ר' קאפל פוליץ וביחוד עם העובדא שבביתו של ר' קאפל פוליץ נמצא בית כנסת זה כבר שנים רבות, יש להרשות את קיומו של בית הכנסת להבא.

בית הכנסת של ר' זלמן אשרס.

בית הכנסת של ר' אליהו עסא.

גוטמן־שול (= בית הכנסת גוטמן). בזמן הריפורמאציה היה בית כנסת זה מצודת החרדים.

חסידים־שול (= בית הכנסת של החסידים). בית כנסת זה נוסד על ידי רב המדינה ר' שמעלקי הורביץ והוא התפלל שם בקביעות. לבית הכנסת היה קרן מעזבונות בשביל מניין של „נבחרים".

קצבים־שול (= בית הכנסת של הקצבים).

ר' נחום גלאזר שול (= בית הכנסת של ר' נחום גלאזר).

ר' שלמה אלעזר אשכנז־שול (= בית הכנסת אשכנזי של ר' שלמה אלעזר).

ר' ליב אבליש שול (= בית הכנסת של ר' ליב אבליש).

בשנת 1865 היו בניקולסבורג רק חמשה בתי כנסיות. בשנת 1895 נשארו בניקולסבורג, עקב הירידה הרוחנית והדתית, שני בתי כנסיות בלבד: בית הכנסת הישן ובית הכנסת החדש.

מוסדות הקהילה

בין מוסדות הקהילה בניקולסבורג תופסת מקום בראש ה„חברא קדישא דקברנים וגמילת חסדים". זמן יסוד החברה קדישא לא נתברר, אולם ברור

שבתקופת רבנותו של ר' מנחם מנדל קראכמאל (ת"י—תכ"א) היה כבר בניקולסבורג חברה קדישא מסודדת עם תקנות קבועות. בשנת תע"ט, בשעת השרפה הגדולה, עלו באש תקנות ופנקסי החברה. החברה נוסדה מחדש בשנת ת"פ. באותה השנה נערך גם הפנקס החדש של החברה קדישא. בפנקס זה נרשמו התקנות הישנות של החברה.

על פי תקנות אלו נתחלקו חברי החברה לארבע „דגלים" וכל „דגל" עמד תחת פיקוחו של „אובר גבאי" (= גבאי ראשי). עד שנת ת"פ היה נקרא אחד מן האובר-גבאים, החשוב שביניהם בשם „פרימוס". מי שרצה להתקבל בתור חבר לחברה קדישא צריך היה לשמש שנתיים בתור חבר בחברת גמילת חסדים. בתקופת שירותו בחברת גמילת חסדים היו קוראים אותו „אויף-וורטיר". בכל שנה היו מקבלים לתוך החברה לא יותר משני חברים חדשים, שהביאו אישור מגבאים של חברת גמילת חסדים ששימשו בתור „אויף-וורטיר".

אנשי החברה קדישא נקראו „קברנים" והיו להם זכויות מיוחדות. תפקידי „הקברנים" היו מתחלקים לפי הגורל להתקנת הארון, טהרה, חפירת הקבר, „השכבה" ונשיאת המיטה. על הקברן מוטל היה לקיים את תפקידיו בעצמו ורק במקרים יוצאים מן הכלל היה רשאי להעמיד אחר במקומו. תפקידה העיקרי של החברה היה לדאוג לסידורים ותיקונים בבית עלמין. בבית הקברות בניקולסבורג היו מקומות מיוחדים: א) ל„קברנים", ב) לרבנים, ג) לקדושים, ד) לנפלים. ל„קברנים הוקצה מקום לחוד ב„קברנים פלאץ".

הנהלת החברה היתה מורכבת מארבעה גבאים, שני נכנסים (סגני הגבאים), שלשה בעלי תקנות וארבעה גבאי גמילת חסדים, שעליהם ידובר עוד להלן. ההנהלה נבחרה על ידי שבעה „נבררים", אנשים שנבחרו על ידי חברי החברה עם זכות בחירה. זכות ה„ברירה" ניתנה רק למועמד ששימש לפחות שנתיים כ„קברן" ונשוי שתי שנים.

כגבאי ראשון רשאי היה להיבחר אדם המוסמך בתואר „חבר", ששימש כבר בשתי משרות: בהנהלת החברה קדישא וחבר בתוך החברה לכל הפחות שתים עשרה שנה. הגבאי הראשון יכול היה להיבחר רק לשלוש שנים רצופות ולא יותר. בכל הנהלה חייב היה להשאר אחד מן הגבאים הראשונים שהיה בהנהלה הקודמת. „משועבדי" (= פקידי) הקהילה לא היו יכולים לשמש גבאים ראשונים.

ל„נכנס" ו„בעל תקנה" רשאי היה להיבחר רק מי שהוא לפחות שמונה שנים רצופות חבר בתוך החברה. בהנהלה מוכרח היה להישאר אחד מה„נכנסים" ו„בעלי התקנות" ששימשו במשרה זו בהנהלה הקודמת.

זמן ה„התחדשות" (= בחירה) הוקבע ליום א' של חול המועד פסח. כשחל יום א' בשבת נתקיימה ה„התחדשות" ביום ב' של חול המועד. בימים הראשונים של פסח מחוייבים היו הגבאים להתאסף יחד עם שאר חברי הנהלה ולדון על עניני החברה קדישא. בל"ג בעומר של כל שנה התאספו הגבאים הראשונים,

כדי לעשות את מאזן ההוצאות והכנסות של השנה. מלבד זה התאספו כל חברי החברה קדישא על פי תקנת ר' מנחם מנדל קראכמאל, בעל צמח צדק, בכל שנה ביום אחרון של פסח, על פי הגורל, בביתו של אחד מן הגבאים הראשונים ל„סעודת־החברה". הוצאות הסעודה כוסו מכספי החברה. בשנת תפ"ג הוחלט שהוצאות הסעודה לא תעלינה על הסכום של עשרים וחמשה זהובים — „כ"ה" תברכו. מלבד זה ביום א' של פסח אחרי ה„התחדשות" היתה „אסיפת התמניות", אסיפה של הנהלה החדשה. באותו יום נערכה סעודה לשבעת ה„נבררים". סעודה זו נקראת „סעודת שבעה אנשים". בסעודה השתתפו גם חברי ההנהלה החדשה. בשנת תקל"ז הוחלט להזמין ל„סעודת שבעה אנשים" מדי שנה בשנה מלבד ההנהלה עוד חמשה חברי החברה קדישא וזה בחוזר חלילה על פי הגורל. בזה רצו לתקן את המעוות שנעשה בשנים „שנתמוטטה קופת החברה קדישא" ולא נעשתה סעודת החברה. וגם מטעם שלא ישתכח המנהג המסורתי של סעודת החברה. בזמנים יותר מאוחרים נערכה סעודת החברה על ידי הגבאים של גמילת חסדים בביתו של אחד הגבאים.

מקביל ל„סעודת החברה" הוחלט בשנת תקנ"ד לקבוע בשביל כל אנשי החברה את יום התענית ביום ב, הראשון מסדרי תענית — בה"ב שאחר חג הפסח, ליום צום ותפילה. בו ביום יתאספו כל אנשי החברה אחרי התפילה בבית הכנסת לבית הקברות להתפלל שם על קברי המתים. בסיום התפילה ידרוש להם הרב „דברי כבושים, השייכים לענינו של יום כדי לעוררם לעבודת הקודש. ויותן לו סך מאה וחמשים זהובים ריינש מדי שנה בשנה". אך בפירוש נאמר שנתינה זו נקבעה „רק בשביל מורינו ורבינו הגאון מ' מרדכי בנעט, שהוא כעת רב ואב"ד דקהילתינו, להיות שטיפולו מרובה ואין שכירתו מהקהל מספיק אפילו לחצי פרנסת ביתו".

בשנת תקל"ג תרמה החברה את הסכום של חמשים זהובים לסיוע להוצאת הדרך של רב המדינה ר' שמעלקי הורביץ, וניתנה לו בהשאלה „דוצענט טעליר וחצי דוצענט שיסלען וא' זופין שיסל מבדיל" (=תריסר צלחות, חצי תריסר קערות וקערת-מרק).

פעולתה של החברה קדישא לא הצטמצמה רק בגמילת חסד של אמת עם המתים, אלא דאגתה היתה נתונה גם לחולים ומדוכאים. היא הקציבה תמיכה לעניים הידועה בשם „קצבה", נתנה הלוואות ליורדים מנכסיהם וכו'. לשם ביצוע תפקידים אלה נוסד תחת פיקוחה של החברה קדישא חברת גמילת חסדים. להנהלת החברה קדישא היו נמנים גם ארבעה גבאים של גמילת חסדים, שנבחרו בשעת בחירת ההנהלה. התקנות קובעות: „ענין התעסקות של גמילת חסדים בשלימות יהא. ובכל ב' וה' מחוייבים הגבאים לילך להחולאים ר"ל (=רחמנא ליצלן) ולבקש ולהדר אחר רפואות הגוף. ואם יחסר לא' דבר מה מחוייבים להודיע לגבאי ראשון אם הקופה של צדקה ריקנית. הגבאים דגמילת חסדים מחויבים להדר ולקנות כל מיני מרקחת מה

שאפשר להם להמציא, כדי לתת לחולאים ר"ל. והגבאים הראשונים מחויבים ליתן לגמילת חסדים לסיוע בכל שנה חמשה ריכש-טלר", ה„מסבב" בבתי יהודי השכונה, כדי לאסוף כספים לטובת חברת גמילת חסדים, מחוייב היה להודיע לגבאים של גמילת חסדים אם נמצא איזה חולה עני. אצל חלוקת המרק לעניים ביום שבת צריך להיות נוכח אחד מן הגבאים של גמילת חסדים. א' מגבאים של גמילת חסדים צריך להיות נוכח גם אצל טהרת המת והלויתו, במקרים „שלא נמצא אחד מקברנים והמת מוטל בבזיון". כמו כן היה על הגבאים של גמילת חסדים להשגיח שאצל עשיית הקבר והטהרה ימצאו גם „אויף וורטיר". בנוגע לבחירת הגבאים של גמילת חסדים הוקבעו בתקנות ש„לא יהיו רשאים להיות גבאי דמתא כדי שלא יתחלף מעות של צדקה. ואף הגבאי של בית הכנסת החדשה אינו רשאי להיות גבאי דגמילת חסדים". הגבאים של גמילת חסדים היו „מחויבים לעשות ביניהם פרנס החודש ויהא בחוזר חליא". בגלל הסיכסוכים שפרצו מפעם לפעם בין הגבאים הראשונים של החברה קדישא ובין הגבאים של גמילת חסדים הוחלט בשנת 1844 לבחור בהנהלה, שחבריה יהיו בעלי זכויות שוות ולחלק את התפקידים בין חברי הנהלה.

הקדש—בית החולים. ליהודי ניקולסבורג היה לפרקים גם בית חולים משלהם. ברשימת המסים משנת 1612 נזכר גם מס בית החולים ששילמו היהודים. לכיסוי הוצאות בית החולים השתתפה החברה קדישא יחד עם חברת צדקה דמתא. מזמן לזמן תרמה גם הקהילה סכומים להחזקת בית החולים. לבית החולים היתה הנהלה משותפת, מורכבת מיצוגי החברה קדישא, או גמילת חסדים, חברת צדקה דמתא ונציגי הקהילה. אולם מינוי הרופא בבית החולים היה כנראה תפקידה של החברה קדישא בלבד. בשנת תקצ"ב, נאמר בפנקס החברה קדישא, נתמנה על ידי גבאי דחברה קדישא הרופא מרדכי בראדא לרופא ב„הקדש" במשכורת של ששים זהובים ווינר לשנה, והיה מוכרח לרפא על פי צו הגבאים גם חולים מחוץ להקדש. חשיבות השירות של בית החולים היתה מורגשת ביחוד בשעת מגיפות. בשנת תקצ"ב עשתה מגיפת החולירע שמות בהרבה ארצות באירופה. בניקולסבורג התמידה המגיפה בערך שלושה חדשים. החברה קדישא ביחד עם הנהלת הקהילה נקטו באמצעים הנחוצים. בית החולים והשירות הרפואי הורחבו במידה רבה. בית החולים שימש מרפאה לא ליהודי ניקולסבורג בלבד, אלא גם בשביל יהודי הסביבה.

שלויף-שטאט. השלויף-שטאט שימש מקום לינה בשביל עניים ולאורחים עוברים. מקודם עמד תחת פיקוחה של הקהילה ומשנת ת"פ עבר לרשותה של החברה קדישא.

החברה קדישא תמכה בחברות ובמוסדות שונים של הקהילה. לבנין בית הכנסת הישן אחרי השריפה בשנת תע"ט תרמה החברה מאה זהובים,

החברה קדישא עמדה לימינה של הקהילה בשעת דחקה על ידי הלוואות ותמיכה כספית.

מקורות הכנסות של החברה קדישא וגמילת חסדים היו: תוספת לה„סכום", זאת אומרת למסי הקהילה, דמי חבר, אחוז מסוים מן הנדוניה, דמי מקום הקבורה, עזבונות לטובת החברה והכנסות מ„כיבודים" ידועים בשני בתי הכנסיות הראשיים בניקולסבורג, הישן והחדש.

החברה קדישא תפסה עמדה חשובה בחיי הקהילה. בהנהלתה ישבו עשירי הקהילה ונכבדי העדה כמו דייני וטובי הקהילה וכו'. לכבוד גדול היה להתקבל כחבר בתוך החברה. על רקע זה פרצה מזמן לזמן מחלוקת בין תושבי יהודי ניקולסבורג ילידי המקום והיהודים שהיגרו ממקומות אחרים והתיישבו בניקולסבורג. בשנת תק"כ הוחלט ש„נכון להיות יתר שאת ויתר עוז לילדי בני קהילתינו". התקנות הקובעות את הזכויות לקבלת חבר לתוך החברה ולהבחר לתוך הנהלתה יש להן תוקף רק בשביל „מי שהוא מילידי קהילתינו והיה לו חזקת אבותיו פה, שהיו נושאים בעול הקהל וגם להחברא קדישא במתן רב, מן הראוי שיטלו שכרם, באשר שהמה ואבותיהם החזיקו עמוד החברא קדישא. וכל איש אחר הבא לגור ולדור פה קהלתינו, הן שמשדך עצמו לישא בת זוגו מקהלתינו, או זולת זה שבא לגור עפ"י רשיון מאדון הדוכס יר"ה להיות מתושבי קהלתינו אין זה נכון להיות להאנשים הנ"ל כל זכות ויפוי כח כמו אחד מילדי קהלתינו, שאביו ואבותיו היו פה ומשתתפים עצמם בצער ובעול הצבור דחברא קדישא. כי אם האנשים האלה לא יבואו לתוך הברירה אם לא שהיו מקודם ארבעה שנים תוך החברא קדישא. ואינם רשאים להיות נכנסים ובעלי תקנות רק לאחר שנים עשר שנים מיום בואם לתוך החברא קדישא. וגבאי ראשון צריך להיות ששה עשר שנים תוך החברה קדישא" (עיין לעיל).

בשנת תקס"ז הוחלט: „שיהיה כמו בהתחדשות הקהל יצ"ו שאינו רשאי שום אדם לבא לברירה עד שיהיה מוסמך בתואר „חבר".

למנהיגי החברה קדישא בניקולסבורג נודעה חשיבות רבה. בהסכמת רב המדינה ר' מרדכי בנעט נדפס בשנת תקפ"ד על ידי הגבאים של החברה קדישא בניקולסבורג ספר מעבר יבוק ושם נאספו מנהגי ניקולסבורג השייכים לגסיסה, לטהרת המת וקבורתו.

בחברה קדישא בניקולסבורג היה גם מנהג לחלק בין חבריה ביום ב' של פסח יין-שרף, פירות ומיני תרגימא ובשמחת תורה „הבדלות". המנהג לחלק הבדלות נשתמר גם בזמנים מאוחרים, ברם לא על ידי החברה כי אם על ידי הנהלת הקהילה.

להתערבות השלטונות בעניני הקהילה היו תוצאות גם לענייני החברה. בשנת תקט"ו סר בעיני השלטונות חינו של ראש המדינה ר' דוב בער צורף, האחראי בעד גביית המסים ומסירתם לידי השלטונות (עיין לעיל). בפנקס

החברה קדישא רשום: „באשר שיש איזה פקפוק בהתמניות גבאי ראשון של הקצין מ׳ בער צורף, ראש מדינה, שצריכים לידע דעת אדון החסיד הדוכוס יר״ה על כן ידינו מסולקת מזה עד שיבא דינו מאדונינו השררה יר״ה״. לעומת זה החליטה הנהלת החברה, לעמוד לימינו של ר׳ אברהם אושפיץ „שנדחה מהשררה יר״ה מכל עמבטיר (משרות) של הקהל. ואם יוגרם איזה מכשול לה״ה אברהם הנ״ל, אזי מחוייבים כל בני החברא לעמוד לימין צדקו של ה״ה מוהר״ר אברהם הנ״ל״.

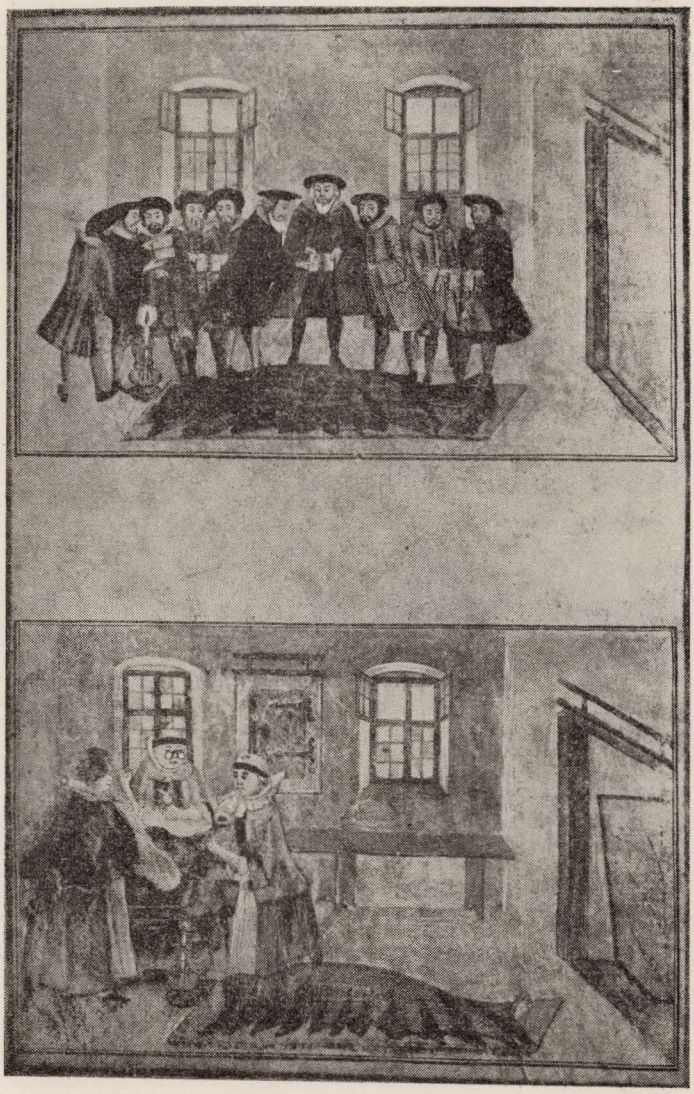
בעקבות חוקי הגבלות הנשואין החליטה החברה בשנת תקפ״ז להוציא מתוכה את ה„חוצים״ (אנשים שהתחתנו בלי רשיון השלטונות. עיין לעיל) ושלא לקבלם יותר בתור חברים בחברה. בעקבות פקודת השלטונות משנת תר״ח (1848), האוסרת קבורת המת לפני עבור עשרים וארבע שעות, באו שינויים במנהגי הטהרה, שבגלל הניוול נמנעו הרבה מלהתעסק בטהרת המתים.

מלבד החברה קדישא דאגה להטבת מצבם של העניים חברת צ ד ק ה ד מ ת א, חברת צדקה עירונית. בראש החברה עמדו הגבאים של העיר. הם היו גם גבאי בתי הכנסיות. ה„צדקה דמתא״ היתה עומדת בניקולסבורג תחת פיקוחה של הקהילה.

בניקולסבורג היתה גם חברת „מלמדים״, אולי החברה הראשונה מסוג זה בכל העולם. התקנות הראשונות הן משנת תל״ו וחתמו עליהן ר׳ אריה יהודה ליב קראכמאל ובית דינו (עיין לעיל): „בהיות כי ראה ראינו בעונינו מלמדים פה קהלתנו שאין סדר למשנה, ואיש הישר בעיניו יעשה, ולעצמו במה בונה, בכן הסכמנו לעשות להם תקנות קבועות כמסמרות נטועות, להגדיל תורה ולהאדירה, וזו תורה וזו שכרה, ויאושרו ויקוימו הכל חזק כראי מוצק, לבל יעברו על התקנה, הן מלמדים מתושבי קהלתנו, הן מלמדים מערים אחרים בקנס המבואר להבא על כל פעם שיעברו״. בשנות תמ״ט, תנ״א, ת״ף, תקי״ד ותקט״ז הורחבו והוכנסו שיפורים בתקנות על ידי הרבנים: ר׳ אליעזר מנדל פנטא; ר׳ דוד אופנהיים ור׳ גרשון פולין (עיין לעיל). מטרת החברה היתה לקבוע סדר הלימודים בשביל תלמידי ה„חדר״, להגן על זכויותיו של המלמד כנגד „בעלי הבתים״ (=הורי התלמידים) וכנגד התחרות של המלמדים הזרים וכו׳. התקנות קובעות שמלמד גפ״ת (=גמרא, פירש״י, תוספות) מתושבי ניקולסבורג לא ילמד ליותר משמונה תלמידים ומלמד זר — רק לששה. אם ישנם למלמדים תושבי ניקולסבורג כל סיפוקם במלואם אז מותר גם למלמד הזר ללמד לשמונה תלמידים.

מחובתו של המלמד למסור לגבאים של חברת המלמדים יומים אחרי התחלת ה„זמן״ וכן בכל חודש את רשימת התלמידים.

אם „בעל הבית״ לא שילם למלמד את שכר הלימוד היה אסור למלמד אחר להחזיק את בנו ב„חדר״ שלו יותר משמונה ימים. ואם האב לא השתוה

ניקולסבורג. החברה קדישא

עם המלמד הראשון עד הזמן הזה, אז היה התלמיד נדחה לגמרי מן ה„חדר". אם יש לאיזה „בעל הבית" תביעה נגד המלמד, אז אסור לכל מלמד שהוא לקבל את בנו של „בעל הבית" ל„חדרו" כל זמן שהצדדים לא עמדו לדין תורה. מלמד שעובר על התקנה ולא דחה את התלמיד מ„חדרו" מחוייב לשלם למלמד הראשון את החוב מכיסו.

המלמד היה צריך להיות מוסמך בתואר „חבר" מאת האב"ד של קהילת ניקולסבורג והיה רשאי ללמד רק אחרי שעברו עליו שנתיים אחרי חתונתו.

מלמדי גפ"ת זרים היו מותרים ללמד בניקולסבורג רק שנתיים ברציפות. למלמדי דרדקי לא היו מקבלים זרים בכלל, מכיון שבניקולסבורג היה מספר מספיק של מלמדי דרדקי. תקנות אחרות קובעות את שכר הלימוד ולמלמד היה אסור לקבל פחות ממה שנקבע על ידי חברת המלמדים. כן נקבע גם מספר השעות שעליו ללמד. תקנות מיוחדות מסדרות את הייחס בין המלמד לריש דוכנא הנקרא „בהעלפר"

בשנת 1863 נזכרת גם חברה לתמיכת עניים עם רכוש של 30.000 זהובים.

חברת סנדקאות. תפקידה של החברה היה להספיק בידי הורים עניים על ידי תמיכה כספית לעשות את סעודת ברית מילה. זו היתה חברה ישנה עם תקנות עתיקות, ביניהם התקנה שלא לכבד בסנדקאות או בכיבודים אחרים אצל הברית מילה רק חברי החברה. חברה זו נתמכה גם בסיוע כספי על ידי החברה קדישא.

חברת ח"י אנשים בטלנים. חברה זו נוסדה על ידי רב המדינה ר' דוד אופנהיים. תפקידה של החברה היה לתמוך בח"י אנשים עניים, שיאמרו תהלים פעמיים ביום, בבוקר ובערב.

חברה להלבשת עניים נוסדה בשנת 1898.

שתי „חברות נשים" לשם תמיכת נשים עניות.

בית סיפוק אביונים (Versorgungshaus).

אנשי ניקולסבורג תמכו ביד נדיבה בחברות אלו. מלבד זה נמצאו תחת פיקוחה של הנהלת הקהילה סכומים גדולים מעזבונות של יהודי ניקולסבורג למטרות נעלות, כמו תמיכות לתלמידי תלמוד תורה ובית הספר; בשביל הכנסת כלה ליתומות. אחרי המלחמה בשנת 1919 מת בנוי-יורק אמיל שווייגבורג, יליד ניקולסבורג. בצוואתו השאיר מליון וחמש מאות אלף כתרים צ'כיים לטובת עיר מולדתו ללא הבדל דת וגזע. מחצית הסכום הקדיש לחברות יהודיות. עיריית ניקולסבורג החליטה להנציח את שמו של הנדבן על ידי קריאת הרחוב, שבו נמצא בית הכנסת ובית הרב על שמו: רחוב Emil-Schweinburg.

בשנת 1919 אחרי המלחמה הראשונה התפשטה התנועה הציונית בין יהודי ניקולסבורג ונוסדו החברות: חברת-ציון, מכבי וחברת נשים ציוניות ויצ"ו. בשנת תרצ"ה נוסד בניקולסבורג בזמתם של ד"ר רייכארד טלטשר

ופרופ. ד"ר א. אנגל המוזיאון היהודי בשביל מורביה-שליזיה. ליום פתיחת המוזיאון בשנת תרצ"ו הופיע בעריכת ד"ר א. אנגל קובץ מדעי „ספר הזכרון". לאוסף המוזיאון היהודי בניקולסבורג, למרות תקופת קיומו הקצרה, יצאו מוניטין בחוגי המומחים. עם כיבוש ארץ הסודיטים על ידי היטלר עבר המוזיאון לברין ומשם אחרי זמן קצר לפראג.

ב-15 במארס שנת 1939, עם כיבוש ניקולסבורג על ידי קלגסי הנאצים, נפסק קיומה של קהילה עתיקה עיר ואם בישראל, שתפסה מאות בשנים מקום נכבד ביותר בעולם היהודי.

ספרות

א. עברית

אברהם גוטסדינר: הארי שבחכמי פראג

ר' אברהם טרביטש: קורות העתים ח"א, ברין תקס"א

" " " רוח חיים, ברין 1785

ר' אברהם הלוי קונקי: אבקת סופרים

ר' אברהם נפתלי הירש שפיץ רעבן: מלא רצון

אייזיק הירש וויים: זכרונותי

ר' אליעזר טריליגר: משנת ר' אליעזר

אליעזר ליזר לאנדסהוטה: עמודי העבודה

ר' בנימין ואלף רייכלש: דכרי תענוגים

דובער ווכשטיין: מנחת שלמה

" " מפתח ההספדים

ר' חיים נתן דמביצר: כלילת יופי

חיים דובערייש פרידברג: לוחות זכרון

ר' יהודה בן ניסן: בית יהודה

ר' יהונתן אייבשיץ: קשת יהונתן

" " " לוחות העדות

ר' יוחנן מהעלישוויא: מעשה רב

ר' יום טוב ליפמן הלוי העליר: מגילת איבה

ר' יונתן בן יעקב: קסת יונתן

ר' יעקב משה העלין אשכנזי: ידי משה

ר' יעקב אברהם אברלי בנעט: תולדות ר' מרדכי בנעט

יעקב קאפל דושינסקי: תולדות הגאון ר' דוד אופנהיימר

ר' יעקב עמדין: תורת הקנאות

ר' יצחק צורף: מאזני צדק

ר' ישכר בער: מקור חכמה

ר' ישראל מיכלשטאטן: מילי דרבנן

ר' ישראל דרשן שפירא: בית ישראל

ר' ליב גאמפרץ: מערכי לב לברי לב

ר' מאיר פרלס : מגילת יוחסין.
מאיר שטיין : אבן המאיר
משה גידמאן : התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ח"ג, 232-241
ר' משה פרענר : ויקהל משה
" " זרע קדש
ר' משה קוניץ : בן יוחאי
משולם זלמן פישהוף-אוירבך : תפלות נוראות מאת ר' ישראל נאג'רה
פנחס צבי גראיבסקי : זכרון לחובבי ראשונים, חוברת ח
פנחס זעליג הכהן שוארץ : שם הגדולים מארץ הגר
צבי הלוי הורוביץ : כתבי הגאונים
ר' שלום אוברלנדר : יד אבי שלום
ר' שלמה מפרערוי : לקוטי שלמה
ר' שמואל קאידנובר : ברכת שמואל
ר' שמחה אסף : מקורות לתולדות החינוך, ח"א, קלז-קמח

תשובות

אור נעלם (לר' יצחק זעקיל עטהויזן)
אמונת שמואל (לר' שמואל קאידנובר)
בית נאמן (מאת ר' יצחק משה פערלעס)
בנין ציון (מאת ר' יעקב יוקב עטטלינגר)
הר המור—חכמת שלמה (ר' מרדכי בנעט—ר' שלמה קועטש)
חוט השני (ר' משה שמשון בכרך)
חינוך בית יהודה (ר' יהודה ליב דרשן)
חת"ם סופר (ר' משה סופר)
יד אלעזר (ר' אלעזר הורוביץ)
יהודה יעלה — (מהרי"א) (ר' יהודה אסאד)
כרם שלמה (ר' שלמה האאס)
מהר"ם שיק (ר' משה שיק)
מילי דאבות (ר' משה ליב צילץ)
נודע ביהודה (ר' יחזקאל לנדא)
עבודת הגרשוני (ר' גרשון אשכנזי)
עדות ביהוסף (ר' יוסף אלמושנינו)
עטרת צבי (ר' צבי הירש חריף, הלברשטאט)
פני יהושע (ר' יהושע מקראקא)
פנים מאירות (ר' מאיר אייזענשטאט)
פרשת מרדכי (ר' מרדכי בנעט)
צמח צדק (ר' מנחם מנדל קראכמאל)
שב יעקב (ר' יעקב הכהן)
שבט סופר (ר' שמחה בונם סופר)
שואל ומשיב (ר' יוסף שאול נטאנזאהן)
שיבת ציון (ר' שמואל לנדא)
שער אפרים (ר' אפרים הכהן)
תשובה מאהבה (ר' אלעזר פלקלס)

מאספים וכתבי־עת

אברהם ברלינר, קובץ על יד ו

אברהם יערי, ציון תש״ז

אברהם שטרן, כוכבי יצחק 1847, 1850.

דב ברלינג, ציון תש״ז

דוד קופמן, הגורן ב

יוסף כהן צדק, אוצר החכמה

יצחק כהנא, זכרון (לנשמת הרב קוק ז״ל) ירושלים תש״ח

״ ״ ציון ח

״ ״ סיני ו

״ ״ ארשת תש״ד

״ ״ במישור ת״ש, מספר ז, תש״א, מספר סג, עו

יצחק ריבקינד, רשימות ב

מאיר שטיין, ספר השנה של איגוד רבנים חרדים בסלובקיה תרפ״ג, תרפ״ט

מנדל בוימגרטן, קובץ על יד ז

משה גלזר, ספר הזכרון ניקולסבורג 1936

פרץ סמולנסקין, השחר XII

צבי הלוי הורביץ, אוצר החיים תרצ״ב

שאלתיאל אייזיק גרעבר, אוצר הספרות א—ב

שמואל ליב גולדנברג, כרם חמד ב

כתבי־יד

אזכרה קהילת קאניץ

פנקס חברא קדישא דק״ק ניקולסבורג

שי״א תקנות, צילום שוקן.

תקנות ניקולסבורג M. S. Opp. .616 P. 39 III

תשובות צמח צדקה (ר׳ מנחם מנדל מרוסטיץ)

ב. לועזית

Blum H., Die Altschulsynagoge Nikolsburg, Nikolsburg. Gedenkbuch, Nikolsburg 1936.

d'Elvert Christian, Geschichte der Juden in Mähren und Österr. Schlesien, Brünn 1895.

Deutsch Gothard, Allgemeine jüd. Zeitung des Judentums, Berlin 1910, No. 38-39; Idem, Kalender Epstein, Brünn 1890.

Engel Alfred, Neue Zeugnisse zur jüd. Geschichte, Nikolsburg. Gedenkbuch.

Feuchtwang David, Rabbi David Oppenheim, Gedenkbuch Nikolsburg; Idem, Kaufmann-Gedenkbuch : Epitaphien Mährischer Landes-und Lokal-Rabbiner von Nikolsburg ; Schwarz-Festschrift : Markus Benedikt (Rabbi Mordechai Benet); Samson Raphael Hirsch Jubiläums-Nummer, Israelit 5668 ; Mitteilungen zur Volkskunde 1907, No. 13 ; 1908. S. 118 ff. 157 ff.

Flesch Heinrich, Der Rabbinatsbrief für den Nikolsburger Lokal-rabbiner Mordechai Benet, Gedenkbuch Nikolsburg; Idem, Jahrbuch der

Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Czechoslovakischen Republik, 1930; M. G. W. J. 1927; 1930; Gold, Die Juden und Judengemeindem Mährens, S. 49.

Frankl-Grünn, Geschichte der Juden in Kremsier, Breslau 1896.

Friedländer M. H., Kore Hadoroth, Beiträge zur Geschichte der Juden in Mähren, Brünn 1876.

Germania—Judaica, 1934 S. 246.

Gold Hugo, Die Juden u. Judengemeinden Mährens in Vergangenheit u Gegenwart, Brünn 1929.

Grunwald Max, Samuel Oppenhimer und sein Kreis, Wien 1931,

Haas Theodor, Die Juden in Mähren, Brünn 1908.

Heilig B., Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte etc., Prag IV, 1939.

Ingber M., Historicky Dokument z doby tricetileté války, Gedenkbuch Nikolsburg.

Kahan I., Drei unveröffentliche Briefe des Nikolsburger Lokalrabbiners Nachum Triebitsch, Gedenkbuch Nikolsburg,

Kalender Hickel, 1923; 1939.

Kaufmann Dawid, Samson Wertheimer, Wien 1880; Idem, Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien, Wien 1889.

Kraus S., Chajes-Festschrift, S. 80.

Lemberger Manfred, Beziehungen Simon Wertheimers in Nikolsburg, Gedenkbuch Nikolsburg.

Lieben S. H., Jahrbuch der jüd. Literarischen Gesellschaft, Frankfurt am Main 1926, S. 1—38.

Löwenstein Leopold, Index Approbationem, Frankfurt am Main 1923.

Moses Leopold, Die Wirtschaftlichen Beziehungen der Nikolsburger Juden zu Österreich im 17. u. 18, Jahrhundert, Gedenkbuch Nikolsburg.

Müller Willibald, Urkundliche Beiträge etc., Olmütz 1903.

Pribram A. F., Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien, I. II., Wien 1918.

Scari H., Systematische Darstellung der Judengesetze u, Verordungen in Mähren u. Schlesien, Brünn 1885.

Taglicht J., Nachlässe der Wiener Juden aus dem 17. u. 18. Jahrhundert, Wien 1917.

Trapp B. M., Geschichte der Juden in Nikolsburg.; Gold, Die Juden u. Judengemeinden Mährens, S. 417.

Wachstein Bernhard, Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt, Wien 1922; Idem, Urkunden u. Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, Wien-Leipzig 1926; Die Inschriften des Alten Judenfriedhofes in Wien I., Wien-Leipzig 1912, II. 1917.

Willmann Alfred, Ausgewählte Grabinschriften des jüdischen Friedhofes, Gedenkbuch Nikolsburg; Idem Menorah, Wien, 1926; Gold, Die Juden u. Judengemeinden Mährens etc., S. 45.